ІВАН ЧЫГРЫНАЎ

ІВАН ЧЫГРЫНАЎ

Выбраныя творы ў трох тамах

ТОМ 1

АПАВЯДАННІ

Мінск «Мастацкая літаратура» 1984

Бел 2
Ч-97

Ч $\frac{4702120200-137}{М\ 302(05)-84}$ 120—84

НЕПАДМАННЫ ПОКЛІЧ ЭПІКІ

Адзін з самых вядомых і таленавітых сучасных беларускіх празаікаў Іван Гаўрылавіч Чыгрынаў нарадзіўся 21 снежня 1934 года ў вёсцы Вялікі Бор Касцюковіцкага раёна Магілёўскай вобласці. Сямігодку закончыў у сваёй роднай вёсцы, а сярэднюю адукацыю набываў у вёсцы Саматэвічы, дзе нарадзіўся выдатны паэт А. Куляшоў. Думаецца, шырокая вядомасць імя А. Куляшова, усведамленне, што ваколіцы Саматэвіч і людзі гэтай мясцовасці жывілі яго паэтычнае натхненне, паглыблялі зацікаўленасць здольнага юнака да літаратуры, садзейнічалі сур'ёзным адносінам да яе.

У 1952 годзе І. Чыгрынаў пасля паспяховага заканчэння Саматэвіцкай сярэдняй школы паступіў у Беларускі дзяржаўны універсітэт імя У. І. Леніна на аддзяленне журналістыкі філалагічнага факультэта. Вучоба ва універсітэце, дружба з сябрамі, якім таксама было ўласціва шчырае захапленне літаратурай, гарачае абмеркаванне літаратурных праблем, першыя ўласныя пісьменніцкія спробы павышалі веданне мастацкай творчасці да прафесійнага ўзроўню. Пасля заканчэння універсітэта І. Чыгрынаў працуе на пасадах, якія патрабуюць грунтоўнай падрыхтоўкі ў галіне літаратуры. Ён працаваў рэдактарам, а пасля загадчыкам рэдакцыі літаратуры і мастацтва выдавецтва Акадэміі навук БССР, рэдактарам аддзела публіцыстыкі і нарыса часопіса «Полымя», намеснікам старшыні праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі. Цяпер І. Чыгрынаў — сакратар праўлення Саюза пісьменнікаў рэспублікі.

Як пісьменнік пачаў стала выступаць у друку з 1961 года. У 1965 годзе выйшаў у свет першы зборнік апавяданняў І. Чыгрынава «Птушкі ляцяць на волю». Былі выдадзены зборнікі апавяданняў «Самы шчаслівы чалавек» (1967), «Ішоў на вайну чалавек» (1973). У 1972 годзе апублікаваны першы раман «Плач перапёлкі» з цыкла раманаў пра разгортванне партызанскай барацьбы ў Беларусі супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Раманы «Апраўданне крыві» (1977) і «Свае і чужынцы» (1983) працягваюць апісанне падзей і раскрыццё людскіх лёсаў, адлюстраваных у рамане «Плач перапёлкі».

* * *

У адным з артыкулаў, якія напісаны на падставе даклада на пленуме праўлення Саюза пісьменнікаў БССР у 1979 годзе, І. Чыгрынаў заявіў, што «раман — гэта народ». Такое прынцыповае творчае перакананне пісьменніка з'явілася, відаць, не гэтак на аснове знешне засвоеных разваг аб асаблівасцях пэўнага літаратурнага жанру, колькі з блізка знаёмай уласнай творчай практыкі. Так, І. Чыгрынаў, які пачынаў літаратурную творчасць з жанру апавядання, прыйшоў да рамана, а гэта сапраўды азначае, што па лініі ўзрастаючай мастацкай абагульняючай сілы ён рухаўся ад зацікаўленасці лёсам асобных людзей да спасціжэння лёсу народа. І гэты рух не быў у яго фармальным: пройдзены пісьменнікам шлях з'яўляецца ўвасабленнем складанага росту ў галіне майстэрства, якое адкрывае здзіўляючую магчымасць наглядна паказаць асобу аднаго чалавека як засяроджанне народнай душы і волі.

Непасрэдна звязаўшы ў творчым плане жанр рамана з лёсам народа, І. Чыгрынаў не прынізіў гэтым самым літаратурнага і грамадскага аўтарытэту іншых жанраў і перш за ўсё апавядання, з якога пачыналася яго ўласная пісьменніцкая дарога. У кожнага жанру свае адлюстравальныя магчымасці, свае перавагі, аднак раман, безумоўна, валодае самымі дасканалымі аналітычна абагульняючымі формамі мастацкага ўзнаўлення жыцця народа і яго гісторыі. Але да рамана, які можа лічыцца мастацкім аналагам народнага лёсу, народнай гісторыі, трэба абавязкова прыйсці. І. Чыгрынаў належыць да тых пісьменнікаў, якія прыйшлі да такога рамана з непазбежнасцю, якая вынікае толькі з вялікага, мэтанакіраванага і няспыннага творчага самапераадолення.

Першыя апавяданні І. Чыгрынава вызначаліся сур'ёзным поглядам на свет, даволі прыстойнай аналітычнай культурай дум-

кі, адносна высокім узроўнем мастацкага выказвання. Аднак, бадай што, нельга сказаць, быццам раннія апавяданні пісьменніка былі ўжо загатоўкамі будучай эпічна-раманнай задумы, хоць, праўда, і на пачатку творчага шляху І. Чыгрынаў умеў не толькі стварыць характэрны жыццёвы малюнак, але і выразна падкрэсліць яго абагульняючы змест, суаднесці яго з рухам народнай гісторыі. Усё-такі ўнутраны пафас маштабнай эпічнасці адчуваецца і ў ранніх апавяданнях пісьменніка.

Здаецца, так мала падзей уведзена ў апавяданне «Шукаючы скарбы», але яго змест раскрывае цэлую эпоху развіцця савецкага грамадства з яе супярэчлівымі працэсамі, галоўны кірунак якіх складваўся пад уздзеяннем велічных мэт сацыялістычнай рэвалюцыі. Не ўсё было зразумелым, не ўсё ўдавалася на першым этапе рэвалюцыйных перамен іх удзельнікам.

Асабліва цяжка было правільна арыентавацца і дзейнічаць згодна сапраўдных інтарэсаў працоўнага народа людзям малаадукаваным, якія да таго ж не мелі раней дастатковай практыкі грамадскіх паводзін. Салдату Сямёну Патапчыку, які атрымаў загад узяць пад ахову мастацкія карціны ў панскім доме, цяжка здагадвацца, што каштоўнасць для рэвалюцыі маюць самі карціны, дзе намаляваны, як здаецца Сямёну, нейкія там буржуі, а не пазалочаныя рамкі ад карцін. Узяўшы пад ахову рамкі і аднёсшыся да саміх карцін як да непатрэбных рэчаў, Сямён Патапчык нанёс несвядома шкоду інтарэсам рэвалюцыі, бо ў выніку яго дзеянняў карціны згубіліся і народ аказаўся пазбаўленым значных духоўных каштоўнасцей.

Герой апавядання ўжо ў наш час едзе па слядах даўняга выпадку, каб знайсці згубленыя мастацкія каштоўнасці і зрабіць іх здабыткам народнага жыцця. Ідэя гэтага твора — у сцвярджэнні неабходнасці разумнай пераемнасці часоў пры рэзкіх рэвалюцыйных пераменах жыцця, у глыбінным пафасе духоўнага прагрэсу, які апіраецца на лепшыя традыцыі мінулага і без якога працоўны народ, ажыццявіўшы сацыялістычную рэвалюцыю, не здолее дасягнуць усіх пераўтваральных мэт, накрэсленых гэтай рэвалюцыяй. Галоўная аўтарская думка апавядання «Шукаючы скарбы» накіравана не гэтак супраць спрошчанасці і абмежаванасці сацыяльных уяўленняў, уласцівых частцы народных мас у якасці гістарычнай непазбежнасці, бо яна несла з сабой у рэвалюцыю душэўныя сляды спрадвечнай унутранай прыгнечанасці, колькі ў абарону высокага ўзроўню рэвалюцыйнай свядомасці, здатнай апірацца ў сваім развіцці на ўсе здабыткі прагрэсіўнай культуры мінулага. Мінулае не павінна супрацьпастаўляцца рэвалюцыйнаму абнаўленню жыцця, наадварот — яно ў сваіх спрадвечных народных імкненнях да святла і шчасця прадвыз-

начае магутнасць наступальнай сілы рэвалюцыі. Урэшце і ўчынак салдата Патапчыка быў няправільны па сутнасці, а не па імкненню, бо ў яго імкненні бескампраміснага адмаўлення мінулага грамадскага ладу таксама выяўлялася магутнасць рэвалюцыйнага парывання народных мас. Унутраны напал абнаўлення ў душы салдата стварае такую сітуацыю, калі хочацца выперадзіць час, калі адбываецца ў грамадскім сэнсе наіўны адрыў ад рэальных патрэб і задач рэвалюцыйнага сцверджання жыцця. Гэты адрыў пераадольваецца ўсенароднай практыкай будаўніцтва новага грамадства, пераадольваецца, на жаль, часам, як у апавяданні «Шукаючы скарбы», без узнаўлення страт, нанесеных у час наіўна спрошчаных уяўленняў аб задачах рэвалюцыйнай перабудовы свету.

Такім чынам, ідэя апавядання «Шукаючы скарбы» даволі маштабная, можна сказаць, яна ў значнай меры раманная ідэя. І ў некаторых іншых апавяданнях І. Чыгрынава ёсць гэтая эпічная шырыня творчай задумы, імкненне і ўменне аўтара ўбачыць у звычайных праявах жыцця гістарычную праясненасць часу, эпохі («Адна ноч», «Па сваіх слядах»). Падкрэслена эпічныя абрысы паказаных падзей пісьменнік стварае шляхам пастаяннага ўзбуйнення ідэі аб ролі мінулага ў сучасным лёсе людзей, шляхам устанаўлення звенняў гістарычнага ланцуга ў ходзе часу. Гэтая ідэя поўнасцю фармуе змест апавядання «Адна ноч», у якім выказваецца трывога за паспешлівы разрыў паміж спрадвечным складам жыцця і раптоўнай яго пераменай. Стары цыган Мікала ў нечым вельмі імпануе аўтару, калі адважваецца на адзіноцтва — абы не паддацца адразу рашучай перамене, якая можа парушыць унутраную раўнавагу і ўсталяваную натуральнасць адносін да свету. У вобразе Мікалы даволі выразна праглядваюцца рысы рамантычнай паэтызацыі.

У шмат якіх іншых апавяданнях І. Чыгрынава таксама часта паэтызуецца тып паводзін, нязгодны з распаўсюджаным, звыклым станам жыцця. Вобразы людзей, здатных на рамантычную адмежаванасць ад звычайнага існавання, былі вельмі характэрныя для ўсёй савецкай літаратуры рубяжа 50—60-х гадоў, і змест іх вызначаўся агульнай атмасферай тагачаснага грамадскага развіцця, калі ўзрастала сацыяльная роля асобы чалавека, калі на поўна выяўленую і баявую асабістасць ускладаліся вялікія надзеі ў працэсе абнаўлення ўсіх сфер жыцця і дзейнасці савецкага чалавека. Аднак вось што цікава: як гэта сёння можна заўважыць, у апавяданнях І. Чыгрынава вобразы адзінокіх рамантыкаў, людзей, якія імкнуцца ў нечым узвысіцца над звыклым асяроддзем, разам з прывабнымі асаблівасцямі натуры маюць і нешта такое, што насцярожвае, прынамсі, выклікае эмацыянальную стрыма-

насць у адносінах да іх. У душы Мікалы з апавядання «Адна ноч» побач з пачуццём уласнай годнасці і рашучасцю паводзін наглядна праступае патрыярхальная ўпартасць, старэчая залішняя ізаляванасць ад новых форм жыцця, нелюбоў да перамен наогул.

А ў апавяданні «Ці бываюць у выраі ластаўкі?» ужо даволі пэўна ў паводзінах Аляксея Кузьмянка, здатнага на ўчынкі неардынарныя, на супрацьпастаўленне сябе астатнім людзям, адкрываюцца спробы бяздумнай агрэсіўнасці ў адносінах да іншых, якая мяжуе са здзекам. Сама назва апавядання «Ці бываюць у выраі ластаўкі?» сваёй запытальнай інтанацыяй ставіць пад сумненне чысты рамантычны змест рамантычнага вобраза «выраю», які азначае ўзлёт і ўзвышэнне, але і зварот да звыклага, ранейшага, свайго, мясцовага. Згодна мясцовай легендзе, выраю наогул не бывае — ластаўкі зімуюць у возеры, не пакідаючы тутэйшай зямлі. Таму і запытанне: ці бываюць у выраі ластаўкі?

Чым жа тлумачыцца гэтая асаблівасць ранняй творчасці І. Чыгрынава, яго такі ледзь не адкрыта заяўлены недавер да рамантычнага парывання? Пісьменнік і прымае ўзвышэнне над звыклым як вынік імкнення да асабістай незалежнасці і самастойнасці і ў той жа час нібы трымаецца ад яго, ад гэтага ўзвышэння, на даволі прыстойнай маральнай дыстанцыі, нібы здагадваючыся наперад пра яго слабасць, непаслядоўнасць і нават бесперспектыўнасць.

Думаецца, у гэтай своеасаблівасці пазіцыі пісьменніка перш за ўсё выявілася яго дакладнасць сацыяльнага адчування часу. Нейкай часткай душы ён чула рэагаваў на палавінчаты, не паслядоўны характар узнёслых уяўленняў таго часу, калі ствараліся апавяданні. Жаданне ўзляцець у рэчаіснасці тых гадоў дзіўным чынам перапляталася, ужывалася з жаданнем астацца. Рамантычна настроены герой часу, які ішоў на пратэстуючы разрыў са звыклым, заставаўся больш ва ўладзе эмоцый, чым канкрэтнага, прадуманага, вынашанага ўчынку. Недзе ва ўнутраным абліччы такога героя адкрываўся сваёй нізкай сутнасцю індывідуалізм.

Заўважыць гэтую супярэчлівасць у характары і ў імкненнях пэўнага тыпу сучасных людзей лягчэй было, відаць, якраз І. Чыгрынаву — пісьменніку, якому з самага пачатку творчай дзейнасці ўласцівай аказалася схільнасць да шырокаахопнага, эпапейнага бачання жыцця. А ўсёахопная, эпапейная шырыня пісьменніцкага зроку абавязкова павяртае гэты зрок да праблем і падзей усенароднага значэння. З пункту ж погляду ўсенароднага лёсу, індывідуальны намер адарвацца ад звыклага, не ўзгоднены ці малаўзгоднены з агульным станам грамадскай жыццядзейнасці,

паграджае індывідуалістычнай ізаляцыяй і фактычнай бесперспектыўнасцю самага актыўнага і ўзнёслага настрою душы.

Натуральна, што для І. Чыгрынава, які пастаянна пашыраў эпічнае бачанне свету да ўсенароднага абсягу, вобраз індывідуальнага ўзвышэння асобы, не падмацаванага імпульсамі народнага ўздзеяння, павінен быў паступова страчваць маральную і грамадскую прывабнасць і пераўтварыцца ў з'яву няпэўнай або і выразна адмоўнай маральна-якаснай ацэнкі. У выніку ў творчасці І. Чыгрынава на нейкім этапе развіцця стала рашуча перадольвацца нават частковая, нясмелая сімпатыя да актыўнай, але пазбаўленай унутранай узгодненасці з перадавым народным светаадчуваннем, асобы.

Больш таго, з цягам часу, у перыяд напісання раманаў «Плач перапёлкі», «Апраўданне крыві» і «Свае і чужынцы», вобраз чалавека, схільнага адрывацца ад народнай глебы, пагарджаць правераным вопытам шматлікіх пакаленняў, хай сабе і ў імкненні да суб'ектыўна добрых намераў, эвалюцыяніраваў да непрыкрыта эгаістычнай канцэпцыі жыццёвых паводзін. Такі ў раманах І. Чыгрынава Чубар — непахісна верны раз і назаўсёды засвоеным устанаўленням і гатовы ў гэтай вернасці стаць над усімі людзьмі з пачуццём аўтарытэтнай сваёй праваты.

Суровы маральны і грамадзянскі суд над асобай такога эмацыянальна-псіхалагічнага складу, у якой закладзена супярэчнасць узнёслага парывання і нізка зямнога прыцягнення, якое ў рэшце рэшт паралізуе парыванне і ўзлёт, дыктуецца ўсім сэнсам ідэйна-мастацкай эвалюцыі пісьменніка. Звярнуўшыся ў сваіх раманах да тэмы партызанскага руху на акупіраванай тэрыторыі Беларусі, які быў глыбінным народным рухам, ідэйна і арганізацыйна кіруемым воляй партыі, І. Чыгрынаў яшчэ больш узмацніў традыцыйна-народны крытэрый маральных і грамадзянскіх каштоўнасцей. Згодна гэтага крытэрыю тып паводзін, адарваны ад агульна-народнай арыентацыі, хоць і даволі актыўны ў самасцвярджэнні, выраджаецца ў самаўпэўненага эгаіста, няздатнага колькі-небудзь сур'ёзна павярнуць сваё жыццё ў бок калектыўнай справы. Тым больш цяжка яму, аднабаковаму і прадузятаму ў сваіх жыццёвых уяўленнях, спасцігнуць жывую надзённасць часу і адчуць сваю прыналежнасць да важных падзей народнага жыцця.

У апавяданні «Шчаслівае месца» І. Чыгрынава ёсць ледзь не алегарычны эпізод, у якім раскрываецца бяссілле індывідуальных намаганняў чалавека, калі яны не супадаюць са штодзённымі, звычайнымі патрэбамі іншых людзей. Герою гэтага апавядання трэба вясною ў разводдзе перабрацца на другі бераг ракі, але ён гэтага зрабіць не можа, бо вымушаны чакаць, пакуль у каго-небудзь з мясцовых людзей узнікне неадкладная патрэба таксама

быць на другім беразе ракі. І тады будзе зроблены далёкі аб'езд на мост. Сэнс гэтага завостранага сюжэтнага моманту вельмі празрысты: сувязь асабістых намаганняў чалавека з народнымі інтарэсамі гарантуе сапраўдны поспех і рэальны вынік.

Асабліва мэтанакіравана і ў шырокім маштабе шукаў І. Чыгрынаў у апавяданнях жывога ўвасаблення станоўчага ідэалу ў канкрэтным чалавечым лёсе. Многія героі яго апавяданняў — людзі з глыбокай унутранай верай у праўду і справядлівасць чалавечай волі. Задача паказаць у пераканальных і жывых рысах вобраз высокамаральнага, прыгожага душой чалавека цяжка даецца кожнаму пісьменніку. У. І. Чыгрынава таксама не ўсё ўдавалася адразу.

Падкрэслена прывабнае аблічча станоўчага героя, напрыклад, у апавяданні «Народны камісар» надзелена стандартнымі прыгожа кніжнымі рысамі: «Быў ён моцнага складу, шыракаплечы, вышэй сярэдняга росту і з твару нечым нагадваў пажылога акцёра — пасівелага, з сумнымі запалымі вачамі, але з выгляду яшчэ — на пэўнай адлегласці — як маладога...»

Найбольш бянтэжыць тут, бадай, параўнанне героя з пасівелым акцёрам — выразная адзнака знешняй паэтызацыі. Але такіх выпадкаў нават у ранніх апавяданнях пісьменніка няшмат. І. Чыгрынаў усё больш і больш паслядоўна павышаў узровень эпічнай аб'ектыўнасці ў стварэнні вобраза дзейснага героя. Як глыбокі рэаліст ён бачыць характар паводзін чалавека ў выразным індывідуальным праяўленні і разам з тым у тыповым грамадскім значэнні. Пры неабходнасці І. Чыгрынаў даводзіць выразнасць рысы да стану аголенасці і знешняй непрывабнасці, але ўсё гэта не толькі не прыніжае героя, але ўзбуйняе эпічна яго агульнае аблічча, бо яно, гэтае аблічча, атрымлівае шматграннасць унутранай характарыстыкі. У апавяданні «Самы шчаслівы чалавек» Аляксея, напрыклад, зусім не прыніжае той факт, што пасля першага артабстрэлу ён устае з зямлі на карачках. «Артналёт скончыўся раптоўна, таксама як і пачаўся. Аляксей, яшчэ не верачы сабе, падняўся спачатку на карачкі, пасля стаў хістаючыся на ногі; твар яго ў гэты момант быў як у нежывога». Гэтае «падняўся спачатку на карачкі», «твар яго ў гэты момант быў як у нежывога» якраз і патрэбна пісьменніку, каб наглядна паказаць вялікі пафас «уставання» савецкага чалавека пад моцным ударам ворага дзеля ўпартай, гераічнай барацьбы з ім.

Заўважаецца, што ў пошуках духоўна велічнага стану чалавека І. Чыгрынаў ужо ў апавяданнях усё часцей і часцей звяртаецца да тэмы Вялікай Айчыннай вайны. З гэтай творчай сітуацыі, відаць, і вырастала задума пра зараджэнне партызанскага руху на тэрыторыі Беларусі, пра простых, але душэўна багатых

і гераічных людзей мужнай і складанай партызанскай барацьбы. Вобраз Дзяніса Зазыбы з раманаў пісьменніка, чалавека, які вельмі натуральны ў сваёй еднасці з народам, антыпода Чубара — вышэйшае дасягненне аўтара ў мастацкім сцвярджэнні дзейснага народнага характару.

Такім чынам, у апавяданнях І. Чыгрынава ўжо вельмі пэўна і моцна выявіліся творчыя імпульсы, якія вялі да ўмацавання пачуцця гістарызму і народнасці ў аўтарскай ідэйна-мастацкай пазіцыі. У выніку паступова фармаваліся і адпаведныя жанравастылёвыя асаблівасці яго твораў. Выспяванне раманнай задумы ў І. Чыгрынава адбывалася вельмі натуральна, праз пераадоленне ўжо дасягнутага і заваяванага, у імкненні да новых вышынь. Гэтая задума сапраўды азначала перш за ўсё новае, больш шырокае і пранікліваае адчуванне зрухаў у народнай свядомасці. Пісьменнік таксама вызваляўся паступова ад усяго, што было неарганічна яго таленту. Яго поўнасцю захапіў эпічны размах гісторычна-аб'ектыўнага адлюстравання народных імкненняў у час вялікіх выпрабаванняў і барацьбы.

* * *

Літаратура ва ўсе часы імкнулася паказваць вайну ў шырокім эпічным адлюстраванні, выкарыстоўваючы мастацкія сродкі буйных жанраў. Дастаткова нагадаць у якасці прыкладу «Іліяду» Гамера, «Песню пра Раланда» і «Слова аб палку Ігаравым», паэму Яна Вісліцкага «Пруская вайна», раман Л. Талстога «Вайна і мір», раман М. Шолахава «Ціхі Дон». У такой унутрана-жанравай схільнасці бачацца зусім пэўныя прычыны, бо вайна нясе з сабой такія грандыёзныя і сур'ёзныя грамадскія зрухі, такія рашаючыя перамены ў лёсе народа і чалавека, што асэнсаванне іх сутнасці патрабуе грунтоўнай засяроджанасці думкі, маштабнага ахопу з'яў, усебаковай іх увязкі з агульнай хадой часу, з галоўнымі тэндэнцыямі эпохі. А ўсё гэта ў сваю чаргу чакае ўвасаблення ў адпаведнай мастацкай форме, дзе скорагаворка, аднапланавасць сюжэтных ліній, вузкасць пачуццёвых перажыванняў, падзейная абмежаванасць не садзейнічаюць дасканаламу выяўленню ідэі і наўрад ці забяспечваюць творчы трыумф самой задумы пісьменніка.

Мабыць, у творах пра вайну шырокая эпічная выяўленчасць валодае нейкай асаблівай, дадатковай эстэтычнай апраўданасцю.

Эпапейнасць — не толькі фармальна-жанравая асаблівасць раманаў І. Чыгрынава, не толькі знешняя прыкмета творчай задумы, як гэта часта здаралася ў беларускай прозе 40-х і пачатку 50-х гадоў. Гэта сама канцэпцыя мыслення пісьменніка. Усё, што

трапляе ў поле зроку аўтара, прасякнута ідэяй велічы жыцця, адчуваннем яго магутнай хады, імкненняў усенароднай сілы.

Жыццё — самы галоўны, бадай, персанаж раманаў І. Чыгрынава. Таму нават звычайны жыццёвы выпадак, здарэнне ў яго маюць статус дзеючых асоб. Сутыкнуўшыся з імі, станоўчыя героі раманаў «Плач перапёлкі», «Апраўданне крыві», «Свае і чужынцы» вядуць сябе так, нібы сустрэлі незнаёмага чалавека, стараюцца вызнаць яго характар і прадугадаць магчымыя вынікі сустрэчы.

Гэта вельмі важны момант у паэтыцы раманаў І. Чыгрынава, ва ўсім светапоглядным адчуванні пісьменніка. Ён завяяваны развіццём усёй беларускай літаратуры пасляваеннага часу, якая звярталася да тэмы вайны. На аснове папярэдніх рэалістычных традыцый пастулова выпрацавалася ўнутранае чуццё, што героем на вайне з'яўляецца не той, хто імкнецца ўзняцца над падзеямі, а той, хто ўмее разгадваць кірунак іх развіцця і скарыстаць гэтае еданне дзеля задач перамогі. Сапраўдны герой не будзе ігнараваць выпадак як дробязь, якая не заслугоўвае ўвагі, а пастараецца яго «асядлаць» і гэтым самым уплываць на галоўны зрух жыцця.

Трэба сказаць, што выпадак вельмі шмат значыць у лёсе ўсіх герояў І. Чыгрынава. Галоўны герой яго раманаў Дзяніс Зазыба — сельскі актывіст з рэвалюцыйным мінулым, які некалі ваяваў пад камандаваннем Шчорса, ардэнаносец, намеснік старшыні калгаса — абавязаны сваім жыццёвым становішчам звычайнаму выпадку. «Можа б, ён тады і не падаўся да Шчорса, але пасварыўся з бацькам: цыганы ўкралі на лузе іхнюю жаробку, на якую спадзяваліся ў гаспадарцы, і вінаваты быў Дзяніс, бо не застаўся на начлезе, а прывалокся начаваць у вёску да жонкі». Жаробка, цыганы, жонка, сварка з бацькам і, нарэшце, Шчорс — якая далёкая сувязь паміж падзеямі і людзьмі! Але ў гэтай стыхійнай сувязі выпадковасцей ёсць свая заканамернасць, логіка жыццёвай плыні. Сэнс жыцця часцей за ўсё выяўляецца скрытна, ён, бывае, зацямняецца нагрувашчваннем выпадковасцей, але ён і праяўляецца ў іх, выпадковасцях. Яны таксама складаюць сапраўдны твар жыцця. Што Дзяніс Зазыба апынуўся ў Шчорса — гэта і выпадковасць і адначасова заканамернасць. Так, трапіў ён туды выпадкова, але заканамернасць была ў тым, што ён застаўся ў Шчорса і ваяваў самааддана, бо справа, за якую змагаліся байцы Шчорса, адпавядала жыццёвым інтарэсам такіх людзей, як Зазыба.

У час крутых перамен асабліва ўзрастае ўлада сляпога здарэння над лёсам чалавека. Аказваецца, што звычайная бадня, якой чэрпаюць ваду з калодзежа, можа дачыніцца да зыходу, жыць ці не жыць людзям цэлай вёскі. Няўмелае карыстанне бадняй прывяло да таго, што ў калодзежы ўтапіўся нямецкі салдат.

Але за гэта ледзь не былі расстраляны ўсе жыхары Верамеек.

Справа ў тым, што, згодна агульнай эстэтычнай канцэпцыі пісьменніка, выпадак хоць і сляпая, але праява жыцця. Зразумела, што рэакцыя на выпадак з'яўляецца рэакцыяй на ход самога жыцця. Таму І. Чыгрынаў апісвае не столькі здарэнне само па сабе, колькі паводзіны немцаў у сувязі са здарэннем, раскрывае іх рэакцыю на выпадак. Гэтым самым у яго раманах ставіцца праблема суадносін акупацыйнай сілы і ўсяго ўкладу тутэйшага, мясцовага жыцця.

У жыцці здараецца такое, што мала залежыць ад свядомых жаданняў людзей. Гэта знак яго глыбіннай сутнасці. І каб не сутыкнуцца слепа з яго няўмольным напорам і імпэтам у трагічнай сітуацыі, каб засцерагчыся ад непажаданага збегу абставін і ўласных памылак, трэба мець цярпенне і здольнасць знайсці аб'ектыўныя прычыны таго, што здарылася, трэба мець давер да жыцця.

Знік салдат — нечаканы выпадак. Як жа немцы рэагуюць на яго? З самага пачатку яны і не думаюць высвятляць сур'ёзна абставіны, дазнавацца праўды. Яны дзейнічаюць паспешліва, авантурна і груба: зганяюць усіх жыхароў у адно месца і пагражаюць расстрэлам, хочучы ад іх даведацца, дзе падзеўся іхні салдат, зусім не ўлічваючы таго, што жыхары могуць і не ведаць гэтага. Значыць, яны дзейнічаюць наперад зададзена, нібы заведзены механізм, дзейнічаюць пагардліва і эгаістычна, поўнасцю ігнаруючы аб'ектыўную дадзенасць. А гэта вядзе да злачынства.

І злачынства здарылася б — жыхары Верамеек былі б расстраляны, каб зноў не выпадак, на гэты раз выратавальны для верамейкаўцаў,— конь, на якім ездзіў салдат, аказаўся разумным і «падказаў», дзе застаўся яго гаспадар. Але такая акалічнасць ужо нічога не змяняе ў маральна-псіхалагічнай і сацыяльнай характарыстыцы акупантаў, бо выратавальнага выпадку магло б і не быць. І тады...

Звычайная дзеравяная бадня — несамавіты, цяжкі, груба апрацаваны прадмет спрадвечнага ўжытку — ператвараецца ў сімвал усяго тутэйшага, мясцовага, якое мае сваю спецыфіку, свае норавы, звычаі. Яна па-свойму, няроўна хадзіла, гэтая бадня, «на ўзроўні апошняга вянка ў зрубе» яна «раптам моцна, рыўком тузалася да другой сценкі, і чалавек, які не ведаў пра гэта, мог не ўстаяць на нагах і лёгка пашаснуцца, паляцець галавой уніз. Акурат так і здарылася з немцам». Здарылася, бо ён, немец,— чужы, прышлы.

Пісьменнік знаходзіць яшчэ адну дужа яскравую і характэрную дэталь, праз якую добра відаць няздатнасць салдат акупацый-

нага войска ўлавіць рэальную сітуацыю тутэйшага жыцця, стаць на цвёрды грунт аб'ектыўнасці. Урэшце, яны і не хочуць дазнавацца праўды. Шукаючы прапаўшага таварыша, яны спяшаюцца, нібы пастаянна падганяюць сябе, хапаюць без разбору таго, хто трапляе на вочы. Гэтак быў заарыштаваны імі і ўсур'ёз прыняты за вясковага тэрарыста няшчасны юродзівы Ціма. Сітуацыя ўзнікла недарэчная, і ў ёй нібы ўраўніваюцца і Ціма і яго канваіры, бо ні ў яго, ні ў іх няма здаровага адчування сапраўднага стану рэчаў. Людзі ўвесь час адчуваюць у сабе нейкую даўкую напятнасць, пастаянны душэўны страх, бо нельга ведаць і прадбачыць, як будуць паводзіць сябе акупанты ў тым ці іншым выпадку. Простая вясковая жанчына Варка Касперукова кажа: «Ета ж каб і праўда в нармальнымі людзьмі справу меў. А то ж немцы!»

Ад усяго гэтага павявае смяртэльнай небяспекай, і яе адчуваюць мясцовыя жыхары, унутрана сцяўшыся ў напружанні. Ці не ад гэтага душэўнага зруху пачыналася ўсенароднае непрыняцце акупацыйнага рэжыму?

Вельмі паслядоўна пісьменнік паказвае, што акупанты рэагуюць на ўсё ім незразумелае, нечаканае і новае для іх уяўленняў з раздражненнем і непрымірымасцю, якія дыктуюцца фанабэрыстым усведамленнем вышэйшасці, даходзяць да індывідуалістычнага эмацыянальнага ўзрыву, які агрэсіўна накіраваны супраць мясцовых жыхароў. Жаданне знішчыць, скінуць са свайго шляху ўсё, што выклікае ў іх недаўменне, няўцямнасць ці абразу, у такой ступені моцнае, ужо выспелае, што ў гэтым перш за ўсё адчуваецца і бачыцца душэўная прасякнутасць, набрыняласць ідэалогіяй выключнасці — ідэалогіяй фашызму. Нават паліцэйскага Брава-Жыватоўскага, які хоча служыць ім верай і праўдай, афіцэр агрэў бізуном, раздражнёны яго бесталковасцю. Але пакуль што фашысты дужа ўпэўненыя ў сабе, бо яны яшчэ не бітыя, і на такія дробязі не звяртаюць увагі. Але яны ўжо асуджаны жыццём. Час ужо лічыць першыя хвіліны іх паражэння на гэтай зямлі і адмервае ім першыя крокі ў небыццё.

Вайна вылілася ў каласальнае сутыкненне дзвюх армій, у супрацьборства дзвюх ідэалогій, але барацьба ідзе і тут, у малых Верамейках, на тым спрадвечным жыццёвым полі, дзе выяўляе сябе штодзённая мараль: як зрабіць, што сказаць, каму сімпатызаваць.

Недзе далёка на фронце грымяць выбухі, не сціхае страляніна, салдаты ідуць у атаку, а на акупіраванай тэрыторыі пакуль што ціха. Але гэта абманлівая цішыня, бо прарастаюць ужо зерні пратэсту, а значыць, і змагання. Першая душэўная рэакцыя пры сустрэчы з акупантамі прадвызначае выбар. Раней чым узнікла па-

чуццё ўсенароднага непрыняцця акупацыйных парадкаў, людзі адчулі ў акупантах чужынцаў. Тут — галоўнае. З гэтага пачнецца супраціўленне і партызанская барацьба, на гэту падрыхтаваную ўжо глебу будуць плённа падаць словы партыйнага закліку да ўсенароднай вайны з ворагам.

Можна падумаць, аднак, што такая страхатлівая першая сустрэча верамейкаўцаў з немцамі выйшла па той прычыне, што нейкай вайсковай часці, перад якой стаіць свая мэта і якая запынілася каля Верамеек зусім выпадкова, і сапраўды няма часу падрабязна разбірацца ў абставінах, шукаць праўду, прыстасоўвацца да мясцовых умоў. На гэта ёсць мясцовая акупацыйная ўлада ў асобе каменданта Адольфа Гуфельда, які асталяваўся ў Бабінавічах. Камендант сапраўды стараецца зразумець асаблівасці тутэйшага жыцця і часам аддае талковыя распараджэнні. Характар і змест яго першых загадаў нават наводзяць Зазыбу на думку, што Гуфельд з'яўляецца тайным нямецкім камуністам. Ён вітаецца патутэйшаму і нават робіць спробу гаварыць па-беларуску. Але не, не памыліліся верамейкаўцы ў сваіх уражаннях ад першай сустрэчы з немцамі, калі яны набраліся страху, калі назаўсёды пахіснулася ў іх упэўненасць у сваім лёсе. Дзяніс Зазыба таксама хутка пераканаўся ў сваёй памылковай ацэнцы дзеянняў каменданта. Убачыўшы Гуфельда на нарадзе з шомпалам у руках, які ён носіць на манер стэка, ён адразу здагадваецца, што і Гуфельд такі ж самы, як і тыя немцы, што сустрэліся верамейкаўцам. Прыстасаванне да мясцовых умоў у каменданта знешняе і паказное, а ва ўсёй сваёй палітыцы да мясцовага насельніцтва ён апіраецца на сілу. «Тым часам камендант спыніўся за сталом, акурат пасярэдзіне, і ўзмахнуў зусім над стальніцай шомпалам, мусіць, ім гэтакі жэст узяты быў за звычай, але прысутнымі ён успрыняты быў як для пастраху». Ілюзій у Зазыбы больш няма. Шомпал — вельмі красамоўны сімвал грубага падаўлення і страху.

На гэтай жа нарадзе камендант паведамляе, што за напад невядомых асоб на машыну начальніка раённай жандармерыі расстраляна сем чалавек з навакольных вёсак, паведамляе так, што адразу відаць — ён, камендант, лічыць, што так і трэба, што ў такой акцыі няма ні бесчалавечнасці, ні бессэнсоўнасці. Караюцца ж невінаватыя людзі! Зазыба ўражваецца гэтым, і таму ў яго, як і ва ўсіх разумных і сумленных людзей, што прысутнічаюць на нарадзе ў каменданта, адразу за недаўменнем з'яўляюцца ў душы холад, трывога, адчуванне вялікай небяспекі, якая насунулася на народ.

Дзяніс Зазыба як чалавек і вясковы кіраўнік — увасабленне ўсяго лепшага, што было ў сялянстве, якое на працягу стагоддзяў жыло сваім, адасобленым, патрыярхальным жыццём. Адука-

цыя ў яго невялікая, але ён мае не абы-які прыродны розум, салідны жыццёвы вопыт, унутраную загартоўку і цвярозасць погляду на свет. Ёсць у ім той сялянскі практыцызм, які не з'яўляецца голым, жорсткім практыцызмам, калі сутнасць рэчаў засланяецца выгадай і разлікам. Не, практыцызм Зазыбы такі, што ў ацэнцы падзей не страчваецца спрадвечная народная мараль. На глыбокі аналіз навакольнага жыцця Зазыба, бадай, не здатны, але яму зусім дастаткова тых разумовых і душэўных вартасцей, якія ў яго ёсць, каб распазнаць простую праўду таго, што дзеецца, угадаць, чаго варты чалавек. А на большае ён і не прэтэндуе.

Нялёгка жылося і жывецца Дзянісу Зазыбу, бо ён належыць да тых рэдкіх людзей, якія заўсёды патрэбны іншым — суседзям, грамадзе. Ён больш справядлівы душой і больш здагадлівы розумам за іншых, і таму людзі хочуць, каб ён хадзіў у кіраўніках. Адным словам, да вайны Зазыба — тыповы сельскі актывіст, які працаваў на Савецкую ўладу не за выгаду і набыткі, а па душэўнай і практычнай патрэбнасці. І нават пасля таго, як несправядліва быў арыштаваны яго сын Масей, які вучыўся ў горадзе, Дзяніс застаўся ранейшым — працаваў з поўнай аддачай сіл. Толькі пацяжэла і пацямнела ў душы, але гэтага людзі не бачаць. У такой яго ўнутранай раўнавазе і паслядоўнасці — не проста звычка да кіраўніцтва, да начальніцкага становішча, а глыбокае адчуванне, што ён патрэбен людзям.

І вось вайна. Калі б Зазыба быў прагны да ўлады над людзьмі за выгаду, то акупацыя давала яму магчымасць скарыстаць сваё становішча і пайсці служыць немцам. Яны не пашкадавалі б яму «добрай пасады», бо ён у іх вачах мог лічыцца пацярпеўшым ад бальшавікоў: арыштаваны і пасаджаны ў турму сын, яго самога знялі з пасады старшыні калгаса і панізілі. Але ў Зазыбы нават думкі не ўзнікае, каб скарыстаць раптоўны паварот жыцця для нейкіх разліковых мэт, бо жыве ён натуральна і сумленна.

Прычым найбольш упэўнена адчувае сябе Зазыба сярод сваіх людзей, якіх ён добра ведае. Адагнаўшы калгасны статак на ўсход, ён вяртаецца назад, дадому, пад акупацыю. Вядома, такі чалавек, як Зазыба, знайшоў бы сабе месца і карысны занятак там, за фронтам. Але дома засталася жонка, і кідаць яе адну Дзянісу ніяк не выпадала. Ды, урэшце, такі ўжо склад яго натуры — не адрывацца ад дому, ад родных гоняў і каранёў. Тут ён разумнейшы і мацнейшы духам.

І ўсё ж атрымліваецца так, што Зазыба, не хочучы служыць акупантам, пачынае ім служыць. Схаваўшы дома, а пасля ўладкаваўшы ў мястэчку савецкую разведчыцу, ён пры немцах зноў апынаецца на пасадзе старшыні калгаса, які немцы не распусці-

лі, і вымушаны выконваць іхнія распараджэнні. Фармальна як быццам так і выходзіць, што Зазыба па звычцы ходзіць у начальстве і пры немцах не адмаўляецца ад пасады, хоць мог бы адмовіцца. Сапраўды, можна падумаць, што калі ён праўдзівы патрыёт, то яго абавязак быў не згаджацца браць пасаду. А ён згаджаецца ды яшчэ добраахвотна. Больш таго, Зазыба таксама, можна сказаць, добраахвотна паехаў на нараду, якую склікае камендант, і арганізуе калгаснікаў па загаду каменданта ехаць рамантаваць мост, які пры адступленні спалілі чырвонаармейцы.

Што стаіць за гэтымі ўчынкамі героя і як іх расцаніць? Можа, гэта ціхая, палахлівая здрада? Можа, на Зазыбу падзейнічаў страх, што немцы за верную службу Савецкай уладзе пакараюць яго? Ён жа быў узнагароджаны баявым савецкім ордэнам за гераізм у грамадзянскую вайну. Нездарма дэзерцір Раман Сёмачкін пагражае Дзянісу («цяпера табе трэба маліцца»), нездарма палохае паліцэйскі Брава-Жыватоўскі («мо забыў, пра што ўчора з табой гаварылі?.. Ну што ж, наракай пасля на сябе»). Але не, няма ў Зазыбы страху. І яго ўчынкі — не здрада, бо ён не мяняе сваіх думак, ацэнак людзей, пераконанняў.

А можа, паводзіны Зазыбы тлумачацца душэўнай стомленасцю, вынікам якой з'яўляецца ўнутраная згода плысці туды, куды нясе жыццёвая плынь? Ці, можа, ён свядома разлічвае стаць бліжэй да немцаў, каб нечым памагчы савецкай разведчыцы? Думаецца, не тое і не другое. Герой проста дзейнічае згодна сваёй натуры, згодна ўласнаму адчуванню жыцця. І ў вайну ён застаецца верным тым жыццёвым прынцыпам, якімі ён кіраваўся ў мірны час. Зазыба робіць так дзеля сваіх, вясковых людзей, якім верна служыў і да вайны. Ён хоча служыць ім гэтак жа верна і цяпер. Змяніліся толькі ўмовы. Адчуванне ў Зазыбы гэтых умоў такое: раз пад акупацыяй засталіся жыць людзі, то пражыць гэты час яны павінны па магчымасці найбольш правільна, з найменшымі стратамі і яго, Зазыбы, абавязак дапамагчы ім у гэтым. А дапамагчы ён можа толькі не ўхіляючыся ад падзей, якія ідуць насустрач, толькі будучы там, дзе першаму можна даведацца, куды кіруюцца падзеі.

І Дзяніс Зазыба адважваецца ехаць на нараду, гэтым самым беручы на сябе пасаду, якую ён павінен будзе пэўніць па загадах акупацыйных улад.

Фармальна ўчынак Зазыбы з'яўляецца здрадай свайму ранейшаму жыццю, Савецкай уладзе. Але толькі фармальна. Справа ў тым, што Зазыба зусім не думае пра тое, як будзе расцэнены яго ўчынак іншымі. Будзе ён абвінавачаны ў здрадзе ці не будзе — для яго не важна. Галоўнае для яго рабіць так і жыць так, як ён лічыць правільным і каб ад гэтага была карысць лю-

дзям. Таму ён і не прамінае выпадку быць на тых рубяжах жыцця, дзе вырашаюцца лёсы яго аднавяскоўцаў. Каб зноў служыць ім, гэтым людзям, служыць якім ён ужо звык, яму патрэбна перш за ўсё разуменне новай жыццёвай сітуацыі, якая ўзнікла з прыходам немцаў, разуменне іх саміх, іх намераў, усёй сутнасці іхняй палітыкі на занятай імі зямлі. І ён едзе на нараду, каб убачыць каменданта, прыгледзецца да яго паводзін, прасачыць ход нарады і вынесці з усяго гэтага сваё ўражанне, якое і паслужыць практычнай асновай яго далейшых дзеянняў.

Заслуга І. Чыгрынава ў распрацоўцы сацыяльна-маральных праблем мінулай вайны заключаецца яшчэ і ў тым, што ён у цэнтры раманаў паставіў чалавека з народа, тыповага прадстаўніка сялянскай масы. Дзяніс Зазыба з тых, хто пакуль што не бярэцца за зброю, але ён — будучая апора партызан, іх незаменны памочнік. Ён з таго асяроддзя, з якога партызаны будуць чэрпаць сілы, атрымліваць дапамогу. Але роля і значэнне гэтага асяроддзя ў зыходзе вайны — не толькі ў тым, што яно актыўна дапамагала адкрытай узброенай барацьбе партызан супраць ворага. Справа ў тым, што яно само ўяўляла рэальную сілу і яго зброяй былі ўнутраная непакора і тайнае супраціўленне ўсім намаганням акупантаў. Менавіта тут, у гэтым асяроддзі, стрымліваліся і нейтралізаваліся іх самыя суровыя загады, гасіліся самыя напорыстыя адміністрацыйныя распараджэнні. Зазыба ўсім ладам сваіх адносін да падзей у час акупацыі вучыцца сам і вучыць іншых не гэтак таму, як ваяваць з ворагам, колькі як жыць ва ўмовах акупацыі. Але, як аказваецца, гэта па сутнасці адно і тое ж.

Такім чынам, у раманах І. Чыгрынава «Плач перапёлкі», «Апраўданне крыві», «Свае і чужынцы» вобраз Зазыбы вырастае ў вельмі тыповую на акупіраванай тэрыторыі фігуру чалавека, які аказвае канкрэтную дапамогу ўсім, хто змагаецца з ворагам, і сам пастаянна жыве і дзейнічае насуперак планам і намерам акупантаў, ствараючы агульную атмасферу непрынняцця ўсяго таго, што нясе з сабою вораг.

У выніку ў жыццёвым лёсе Дзяніса Зазыбы ўжо накрэсліваецца выразная лінія трагізму. Дапамагаючы вялікай усенароднай справе толькі па сумленню і тайна, яму цяжка будзе цяпер ці ў будучым даказаць пры неабходнасці свой удзел у гэтай справе, цяжка будзе дабіцца, каб яму паверылі. Тым больш цяжка будзе растлумачыць сапраўдныя матывы сваёй прысутнасці на нарадзе ў каменданта. Яму ж такога задання ніхто не даваў. Нездарма паліцэйскі Брава-Жыватоўскі ўжо лічыць Зазыбу трохі сваім. Але ж так могуць думаць і іншыя, бо знешняе ў людскіх

вачах заўсёды бясспрэчнае, а нябачнае, скрытнае — праблематычнае. Яму можна верыць і не верыць.

Яшчэ больш ускладняецца жыццёвае становішча Зазыбы пасля таго, як вярнуўся дадому арыштаваны перад вайной сын Масей. Вярнуўся ён не па закону, а ў выніку выпадковасці, якую яму прадаставіла вайна. Па сутнасці, зварот з турмы сына азначае не што іншае, як уцёкі. З аднаго боку, Зазыба рады, што Масей вярнуўся, што ён не пакутуе, з другога боку — зварот сына як быццам блытае яго жыццёвыя імкненні, падрывае асабістую аснову ў яго дзеяннях. Зазыба дастаткова разумны чалавек, каб не зразумець, што перамога той справы, за якую ён змагаецца, азначае для яго ўласнага сына зварот да ранейшага пакутлівага стану, зварот у турму, бо пасля вызвалення ў Масея спытаюць, якім чынам ён апынуўся на волі і, вядома ж, не пахваляць за ўцёкі. Вось як востра павернута сюжэтная лінія! І як шмат сацыяльнага і маральнага сэнсу стаіць за гэтым паваротам! Дзе ж выхад, дзе ратунак для бацькі?

Цяжкі збег абставін не абяцае Зазыбу лёгкага выйсця. Найвялікшы драматызм яго становішча заключаецца ў тым, што жаданне волі для сына азначае для яго адмову ад усяго свайго ранейшага жыцця і нават змірэнне з акупацыяй, на што ён пайсці не можа. Але і другі жыццёвы варыянт, які і выбірае герой, таксама супярэчлівы, таксама драматычны. Усё глыбей і глыбей уцягваючыся ў рух супраціўлення немцам у імя перамогі савецкага ладу жыцця, ён вымушаны нібы забыцца пра пакуты сына, пра яго пакалечаны лёс, бо няшчасце з сынам сталася пры Савецкай уладзе. Вядома, пакуты Масея баляць яму, бацьку, але ён працягвае верыць у нейкі вышэйшы ідэал мінулага жыцця, які назаўсёды зліўся ў яго душы з уласнай маладосцю, з перыядам грамадзянскай вайны. Таму ён так настойліва дабіваецца ад сына, каб ён у такі складаны час душэўна не засяроджваўся на ўласнай бядзе. Ён баіцца, што Масей можа зрабіць цяпер, не па сваёй нават волі, няправільны жыццёвы крок, які не толькі яшчэ больш сапсуе яму жыццё, але ў нечым істотным канчаткова развядзе яго з бацькам.

У рэакцыі Зазыбы на выпадак звароту сына ў найвышэйшай меры, выявілася прыроджаная разважлівасць героя, яго здольнасць да непаспешлівых, цвярозых учынкаў. І ён гэтым перамог хоць бы часова неспрыяльны збег абставін. У рамане «Свае і чужынцы» Зазыба пераконваецца, што сын Масей паважае разважлівасць і кола інтарэсаў бацькі, адмаўляецца супрацоўнічаць з акупантамі на аснове нацыяналістычнай ідэйнай пазіцыі, да чаго спрабуе схіліць Масея яго былы сябар Астрашаб.

Такім чынам, прынцыповая паслядоўнасць і стойкасць да-

юцца Зазыбу нялёгка. Яго душа раздзіраецца супярэчнасцямі. Ён адчувае, што недастаткова ўважлівы да складанага становішча сына, і перажывае з-за гэтага. Масей, у сваю чаргу адчуўшы душэўную адчужанасць бацькі, замыкаецца ў сабе, перажывае сваю вымушаную адвержанасць і баіцца адзіноты.

Хто ж тады ўсё-такі Дзяніс Зазыба? Чалавек, які гэтак жа, як і Чубар, здольны прынесці ў ахвяру раз і назаўсёды засвоенаму прынцыпу жывыя інтарэсы людзей, калі яны не супадаюць з гэтым прынцыпам?

Падабенства ў паводзінах герояў абодвух раманаў І. Чыгрынава Зазыбы і Чубара чыста знешняе і толькі маментальнае. Розніца паміж Зазыбам і Чубарам у тым, што прынцып для кожнага з іх значыць не адно і тое ж. Для Зазыбы прынцып з'яўляецца метадам разумення жыцця, адшукання разумнага сэнсу, каб не заблытацца ў стыхіі падзей і здарэнняў — рыса, уласцівая, дарэчы, далёка не кожнаму селяніну, а толькі лепшым прадстаўнікам вясковага люду. Для Чубара прынцып — зручны сродак ухіліцца ад складаных стыхійных праяў жыцця, зрабіць сабе палёгку, сродак мераць механічна, як метрам, жывую рэчаіснасць. Прынцып становіцца ў паводзінах Чубара прыкрыццём боязі вечна зменлівага ходу жыцця, адзін на адзін, з якім Чубар аказваецца бездапаможны. Ён адразу смялее, калі ёсць хтонебудзь побач з ім, хто дае распараджэнні. Калі з надыходам немцаў з раёна перасталі паступаць інструкцыі, Чубар проста разгубіўся, страціў апору, грунт і стаў перакаці-полем. Яго адразу падхапілі падзеі і пацягнулі за сабой. Ад гэтага ён стаў не патрэбным нікому. І таму ён дужа рад, калі ў час свайго недарэчнага блукання сустрэў двух чырвонаармейцаў: «Цяпер не трэба было са страхам думаць пра тое, што рабіць».

Чубар перакананы, што прынцып заўсёды непрымірыма варожы жыццёвай стыхіі і таму яе і не трэба імкнуцца зразумець, а лепш адкінуць. Адсюль жорсткасць і дагматызм гэтага героя ў практычным ажыццяўленні свайго пастулату паводзін, засвоенага з дырэктывы. Ён нават у думках не дапускае такой магчымасці, што можна змяніць ці падправіць загад або распараджэнне з улікам новых, раней не прадугледжаных абставін.

Несупадзенне адносін да жыцця Зазыбы і Чубара, хоць яны і робяць адну справу, выразна накрэсліваецца на першых ужо старонках рамана «Плач перапёлкі». Вельмі характэрная размова адбываецца паміж старшынёй калгаса Чубарам і яго намеснікам Зазыбам пасля таго, як калгас выканаў дырэктыву раёна адагнаць калгасны статак на ўсход:

«Тады спытаў Зазыба:

— Кароў да аднае пагналі?

— А ты думаў, тут пакінем?

Зазыба паляжаў і зноў спытаў:

— Неяк Марфа мая казала, што ў Палагі Харытонавай карова падавілася бульбінай, дак ці даў ты ёй карову?

— Не.

— А Бахньку? У яго ж старая; да і ялаўка ў етым годзе. Калі па-справядліваму, дак і яму варта было б замяніць яе.

— Надумаліся калі мяняць!..

— А ён, помніш, прасіў даўно, яшчэ ў маі пісаў на праўленне.

Чубар паморшчыўся, як ад прыкрасці.

— Дарэмна,— сказаў Зазыба.

Гэта нечакана ўзбурыла Чубара:

— Але ж мы не павінны за кошт калгаснага статка папаўняць прыватны сектар.

— Пры чым тута прыватны сектар? — заварушыўся ў ложку Зазыба.— Калі ў калгасніка няма каровы, дык хто яму паможа, як не мы?»

У гэтай размове ўвесь Чубар і ўвесь Зазыба. Для аднаго фармальнае выкананне дырэктывы прыносіць радасць па той прычыне, што не патрабуе ніякай уласнай ініцыятывы, забяспечвае душэўны спакой, для другога — усякае дзеянне, нават калі яно дырэктыўнае, павінна суадносіцца, па яго перакананню, з штодзённымі інтарэсамі канкрэтных людзей. У пазіцыі Зазыбы няма ні паказнога шкадавання, ні сентыментальнай жальбы. Гэта ўменне ўлічыць адзінкавы лёс і ўключыць яго ў складаную агульнасць людскіх інтарэсаў з разуменнем асабістых патрэб чалавека.

Разыходжанне паміж Чубарам і Зазыбам у разуменні свайго абавязку перад людзьмі, як акажацца далей, будзе мець не толькі маральнае, але і палітычнае значэнне. Чубар, у якога за гады яго начальніцкай службы зусім атрафіравалася здольнасць разумець і ўлічваць разнастайнасць, складанасць і нечаканасць жыццёвых праяў, дапускае палітычнае злачынства, забіваючы доктара-акружэнца, які, трапіўшы ў незвычайнае становішча, вёў сябе незвычайна і, як здалося Чубару, падазрона.

Чубару асабліва цяжка арыентавацца ўнутрана ў час вайны, калі новыя складаныя абставіны ствараюць нябачныя дагэтуль сітуацыі, калі адзін за адным узнікаюць непрадбачаныя выпадкі, якія не маюць яшчэ агульнапрынятай ацэнкі, калі гэтую ацэнку трэба рабіць самому, і рабіць неадкладна. Гэта нервіруе і злуе Чубара. Злосць за сваю бездапаможнасць ён пераносіць на іншых. Кульмінацыяй маральнага і разам з тым палітычнага

змізарнення характару Чубара з'яўляецца яго дзікі ўчынак, калі ён паліць на верамейкаўскім полі толькі што зжатае калгаснікамі жыта, каб яно не дасталося ворагу.

Фармальна былы старшыня выконвае дырэктыву — нічога каштоўнага не пакідаць на акупіраванай тэрыторыі, аднак пры гэтым ён яшчэ і помсціць сялянам, што яны паводзяць сябе не гэтак, як яны павінны былі сябе паводзіць па ўяўленнях Чубара. Яму зусім не шкода ні калгаснікаў, ні іхняга набытку, раз ён упэўніў сябе, што яны недастаткова адданыя Савецкай уладзе, бо не кінулі сваіх хат і не ўцяклі на ўсход. Ён глядзіць, вярнуўшыся, на вёску і дзівіцца, што ў ёй нічога, як яму здаецца, з прыходам немцаў не змянілася.

Чубар толькі тады паверыў бы, што людзі змяніліся і рыхтуюцца да барацьбы, калі б вясковы побыт у акупацыю перавярнуўся дагары. Зазыба ж, наадварот, перакананы, што ўвесь пабытавы лад вёскі павінен застацца непарушным, бо сталая душэўная зрошчанасць чалавека з домам, з роднай зямлёй з'яўляецца, па яго адчуванню, грунтоўнай унутранай апорай у складаны, пераменлівы час, калі безліч нечаканых падзей гатовы выбіць чалавека з наезджанай каляіны, завярцець яго і кінуць у бурлівы вір, дзе лёгка страціць арыентацыю і памыліцца. Роднае асяроддзе надае ўпэўненасці і паскарае правільную ацэнку падзей. Нагаданыя Зазыбам словы «Хто родную зямлю кідае, той ворага не перамагае» — квінтэсенцыя ўсяго ягонага светаадчування.

Поўным антыподам Зазыбы і ў гэтым моманце адчування жыцця з'яўляецца Чубар, якому здаецца, што з наступленнем немцаў усе абавязкова павінны зняцца з родных месц і рушыць на ўсход. Ён і сам робіць гэтак. Аднак бесталковае і бессэнсоўнае бадзянне прыводзіць яго ў тупік. Адарваны ад тых людзей, якія яго ведаюць, з якімі ён доўга жыў і працаваў, ён апынаецца адразу ў фальшывым становішчы, пры сустрэчы з людзьмі выклікае да сябе нават падазронасць, бо яго ніхто не ведае. Яго праганяюць ад сядзіб, не хочуць даць есці.

Чубар, у сваю чаргу, вымушаны насцярожана ставіцца да кожнага сустрэчнага і кожнаму тлумачыць, хто ён сам, адводзіць недавер ад сябе. «Чырвонаармеец спачатку слухаў сапраўды цярпліва, але як толькі высветліў для сябе, што чалавек на кані зусім не тутэйшы, а таксама закінуты ў гэты лес вайной, занёс яго ў разрад падазроных і рашыў затрымаць».

Натрапіўшы на групу савецкіх байцоў, якая на чале з параненым палкавым камісарам прабіваецца да фронту, Чубар не здолеў прыстаць да іх якраз таму, што ён чужы для іх, яны не зусім яму давяраюць. І вуснамі палкавога камісара Чубару гаворыць сам лёс, логіка вайны: «І, далібог жа, не бадзяйцеся па

незнаёмых закутках. Падавайцеся ў свае лясы. На месцы адчуеце сябе другім чалавекам. Самі абставіны падкажуць, што рабіць. Вас там ведаюць, і вы таксама ўсіх ведаеце».

Перспектыва, намаляваная палкавым камісарам, не вельмі радуе Чубара, бо толькі тады, калі над ім ёсць нехта іншы, хто кіруе і загадвае, ён набывае душэўную раўнавагу і спакой. І ўсё ж Чубар паслухаўся, хоць і вымушана, бо само жыццё яго штурхае на гэты, адзіна правільны для яго шлях.

Аднак першая спроба Чубара завербаваць у свой будучы партызанскі атрад вайсковага доктара закончылася трагічнай няўдачай таксама па той прычыне, што яны сустрэліся ў дарозе і не давяраюць адзін аднаму.

Праз нейкі час Чубар усё ж пачынае з прыемнасцю ўспамінаць і людзей з Верамеек, і — асабліва — сваю сяброўку Аграфену. Гэта ўжо шмат значыць для Чубара, бо накрэсліваецца паварот у ягоных уяўленнях аб сваім месцы на вайне, аб сваіх абавязках у сувязі з вайной.

Праўда, вярнуўшыся патаемна ў Верамейкі, Чубар рэзка не пераменьваецца. Яго рашэнне спаліць нажатае калгаснікамі жыта ў полі паказвае, што доўгае бадзянне і суровыя ўрокі гэтага бадзяння яшчэ мала чаму навучылі яго.

Магчыма, перавага Зазыбы над Чубарам нідзе так адчувальна не выяўляецца, як пры іх сустрэчы пасля вяртання Чубара ў Верамейкі. Гэтая перавага не толькі ў чалавечых якасцях, але і ў агульнай жыццёвай арыентацыі. Чубар вельмі дзівіцца, што Зазыба ведае пра яго зварот. Ён жа вярнуўся патаемна! Але, аказваецца, Зазыба ведае пра ўсё, што адбываецца ў ваколіцы. Няма сумнення, што гэта адна з першых умоў паспяховай падпольнай дзейнасці.

Менавіта ў час гэтай сустрэчы Чубар, даведаўшыся ад самога Зазыбы, што ён быў на нарадзе ў каменданта, папракае яго за дапамогу акупантам. Чубару проста няўцям, што Зазыба, «дапамагаючы» ворагу, ужо жыве дзейснымі інтарэсамі барацьбы. Зазыба шмат чаго вызнаў на нарадзе: лепш уведаў, хто такі нямецкі камендант, вылучыў сярод прысутных тых, хто непрыязна настроены супраць акупацыйнай улады.

І ўжо ніяк не можа дараваць Чубар Зазыбу яго намеру ехаць па загаду немцаў адбудоўваць мост:

«— І ты, чырвоны ардэнаносец, паедзеш адбудоўваць мост? — наперад здзіўлена спытаў ён».

На гэта Зазыба адказвае:

« — Паеду,— упарта крутануў галавой Зазыба.— І справа не ва мне. Я хоць зараз смерць гатовы прыняць, але каб ад гэтага карысць была. А то што з таго будзе, калі я ахвярую сабой,

а справе не дапамагу. Усё роўна немцы мост на Дзяражні адбудуюць. Пазганяюць мужыкоў з навакольных вёсак і адбудуюць».

Усё бачыць, усё чуць, урэшце, усюды прысутнічаць — якраз тая тактыка, якая абяцае поспех у разгортванні барацьбы. Яна супрацьстаіць тактыцы Чубара, якая вядзе да адмежавання ад жывой плыні жыцця. Дзесьці ў падтэксце ўжо адчуваецца, што намер Чубара арганізаваць партызанскі атрад не ўдасца, калі толькі сам герой не зменіцца пад уздзеяннем жыцця. Зазыба кажа Чубару, які хацеў бы на акупіраванай тэрыторыі ўсё знішчыць, а хлеб для партызан і нават авёс для іхніх коней прывозіць на самалётах з-за фронту: «Не, брат, не так усё проста, як здаецца ды хочацца нам. Тут да ўсяго трэба з галавой падыходзіць. Раз нам пачынаць гэту партызанскую вайну тут, то нам і думаць, як пачынаць яе і з чым».

У канцы трэцяга (пакуль што — апошняга) рамана «Свае і чужынцы» пісьменнік пакідае Чубара па сутнасці ні з чым. Нікуды ён не можа прыстаць, нішто яму не ўдаецца. Ён зноў прыйшоў у ваколіцы Верамеек, маючы на гэты раз пэўнае заданне ад камандзіра партызанскага спецатрада. Але ці выканае яго? Магчыма, выканае, бо толькі цяпер Чубар адчуў, што значыць унутраная эгаістычная адзінота і як важна для чалавека быць заўсёды разам з людзьмі.

Безумоўна, Зазыбу вельмі дапамагае жыць непахіснасць перакананняў. Але ў Зазыбы — чалавека не вельмі адукаванага — цвёрдасць часам ператвараецца ў зацвярдзеласць, бо ён няздольны па ўзроўні ўнутранай культуры ўспрыняць і зразумець усю нечаканасць і парадаксальнасць свету, шукаць сэнс у патаемных зрухах жыцця. І гэта не віна героя, а ўсяго толькі рэальнасць яго існавання. Аднак адсюль усё ж вынікае, што далей пісьменнік наўрад ці будзе паказваць усё ўзрастаючую складанасць і трагізм вайны праз успрыманне Зазыбы, бо гэты герой можа шмат чаго не ўлавіць і не ўвабраць у сябе. Хутчэй за ўсё Дзяніс Зазыба застанецца ў ліку галоўных герояў і ў наступных раманах, бо такія людзі, як ён, дужа патрэбны таму жыццю, якое адлюстравана ў раманах І. Чыгрынава. Вобраз гэты толькі развіваецца, і ён будзе шмат значыць у агульнай структуры твораў. Аднак, думаецца, на нейкім этапе эпічнай апавядальнасці з ценю дамашняга кутка на першы план павінен выйсці па праву абвостранасці душэўнай рэакцыі, якая прыйшла да яго праз пакуты і ўнутраную ранімасць, сын Зазыбы — Масей. Ён валодае больш глыбокай душэўнай відушчасцю. У рамане «Свае і чужынцы» гэтае чаканне ў нейкай меры ўжо спраўдзілася.

* * *

Такім чынам, раманы І. Чыгрынава «Плач перапёлкі», «Апраўданне крыві», «Свае і чужынцы» звяртаюць на сябе ўвагу не толькі наватарскай формай творчай задумы, а таксама новым заглыбленнем у праблематыку Вялікай Айчыннай вайны. Заслуга пісьменніка ў тым, што ён услед за лепшымі творамі сваіх папярэднікаў — К. Чорнага, М. Лынькова, І. Шамякіна, А. Кулакоўскага, Я. Брыля, В. Быкава, І. Навуменкі, А. Адамовіча і іншых — здолеў узнавіць у невядомых яшчэ тэндэнцыях тыя плыні жывой рэчаіснасці мінулай вайны, спасціжэнне сапраўднага сэнсу якіх служыць грамадскай ісціне і духоўнаму ўзмужненню савецкага чалавека.

Віктар Каваленка

АПАВЯДАННІ

Ці бываюць у выраі ластаўкі?

Возера ўжо блішчыць паміж чэзлых соснаў, што растуць на качкаватай імшары, якая цяпер, увосень, зноў набрыняла, стала мокрай і слізкай. Застаецца яшчэ прамінуць гатку, каб выйсці на сухую грыву, засланую апалым лісцем. Там дарога губляецца ў маладым ельніку, які падступаецца да самых каляін. Скрозь на пасівелых яловых галінах вісяць пасмы пажоўклае асакі, нацярушанай яшчэ ўлетку, калі вазілі з расцяробаў сена. Сям-там калышацца пакулле павуціння, на якім нібы застылі, як вішнёвая смала, кроплі парудзелай дажджавой вады.

А яшчэ ўчора Арцём Дабрыднеў і не думаў, што апынецца тут. Учора ён толькі-толькі вярнуўся з камандзіроўкі — ездзіў у Ніжні Тагіл глядзець новы блюмінг,— і за абедам жонка падала тэлеграму. Пісаў брат: прыехаў у вёску, да маці, прыязджай, маўляў, і ты, парадуем старую.

— Збірай, дарагая, зноў у дарогу,— сказаў Арцём.

— А ты глянь на чысло,— насцярожылася жонка.— Калі брат твой даваў гэтую тэлеграму? Месяц таму. Ты яшчэ і не ад'язджаў! Дык ці ж ён сядзіць там? Чакае?

Арцём паглядзеў затуманенымі вачмі на жонку, страсянуў галавой:

— Не, я паеду!..

Братава тэлеграма ўзрушыла, скалыхнула да самага дна Арцёмаву душу, і ён раптам зразумеў, што не будзе мець спакою, калі ўжо і гэты раз не паедзе ў Кажаны.

— Ты даруй мне,— сказаў Арцём.— Неяк усё... Але я мушу! Павер.

...Лясная дарога ўвесь час віляе — то раптам нырае за паваротам у гразкую лужавіну, парослую балотным перцам, то выбягае па вузлаватым карэнні на голае месца, дзе дацвіў і даўно асыпаўся кучомісты верас. За маладым ельнікам ужо відаць вілаватую бярозу з гарбатым выплаўкам. А праз якую пару хвілін і ельнік расступаецца. Арцём падыходзіць да возера. Сёння яно гладкае і цьмянае — ні моцнага ветру, ні сонца. Нават лес, які абкружае яго, не купаецца ў вадзе, быццам чакае, пакуль выблісне сонца.

Ужо як вечарэе.

Ластаўкі горнуцца да вады, мітусяцца над пакошаным берагам — у познюю восень яны чамусьці заўсёды злятаюцца сюды за цэлую вярсту ад вёскі. У Кажанах так і гавораць — ластаўкі хаваюцца ад халадоў у вадзе і нікуды на зіму не адлятаюць. У дзяцінстве Арцём часта чуў пра гэта і нават цяпер не ведае, ці бываюць у выраі ластаўкі...

У Кажанах на вуліцы людзей не відно, і Арцём ідзе, нікім не заўважаны, да самае матчынай хаты. На падворку доўга стаіць, адчуваючы, як тупым болем знібіць сэрца.

Вясковая вуліца ўся пазасыпана вярбовым лісцем.

Над альховым балотам, якое пачынаецца адразу ж за гародамі, вісіць дым — пэўна, там яшчэ з лета гарыць торф.

Нарэшце Арцём не вытрымлівае, пераступае парог. У хаце нікога няма.

На падлозе, якраз пасярэдзіне, валяюцца гумавыя боты. На акне, што бліжэй да парога, ляжаць вялікія гуркі-насеннікі. На загнетку, прыпёршыся да засланкі, дрэмле касматая, падобная на лісу, кошка — яна толькі на момант прыўзняла галаву і лянiва, са старэчай абыякавасцю паглядзела на незнаёмага чалавека. На жэрдачцы, прымацаванай пад столлю да брусся, вісяць пасохлыя вяслы травы,— пэўна, як заўсёды, піжмы, падбелу, пясчанага кмену. На стале, што

паміж вокнамі, стаіць люстра, і Арцём бачыць у ім самога сябе — насупленага, натапыранага. Арцём распранаецца, бярэ на ўслоне вядро з вадой, размалявавую фарфоравую чашку і выходзіць на падворак. Там ён палівае з гэтае чашкі на рукі, трэ халоднай вадой шыю, патыліцу, расцірае твар, фыркае — і ўсё гэта робіць з нейкай прыемнай зацятасцю.

— Здароў, Арцём!

Арцём разгінаецца, абтрасае рукі:

— Здароў,— і паварочвае галаву.— А-а-а, гэта ты? — пазнае ён Аляксея Кузьмянка.

Аляксей жмурыць вочы, усміхаецца — зубы ў яго шырокія, белыя. Сам ён высокі, не надта шырокі ў плячах. Надзеты ў зялёную ватоўку, прамасленыя да бляску штаны засунуты ў халявы кірзавых ботаў. Твар — чарнявы, як ва ўсіх Кузьмянкоў, вочы — цыганскія.

— Паваліліі сёлета Дабрыдневы,— кажа Аляксей.

— Мікола даўно паехаў?

— Здаецца, тыдзень ужо.

— А маці мая не ведаеш дзе?

— Ёй на каровы радоўка.

— Ці ж у вас яшчэ пасуць? Позна, дзе цяпер тая трава?

— Нічога, у нас лес кругом.

Аляксей дастае махорку, загорнутую ў газету, падкідвае яе на руцэ, хмурыць бровы:

— Вось, курым махорку. Лавашніца наша папярос не прывозіць. Кажуць, у сельпо ёсць, а сюды ніяк не даставяць...— Ён не спяшаецца згортваць цыгарку, колькі часу глядзіць на Арцёма і раптам пытае: — А можа, ты папяросы маеш, а?

— Маю,— усміхаецца Арцём і падае хлопцу вядро: — На-ка, памажы, вось зараз я тут усё сабяру, у хату пойдзем. Пачастую папяросамі, на большае — прабачай, за большым трэба ў магазін бегчы.

У хаце Аляксей прагна зацягваецца папяросай, спакваля, праз нос, выпускае дым і маўчыць. Арцём таксама закурвае.

— Дык магазін там адчынены?

— Магазін-то адчынены, але мне сёння няма як.

— Што, на работу яшчэ?

Аляксей прытворна ўздыхае:

— Горай, Арцём, горай! Жанюся заўтра, на вясел-

ле вось запрашаю. Так што сам бачыш, не магу, не палажана. Дзякуй, але... Заўтра ўжо неяк...

— Мне і не снілася, што патраплю на вяселле! О, на суседавым вяселлі пагуляць прыемна! Колькі ж табе?

— Стары ўжо, дваццаць два!

— А яна хто?

— Ды тут... адна. Ты яе не ведаеш. Заўтра пабачыш.— Аляксей чырванее раптам, муляецца; нарэшце ўздыхае так, быццам выпускае з грудзей паветра, якое затрымліваў там, і пачынае шкадаваць: — Дарэмна Мікола ваш рана паехаў. Я казаў, пачакай, пакуль вяселле гатова будзе. А ён не паслухаўся. Усё наракаў на цябе — няма ад Арцёма адказу, відаць, не прыедзе. А наогул, Мікола ваш хлопец — во! — Аляксей паказвае вялікі палец левай рукі.— Ён тут да-а-аў дразда. Паказаў шахцёрскую хватку. Грошай прывёз цэлую торбу, частаваў, абы ў магазіне каго сустрэў.

— П'е?

— Не, сам не надта. Так, дзеля прыліку. Затое любіць другім паставіць. Не шкадуе грошы. Але, здаецца, не тыя сцежкі топча. Я тут гаварыў яму — кідай ты сваю шахту, хопіць там пыл глытаць, прывозь у Кажаны жонку ды і жыві з маткай, тым больш што адну вы яе пакінулі тут. Ці ж у Кажанах работы мала? Цяпер вось саўгас, таксама на грашах жывём. А ў нашай брыгадзе трактарыстаў не хапае. Прыязджай, кажу, Мікола, ты ж некалі ў Канічах пры эмтээсе курсы трактарыстаў скончыў. Дык не, смяецца. «Падамся яшчэ,— кажа,— на Шпіцберген. Гады на тры, на колькі завярбуюць. Там людзі грошы лапатамі заграбаюць, не тое што на нашых шахтах». Чуў? Людзі недзе грошы лапатамі заграбаюць. Адным словам, мае ўгаворы на яго не падзейнічалі. А маці ваша сапраўды тут адна. Ці ж няпраўда, Арцём?

— Праўда,— Арцём ссоўвае бровы.

— Дык навошта ж яму той Шпіцберген?

— Відаць, яшчэ не знайшоў...

— Я і кажу,— перабівае Аляксей.— Адна справа ты, у цябе не вясковая спецыяльнасць, ты вучыўся. Ты што, сталявар?

— Не зусім так, але...

— А ў яго што? У Міколы ў вашага што? Нічога, узрыўнік на шахце. Дык такая спецыяльнасць і ў на-

шага Яшкі Астапёнкава ёсць. Колькі ўжо ён падарваў тут, у лясах, сасновых пнёў на карчы. Часам цэлае лета бухкае. Не, я вашага Міколу не разумею. Канечне, прыгожа, калі прыязджаеш ды грошы не ведаеш, куды дзяваць. Але ж чужыя вочы заўсёды... Я некалі таксама гэтак.

— Ты што, у цырульні рабіў?

— Ага. У мяне дзядзька ёсць, ты ж трохі старэйшы, то, мусіць, помніш матчынага брата малодшага, Паўла. Дык гэта той мяне і выпісаў: «Прыязджай, чалавека зраблю з цябе». Мае старыя: «Едзь, сын, слухайся дзядзьку». А дзядзька і гаворыць: «Надумаў я цябе, Ляксей, на парыкмахера вывучыць. Даходнае месца. Кліентуру сваю будзеш мець». Я лыпаю вачмі, кручу галавой. Але ж дзядзька недарэмна браўся з мяне чалавека рабіць. Стаў я цырульнікам. Толькі кліентуры сваёй не займеў.

Аляксей раптам пачынае смяяцца.

— Ну, ды ладна,— махае ён рукой,— раскажу і табе, не люблю, калі праз дзесятыя рукі да каго даходзіць. Не давялося мне там доўга парабіць. Аднойчы заходзіць у цырульню поп і садзіцца да мяне. Самы сапраўдны доўгавалосы бацюшка з барадой. Паказвае — ты, хлопча, мяне акуратненька гэтак падрэж патроху, паціху, каб сану не парушыць. А мне што, раз паціху, то паціху. Узяў я нажніцы, чыкнуў раз, другі. І раптам нейкі свярбень у маіх руках паявіўся. Разумееш, свярбень. Стаю і думаю. А пад локаць быццам што штурхае — смялей, хутчэй! Ну і шаснуў я лахудры яго па самае гуменца, па самы плеш.

Цяпер ужо смяецца Арцём — рагоча доўга, аж да слёз. Спытае:

— Так вось узяў ды адрэзаў? — І зноў пачынае заходзіцца ад смеху.— Так і адрэзаў?

— Так і адрэзаў. Але што там было, каб ты пачуў!

— Чым жа гэта скончылася?

— Судом.— І твар у Аляксея, як у пакутніка.— Бацюшка падаў на мяне ў суд — за абразу святога сану. І вось суддзя, жанчына, пытае: «Скажыце, Кузьмянок, навошта вы гэтак зрабілі?» А я маўчу, што ёй скажаш? Нарэшце дадумаўся — з рэлігіяй змагаўся. У нас жа змагаюцца з рэлігіяй, дык і я захацеў пасільны ўклад унесці. Але пятнаццаць сутак далі мне.

Пастрыглі самога ў міліцыі, ажно два тыдні вадзілі вуліцы падмятаць.

— Значыць, пасядзеў ужо на лаве падсудных? — Арцём зноў пачынае гучна смяяцца.

Аляксей спачатку хітра, спадылба пазірае на яго, пасля таксама пачынае ўсміхацца — неяк па-дзявочаму далікатна, быццам саромеючыся, і ніжняя губа — яна ў яго трохі адвісае — ледзь прыкметна дрыжыць.

— Але ж няма худа без дабра. Дзядзька, праўда, палаяўся на мяне, усё злаваўся, але я ў цырульню больш не пайшоў. Сабраўся — ды ў свае Кажаны. Дзядзька там за мяне ўсё дарабляў, разлік браў. Яшчэ і пашпарт прыслаў. Цяпер у мяне і пашпарт ёсць, не тое што ў іншых. Магу хоць зараз ехаць куды заўгодна. Захачу — на Шпіцберген, грошы лапатай заграбаць, захачу — у Дудзінку, нават у Маскву, кліентуру буду нажываць.

— Мда, хлопец ты хоць куды,— весела гаворыць Арцём.— А як нявеста? Павязеш з сабой ці тут пакінеш?

— Нявеста? Нявеста — гэта... Але ж мяне і самога ўжо не выганіш адсюль. Як прыехаў туды, пажыў трохі, дык ажно дзівіцца стаў — і чаму толькі ездзіў некуды са сваіх Кажаноў. Ды, мусіць, я і не ўмею інакш. Так і здаецца, што дзе-небудзь яшчэ папа нагала абстрыгу ці што другое выкіну.

— Свярбень у руках?

— Не магу, брат, інакш. А там, у горадзе, на кожным рагу міліцыянер. Не, такое не па мне. Але ж я гэта ўсё жартую, Арцём. Часу няма, а вось сяджу, загаварыліся. Дык ты не забудзь, заўтра вяселле, у нас госці адны і тыя ж — у жаніха і нявесты,— прыходзь.

— Хто ж яна ў цябе? Наша, кажаноўская?

— Жыве ў Кажанах, але кажу зноў — ты яе не ведаеш. Яна нядаўна тут. Ды, урэшце, заўтра ж пабачыш.

— То віншую, Алёшка,— Арцём бярэ Аляксееву руку, паціскае яе і ляпае па плячы: — А дарэмна мы не схадзілі ў магазін, а?

— Можа, і дарэмна,— прызнаецца Аляксей.— Але ж дзе наша не прападала? Заўтра нагонім.

Арцём застаецца ў хаце адзін. Спачатку ён слухае, як заціхаюць на вуліцы Аляксеевы крокі, затым падыходзіць да акна і доўга глядзіць праз запацелае шкло

ў сад. Паміж голых яблыняў яшчэ прыкметны грады — восеньскія дажджы не паспелі змыць, зраўняць межы,— і на іх стаіць пахілае кукурузнае цурбылле. Сям-там на градах валяецца пажоўклае, згрызенае вусенем, капуснае лісце. Бульбоўнік, знесены да хлява, чарнее пад страхой вялікай кучай.

Сад гэты калісь пасадзіў Арцёмаў бацька, Ігнат Дабрыднеў. Арцём яшчэ помніць, як увосень рылі пад вокнамі ямкі. Саджанцы, здаецца, бралі ў Панькаўскім лясніцтве. Бацька ўсё гаварыў Арцёму — узімку будуць паляваць на зайцоў: тыя абавязкова прыйдуць сюды, маладыя яблынькі для іх як глод. Але пачалася фінская вайна, бацьку забралі — гэта здарылася ўначы: да іхняе хаты раптам пад'ехала грузавая машына, і нехта трывожна пастукаў у акно. Арцём не паспеў ускочыць з ложка, як пачуў над сабой вясёлы бацькаў голас: ты, маўляў, не сумуй тут, Арцёмка, сцеражы сад, каб зайцы не паелі, а мы хутка вернемся, нам гэта — адно... Але пачалася зіма. У тую зіму загінуў Арцёмаў бацька і вымерз ледзь не да апошняга дрэва малады сад. Тыя ж нямногія дрэўцы, што неяк уцалелі, доўга-доўга, ажно цэлых пятнаццаць гадоў, не пладаносілі. Зацвіталі часта, здаралася, што і ўвосень давалі цвет, а яблыкаў усё не было. І толькі нядаўна, у самыя апошнія гады, кончыўся пустацвет...

На двары паступова шарэе, і вокны непрыкметна сінеюць, быццам на шкло хто кладзе фарбы — спачатку нясмела, затым махі нябачнае рукі робяцца ўпэўненымі, фарбы гусцеюць. З неба цярушыцца дажджавы пыл, на зямлі ён мяшаецца з дымам, які плыве на вёску з балота, і павісае, як туман, над хатамі. У паветры пахне гарэлым. Па-восеньску сыра.

Арцём адварочваецца ад акна, стаіць колькі часу, абапіраючыся далонню на падаконнік, пасля хутка ідзе да парога, але тут жа вяртаецца да стала, засоўвае ў кішэню папяросы і толькі тады выходзіць на вуліцу.

На лаўцы, за палісаднікам, сядзяць знаёмыя мужыкі — Даніла Сіманёнак, Аўлас Канаплёў і старэйшы брат Аляксея Кузьмянка аднарукі Прахвір.

— Нешта Дабрыднісе ўвесь час цёплы вецер сёлета дзьме,— жартуе Сіманёнак, маленькі, не па гадах вяртлявы чалавек, з твару якога ніколі не сыходзіць галузаватая ўсмешка.— Толькі што пабыў меншы, цяпер

вось большы. А мы, Арцём, сказаць табе, так і жывём, так і час лічым, што ад госця да госця. Як госць да каго на парог, мы адразу ж пад вокны, на лаўку. Балазе, што лавак гэтых панарабілі, у кожнага пад вокнамі.

— Ты не слухай яго, Арцём,— перабівае гаворку Аляксееў брат.— Лепей сядай вось, закурым.

Прахвір сунецца на самы канец лаўкі, і Арцём садзіцца паміж ім і Аўласам.

— Ну, як там жывяце без нас? Як тая Амэрыка? — пытаецца Прахвір.

— Газеты трэба чытаць,— павучае Даніла.

Арцём смяецца.

— Куды гэта вы сабраліся? Ці не ў сваты?

— А што, нам не прывыкаць! — чамусьці запальчыва гаворыць Прахвір.

Аўлас Канаплёў, самы разважлівы сярод іх, густа сплёўвае на сцежку і кажа:

— Ото ж не было клопату, дык Яшка Мелехаў нарабіў.— Аўлас шапялявіць, голас у яго нездаволены.— Трактар ідзём з балота цягнуць. Чакаем вось Паўліка, Беляўцовага зяця. Той павядзе, бо мы нават не ведаем, на якой гэта лінцы. Паехаў Яшка мядзічцы нашай па дровы і неяк уплузаваў там трактар у багну. Ды гусенічны! Як ён пасадзіў яго? Нават не прыдумаеш, каб і хацеў.

На матацыкле пад'язджае Павел, і мужыкі з неахвотаю, крэкчучы, падымаюцца, чынна, не спяшаючыся, падаюць адзін за адным Арцёму руку.

А яшчэ праз колькі хвілін прыганяе статак Арцёмава маці. Маленькая старая кідаецца сыну на шыю, павісае на ім і ўсё цалуе сухімі калючымі губамі шчаку, вуха. Рукі яе дрыжаць.

— Прыехаў... прыехаў...— паўтарае яна, але быццам яшчэ не зусім верыць гэтаму, і таму не адпускае сына, абшчапіла рукамі ягоную шыю і не адпускае.

Арцём стаіць пакорлівы. Матчына хваляванне перадаецца і яму, і ён адчувае, як вільгатнеюць яго вочы. Нарэшце ён асцярожна адхіляе маці, бярэ за руку і паціху вядзе старую ў хату.

— А мы з Колем усё чакалі цябе, чакалі...— хліпае яна і выцірае вочы ражком суконнае хусты.

— Не было як, раней я не мог,— апраўдваецца Арцём.

— А я і не віню — калі прыехаў, то і добра. А то ўжо думала...— А пра што думала — Арцём ніколі ад яе не даведаецца.

У хаце Арцём запальвае лямпу. Вокны адразу цямнеюць. І гэта нібы адгароджвае Дабрыдневых ад усяго астатняга свету. Цяпер яны адны, і сённяшняя радасць ад сустрэчы толькі іхняя.

Старая Дабрыдніха глядзіць на сына, вочы яе блішчаць палахлівым бляскам, а вусны не перастаюць крывіцца — вось-вось заплача.

— Ты, мама, не хвалюйся так,— супакойвае сын і, шкадуючы старую, раптам гаворыць пра тое, аб чым, здаецца, ніколі раней і не думаў: — Ты б ужо кідала ўсё тут ды ехала, жылі б разам...— І тут жа адчувае, як чырвань здрадліва залівае твар.

Маці прытворна адмахваецца абедзвюма рукамі.

— І выдумаеш ты! — квола ўсміхаецца яна.— Дзеці вы мае, дзеці! Ці ж я трымаю яе, гэтую хату, для сябе? — Маці гаротна ківае галавой: — Ды па сабе я даўно б пакінула яе, але што тады рабіць будзеце вы? Куды вы падасцёся, калі што не так? Гэта ж слава богу, што ўсё добра. Ну, а калі...

Яна схіляе набок галаву, маўчыць. Праз нейкі момант зноў пачынае гаварыць, але цяпер больш рашуча, бы толькі што абдумала ўсё, узважыла.

— Не, маё ўжо ўсё! Амінь! Праўда, унукаў бы трэба памагчы няньчыць. Ды ладна... Прывозьце лепей вы іх сюды. Цяпер і тут няблага. Во, Коля пабыў. Зараз — ты. Ты, Арцёмка, паглядзеў бы, што ён мне пасобіў — пуню клычанкай накрыў, у кузню да Ягора Вараноўскага схадзіў, скавалі там клямкі, завесы. Цяпер і ў маіх сенцах цёпла, дзверы павесіла... Не, цяпер і ў мяне, як у людзей.— І яна раптам пляскае рукамі: — Ты ж, мабыць, і ў лазні даўно быў! Як там у вас! Здаецца ж, ці не тапіла Ціхоніха. Пабягу-ка я папытаюся, можа, і памыешся.

— Што ты, мама, не трэба! — Арцём туліць маці да сябе і чамусьці саромеецца.— Ты б ужо распраналася, пасядзела. Пэўна ж, цэлы дзень на нагах? Знаю я, як гэтых кароў...

— О-о-о, каб толькі тае бяды! От зараз упраўлюся і пасяджу. А то ж яшчэ карова не цыркана, ды і парсюк мой вішчыць, вынесці яму трэба.

— Нядаўна тут Аляксей Кузьмянок быў,— успамінае Арцём.

— А ты даўно як тут?

— Не, прыйшоў я, і ён адразу ж. Казаў, жэніцца.

— Ага, жэніцца.

— Ды не гаварыў з кім.

— А-а-а, хай дае гасподзь Алёшку шчасця. Харошы ён сам і за жонку харошага чалавека бярэ. Ты, мусіць, помніш хлапца Баршчыхінага, меншага? Ну, дык паехаў жа ён адсюль, гадоў ужо колькі. А сюды, да Баршчыхі, прыехала пазалетася жонка яго. Самога яго ў армію бралі, ну, яна і падалася да Баршчыхі, дзіця мелася нарадзіць. Жыла ўвесь час тут. Ха-а-арошая маладзіца, хоць ты станаві замест іконы. І тварам удалася, і характар уважыцельны, і рабацяшчая. А той, басяк, пакуль служыў недзе, другую сабе завёў. Асарамаціў і нас, аднавяскоўцаў. Ажно цэлы год не было як у вочы глянуць маладзіцы, сорамна. Але цяпер вось Алёшка! І не пабаяўся, што з дзіцем. Малайчына. Харошыя яны людзі, гэтыя Кузьмянкі. І бацька, і сыны ўсе як адзін.

Старая ўздыхае:

— Але ж пара, пайду-ка я пацыркаю сваю Ласюту.— Яна бярэ на століку даёнку і выходзіць з хаты.

Праз колькі хвілін выходзіць на падворак і Арцём.

Ноч цёмная, мокрая.

Сноп святла, што падае з суседняга акна, б'е яму ў твар, асляпляе на момант. Арцём сгупае набок, стаіць, прывыкаючы да цемры, і раптам чуе, як недзе за сцяною журботна і да болю знаёма пяюць тугія струмені малака:

— Цыр-цыр, цыр-цыр, цыр-цыр...

Выпадак у вёсцы Капранаўка

У Пацавай Слабадзе «газік» наш пераехаў па масткy Олу, адну са шматлікіх у тым краі рачулак, што ў вярхоўі заўсёды нагадваюць больш ручайкі, таксама паросльгя аерам і шыракалістым дзягілем, і палявой дарогай пакаціўся да Баравіцы. Там недзе дарога гэтая павінна была вывесці нас на шашу, якая ішла з Бабруйска ў Магілёў. Шафёр дарогу ведаў, і мы цяпер

ехалі з тым спакоем, які дазваляе адчуваць сябе вольна і трохі абыякава да ўсяго, што мінаеш па шляху. Палявыя дарогі цяпер звычайна пабіты коламі грузавікоў, бо нават вясковыя людзі, спрадвечныя пешаходы, адвыкаюць хадзіць, хоць бы і за тры кіламетры, у суседняе сяло, і таму рэдка дзе можна пабачыць сцежкі ад чалавечых ног, але гэта была без вялікіх выбоін; «газік» адно пагойдваўся ды часам амаль нячутна калываўся з боку на бок, калі выпадала калдобіна, можа, пасля нядоўгіх дажджоў.

Дзень быў на сконе, і сонца свяціла ў машыну праз шкло па левы бок, адкідваючы рухавы і няправільны цень на жытнёвае поле, якое ўжо каторы дзень красавала.

Джагараў, яшчэ малады з выгляду «каўказец», браў мяне ў гэтую паездку свядома — даўно грозіўся: пакажу, маўляў, табе тваю Магілёўшчыну знутры, адвязу ў самае кубло. Здавалася б, мне, карэннаму беларусу, паказваць яму сваю зямлю, аднак у жыцці бывае інакш. Вось ужо без малога трыццаць гадоў, як Джагараў жыве ў нас. Прыехаў сюды маладым лейтэнантам служыць у Ломжу, тады амаль на граніцу, і тут пачаў вайну. Пасля ўзначальваў партызанскі атрад, брыгаду. А ў сорак чацвёртым, ужо камандзірам батальёна 129-й Арлоўскай стралковай дывізіі, фарсіраваў Днепр, пасля Друць. Можа, якраз апошняя акалічнасць была прычынай, што чалавек паехаў цяпер менавіта ў міжрэчча, на Друць, якая багата каму тады далася ў знакі: тут, на балоцістых берагах яе, шмат пралілося крыві...

Ветру не было, і жыта паабапал стаяла на ўвесь рост, хоць яшчэ і не дужа высокі. Ва ўсім адчувалася надвячэрняя стоенасць. Жаўранкі, якія ўдзень звычайна лунаюць угары, непаддатныя воку, цяпер віселі амаль над самай зямлёй, трапечучы крыламі і выпростваючы ногі, нібыта баяліся чаго ў жыце і таму не адважваліся сесці. Смуга, што вісела цэлы дзень над палеткамі, апала, і навокал паветра было празрыстае, як восеньская вада ў неглыбокіх рэках.

Неўзабаве наперадзе паказалася шаша. Яе лёгка было пазнаць па прысадах.

Амаль не змяншаючы хуткасці, шафёр крута павярнуў «газік» на шашу, і той як не заспяваў коламі па натопленым і бліскучым асфальце.

— У Чачэвічах пераедзем мост цераз Друць,— сказаў Джагараў,— а там ужо недалёка будзе.

Мы збіраліся заначаваць у Магілёве.

На аўтобусным прыпынку, што на абочыне, убачылі чалавека.

— Возьмем? — не паварочваючы галавы, кіўнуў шафёр.

У машыне было месца, і чалавек не мог замінаць нам.

Шафёр спыніў «газік», адчыніў з правага боку дзверцы і, аблакаціўшыся на вольнае сядзенне, спытаў:

— Куды?

— Туды,— махнуў рукой чалавек, паказваючы наперад; здавалася, ён застаўся абыякавы да таго, што мы раптам спынілі машыну; быў ён сярэдняга росту, старых гадоў, і гэта кідалася адразу, хоць паголены твар надаваў маладжавасці і постаць была яшчэ не зусім старэчая — стаяў чалавек на нагах, як кажуць, моцна, не сутуліўся; надзеты быў у напаўвайсковую форму: ялавыя боты, звычайныя салдацкія галіфэ і гімнасцёрка, паверх якой апрануты быў цывільны пінжак з чорнага сукна; шапку, пашытую з самаробнага палатна, чалавек трымаў перад сабой у апушчаных руках, свецячы тым часам вялікім плешам.

— То сядай,— паклікаў шафёр.

— Ды я ўжо, мусіць, аўтобуса дачакаюся,— адказаў чалавек.

Шафёр пацісnуў плячамі — маўляў, бываюць жа дзівакі — і ляснуў дзверцамі. Тады чалавек нібы спахапіўся, зрабіў колькі крокаў да машыны, спытаў сам:

— Куды вы?

— А ты куды? — ужо не гледзячы на яго, усміхнуўся шафёр.

— Да самага горада,— сказаў чалавек і зазірнуў праз пярэдняе акно ў машыну.

— І нам да самага горада,— быццам дражнячы чалавека, сказаў шафёр.

— То, можа, і праўда возьмеш?

— Я ж кажу, сядай.

— Але каб сапраўды да горада? — нібыта не паверыў чалавек.

— Міма горада не паедзем,— пажартаваў Джагараў.

Чалавек нарэшце паслухаўся, націснуў на ручку, пацягнуў на сябе дзверцы. Але ўсё ж пастаяў яшчэ ў нерашучасці, пазіраючы на шашу, адкуль меўся ехаць аўтобус, і толькі тады палез у машыну, прыкрыўшы папярэдне шапкай галаву.

— Доўга муляешся,— сказаў шафёр, мацаючы рукой, ці шчыльна зачыніліся дзверцы.— Быццам цешчу чакаеш ці, наадварот, уцякаеш ад яе.

Чалавек з гэтага засмяяўся.

Тады шафёр пажартаваў яшчэ:

— Калі сапраўды баішся, то можаш супакоіцца. Цяпер ні адзін аўтобус за намі не ўгоніцца.

— Дык гэта і пастухова Ганна разумее, раз на легкавушцы.

Чалавек сказаў якраз так, як гаварылі некалі ў нашай вёсцы: была нейкая дурная Ганна ў пастуха... І я спытаў:

— А сам што, тутэйшы?

— Не, я са Шклова,— адказаў чалавек.

— Дык мы амаль землякі!

— Адкуль жа? — павярнуў галаву чалавек.

Я сказаў.

— Не тое каб дужа землякі, але ж...— Чалавек усміхнуўся.

У маладога ў яго, мусіць, вочы мелі блакітны колер, але цяпер былі амаль выцвілыя.

Ён паўглядаўся ў нас, адвярнуўся, і мы паехалі далей.

Шаша была роўная.

У канавы, што паабапал яе, клаліся на ноч цені.

Сонца ўжо было вялікае і чырвонае; яно нібыта бегла цяпер па небакраі, хаваючыся за пагоркамі, выныраючы зноў, і калі шыбавала над далёкім лесам, то здавалася, што яно губляе там, чапляючыся за макаўкі дрэў, кавалачкі сваёй чырвані.

Шафёру нечым адразу ўпадабаўся новы спадарожнік, і ён, як вырулiў на сярэдзіну шашы, пачаў пазіраць на яго з загадкавай усмешкай, якая, як у чалавека намнога маладзейшага і здаравейшага, межавала недзе з паблажлівасцю; да таго ж, мусіць, надакучыла ехаць моўчкі, хацелася пагаварыць. І вось з гэтай усмешлівай, але не крыўднай паблажлівасцю ён пачаў, што называецца, варушыць старога. Але выходзіла ў яго гэта няўклюдна. Увесь час гаворка коўзала-

ся вакол той жа цешчы, якую выдумаў хвілін колькі назад сам шафёр і якой нібыта баяўся наш пасажыр. І тым не менш, чалавек адказваў яму амаль на кожнае слова і таксама жартаваў. Тады сказаў:

— Відна, у цябе ў самога злосная цешча і ты сам баішся яе. А я ўжо, брат, сваіх пагубляў усіх. І цешчу і жонку. А дзеці не вярнуліся з гэтай вайны.

Гэтых слоў дастаткова было, каб шафёр пацішэў раптам.

— А сам от ездзіў зараз у Капранаўку, — пачаў стары праз нейкі момант.— Гэта, калі бачылі, тая вёска, дзе вы падабралі мяне. Дык от ездзіў...— Ён правёў далоняй левай рукі па твары.— Прычына была, каб ехаць.— І незразумела ўсміхнуўся сам сабе.— Гэта ж калі расказаць, дык і паверыць можна не паверыць. Магіла мая там. Ужо без малага пяцьдзесят гадоў. Якраз будзе ў гэтыя во каляды пяцьдзесят. Дык от ездзіў на магілу. Спярша думаў, можа, няма яе, ужо столькі ж часу з таго прайшло, а выходзіць — ёсць. І ўсё як належыць. І помнік з цэменту, і надпіс з маім прозвішчам...

Нас зацікавіла гэтая дзіўная патаемнасць. Захацелася даведацца пра ўсё. Ды пасля апошніх ягоных слоў мы ўжо не ведалі, як падступіцца: пачутае адным часам і бянтэжыла, і выклікала далікатную насцярожанасць. Але выйшла ўсё як належыць. У чалавека, мусіць, у самога з'явілася патрэба выгаварыцца.

— Было дзела,— пакруціў ён галавой.

Мусіць, чалавек яшчэ пакуль знаходзіўся пад уражаннем зусім нядаўняга, таго, што перажыў сёння, але пачынаў ужо паступова жыць успамінам.

— Думалася, што забыта ўсё,— разважаў ён,— а выйшла наадварот. Праўда, сам я не забываў ніколі, што недзе ў мяне ёсць магіла. Але палохаўся наведацца ў вёску. Гэта ж нібы з таго свету з'явіцца. А цяпер от адважыўся. Можа, таму, што стары стаў, на жыццё пачаў глядзець з другога канца. Ну, і з'ездзіў от. І нічога, ведаеце, страшнага не адбылося. Пахадзіў вакол магілы, паглядзеў...

Наперадзе шаша была перагароджана — нанава залівалі асфальт, і мы павярнулі направа, каб аб'ехаць. Машына закалыхалася на шырокіх каляінах, узнімаючы за сабой пыл. Аб'езду было кіламетры тры, але дарога ўвесь час ішла паўз шашу, рэдка калі ад-

дзялялася ад яе. Чалавек, мусіць, палічыў, што на дрогкай дарозе лепей памаўчаць. І колькі часу пазіраў праз ветравое шкло на пашарэлыя краявіды. У адным месцы, на шырокай лагвіне, парослай вербалозам, пасвіліся коні. Там ужо гарэла зманлівае вогнішча, ля якога завіхаліся два чалавекі — пэўна, калгасныя ці саўгасныя конюхі; яно яшчэ толькі займалася, таму адно дыміла.

— Але тады ў гэтых мясцінах была зіма,— нарэшце парушыў маўчанне спадарожнік.— Ішла грамадзянская вайна. А я служыў у трыццаць пятым бранявым атрадзе імя таварыша Муралава. Вы, мусіць, нават і не ведаеце цяпер, хто такі Муралаў? Гэта найлепшы таварыш Леніна. Уладзімір Ільіч асабіста даў нашаму бронеатраду яго імя. На ўсіх браневіках было напісана яно.

— Можа, Муранаў? — спытаў тады я, нагадаўшы аднаго з актыўных удзельнікаў рабочага руху, бальшавіка, дэпутата Дзяржаўнай думы.

— Не,— не згадзіўся са мной стары,— я добра памятаю, што наш атрад называўся імем таварыша Муралава.

Упэўненасць, нават запальчывасць, з якой гаварыў пра гэта стары, не пакідала сумнення, прынамсі, пярэчыць было дарэмна.

— Тады белапалякі хацелі прарваць наш фронт,— гаварыў тым часам чалавек,— і таварыш Ленін накіраваў сюды наш бронеатрад. Сам праваджаў нас. Мы былі забяспечаны ўсім. Па загаду Леніна нам выдалі кажухі, валёнкі, шапкі-вушанкі. Шафёры мелі скураныя касцюмы, а кулямётчыкі — ватныя. Адным словам, правадыр паклапаціўся пра нас, асабліва не пашкадаваў патронаў і гранат. А для рухавікоў замест бензіну даў спірт. Маторы працавалі на ім. Дык от. Пагрузілі нашы браневікі на чыгуначныя платформы, падрыхтавалі нас у дарогу. Прыехаў і сам Ленін. Дужа ён спадзяваўся на нас. Атрадаў такіх у Чырвонай Арміі небагата было, таму ён і сказаў, выступаючы, што спадзяецца на нас і што мы пагонім белапалякаў да самай Аршавы. Адным словам, праводзіў нас Уладзімір Ільіч на фронт, як і належыць правадыру ўсёй рэвалюцыі. Паехалі мы, значыць, на платформах па чыгунцы праз Воршу на Магілёў. У нашым атрадзе былі амаль адны «фіяты». Без гармат, толькі кулямё-

ты «максімы». Было некалькі і «гарфордаў». Тыя мацнейшыя, на іх стаялі нават трохдзюймовыя гарматы. Але іх было больш у другім атрадзе. І от прыехалі мы ў Магілёў. Стаўкі тады ўжо не было ў ім. Выгрузілі нас з платформаў, дазволілі пастаяць колькі гадзін непадалёку ад станцыі. Нарэшце паступіла каманда рухацца да Бярэзіны. Якраз па гэтай вось шашы. Праўда, тады яна не такая была.

Чалавек дастаў з кішэні пачак, адарваў ад складзенай газеты на самакрутку і насыпаў махоркі. Пасля доўга, нібыта маючы асаблівую здаволенасць ад гэтага, круціў цыгарку. Рукі ў яго дрыжалі, шаферу кінулася гэта ў вочы, і ён ажно прыпыніў «газік». Але чалавек не захацеў, каб праз яго спыняліся на дарозе, сказаў:

— Ты давай едзь.

Ён прыкурыў ад запалкі, выпусціў у расчыненае акенца дым.

— Значыць, рушылі мы...

— З Магілёва,— падказаў шафёр.

— Ага, з Магілёва,— кіўнуў галавой чалавек. — От зараз мы будзем праязджаць міма Чачэвіч, а я гэтыя Чачэвічы помню яшчэ з таго часу. Капранаўка ад іх вярсты дваццаць дзве будзе. Дык от у Капранаўцы і здарыўся той выпадак. Але Уладзіміра Ільіча мы ўсё ж не падвялі. Добра-такі пахадзілі на сваіх бранеўіках амаль па ўсім польскім фронце. Праўда, на Аршаву не пайшлі тады. Каманды такой не паступіла, сілы было малавата. Яшчэ ж Урангеля не дабілі. Гэта пасля ўжо на Аршаву пайшлі, калі з Крыма войскі вярнуліся. Але мы сваю справу зрабілі. Наш трыццаць пяты бронеатрад нагнаў-такі жаху на легіянераў. Экіпажы падабраліся хвацкія. У нашым «фіяце», напрыклад, было пяцёра. Пімен Магільніцкі таксама, як і я, шафёр, два кулямётчыкі ды камандзір. Абодва кулямётчыкі і камандзір загінулі на Бярэзіне. Засталіся мы з Піменам ды яшчэ шафёр на аўтамашыне, што вазіла за намі боезапасы. Праўда, і ў браневіку ў нас хапала гранат і патронаў. А страляць з кулямётаў мы таксама ўмелі з Піменам. Так і мяняліся — то ён вядзе бранявік, а я за кулямётам сяджу, то я вяду бранявік, а ён з кулямёта па легіянерах страляе. І от аднаго разу атрымліваем каманду накіравацца ў Капранаўку. Тады якраз палякі было памелі верх над намі. А што

за Капранаўка тая, не ведаем жа. Паказалі нам яе на карце ў штабе, паглядзелі — аказваецца, звычайная вёска. Ну, каманда ёсць каманда. Трэба выконваць. У штабе меркавалі, што легіянеры ад Бярэзіны будуць рухацца да Друці, і мы павінны былі перакрыць дарогу, не даць зайсці далёка ў тыл нашым. Выехалі мы з атрада, які к таму часу парадзеў — некалькі браневікоў было падбіта,— дык выехалі мы гэта з атрада ўранні. Маразы стаялі калядныя. Удзень яшчэ нічога, сонца тады, помню, свяціла днём, але ўначы было холадна сядзець пасярод брані, нават калі і матор працаваў. Часам грэліся спіртам. А ў нас хапала яго. Гаручае ж — адзін спірт.

...Мы ўжо ехалі зноў па шашы.

Сонца паспела схавацца за небакраем, і ў палях, што ляжалі навокал, пачалося сутонне. Але неба на захадзе яшчэ не патухала. Калі машына нарэшце ўз'ехала на мост цераз раку і міма пабеглі парэнчы, спадарожнік наш заварушыўся, паглядаючы на ваду са свайго боку, тады азірнуўся, нібыта схамянуўшыся.

— А вон і Чачэвічы былі,— сказаў ён амаль узрадавана.

Вялікая вёска, падобная на мястэчка, знікала з вачэй за паваротам.

— Абодва мы,— працягваў гаварыць роўным голасам чалавек,— і Магільніцкі і я, канчалі школу на вадзіцеляў бронемашын у Рослаўлі, калі там яшчэ пры цару стаяла шаснаццатая запасная брыгада. Дык от у шаснаццатай брыгадзе была свая школа. Магільніцкі быў старэйшы за мяне, здаецца, гадоў на пяць, меў сям'ю і вельмі хацеў застацца жывым на вайне. Мы з ім пасябравалі яшчэ ў імперыялістычную, пасля і ў грамадзянскую давялося разам ваяваць.

Ён знарок глыбока пакашляў, нібыта хацеў надалей сабрацца з думкамі.

— Я ўжо, здаецца, казаў,— пачаў зноў,— што на Бярэзіне загінулі і абодва кулямётчыкі нашы, і камандзір. Дык от трэці, той, што на машыне за намі ездзіў з боезапасамі... Як цяпер помню, Запекіным звалі. Канечне, бронемашына не тое, што звычайны аўтамабіль. Гэта калі трэба, то падвезці боезапасы там, ці што, але ж і гэтага рабіць дужа не даводзілася яму, бо гармат на «фіяце» не было, снарадаў не трэба, а патроны для двух кулямётаў заўсёды ляжалі ў браневіку. Таму За-

пекіну, здаецца, ні аднаго разу і не прыйшлося трапіць пад кулі, усё адстойваўся па тылах. Я гэта гавару к таму, што Запекіна мы амаль не ведалі, адно калі на платформе ехалі да Магілёва, а то ён усё сам па сабе. І от мы трапляем у Капранаўку. Вёска была і па тым часе зусім невялікая. Выбралі сабе хату на краі вёскі, каб за шляхам добра глядзець, а бранявік свой і аўтамабіль са скрынямі ў двор, балазе, вароты шырокія. Гаспадар, мусіць, нішто быў, але загінуў на імперыялістычнай. Засталася ў доме адна яго баба, маладая кабета, нават не паспела радзіць мужыку сына. Так і жыла адна. Узрадавалася — як-ніяк, а мужыкі. Магільніцкі таварыш быў строгі — яно і правільна, бо свая сям'я недзе дома. Затое Запекін захацеў знайсці да яе ход адразу. Але яна нешта не прыняла яго. Усё частавала мяне. Жывём мы гэта ў яе адзін дзень, другі. Палякаў не відно. І са штаба ніякіх чутак няма. Пайшоў трэці дзень. Якраз перад вадохрышчам канчаліся каляды. Мы, вядома, з Магільніцкім не адлучаемся з дому, бо нельга, а Запекін пад вечар пайшоў некуды. Мы і не заўважылі, як ён адчыніў бак у браневіку і наліў адтуль у вядро спірту. Больш таго, даліў, каб мы не спалохаліся, вады ў бак. А вада ж цяжэйшая за спірт, таму адразу на дно асела. З гэтага ўсё і пачалося. Бачым у прыцемках — коннік скача. Аказваецца, да нас новы загад са штаба вязе: трэба пераязджаць з Капранаўкі ў другую вёску.

— Далейшыя ўказанні,— кажа,— атрымаеце пасля.

Мы, вядома, салдаты рэвалюцыі. Не паспеў коннік ад'ехацца ад вёскі, як пачалі збірацца ў дарогу.

— А дзе ж Запекін? — пытаецца Магільніцкі.

— Ды, мусіць, на той канец вёскі пайшоў,— падказвае гаспадыня.

Магільніцкі ажно лаяцца пачаў.

— Добра,— кажа мне,— ты прагравай матор і выязджай на дарогу, вунь да тых дрэў, а я зараз пашукаю Запекіна.

І пабег па вёсцы. А я тым часам да браневіка. На дварэ мароз. Да жалеза дакрануцца нельга. Але матор завёўся хутка. Пачаў развітвацца з гаспадыняй, тая абшчапіла мяне за шыю і плача горкімі слязьмі, хоць паміж намі нічога і не было такога. Нарэшце адпусціла. Я сеў у бранявік, як і дамоўлена было з Магільніц-

кім, выехаў за вёску. Стаў там паміж дрэў. Шлях адтуль відаць наскрозь. Сяджу гэта ў браневіку, чакаю Магільніцкага і Запекіна, а машыны ўсё не відно. Матор на малых абаротах гурчыць. І раптам — чмых, чмых. Пачмыхаў гэтак і заглух. Я — туды, я — сюды, галавы ніяк не знайду сабе. Каб жа ведаў, што нехта вады ў бак наліў, то рады даў бы. А то ж не ведаю. Пакуль спірту ў карбюратары хапала, матор працаваў, а як вады налілося, заглух. Дастаткова было адно спусціць ваду, але гэта і ў галаў не прыходзіла. Пабегаў я вакол браневіка, пабегаў ды зноў усярэдзіну. Не зачыняюся, усё пазіраю на вёску, чакаю Магільніцкага. І раптам бачу скрозь імглу, як нейкая калона рухаецца па шляху. Паварочваю вежу. Настаўляю кулямёты на калону. Але чыя яна? Можа быць і свая, можа быць і чужая. Тым часам калона ўсё бліжэй і бліжэй. Я за ёй на ўсе вочы сачу, пачынаю падлічваць па тэлеграфных слупах адлегласць. Адзін слуп, другі, трэці... Налічыў, здаецца, дзевяць. Ужо і не ведаю, як тады выйшла, але здагадаўся, пэўна, што гэта легіянеры. Ну, я на свой страх і рызыку і ўдарыў па іх з кулямёта. Не чакалі яны, мусіць. Пасыпаліся, як боб, хто куды. Але больш чамусьці падалося іх адразу да вёскі. Яшчэ няблага відаць было, і я не даваў ім наблізіцца да вёскі. Ажно не заўважыў, што па шляху легіянеры таксама крадуцца да браневіка. Тады я перасеў да другога кулямёта і таксама пачаў страчыць. І цяпер ужо выразна пачуў польскае «пся крэў». А ў душы, паверце, ні страху, ні хвалявання. Злосць ды акрыленасць нейкая — здаецца, ніколі яшчэ такое не здаралася са мной у баі. Але ж сілы няроўныя, я і сам гэта разумею; тым больш — чую, як па брані кулі цокаюць ужо амаль з усіх бакоў. Значыць, абкладаюць мяне, бяруць у кальцо. Да таго ж у браневіку ўжо дыхаць няма чым. Прыходзіць думка, што бранявік недзе загарэўся. Тады я сваю ў кішэні па гранаце, бяру таксама ў рукі, адчыняю люк, саскокваю на снег. І як толькі вывальваюся на снег, адчуваю ў назе боль. Мусіць, параніла, думаю. Варушу нагой — не. Нагу не зачапіла. Бранявік таксама стаіць. Я прыціскаюся да снегу, пачынаю азірацца і бачу, як наўскасяк, проста да браневіка, бягуць трое легіянераў. Падхопліваюся і шпурляю адну за адной гранаты. Легіянеры падаюць. Але і каля браневіка бухкае граната. Значыць, легія-

неры ўжо зусім блізка. І тады я вырашаю прабіцца скрозь іхнія ланцугі. Лепей, канечне, падавацца туды, дзе разарвалася граната. Можа, там, акрамя тых трох легіянераў, якія пагінулі ад асколкаў, нікога няма. Асцярожна, нібыта яшчарка, адпаўзаю ад браневіка. Дзіўна, але мне шанцавала ў тую ноч да канца. Незаўважаны, я прапоўз паміж легіянераў, якія зусім не чакалі ад мяне такога спрыту, і ўранні ўжо быў у Чачэвічах, дзе стаяў у той час чырвонаармейскі атрад, таксама, мусіць, заслон.

— Ну, а далей што было? — спытаў шафёр.

— Пра далейшае мне расказваў ужо Магільніцкі. Мы сустрэліся з ім ажно праз два гады, калі вайны не было. Ён застаўся тады жывы і ваяваў да канца грамадзянскай. Але не на нашым браневіку. Наш бранявік белапалякі закідалі гранатамі і спалілі.

Чалавек змоўк, і мы доўга чакалі, пакуль ён збярэцца гаварыць.

— Магільніцкі тады хутка знайшоў Запекіна,— бліснуў вачамі наш спадарожнік,— але пакуль яны ішлі па вуліцы, на шляху пачаўся бой. Да браневіка мне ўжо нельга было падступіцца. Адно, што Пімен паспеў зрабіць, дык гэта пасадзіў Запекіна ў машыну і паказаў дарогу, якая вяла з вёскі ў другі бок. Трэба было ратаваць боезапасы. Сам Магільніцкі застаўся ў вёсцы. Капранаўку легіянеры занялі, але назаўтра іх адтуль выбілі чырвонаармейцы. Магільніцкі таксама памагаў ім — у яго ж былі з сабой гранаты і рэвальвер. Пімен мяне — так ён думаў — пахаваў тады. Ад браневіка ж нічога не засталося, адзін попел ды кавалкі жалеза, якія разляцеліся ад выбуху ва ўсе бакі. Цяжка было паверыць, што я ўцалеў. Таму Магільніцкі набраў попелу — рашыў, што я згарэў,— і пахаваў з усімі ўрачыстасцямі.

Як ні трымаўся ўвесь час чалавек, але пад канец голас яго стаў глухі і невыразны, нібыта душыла што.

— От як яно было, а раскажы каму, то могуць і не паверыць.

— На вайне бывала ўсякае,— сказаў Джагараў, каб падтрымаць чалавека.— Я сам нямала паваяваў, таму ведаю.

— Але ж гэта даўна-а-а-а...— чалавек цяпер нібы пераконваў нас.— Лічыце, што вы першыя пачулі пра

ўсё. Патрапілася так, што з вамі сёння паехаў адтуль. Неяк не стрымаўся, загаварыў.

— А як у Капранаўцы? Як сустрэлі вас? — спытаў шафёр.

— Я там не аб'явіўся, бо навошта? Даўніна ж... Пахадзіў вакол магілы, паглядзеў на вёску. Хацеў знайсці двор сваёй былой гаспадыні, але вёска стала зусім не тая, што была тады, і знаку ад двара не засталося. Можа, і самой гаспадыні даўно няма.

У Магілёве мы запрасілі старога пераначаваць разам. Але той адмовіўся. Сказаў:

— Няма з сабой ніякіх дакументаў, каб прасіцца ў гасцініцу.

Можа, і сапраўды ў яго не было з сабой даведак, але хутчэй за ўсё чалавек проста не захацеў пабыць з намі. Гэтак бывае звычайна з людзьмі маўклівымі і замкнутымі ад прыроды: раптам, можа, у хвіліны найвышэйшага ўнутранага ўзрушэння, яны выказваюць табе ўсё, што не могуць ужо ўтрымаць у сабе, а пасля нібыта спахопліваюцца, і тады настае незразумелая адчужанасць. Але напаследак ён яшчэ спытаў мяне:

— Дык, кажаце, таго, Ленінавага таварыша не Муралавым звалі? — і зноў запярэчыў: — Не, я як цяпер помню, наш трыццаць пяты бранявы атрад называўся імем таварыша Муралава!..

Мы паціснулі адзін аднаму рукі, і ён пайшоў па асветленай электрычнымі ліхтарамі вуліцы.

Быў яшчэ вечар, і горад жыў сваім звыклым жыццём, з мітуснёй і шумам.

Недзе ў людскім натоўпе, непрыкметны нікому, ішоў наш знаёмы.

За сто кіламетраў на абед

Нам было ў той час па дзесяць гадоў — адным трохі болей, другім трохі меней. І мы былі дзеці вайны. Але тады мы амаль усё ведалі, і мне часам здаецца, што ведалі куды больш, чым нават цяпер, калі нам па трыццаць ужо. Напрыклад, мы без памылкі маглі яшчэ на падлёце пазнаваць па гуку самалёты — «нашы» і «не нашы». Ведалі, якія кулі ў што пафарбаваны — звычайныя, разрыўныя, бронеразрыўныя, бра-

нябойныя, трасіруючыя... Цяпер ужо адно цяжка перапічыць, а тады мы ведалі, па чым якою куляю страляць: калі хочаш, каб галаву раскяпіла, заганяй у ствол патрон з разрыўной; калі з'явілася неабходнасць прашыць што наскрозь, то выбірай бранябойную кулю; ну, а калі проста трэба забіць чалавека (а ў вайну, як я помню, чамусьці забівалі адных людзей), то пашукай у абойме самую звычайную — гэта лёгка ўдавалася, бо звычайныя кулі не фарбаваліся... Я не кажу ўжо пра знакі адрознення, што насілі салдаты і афіцэры любой краіны, якая мела вайсковыя часці на ўсходнім фронце: нямецкай (гэта, вядома, у першую чаргу), затым іспанскай, італьянскай, венгерскай, фінляндскай, румынскай, славацкай... Але мы не толькі адрознівалі варожых салдат па вайсковай форме, а і ведалі, як да каго падыходзіць. Ніколі, здаецца, не баяліся мы вясёлых італьянцаў. Тым часам славакі, якія таксама ваявалі супроць «нашых», маглі нават пакарміць нас — «славянскіх дзяцей». А галодныя мы, здаецца, былі заўсёды: то харчу не хапала, то солі (не пасаліўшы — не з'ясі), то яшчэ якой трасцы. Таму і выходзіла, што ў вайну нам мала калі даводзілася ўволю пад'есці. Праўда, быў адзін час, калі мы таксама раскашавалі. Гэта ўвосень сорак трэцяга года, як вярнуліся нашы. Баі на нашай рацэ ішлі нядоўга — за тры дні ўсё было скончана, і немцы адышлі да Прапойска. Але яшчэ да самага канца чэрвеня наступнага лета мясцовасць наша заставалася прыфрантавой, і праз вёску, спаленую да хаты (людзі перабраліся ў зямлянкі), часта праходзілі на фронт і з фронту розныя часці. Здаралася, што чырвонаармейцы спыняліся на вялікі прывал — проста на вуліцы, паміж зямлянак,— і тады пачынала дыміць кухня, дражнячы пахам усю згаладалую вёску. Варылі нашы салдаты звычайна прасяную кашу на сале, часам макаронавы суп з бульбай. І мы заўсёды чакалі, пакуль салдаты пад'ядуць. Былі ўпэўнены, што ў катле застанецца і на нашу долю. Ды не мала, а добрая палавіна катла. Тады мы падыходзілі да кухні са сваім посудам — хто з бляшанкай, а хто з чыгунком ці махоткай,— і повар раздаваў астатак ежы. І толькі пасля ўжо, як падраслі, мы нарэшце зразумелі, чаму заўсёды ў катле заставалася палавіна кашы і чаму ніколі не падыходзілі да кухні нашы маткі: яны былі таксама згаладалыя,

як і мы, і ў тыя хвіліны, калі салдаты «прымалі ежу», сядзелі ў зямлянках і чакалі, пакуль прыйдуць ад кухні дзеці. Але настаў час, і наша лафа кончылася. Фронт адышоў далёка на захад. Салдаты больш не спыняліся ў вёсцы. А мы па-ранейшаму хацелі есці. Як заходзіў год за год, так і голад за голадам ішоў. Ужо было каторае лета, а мы ўсё яшчэ, здзіраючы на лузе пучкі са шчаўя (на хлеб), успаміналі, як праз вёску «праходзілі нашы і везлі за сабой зялёныя кухні». Каб хоць трохі пад'есці, мы, здаецца, гатовы былі ісці на край свету. Але ніхто з нас тады не ведаў, ці ёсць хлеб і на краю свету... І ўсё ж мы аднаго разу схадзілі. Праўда, не на край свету, а ўсяго за сто кіламетраў. Можа, меней. Тады ніхто не мераў тыя кіламетры.

Павёў нас Васіль Карапет. Прозвішча ў яго было другое, а Карапетам чамусьці звалі. І не наш ён быў спачатку — прыезджы. Прывёз яго і старэйшую сястру таксама бацька іхні да нас у вёску, у тую ж восень, як прыйшло вызваленне ад немцаў: тады да нас наогул шмат прыязджала людзей — ці свае вярталіся з беженцаў, ці проста знаёмыя з франтавых раёнаў ехалі да знаёмых, каб перажыць цяжкі час, нягледзячы нават, што пагарэлі мы. Дык Карапетаў бацька таксама прывёз сына і дачку (маці ў іх не было ўжо) і пасяліў у зямлянку да сляпой Вулькі, якая жыла на той вуліцы, што ля возера, а сам пайшоў у ваенкамат прызывацца ў армію. Звычайна прыезджыя не збіраліся доўга ў нас заставацца — прыязджалі адно перачакаць. Але пасля ўжо адны асядалі назусім — што доўга ездзіць, усюды аднолькава,— другіх жа цягнула ўсё ж «радзіма». А Васілю з сястрой не было куды падавацца. Бацька іх загінуў яшчэ на Проні, і яны жылі ўсё ў той жа сляпой Вулькі. Жылі — гаравалі. Нарэшце старшыня сельсавета дапісаўся некуды, у вёску прыехала камісія і забралі спярша сляпую Вульку ў дом інвалідаў, пасля Васіля — у дзіцячы дом, але не ў свой, раённы, што знаходзіўся на чыгуначнай станцыі, а чамусьці павезлі ажно за Унечу, пад самы Старадуб. Сястру Васілёву ў дзетдом не бралі, бо яна ўжо мела на той час пятнаццаць гадоў, значыць, нявеста, скончыла сем класаў і працавала ў калгасе. Прызнацца, мы дык трохі пазайздросцілі Васілю: будзе хлопец жыць там на ўсім казённым, і, галоўнае, галадаць ужо не да-

вядзецца — у вёсках гаварылі, што ў дзіцячых дамах даюць фасолю і амерыканскія кансервы. І таму ўсе былі надта здзіўлены, асабліва мы, яго таварышы, калі ў чэрвені, гэта ў самую крапіўную пятроўку, нечакана з'явіўся ў вёску Васіль Карапет. Адзеты ён быў сапраўды ў казённае — плісавы касцюмчык з пацёртымі каленкамі, картузік, нават парусінавыя туфлі на нагах меў, але з твару, як кажуць, з'ехаў на мыла і стаў худы, больш ахлялы, чым нават некалі ў вёсцы.

— Што гэта ты, Васіль, так?..— пыталіся ў яго.

Але Васіль не быў ахвочы да размоў, і калі адказваў каму, то чамусьці чырванеў, быццам у яго хацелі выведаць тайну. Затое цяпер хлопец вельмі шчыраваў па гаспадарцы: насіў з лесу яловую кару, каб перакрыць Вулькіну зямлянку, у якой усё яшчэ жыла сястра, хадзіў ажно колькі разоў з мужчынамі касіць — не баяўся надарваць па малалецтву пуп, адным словам, рабіў усё з выглядам раптам пасталелага чалавека, які недзе пахадзіў ужо і паразумнеў. Часам нам, яго аднагодкам, ажно няёмка было — Васіль вунь укалвае ў калгасе разам з дарослымі, а мы лайдачым. Ды і маткі нашы, дакараючы нас, Васіля ў прыклад пачалі ставіць. Здавалася, Васіль ужо не збіраўся вяртацца ў свой дзіцячы дом. Хадзілі чуткі, што Васіля возьме да сябе жыць Наста Барысёнкава, маўляў, гады праз тры, калі хлопец падрасце, муж нядрэнны з яго будзе. І мы адчувалі, як пакупова Васіль нібы аддаляўся ад нас. Паміж сабой, у сваёй кампаніі, мы часта смяяліся з Васіля, асабліва нас хвалявала тое, як Васіль пойдзе жыць да Насты, але пры ім мы ніколі не дазвалялі сабе нічога такога, што б пакрыўдзіла яго. Аднагодак — аднагодкам, сябар таксама сябрам, а круглы сірата — гэта ўжо нешта такое, чаго мы не зведалі пакуль, бо ў нас шмат у каго не было бацькоў, затое былі маткі, тым часам у Васіля была адна сястра, якая сама яшчэ не стала на ногі. І вось аднаго разу мы наважыліся ў лес — на былой Ігнацькавай пасецы падраслі ў гнёздах дразды, ужо можна было смажыць іх (голад — не цётка, і мы тады часта забіралі з гнёздаў кілаватых птушанят). Запрасілі з сабой і Васіля. Спачатку хлопец нібыта памуляўся, гаварыў, што яму некалі, пасля згадзіўся.

На пасеку мы прыйшлі рана, яшчэ на траве ляжала раса, але птушаняты сядзелі толькі ў адным гняз-

дзе, у трох іншых мы засталі адзін птушыны памёт, бо нехта апярэдзіў нас. Нам было мала птушанят з аднаго гнязда — не пад'ясі, толькі раздражнішся,— і мы велікадушна махнулі рукой на іх: няхай становяцца падлёткамі. Вядома, нас трохі бянтэжыла няўдача, думалі, наедзімося, а тут... І нехта ўспомніў:

— Ля Карнеевай крыніцы таксама дразды вядуцца!

Да Карнеевай крыніцы (так называлася ўрочышча, дзе некалі Карней, чалавек з нашай вёскі, выкапаў студню, якая пасля пяском заплыла) было далёка, кіламетраў пяць, можа, нават з гакам, і асаблівага імпэту паведамленне гэта не выклікала ў нас: па-першае, трэба ажно вунь куды тупаць, а па-другое, ніхто не быў упэўнены, што нам павязе,— а раптам і там ужо хто-небудзь пабраў драздоў. Тады неспадзявана падаў голас Васіль Карапет:

— Хочаце наесца?

— Хочам.

— Дык хадземце са мной. У дзетдом.

— Ого! Гэта ж надта далёка!

— А мы лесам пойдзем. Пасля можна чыгункай. Дзе-небудзь у Журбіне сядзем на таварняк, праедзем за Унеч. А там ужо рукою дастаць можна.

Васіль сядзеў на высокім бярозавым пні, паточаным чорнымі мурашкамі, здавалася, быў да ўсяго абыякавы і назнарок не глядзеў на нас — маўляў, не маленькія, думайце. Мы доўга стаялі ў нерашучасці, смурыжылі адна аб адну ногі, адганяючы камароў-крывасмокаў. Нарэшце нехта спытаў Васіля:

— А чым нас там пакормяць?

Той нават не ўсміхнуўся:

— Па крайняй меры, кансервы дадуць.

З намі ў лесе было двое малых — Сцёпка Кажанок, які яшчэ не хадзіў у школу, і Хала (хлапчук не выгаварваў слова «сала», у яго заўсёды выходзіла «хала», таму і празвалі так). Але дамоў мы паслалі аднаго Кажанка, толькі наківалі, каб трымаў да вечара язык за зубамі: як спахопяцца, на ноч гледзячы, маткі, тады і прызнавайся, няхай дарма не хвалююцца, скажы, што мы пайшлі праводзіць Карапета ў дзетдом.

Калі выходзілі з Ігнацькавай пасекі, сонца ўжо было далёка ад таго месца, дзе вынырала ўранні; яно вісела, усё прамяністае, без кропелькі чырвані, над бя-

розавым гаем, што ажно сінеў па той бок калгаснага поля, якое горбілася ля самай вёскі і паступова распасціралася за бальшаком, адкрываючы далягляд. У лесе яшчэ адчувалася ранішняя прахалода, зрэдку, калі чапляўся хто за куст, пырскала на твары раса, але і раса і прахалода былі ўжо як падагрэтыя — на зямлю паступова асядала духата, якая запаўняла сабою, дзе толькі можна, пустату. Нават дыхаць цяжка станавілася. У лесе пахла растопленай смалой. І ўсё жывое хавалася ў цень. Адны нястомныя жаваранкі, якія то раптоўна падалі з вышыні, то зноў узляталі над полем угору, званілі ў пабялелым, быццам выцвілым, небе, і іх чуваць было нават тады, калі дарога збочвала ў самы лес, ды весела, як на пажары, ціўкалі на бярозах, што раслі паабапал палявых дарог, вераб'і.

На высушаных сонцам лясных палянах ужо ваўсю цвіў жоўты светаяннік, а на папарах, што былі на ўзлесках, адразу за межавымі канавамі, калыхаліся мяккія мяцёлкі палявога хвашчу, падобныя на маладыя лістоўніцы; побач з даўганогімі сухавейкамі, якія нядаўна распусціліся ля дарог, адцвітаў залацісты расходнік; на званках зарніц, што не хацелі расчыняць свае чырвоныя зеўранкі, гулі басістыя чмялі, апяразаныя чырвонымі і жоўтымі паясамі; быў якраз той час, калі цвілі амаль усе лугавыя і палявыя краскі і калі, нягледзячы на сухмень, трава стаяла яшчэ мяккая і зялёная; затое на пясчаных пагорках, між вёскамі, скрозь шапталася пасмяглае і пустое жыта...

Спачатку мы ішлі шумна, быццам не верылі яшчэ самі ў тое, што задумалі, пасля аціхлі, і гадзіны праз чатыры, калі прамінулі ўсе знаёмыя вёскі, што былі на дарозе, убачылі саламяныя стрэхі невялікай, двароў на паўсотню, лясной вёскі.

— Панкоўская Буда,— пазнаў вёску Васіль Карапет.

Мы здзіўлена пераглянуліся — Буда гэтая належала ўжо зусім да другога сельсавета. Адна дарога адсюль вяла на чыгуначную станцыю Бялынкавічы, да якой было яшчэ нямала кіламетраў, а другая — на паўстанак Журбін. Мы выбралі другую дарогу — на Журбін і пашыбавалі двума ланцужкамі па абочынах, палохаючы ў зялёным верасе вяртлявых яшчарак і крыклівых сарок, якія пырхалі ўслед за намі па са-

сонніку. За пагоркам, як схавалася з вачэй вёска, угледзелі раптам чалавека. Той ішоў таксама абочынай, але не спяшаўся, і неўзабаве мы здагадаліся, што гэта немец,— як і ў акупацыю, ён быў у прывычнай для нас пілотцы, у мышастым мундзіры, але без пагонаў, і на нагах замест ботаў меў драўляныя стукалы. На плячы ў яго вісела вялікая торба, пашытая з плашч-палаткі. У торбе нешта было, хоць і небагата, яна зусім не адцягвала плячо, і немец ішоў лёгка. Мы не здзівіліся, калі ўбачылі немца, бо ведалі, што на чыгунцы — ад Бялынкавіч да Суража — палонныя немцы ўкладвалі шпалы, ім таксама жылося галодна, і сёй-той з іх хадзіў па вёсках. Дзіва, але спагадлівыя беларускія бабы падавалі такім немцам — і бульбу і хлеб, што самі мелі. Тым часам у нашу вёску палонныя немцы не заходзілі, разумелі, што ў пагарэльцаў харчам не разжывешся, ды і небяспеку, відаць, адчувалі: а раптам нашы бабы даўжэй помняць ліха! Таму хадзілі яны больш па тых калгасах, дзе нічога не згарэла і людзі жылі трохі лепей, нягледзячы, што засуха ўжо каторы год нікога не мінала.

— А ў яго ежа ў торбе! — шапнуў малы Хала.

— Праўда! — нібы спахапіліся мы, неспадзявана ўзрадаваныя.

Усе спыніліся і, сабраўшыся пасярод дарогі вакол Васіля Карапета (ён ужо стаў у нас як бы важаком: урэшце за ім жа пайшлі!), утаропіліся адзін на аднаго. Ніхто нічога не гаварыў — стаялі і маўчалі, а на тварах ва ўсіх блукала адна і тая ж усмешка, зразумелая кожнаму. Нарэшце Хала зноў сказаў:

— Яй-бо ён штосьці нясе ў торбе!

І гэта нібы падагрэла ўсіх.

— Адбяром,— махнуў рукою Васіль Карапет.

У нашых вачах, мусіць, як у ваўчанят, заблішчалі злосныя агеньчыкі — надта хацелася есці. А наперадзе, як на тое, ішоў з торбай палонны немец. Хто ведае, можа, гэты немец якраз паліў нашу вёску...

Змова выспявала хутка. Пакуль немец, нічога не падазраючы нават, узнімаў драўлянымі стукаламі на дарозе пыл, паміж намі было вырашана наскочыць на яго ззаду і выхапіць торбу. Мы не баяліся, што немец будзе супраціўляцца. Не той час. Цяпер ён — палонны. Так яно і выйшла. Немец адразу пачуў за спіною тупат ног, але павярнуўся толькі тады, як мы апыну-

ліся побач і Васіль Карапет першы ўчапіўся ў торбу. Пасінелы немцаў твар перасмыкнуўся ад нечаканасці, а ў вачах застыў на нейкі момант жах. Можа, немец падумаў, што мы зараз будзем біць яго, але як толькі зразумеў, што нам патрэбна яго торба, то адразу выпусціў яе з рук. І мы, абмінаючы яго з двух бакоў, пабеглі па маладым сасонніку следам за Васілём, які нёс на спіне торбу, бы воўк авечку.

Немец не багата чаго выхадзіў — з торбы мы вытраслі на траву дзесяць сырых бульбін, два акрайцы пушнога хлеба, які ад дотыку рассыпаўся ў руках, ды яшчэ палавіну яешні, можа, з чыйго святочнага стала. Вядома, нам гэтага было мала. І мы раптам абурыліся. Пачалі лаяць няўдалага немца за тое, што той не здолеў выпрасіць у будзянскіх баб хоць бы з пуд бульбы.

Бульбу мы папяклі на вогнішчы, хлеб падзялілі пароўну і смакавалі ў накладку з яешняй, запіваючы балотнай вадой, якую насілі да вогнішча ў шапках. Калі нарэшце ўзбуджанасць прайшла і ўсё было з'едзена, пачалі спрачацца паміж сабой, бо некаторым ужо здавалася, што трэба павярнуць назад: сёння хоць трошкі ды паелі, а далей — яшчэ на вярбе грушы. Але паслухаліся ўсё ж Васіля, якога, мусіць, вельмі цягнула ў дзетдом, і перад самым вечарам, калі сонцу заставалася прайсці па небе яшчэ некалькі крокаў, каб схавацца за лес, забраліся на дах апошняга вагона пасажырскага цягніка, што прыпыніўся на паўстанку Журбін на цэлую хвіліну. Тады шмат хто ездзіў на дахах вагонаў, асабліва вясковыя бабы і падлеткі. Удзень звычайна на станцыях такіх пасажыраў зганяла з дахаў чыгуначная міліцыя, але ўночы ехалася спакойна, адно трэба было сцерагчыся, каб не зачапіла чым ды не скаціцца з даху. Ратавалі нас вентыляцыйныя трубы, якія вытыркаліся над вагонамі. Мы трымаліся за іх аберуч, калыхаліся разам з вагонам на пакатым даху і перамагалі ў сабе сон. Паабапал чыгункі праплывалі ў цемнаце сонныя вёскі, рэдка дзе свяціліся ў вокнах адзінокія агні. Мерны перастук колаў заглушаў сабою ўсе навакольныя гукі, а сустрэчны вецер, які раптам адчулі мы на даху, напінаў адзенне і быццам спрабаваў выціснуць з арбіт вочы; па твары балюча секла вуглём, што ляцеў разам з дымам ад паравоза.

Да самага Старадуба не было патрэбы даязджаць нам. Васіль ведаў, што дзетдом знаходзіўся на паўдарозе ад Унечы, тады, як праедзеш ужо раку Жэча.

— Там нават станцыя Жэча,— сказаў Карапет. Але як ты з даху вагона даведаешся ўначы, дзе тая станцыя? І мы пасля Унечы пільнавалі першую раку. Ад той ракі затым ужо шукалі Васілёў дзетдом.

Прыйшлі мы туды блізка к абеду. Змарнелыя, але прыйшлі. Дзетдом стаяў на ўзгорку пасярод былога панскага саду, размяшчаўся ў драўляным будынку, які нядаўна паднаўлялі — яшчэ здалёку кідалася ў вочы свежаачэсанае бярвенне. Сад быў абнесены высокай агароджай з абапалак, і пры варотах, што перагароджвалі дарогу к дому, стаяла сабачая будка. Была яна пустая — толькі доўгі паржавелы ланцуг валяўся на зямлі, і Васіль, які адчуў сябе нарэшце дома, растлумачыў нам:

— Спусцілі Белага. Ганяе цяпер недзе вясковых гусей. Тут недалёка сажалкі. Дык мы таксама крадзём там качак і смажым пасля. Але каб не бачылі выхавацелі. А то данясуць Івану Мікітавічу, ён у нас добры, але ўсе яго баяцца. Дзесяць медалёў мае ды яшчэ цэлую нашыўку за раны,— Васіль ужо паводзіў сябе так, быццам гэта ён не з намі прыехаў сюды, а сустрэў ля варот і цяпер вядзе ў дзетдом.— Але вы не палохайцеся,— гаварыў ён, падбадзёрваючы нас.— Галоўнае, як дамаўляліся: вы — круглыя сіроты, нават не ведаеце, дзе жылі да вайны, а да гэтага вуркаганілі на чыгунцы, і вось я вас сустрэў там. Калі прагаворыцеся — не паверацъ, і тады ўсё прапала. Так і кажыце — сіроты, вуркаганілі...

Тым часам мы не надта разумелі, чаму павінны хлусіць, тым больш што не збіраліся заставацца ў дзетдоме, але камандаваў Васіль, і нам нічога не заставалася рабіць, як слухацца: урэшце, ён нас падбухторыў, дык няхай цяпер даводзіць усё да канца.

Васіля дзетдомаўцы пазналі яшчэ ля варот. Былі яны нейкія лянівыя, быццам зачаўраныя, і пазіралі на нас даволі абыякава. Толькі адзін дзетдомавец, высокі і рыжы, можа, адных гадоў з намі, падышоў да Васіля, цыркнуў пад ногі і знарок на ўвесь голас прывітаўся:

— Здароў, бадзяжка! — Ён неяк па-смешнаму на-

моршчыў рабацiнiсты твар, пацапаў рукою пухлую, як падушачка, мочку левага вуха i спытаў, кiўнуўшы на нас:

— А гэта што за пацаны?

— Ды вось, прывёў,— адказаў Васiль, апускаючы вочы; ён пастаяў трохi, быццам саромеючыся свайго ўчынку, пасля ўзяў рыжага дзетдомаўца за плячо, адвёў убок i пачаў нешта гаварыць яму на вуха; рыжы ўважлiва слухаў, кiдаў кароткiя позiркi на нас, кiваў, мусiць, згаджаючыся ў нечым з Васiлём, сваёй пастрыжанай пад машынку галавой. Нарэшце абодва яны падышлi да нас, i рыжы дзетдомавец сказаў важна, быццам ад яго ўсё тут залежала:

— Ладна, iдзiце купацца.— Ён абвёў нас яшчэ раз позiркам сваiх зачэпiстых вачэй, у якiх цяжка было нават вызначыць колер — цi то шэра-зялёныя, цi то зусiм жоўтыя.— I вы таксама. А мы з Васiлём у кантору пойдзем. Трэба пагаварыць з начальствам. Ды глядзiце, каб чыстыя былi. А на абед сёння будуць буракi.

Дзетдомаўцы пры гэтым дружна засмяялiся — мусiць, iм добра знаёмы былi буракi.

Але нам адразу не пашанцавала. «Правалiў» нас той самы Хала, якога спачатку не хацелi браць у дарогу. Перад абедам усiх нас як навiчкоў павялi ў кантору i пачалi запiсваць у кнiжку — прозвiшча i iмя. Бухгалтар дзетдома, пажылы дзядзька ў круглых акулярах, сапраўды дапытваўся пра ўсё — цi ёсць у нас бацькi i цi помнiм, дзе нарадзiлiся, адным словам, рабiў сваю справу з унiклiвасцю чалавека, якому не надта хацелася браць на ўлiк яшчэ некалькi едакоў. I вось калi да стала, заляпанага чарнiлам, падышоў Хала, а бухгалтар задаў першае пытанне, здарылася самае прыкрае: хлапчук раптам спалохаўся i захныкаў, бо небараку здалося, што запiсваюць яго, каб пакiнуць у дзетдоме назаўсёды, i ён ужо нiколi не пабачыць нi маткi, нi брата меншага. Пасля гэтага бухгалтару няцяжка было разгадаць наш намер — толькi задаў яшчэ, быццам дзеля прылiку, некалькi пытанняў i выставiў за дзверы ўсiх нас разам з Васiлём i рыжым дзетдомаўцам, якi дапамагаў нам.

Васiль са сваiм сябрам адразу ж некуды пайшлi, раззлаваныя, паабяцалi, што знойдуць самога загадчыка, Iвана Мiкiтавiча, i мы доўга чакалi яго ў садзе,

дзе на яблынях, паміж лісця, віселі ўжо ладныя яблычкі, затым пацягнуліся за вароты і селі там, пад агароджаю, у цяньку. Патрэбна было нешта прыдумаць. Да вечара яшчэ можна было дабрацца да станцыі, але ўжо не хапала сіл на дарогу — вось каб пад'есці; злаваліся, лаячы на чым свет стаіць Васіля Карапета, што прывёў нас сюды: ніхто нам не збіраўся даваць таго абеду, на які спадзяваліся. Мы гатовы былі накінуцца на Васіля, але той быццам назнарок і носа не паказваў. Адказваў за ўсё малы Хала — затуканы намі, ён сядзеў, прыгнечаны, воддаль, на самым санцапёку.

Дзетдомаўцы між тым паспелі ўправіцца з абедам, і ў садзе ўжо чуваць былі іхнія галасы. Але мы, здаецца, не надта зайздросцілі ім: сядзелі, як у здранцвенні, а ў нашых галовах плавала густая гарачыня, і, можа, ад гэтага ў полі, якое адразу было за садам, лёталі чорныя мухі. Становішча склалася амаль ахавае, як кажуць, было-было дый пагоршала. Заставалася толькі адно — на першы выпадак зрабіць набег на чый-небудзь гарод, хоць што там у чэрвені паспела вырасці...

Але з саду раптам выбег Васіль Карапет. Быў ён спацелы і нібыта разгублены. А як убачыў нас ля агароджы, стаў адразу вясёлы — значыць, шукаў нас.

— Во дзе вы! — усклікнуў ён.

Тым часам мы не падзялялі ягонай радасці і працягвалі сядзець, нават не паварушыліся. Тады Васіль вінавата ўсміхнуўся і паказаў рукой на вароты:

— Знайшлі Івана Мікітавіча! Вунь, ідзе...

Сапраўды, да нас разам з рыжым дзетдомаўцам падышоў высокі мужчына, гадоў за сорак; адзін рукаў дыяганалевай гімнасцёркі яго быў пусты, але не звісаў, а быў заторкнуты на баку за шырокі камандзірскі рэмень; над правай кішэняй гімнасцёркі залаціліся і чырванелі стужкі, якія былі нашыты адна над адной,— за лёгкія і цяжкія раненні; мусіць, адна стужка «замяняла» руку; непрыгожы даўгаваты твар, з адтапыранымі вушамі і шырокім носам, быў нахмураны, а ў вачах, вялікіх і быццам адчужаных, стаяла неадольная скруха.

Загадчык дзетдома чамусьці нават не паглядзеў на нас, калі спыніўся блізка, адразу ўтаропіў позірк некуды ў поле, над якім трымцела перагрэтае павет-

ра. Мы думалі, што ён пачне нас лаяць. Але Іван Мікітавіч раптам закашляўся і з дакорам сказаў глухім голасам:

— Ну, што вы расселіся тут? Ідзіце абедаць!..

Шчаслівае месца

Вясна ў той год была ўзялася вельмі рана. У пачатку сакавіка снег пачарнеў, і пад ім захлюпала вада. Ледзь не над самай зямлёй павіслі, як налітыя, хмары. Адвячоркамі над вёскамі слаўся не то дым, не то туман. Дзьмуў едкі, густы і парывісты вецер. За колькі дзён на рэках паадмывала ад берагоў лёд. Здавалася, вось-вось пачнецца крыгаход. Але неспадзявана пахаладала, і вясна спярша паспакайнела, пасля зусім нібы заснула: ці то ў яе сіл не хапіла, каб саўладаць з гурбамі снегу, ці то яна нарэшце зразумела, што перабрала меру, хапіла цераз край — не ў час пачалася. Снег, бадай за адну ноч, пабраўся бліскучай скарынкай. Лёд на рэках зрабіўся крохкім — не ступіць нагой. Неба зноў ачысцілася ад цяжкіх хмар, паднялося над зямлёй, стала высокае. Пачарнелыя дарогі перасталі пахнуць, пакарабаціліся. А наогул дарогі — так, як сабе ўяўляюць людзі,— папсаваліся: па мелкаводных рэках, што без мастоў, ужо нельга было перабрацца на другі бок ні на падводзе, ні на машыне; нават пешкі мала хто адважыцца. Не пазайздросціш небараку, які астаўся на такі час дзе-небудзь за ракой. Звычайна бездараж зацягваецца надоўга, і тады даводзіцца адно сядзець ды чакаць.

Але мне не было як чакаць — я ўжо даўно, яшчэ некалькі дзён таму назад, павінен быў вярнуцца ў горад. І не мог. Спярша спадзяваўся, што хутка сыдзе лёд і мяне перавязуць цераз раку на лодцы, а там ужо я і сам дабяруся да станцыі — нават на сваіх двaіх, калі не пашанцуе пад'ехаць. Адным словам, першыя дні, як пачалася вясна, была яшчэ надзея. Пасля, як раптам пахаладала і над зямлёю зноў закружыліся белыя мухі, і яе не стала. Адно, што я зрабіў,— гэта падаўся бліжэй да ракі, да знаёмага школьнага апальшчыка і кожную раніцу, калі той збіраўся тапіць свае печы, ішоў за ім у школу, каб адтуль зва-

ніць у калгасы, саўгасы,— абы тэлефон дзе быў. Думалася, што некаму ж таксама зарупіць па той бок. Але ўсе далікатна спачувалі мне, а памагчы — не памаглі. Тым часам я дзіву даваўся: у гэтым жа міжрэччы, дзе я апынуўся па службе, столькі людзей, дык няўжо ні аднаму чалавеку не трэба ехаць за раку? А людзі рабілі сваю справу і, здавалася, зусім не зважалі на тое, што гэтак перамянілася надвор'е. Наадварот, я паступова пачаў здагадвацца, што яны, мусіць, і не паверылі ў такую раннюю вясну: як гэта — вясна ў пачатку сакавіка? Але мяне ўсё ж выручыў знаёмы ляснічы. Аказваецца, надышоў час палучкі, і ў лясніцтве чакалі бухгалтара з лясгаса. Пераправіць яго цераз раку браліся леснікі.

— А заадно і вас перакінем на той бераг,— паабяцаў ляснічы.— Бухгалтара даставяць да ракі на машыне, якраз, дарэчы, пад'едзеце. Адным словам, прыходзьце ў лясніцтва.

На другі дзень не паспела яшчэ добра развіднець, а я быў у лясніцтве. Ляснічы, грузны, чырванашчокі і шыракаплечы чалавек гадоў пад сорак, ужо сядзеў у акаваным вазку і ледзь стрымліваў за лейцы маладую, бы наглянцаваную кабылу, якой ні хвіліначкі не стаялася ў аглоблях. Я таксама сеў у вазок і яшчэ не перастаў варушыцца на сене — усё ўсаджваўся, як кабыла рванула з месца і, выгінаючы шыю, памчала нас па дарозе, што агінала вялікі сад, затым пакручаста збягала з горкі і цераз мост выходзіла на бальшак, абсаджаны з двух бакоў старымі бярозамі, на якіх ужо не было макавак. Кабыла прытка секла падковамі малады лядок на дарозе, а пад палазамі хрусцеў шарон.

Бальшак быў роўны, без калдобін і ўхабаў, вада ў каляінах за апошнія дні паспела вымерзці, і застаялая кабыла, адчуўшы волю, бегла лёгка, прыгожа раскідваючы пярэднія ногі.

Неўзабаве бальшак скончыўся, і дарога пайшла праз сасновы лес. На дрэвах снегу не было. Снег ляжаў толькі на зямлі, але ён быў нібыта пафарбаваны, амаль фіялетавага колеру, і ўвесь пабіты, бы васпаваты,— гэта як падалі з лапінаў камякі.

Мусіць, ляснічы быў чалавек неразгаворлівы, і мы доўгі час ехалі моўчкі. І толькі пасля таго, як я неяк пахваліў кабылу, ён павярнуўся да мяне і сказаў:

— Данска-а-а-ая.

Памаўчаў і зноў сказаў:

— Гэта нам у лясгас аднекуль з данскіх стэпаў прыгналі. Цэлы табун. Дык і мне вось дасталася. Хацеў жарэбчыка, але не далі. А на кабыле доўга не паездзіш.

Вазок раптам страсянула на павароце, ён нахіліўся набок, нават праехаў колькі метраў на адным палазе, але ляснічы ў момант паспеў звесіць нагу і не даў перакуліцца яму.

Кабыла адчула, што з намі нешта здарылася, стала як укопаная і па-разумнаму скасіла нібы заінелае вока. Ляснічы ад задавальнення ажно засмяяўся:

— Малайчына! Другая б упудзілася, а гэтая... Каняка! — Ён штурхануў вазок і сказаў: — Нават шкада будзе... Ці ж ад жарабкоў яе ўсцеражэш? — Але прагучала гэта так, быццам ляснічы сказаў: «Ці ж ад ваўкоў яе ўсцеражэш?»

Гадзіны за паўтары мы прамінулі лес і ўехалі ў вёску. Сустрэў нас там рыжабароды ляснік у жоўтых бахілах. Ён зняў з галавы шапку, падобную на старую магерку, неяк смешна пакланіўся, не гледзячы на нас, і на хаду спрытна ўскочыў на палазы ззаду, учапіўшыся сваімі чырвонымі ад холаду рукамі ў высокую і пакатую спінку вазка. Калі мы нарэшце дабраліся да ракі, там ужо гатова была пераправа: цераз усю раку, калі не лічыць падмытыя берагі, быў прасечаны лёд, каб магла праплысці лодка. Машына з бухгалтарам яшчэ не прыязджала. Леснікі — іх на гэтым беразе было чалавек дзесяць — сядзелі ля вогнішча на кучы саломы, курылі, а як убачылі ляснічага, разам падняліся, пачалі падыходзіць да яго і вітацца за руку, кідаючы на мяне цікаўныя позіркі, у якіх можна было прачытаць адным часам і зайздрасць і рэўнасць.

Ляснічы спытаў:

— Няма яшчэ нашага Пятрычанкі?

— Ды штосьці няма,— адказаў за ўсіх той самы рыжабароды ляснік у жоўтых бахілах.

Нехта падкінуў саломы ў агонь. Яна падыміла белым дымам і ўспыхнула раптам, пачала на вачах чарнець.

Усе — і леснікі, і мы — пасталі вакол вогнішча, выстаўляючы рукі да агню і адварочваючы твары.

Ля берага, у вялікай праламцы, гойдалася паціху дашчаная лодка, пашпакляваная і прасмоленая.

Але бухгалтар прыехаў к абеду. Мяне леснікі павезлі на той бок толькі пасля таго, як убачылі лясгасаўскую машыну. Малады хударлявы шафёр, які нават не вылез з кабіны, чамусьці не стаў чакаць, пакуль перавозілі бухгалтара, і хуценька развярнуў машыну.

— Вы таксама хочаце ехаць? — спытаў ён.

— Ага, да станцыі,— сказаў я.

— Тады нам не па дарозе.— Ён ужо хацеў зачыніць кабіну, але перадумаў і пачаў такім тонам, быццам прасіў прабачыць: — У мяне пуцёўка... У Чэрыкаўскае лясніцтва. А гэта зусім у другі бок. Так што...— Нарэшце ён ляснуў дзверцамі, пасядзеў нейкі момант у кабіне і зноў высунуў галаву: — А вам на якую станцыю? Можа, усё роўна на якую?

— Ды мне абы на станцыю,— нявесела ўсміхнуўся я.— Адтуль я ўжо дабяруся...

— Ладна, сядайце.— Шафёр дружалюбна кіўнуў галавой.

Спярша мы ехалі палявымі дарогамі, і шафёр, абмінаючы замёрзлыя лужыны, усё хмурыў твар, пасля, кіламетраў якіх праз сорак, узбіліся на шашу — шафёр тады павесялеў, стаў насвістваць нейкую мелодыю, а я, закалыханы на выбоінах, на роўнай дарозе раптам пачаў драмаць.

Калі шафёр нарэшце павярнуў на абочыну і затармазіў машыну, сонца, якое выбліснула ўжо, павісла над лесам, што віднеўся здалёку па левы бок ад шашы. Наперадзе быў Сож. Да яго мы не даехалі, можа, метраў дзвесце, бо да моста нельга было прабіцца: на шашы, упрытык адна да адной, стаялі машыны.

— Пробка,— уздыхнуў шафёр, пачухаў пад шапкаю галаву і падміргнуў мне.— А наогул-то, дзе пробка, там паблізу і пляшку шукай. Вы пахадзіце тут, разамніцеся, зрэшты, тут і «чайхана» ёсць, ву-у-унь яна, а я схаджу паглядзець, чаму такі затор.

Я нейкі час тупаў вакол машыны і ўсё глядзеў, ці не ідзе шафёр. Але той не спяшаўся. Машыны на шашы не рухаліся. Тым часам захацелася есці, і я не вытрымаў, зрабіў, як раіў шафёр,— пайшоў у «чайхану». Гэта была звычайная закусачная, якіх шмат ля вялікіх дарог, з буфетам, дзе пад пукатым шклом выстаўлены на сподках смажаная салака і вінегрэты, з квадратным, ледзь не на ўсю сцяну акном, адкуль афіцыянткам павары падаюць гуляшы, ну і, вядома, з

бакоўкай — невялічкім, сталоў на сем, зальчыкам. Людзей у закусачнай было многа, відаць, пераважна шафёры з тых машын, што стаялі ў чарзе на шашы, і я хацеў павярнуць ужо назад, калі ўбачыў у самым кутку адно свабоднае месца. Падышоў, сеў, не пытаючыся, і папрасіў афіцыянтку, каб прынесла другое і чаю. За сталом сядзела трое: адзін з іх быў, пэўна, шафёр, другі, можа, таксама, як і я, пасажыр, а трэці — мажны, з вялікай паголенай галавой марак. Неўзабаве першыя два даелі сваё, разлічыліся з афіцыянткай і выйшлі. За сталом асталіся адны мы. Патрохі я пачаў прыглядацца да свайго суседа. На выгляд ён меў гадоў трыццаць сем, быў шырокі ў касці і чысты з твару. На ім быў марскі кіцель, з рукавоў якога вытыркаліся беласнежныя манжэты шаўковай кашулі, і зялёныя ватнікі, усунутыя ў чорныя валёнкі. Шынель — таксама марскі — ляжаў, складзены папалам, на спінцы крэсла і пабліскваў гузікамі. Крыху прыжмураныя карыя вочы яго мне здаліся чутачку стомленымі. Але адчуваў ён сябе за сталом спакойна, як дома.

Нарэшце афіцыянтка прынесла на алюмініевым падносе гуляшы, паставіла талеркі на стол. Мужчына пачакаў, пакуль адышлася афіцыянтка, і дастаў, нібы змоўшчык, з ватнікаў бутэльку каньяку. Паглядзеў трохі на яе.

— Выпі са мной, таварыш,— сказаў ён і наліў дзве поўныя шклянкі.

Запрашэнне было нечаканае, і я сумеўся.

— Адным чаем у дарозе не абыдзешся,— усміхнуўся чалавек і паглядзеў мне ў вочы: позірк яго быў мяккі і прыязны, быццам ён даўно ведаў мяне.

І я пасаромеўся адмовіцца.

Паступова мы разгаварыліся.

Чарэнда — так назваўся новы знаёмы — пасля дэмабілізацыі (на флоце ён даслужыўся да капітан-лейтэнанта) два гады плаваў на цеплаходзе па Волзе.

— А цяпер вось перавёўся сюды. Буду плаваць па Сажы.— Ён паставіў пад стол пустую бутэльку, адсунуў убок талеркі і аблакаціўся, падпёршы далоняй паголеную бараду.— Учора быў у Гомелі, у параходстве, далі мне там судна — чалавек дваццаць на борт буду падымаць. Чакаю навігацыі.

— На Волзе нябось прастору больш было! А Сож... Што гэта вас прымусіла памяняць месца?

Марак кіўнуў галавой:

— А можа, яшчэ вып'ем, а? Каньяку, праўда, ужо няма. Гэта я ў Гомелі браў бутэльку. Думаў, з новымі знаёмымі вып'ю. Але знаёмых яшчэ не паспеў займець. Ты вось, таварыш, першы.

— Не, не трэба.

— Чаму, таварыш?

— Яшчэ мне дарога вялікая,— прытворна ўздыхнуў я.

Чарэнда недаверліва паглядзеў на мяне, але махнуў рукой:

— Ладна. Усё роўна ўсю яе не перап'еш. Гэта я на Поўначы да градусаў прывык трохі. Цяпер, мусіць, адвыкаць давядзецца.

У закусачнай стаяў шум ад людскіх галасоў, людзі ўвесь час уваходзілі і выходзілі, але да нас чамусьці ніхто не падсядаў.

Чарэнда расшпіліў каўнер кіцеля і, нібы спявак, памасіраваў пальцамі на шыі скуру.

— М-да, Волга, Сож...— сказаў ён.— Ты вось пытаеш чаму? Вядома ж, не з-за правіннасці памяняў я месца. А Сож гэты ваш я не сённяшнім днём... Ён як прывід стаў для мяне. Я болей па снах яго ведаю.

Мне падалося, што на момант чалавек нечага залаваў.

— Можа, недзе тут мая дачка жыве... калі, канечне, жывая... Дык я вось і прыехаў, каб знайсці яе.

І ён пачаў расказваць.

— Я ж не заўсёды быў мараком. На флот трапіў пасля. Ужо ў сорак другім, калі ваяваў на Карэльскім. А спярша служыў у Лапічах, у мотамеханізаваным палку. Гэта тут, недалёка, калі ведаеш, за Асіповічамі. Раней там кавалерыя стаяла, а ўжо незадоўга перад вайной «чырвоных казакоў» пасадзілі на машыны.

Чарэнда сашчапіў кулак, чамусьці доўга глядзеў на яго, быццам вывучаў, пасля пацёр кончыкамі пальцаў сваю поўную шчаку і, мусіць, ад унутранай усхваляванасці сарамліва ўсміхнуўся.

— Мяне накіравалі ў Лапічы малодшым палітруком, бо я скончыў ваенна-палітычнае вучылішча. Спадабалася мне ў Лапічах — ваенны гарадок добры, вадасховішча блізка. У нядзелю можна ў горад паехаць:

хочаш у Асіповічы, хочаш у Бабруйск. Але хутка я і сям'ю прывёз. Кватэру нам далі. Жонка ў мяне настаўніца па адукацыі была, але пакуль не рабіла ў школе, глядзела за малой — дачцэ нашай тады яшчэ не споўнілася і двух. Вось я ўспамінаю тое жыццё наша і думаю: кажуць, сумна жыць у ваенным гарадку, а нам не было сумна. Ужо дзела мінулае, жонкі няма, а я папракнуць сябе нічым не магу — справядлівы быў да яе, і яна ўсё рабіла так, каб не сорамна было нават за саміх сябе. Пахвалюся, харошая мне жонка дасталася, таму такое і жыццё было. Вось паглядзі, таварыш...

Марак дастаў з бакавой кішэні скураны бумажнік, выняў з яго фотакартку, пажаўцелую на краях, і падаў цераз стол мне.

— Прыгожая,— сказаў я.

— Прыгожая,— ціха выдыхнуў ён.

З фотакарткі на мяне глядзела кучаравая маладая жанчына з тонкімі рысамі твару. У яе ўсё было правільнае, можа, акрамя толькі высакаватага лба. Але выразныя вочы, якія трохі гулліва — так, прынамсі, тады здалося мне — пазіралі спадылба, змазвалі і гэтую, бадай адзіную, няправільнасць на яе твары.

Я доўга глядзеў на фотакартку, нарэшце аддаў яе і зноў сказаў:

— Прыгожая...

— І дачка падобная на яе.

Ён і сам доўга не зводзіў вачэй з жончынай фотакарткі. Затым акуратна паклаў у бумажнік.

— Але сам я не бачыў, як жонка загінула. Расказвалі знаёмыя. Іх тут, на Сажы, бамбілі, калі ехалі ў сорак першым з Лапічаў на машынах. Эвакуіраваліся. Самі мы выступілі на захад з гарадка яшчэ ў той дзень, як пачалася вайна, а жонак ужо адтуль вывозілі без нас, пасля. Само сабой, і мае падаліся на ўсход. Ды недзе тут, на Сажы, калону іхнюю і разбамбілі фашысты. Я нават не ведаю дакладна, дзе гэта было. Мала хто ўцалеў тады са знаёмых, а шафёра, на машыне якога ехалі мае, я ўсё ж знайшоў. Адразу пасля вайны. Ён і расказаў. Жонку маю — бачыў ён сам — забіла асколкам, а дачка засталася жывая. Падабраў яе тады на шашы хтосьці з мясцовых. Значыць, дачка мая павінна недзе жыць. Так я думаю. Не можа быць, каб сярод людзей ды згубілася. Пасылаў я на пошукі па-

пеpы, але нічога суцяшальнага не атрымаў. Цяпер вось і сам прыехаў.

Чарэнда заварушыўся на крэсле, выцягнуў пад сталом ногі.

— Ты ўжо, таварыш, даруй мне, што я так расказваю,— уздыхнуў ён.— Гэта ўжо як хвароба, калі доўга ходзіш па дактарах — расказваеш усім, хоць, можа, не кожнаму гэта і цікава. Але даў я сабе, таварыш, задачу адшукаць дачку. Чуе маё сэрца, жыве яна недзе тут сярод людзей добрых. Таму вось і памяняў я Волгу на Сож, а цеплаход на маленькі абшарпаны параходзік, на якім сапраўднаму мараку, па праўдзе кажучы, сорамна і на палубе стаяць. Але дачакаюся вады, стану за штурвал. Не можа быць, каб аднойчы яна не ўзышла на мой параходзік. Не, не праміне. Тут жа паблізу чыгунак няма. Дарога адна — па Сажы. А я пазнаю дачку сваю адразу. Яна ж так падобна была яшчэ тады на сваю маці.

— Дачку вы абавязкова знойдзеце,— сказаў я.

— І ты так лічыш, таварыш? — нібы не паверыў маім словам Чарэнда.

Я развёў рукамі — маўляў, па-другому тут і быць не можа.

— Паслухай, таварыш, а ты прыязджай сюды, ну, хоць бы і гэтым летам. А можа, адразу, як лёд сыдзе, а? Парыбачым...

Я паабяцаў і развітаўся — ужо заходзіла сонца, заліваючы нясмелай пазалотаю вокны. Але ні ў тое лета, ні ў наступнае я не сустракаўся з Чарэндам. Тым часам пачаў пакрысе забываць і пра яго, і пра раннюю вясну, што неспадзявана заспела мяне ў міжрэччы.

На параходзе плыць па Сажы мне давялося ажно праз колькі гадоў. Тады я і пачуў зноў пра Чарэнду. Недзе паміж Кармой і Слаўгарадам невялічкі рачны параход, які гнаў ад сябе да берагоў пакорлівыя хвалі, раптам нечакана даў тры доўгія гудкі на ўсю моц. Рэха разлеглося над плёсам, шуганула праз лугі да асмужаных бароў і там, знясіленае, згубілася.

Малады механік, што якраз падняўся на палубу, пацёр з задавальненнем рукі, шырока ўсміхнуўся:

— Шчаслівае месца!.. Для нашага карабля шчаслівае. Таму і вітае гудком. І так заўжды: туды едзем — пратрубім, і адтуль. Капітан наш тут знайшоў сваю

дачку. Ад самае вайны шукаў і знайшоў. Пазнаў якраз на гэтым месцы.

— А як прозвішча вашага капітана? — не ўстрымаўся я.

— Чарэнда,— адказаў механік.

— Чарэнда... Ну, вядома ж, Чарэнда! — усклікнуў я.

Механік здзіўлена паглядзеў на мяне.

— Вы яго таксама ведаеце? Але ж Сяргей Васільевіч цяпер у адпачынку. Паехаў на поўдзень. І Наташу з сабой павёз,— сказаў механік.

А я пашкадаваў, што не магу паціснуць капітану руку, паглядзець, які ён бывае шчаслівы.

У баку ад дарогі...

Снарад упаў каля дарогі неспадзявана — прыляцеў аднекуль, і ніхто нават не пачуў. Асколкамі былі забіты чацвёра салдат з другога ўзвода і паранены ў жывот камандзір роты Сямён Кажанаў. Пакуль хавалі забітых, санінструктар перавязаў параненага.

Капітан ляжаў крокаў за сто ад дарогі, на паляне, куды яго перанеслі салдаты. Ён доўга не мог гаварыць, толькі стагнаў, хоць болю вялікага і не адчуваў: адно пякло ўсярэдзіне. Хацелася піць. І яшчэ хацелася пабачыць свайго палітрука.

— Дзе палітрук? — нарэшце спытаў ён і здзівіўся — голас дрыжаў і быў слабы.

Палітрук стаў у галавах.

— Ну вось, камандавац я, відаць, не здолею ўжо,— сказаў камандзір роты.— Давядзецца вам.— Ён так і не паспеў прывыкнуць гаварыць свайму новаму палітруку «ты».

Палітрук пераступіў з нагі на нагу.

— Параненых многа? — спытаў Кажанаў.

— Толькі вы...

Капітан паварушыўся і застагнаў.

Палітрук кашлянуў.

— Ну, што вы стаіце? Камандуйце! — нібы зазлаваў капітан.

— Але мы вас... вымушаны будзем пакінуць,— па-

чаў, збіваючыся, палітрук.— Санінструктар кажа, што браць вас у дарогу нельга. У вас такая рана... Трэба ляжаць... Толькі ляжаць!..

Капітан раптам адчуў, як недзе на патыліцы выступіў халодны пот.

«Значыць, я безнадзейны,— ужо са страхам падумаў камандзір роты.— Але ж як гэта!..» Яму зрабілася крыўдна, з кутка правага вока паказалася сляза і пакацілася, халодная, па бледнай шчацэ.

— Не трэба, Сямён, не трэба!..— ціха сказаў палітрук і азірнуўся.

Тым часам падалі каманду.

— Ро-о-та, станавісь!

Салдаты загаманілі і пабеглі, як школьнікі, к дарозе.

Палітрук паклаў побач з параненым палявую сумку, зверху — наган у расшпіленай кабуры.

— Недалёка ўжо вёска. Адтуль прыедуць і забяруць вас. Мы папросім. Абавязкова забяруць.

— Ладна, вядзіце людзей. Трэба хутчэй на левым беразе быць.

Палітрук пастаяў яшчэ трохі.

— Я тут палажыў ваш наган... вось, на сумцы...— сказаў ён напаследак і пайшоў.

Кажанаў памацаў правай рукой кабуру, выняў наган.

«Эх ты! — са злосцю чамусьці падумаў ён пра палітрука.— Толькі не, я хачу пажыць яшчэ, чуеш, палітрук! Я хачу пажыць!» І адкінуў ад сябе наган.

Неба, што вісела над палянаю, было чыстае, без аблачынак. Сямён колькі часу адчужана глядзеў на блакіт, потым заплюшчыў вочы. Ён баяўся смерці, чорнай, як ноч, якая збіралася праглынуць яго.

...Хтосьці тупаў паблізу — крокі былі асцярожныя і мяккія, быццам на паляне хадзіў звер.

Туп-туп... шам-шам...

Сямён не варушыўся. Адольвала дрымота. Павекі былі цяжкія, як налітыя свінцом.

«Вось гэтак, напэўна, і паміраюць»,— падумаў ён.

Нарэшце расплюшчыў вочы і адразу ж убачыў незнаёмага салдата, які стаяў, павярнуўшыся спіной да яго. Кашляў. Салдат здрыгануўся, уціснуў галаву ў плечы і застыў на момант на месцы, быццам чакаў удару.

— Ты адкуль? — Капітан аблізаў гарачым языком перасохлыя губы.

— Я?..— Салдат павярнуўся: быў ён сярэдняга росту, малады — гадоў, можа, нямнога за дваццаць, чарнявы, з загарэлым круглым тварам.

— Ты...

Салдат паціснуў плячамі і разгублена ўсміхнуўся.

— А я думаў, што вы...— пачаў быў ён.

— Нежывы?

— Ага,— прызнаўся хлопец.

— А што, няўжо на мёртвага падобны стаў?

Салдат сумеўся.

— Маўчыш? Добра, не гавары.— Кажанаў рады быў, што побач апынуўся чалавек.

— Ты чаму адзін?

— Па мяне скора прыедуць.

Салдат насцярожыўся:

— Тады ляжы, а я пайду,— сказаў ён і падняў з зямлі Сямёнаў наган.— Твой?

— А дзе твая вінтоўка?

— Вінтоўка? — Салдат на момант задумаўся.— Там! — І ён махнуў рукой цераз плячо.

— Кінуў?

— А табе што?

Кажанаў паспрабаваў прыўзняцца на локцях, але страшэнны боль рэзнуў па жываце; капітан сцяў зубы, але не застагнаў. Перад вачамі паплылі кругі, у галаве зашумела; зрабілася моташна. Сямён счакаў трохі і ўжо слабым голасам сказаў:

— Дэзерцір!..

Пасля заплюшчыў вочы — боязна было заставацца на паляне аднаму. Мінала хвіліна, другая... Але салдат усё не адыходзіў.

— Не, ты ўсё ж скажы, капітан, чаму ты адзін ляжыш тут? — спытаў салдат.

— Я ж казаў, па мяне абяцалі прыслаць.

— Не, цяпер не дачакаешся. Немец кругом. Ты пра гэта ведаеш, капітан?

— Прышлюць...

— А-а-а, усё роўна,— махнуў рукой салдат.— Цяпер не да гэтага.— Ён раптам сеў на зямлю, выняў з кішэні махорку, загорнутую ў газету, пачаў закурваць.— Кажуць, рана ў жывот самая небяспечная бывае,— праз нейкі момант разважліва сказаў ён.

— У цябе вады не знойдзецца?

І раптам на дарозе, якраз насупраць паляны, неспадзявана спынілася машына: матор не выключаўся, ён гурчаў на малых абаротах. Салдат ускочыў, загарэлы твар яго прыкметна пабялеў.

— Гэта па цябе прыехалі,— неяк спалохана прамовіў ён.

Чакалі доўга. На паляну ніхто не прыходзіў.

— Схаджу пагляджу я,— нарэшце сказаў салдат, сунуў у кішэню Сямёнаў наган і знік паміж соснаў.

Неўзабаве на дарозе пачуліся галасы.

— Вы па капітана прыехалі? — пытаўся салдат.

— Які там яшчэ капітан?! — Голас быў сіпаты, як прастуджаны.

— Паранены.

— Цяпер параненых многа.

— Ты мне хвастом не віхляй!

— Пастой, пастой, а ты хто такі?

— Не твая справа! А раз ездзіш на санітарцы, дык і падбірай параненых.

— Няма куды.

— А я от зараз пагляджу.

— Не совай нос, куды не просяць! Кажу, не адчыняй!

— Не крычы!

— Цеплюкоў, вылезь ты ды дай гэтаму ў зубы. Дай, а то ў мяне адна рука занятая. Дай, пакуль я тут завінчу гайку.

Ляснулі дзверцы кабіны.

— Ты што гэта прыстаў як банны ліст? — пачуўся глухі бас.— Схавай свой наган!

— Ты мяне не палохай,— не здаваўся салдат.— Капітана забірай.

— Сказана, няма куды.

— А вы пакажыце, што везяце?

— Малая шышка, каб паказваць.

— Ну, тады далёка не ад'едзеце — страляць буду па колах.

— Цеплюкоў, адбяры ты ў яго пукаўку,— зноў умяшаўся сіпаты голас.

— Хай паспрабуе!

— І паспрабую.

Але да бойкі не дайшло. Хтосьці трэці сказаў:

— Кінь ты яго, Цеплюкоў. Сядай, паедзем. Як ты там, Трунаў, завінціў сваю гайку?

— Круці.

Машына газанула раз, другі, і шум матора пачаў аддаляцца...

Салдат вярнуўся на паляну злосны, у руцэ ён трымаў наган, які быў на ўзводзе.

— Гэта танкетка была,— схлусіў ён, мусіць, не здагадваючыся, што капітану было чуваць адсюль кожнае слова, якое толькі што гаварылася на дарозе.— А ты ж знаеш, там і месца няма, каб палажыць чалавека. А хлопцы, калі пачулі, што ты паранены ляжыш тут, усё думалі-гадалі, як узяць цябе. Ды каб жа месца было...

Ён гаварыў гэта, баючыся падняць свае вочы на параненага капітана. Кажанаў тым часам слухаў і маўчаў — на душы ў яго было прыкра і крыўдна. Салдат пачакаў трохі, пасля зноў загаварыў.

— А ты, капітан, не трывожся,— пачаў супакойваць ён.— Раз абяцалі твае, што прышлюць каго-небудзь, значыць, не падмануць. Гэта ўжо як заўсёды... Толькі ты не хвалюйся. Ляжы і не хвалюйся.

...Недзе ішлі і перагаворваліся людзі.

— Пархвен, трымайся дарогі, ступай збоч яе,— казала жанчына.

— Сказана ж было, што трохі воддаль...

Галасы раслі, набліжаліся. Сямён прыслухоўваўся, чакаў, пакуль людзі падыдуць. Нарэшце жанчына гукнула зусім блізка:

— Пархвен, ідзі сюды, знайшла!..

Спачатку на паляну выйшла жанчына. За ёй, праз якую хвіліну, паявіўся Пархвен. Жанчына была яшчэ маладая — высокая, спраўная. У руках яна трымала падушку, загорнутую ў паласатую посцілку. Мужчына выглядаў намнога старэй за яе і кульгаў на левую нагу — яна ў яго амаль не згіналася. На плячы ён нёс сякеру.

— А мы тут з ног збіліся, шукаем цябе,— сказаў, як знаёмаму, Пархвен, калі падышоў да параненага.— Сам жа хоць ці можаш падняцца?

Сямён пакруціў галавой.

— Ты што, не бачыш? — папракнула Пархвена жанчына.— Не да хадзьбы яму.— Яна палажыла на зямлю сваю ношу.

— Нічога, мы вылечым,— паабяцаў Пархвен.— Ты, Гапка, пабудзь з ім тут, а я пабягу, месца пагляджу.

— Мы вас будзем пераносіць адсюль,— сказала жанчына, калі засталася адна з параненым.— Можна было б і ў вёску, але ж вялей ад бяды далей. Ды нічога, вы не надта хвалюйцеся. Абы жывы былі, здаровы. Пасля перавязём вас у хату. Гэта толькі на пару якіх дзён вы застанецеся ў лесе.— Яна стала над капітанам, і на твары яе была спагада да яго.— А Міцька па доктарку пайшоў. Тут недалёка. Кіламетры два якія прайсці. Гэта Міцька нам і сказаў, што вы тут. Прыйшоў і сказаў. А Вераніка хутка прыйдзе... Гэта я пра доктарку,— растлумачыла жанчына.— Міцька яе абавязкова знойдзе. Яна ў нас харошая і не пабаіцца прыйсці. Мы з ёй за братамі... абедзве... Дык мой запрошлым летам памёр... Узімку прастудзіўся, у паніўку праваліўся, а ў маі як лёг на пасцелю, то і не падняўся ўжо. А Веранікін Грышка цяпер недзе таксама ваюе.

Сямён маўчаў. Жанчына ўздыхнула:

— А самі ж адкуль будзеце?

— У Магілёве жыў.

— Глядзі ты,— нібы здзівілася жанчына.

Тым часам вярнуўся Пархвен. Ён прынёс дзве доўгія палкі, падняў посцілку з зямлі, разгарнуў, пакруціў у руках і пачаў майстраваць насілкі.

— Пархвен,— сказала жанчына,— а ён з Магілёва. Можа, і твайго Петрака калі бачыў? Ты пагаварыў бы з ім. Можа, і сапраўды бачыў.

— Можа, і бачыў,— згадзіўся Пархвен.— Але ты, Гапка, злітавалася б, памаўчала ўжо. А то любіш пагаварыць.

Насілкі Пархвен рабіў доўга — так здалося Сямёну. Стары крактаў, прымерваўся, ляпаў сякерай. Нарэшце Пархвен заторкнуў за вяроўчаты пояс сякеру і сказаў жанчыне:

— Гапка, бяры яго за ногі, а я пад пахі буду.

Клалі яны параненага на насілкі асцярожна, але боль прычынілі яму. І ён адчуваў гэты боль усю дарогу, пакуль яго неслі. Сціскаў зубы, стагнаў. Пакутліва перажываў любы штуршок. А штуршкоў было шмат за дарогу, бо Пархвен моцна кульгаў, і кожны яго крок аддаваўся нясцерпным болем у Сямёнавым

жываце. Нарэшце штуршкі перасталі — насілкі былі каля будана, але паранены нечакана страціў прытомнасць і ўжо не чуў, як яго ўладкоўвалі ў будане. Калі ж да яго зноў вярнулася прытомнасць, ужо вечарэла. У будане была адна Гапка. Яна сядзела, схіліўшыся над ім, і выцірала мокрым ручнікам яму твар.

— А мой жа ты родненькі,— узрадавалася яна.— Мы тут з Пархвенам не ведалі, што і рабіць... Штосьці доўга няма Міцькі... Дзе тая Вераніка?

— Піць...— папрасіў Сямён.

Жанчына з палёгкаю ўздыхнула.

— Ды дам я табе піць! — Яна рада была, што чалавек нарэшце расплюшчыў вочы.— І есці Пархвен прынясе, скора ўжо прыйдзе.

Гапка дастала з-за спіны бутэльку з вадой і пачала паіць параненага, прыгаворваючы:

— Пі, родненькі, пі...

Але вада ў горла не ішла — халодная, яна расцякалася на схуднелым капітанавым твары, выцякала на падушку. Чалавек пакутаваў ад смагі. Усярэдзіне ўсё, здавалася, перагарэла на попел, а ён не мог праглынуць ні кропелькі. Рыльца бутэлькі толькі коўзалася ды ляскала па зубах. Нарэшце жанчына адняла ад Сямёнавых губ ліпкую бутэльку, паглядзела на яе — ці многа чалавек адпіў, затым паставіла на ранейшае месца. Ручнік, якім яна перад гэтым выцірала Сямёнаў твар, ляжаў у яе на каленях. Яна ўзяла яго і зноў пачала выціраць рот, шчокі, лоб. Пасля папраўіла падушку.

— Нічога, родненькі, нічога,— супакойвала яна.— Скора прыйдуць нашы, а ўжо ж не забавяцца, прыйдуць.

Але капітан быў на дзіва спакойны. Мусіць, спакой да яго нечакана прыйшоў разам са слабасцю, якую ён адчуў толькі цяпер, у будане. Ляжаў, утаропіўшы позірк у вільчак будана, дзе праз ліпавае веццe праступалі блакітныя лапікі неба. Наўкола стаяла цішыня.

Змяркалася хутка. Наступала ноч. У будане ўжо ныў камар.

...Стары Пархвен, доктарка Вераніка і Міцька прыйшлі разам, калі ў лесе было зусім цёмна. Парх-

вен прынёс з сабой вялікі рабрысты ліхтар. Ён запаліў яго, і цемра адступілася ад будана.

— Ну, як вы тут? — спытаў Пархвен.

— Вады папрасіў ужо,— пахвалілася Гапка: яна толькі што вылезла з будана і стаяла, сашчапіўшы рукі, ля ўвахода.

— А вады дык і не трэба даваць было,— занепакоілася Вераніка. Голас у доктаркі быў грудны, ціхі; яна тут жа забралася ў будан і паклала сваю халаднаватую руку Сямёну на лоб.— Трэба яго з будана неяк вынесці. Тут няма дзе развінуцца. Дзмітрый Антонавіч, памажыце.

Чалавек, якога Вераніка назвала Дзмітрыем Антонавічам, прысеў на кукішкі, заглянуў у будан, і капітан пазнаў у ім таго дэзерціра, з якім яны размаўлялі ўдзень. Толькі цяпер ён быў не ў вайсковым адзенні.

«Значыць, гэта той самы Міцька, пра якога гаварыла жанчына,— падумаў Сямён.— Ён і расказаў гэтым людзям пра мяне...»

Міцька ўсміхнуўся, паказаўшы свае няроўныя, са шчарбацінай зубы, і гарэзліва падміргнуў капітану.

— Трымайце, толькі асцярожна,— папярэдзіла доктарка.

З будана параненага выцягнулі на посцілцы. Перад буданом ужо ляжаў ахапак сена, які прынёс сюды з недалёкіх лугоў Пархвен. На сена цяпер і палажылі капітана. Доктарка памыла рукі — ёй палівала з гляка Гапка — і стала разразаць нажніцамі скрываўленыя бінты. За «асістэнта» ў яе быў Пархвен. Міцька не вытрымаў і адышоўся: яго палохала рана. Гапка таксама нядоўга трымалася — як убачыла жывот, на якім запяклася чорная кроў, то закрыла вочы рукой, ступіла колькі крокаў назад і нібы застыла на адным месцы, нават не паспрабавала выцерці слёзы, што каціліся з яе вачэй. Вераніка рабіла доктарскую справу моўчкі, толькі зрэдку кідала слова-другое. Адзін Пархвен гаварыў не змаўкаючы, быццам хацеў замовіць чалавека, што бездапаможна ляжаў перад ім на сене, адцягнуць яго ўвагу, прыглушыць боль.

— І ўсыпалі ж сягоння немцам чырвонаармейцы,— расказваў ён.— Ужо перад самым вечарам. Якраз калі я ішоў адсюль у вёску... страляніна была. Ну,

думаю, не далей як ля ракі. А як пачуў пасля, дык і сапраўды там. Акурат ля ракі.

— Трымайце вышэй ліхтар...

— Нашыя з Ганчароў вярнуліся, бачылі. Кажуць, немцы пад'ехалі да ракі і спыніліся. Пакуль перапраўляцца на той бераг, пакупацца рашылі. Цёпла, нават машкары няма. Гагочуць, бегаюць голыя. Ажно не так-то яно выйшла.

— Падайце яшчэ бінту...

— Нейкая наша часць наскочыла на іх. Чырвонаармейцы раптам пайшлі, паваліlі з лесу. Спачатку калолі штыкамі. Пасля страляць пачалі. Ад тых немцаў, што былі ў вадзе і на беразе, можа, ніводнага і не засталося. Але ж непадалёку, за Ганчарамі, стаялі яшчэ... Дык тыя і наваліліся на нашых.

— Адрэжце вось тут...

— Многа іх там было, ох і многа...

— Нажніцамі, дзядзька Пархвен... Смялей... Вось так...

— Таму і бой нядоўгі. Амаль усе чырвонаармейцы там і палеглі. Параненага камісара прынеслі былі ў Ганчары. Дык і яго немцы знайшлі, вывалаклі з хаты, і тых дваіх, што камісара хацелі схаваць...

— Вату...

— Расстралялі хлопцаў... Нават за вёску не выводзілі. Проста на вуліцы. Паставілі да сцяны... Камісар стаяць не мог, то ляжачага застрэлілі...

«Ці не мая гэта рота была? — падумаў капітан Кажанаў.— Якраз у тым месцы, паблізу вёскі Ганчары, рота павінна была выйсці да Дняпра».

Капітан добра запомніў гэты населены пункт. З учарашняга дня, калі ён павярнуў роту ад шашы і павёўляснымі дарогамі, нейкія Ганчары — на карце яны былі пазначаны двума радамі чорных квадрацікаў і прамавугольнічкаў — сталі для яго нібы зямлёй запаветнай. Немцы разбілі стралковы полк, у які ўваходзіла рота, яшчэ на Бярэзіне. Але Сямёнава рота ў баях тады не ўдзельнічала. Яе раптам чамусьці адвялі кіламетры за чатыры ад ракі, дзе праходзіла перадавая, і рота адступала амаль у поўным складзе — адзіная ўцалелая рота разбітага палка. Камандзір вёў салдат на ўсход па Магілёўскай шашы. Але за Бялынічамі, калі ўжо была пройдзена большая палавіна дарогі, раптам паявіўся незнаёмы генерал на грузавой

аўтамашыне і пачаў накіроўваць войскі, якія рухаліся па шашы, на бакавыя дарогі. Высветлілася, што да Магілёва падыходзілі ўжо немцы. Перад кожным камандзірам, які меў хоць дзесятак байцоў, генерал ставіў задачу: выйсці як мага хутчэй на лінію Дняпра паміж Оршай і Магілёвам. Кажанаў таксама атрымаў ад генерала такі загад. Ужо к вечару другога дня рота павінна была прамінуць вёску Ганчары і апынуцца на левым беразе Дняпра — па той бок ракі, мусіць, збіралі войскі, каб затрымаць ворага. Але камандзір роты не дайшоў да Ганчароў. Аднекуль прыляцеў гэты «дурны» снарад... Роту далей павёў палітрук Жбанкоў. Так, палітрук Жбанкоў... Яго прыслалі ў роту зусім нядаўна — ці прайшоў нават тыдзень. Загінуў Ігнат Раўнягін, і на яго месца прыслалі Жбанкова. Яны так і не паспелі сысціся за гэты тыдзень — камандзір роты і новы палітрук. Відаць, таму, што паміж імі заўсёды стаяла нядаўняя смерць Раўнягіна. Кажанаву чамусьці ўвесь тыдзень здавалася, што замяніць для роты Раўнягіна новы палітрук не здолее. І камандзір роты нават не хаваў гэтага ад Жбанкова — пры зручным выпадку стараўся падкрэсліць сваю абыякавасць да яго. І вось цяпер Пархвенаў расказ...

«Ах, палітрук, палітрук!..» Здаецца, Кажанаў першы раз за колькі дзён падумаў з сардэчнаю цеплынёю пра гэтага чалавека. Ён быў рады, што палітрук паказаў сябе такім баявым камандзірам. Цяпер капітан гатовы быў дараваць яму нават тое, што той пакінуў яго тут аднаго. Значыць, палітрук нікога не мог прыслаць — проста не трапіў ні ў якую вёску.

«От жа я жывы, ляжу тут, і побач свае людзі,— без злосці думаў ён,— такія добрыя — і гэты стары кульгавы Пархвен, і гэтая Гапка, ласкавая вясковая жанчына, і доктарка, і нават незразумелы Міцька... Міцька-дэзерцір... А палітрук Жбанкоў недзе валяецца там, добра, калі немцы дазволілі пахаваць...»

Капітан, здаецца, ужо не меў аніякае крыўды на палітрука. Усё вырашыла смерць.

...На ноч з капітанам Кажанавым застаўся ў лесе Міцька. Пархвен, Гапка і Вераніка пайшлі дамоў адразу ж, як была зроблена перавязка. У будан параненага не сталі класці — пакінулі пад адкрытым небам: дажджу да раніцы не чакалі, ды і сам капітан пажадаў застацца на месцы, пад зорамі.

Перад адыходам доктарка адвяла трохі ўбок Міцьку і ціха сказала:

— Я нічым не магу памагчы яму. Тут патрэбна складаная аперацыя, а я не здолею зрабіць яе. Ды і няма дзе. Яго б зараз у шпіталь, там, можа, і далі б рады. Вось так... А вы ўжо, Дзмітрый Антонавіч, добра глядзіце тут. Я прыйду заўтра яшчэ.

Пасля перавязкі капітану нібы палепшала, прынамсі, так яму здалося. Ліхтар ужо не гарэў — яго патушыў Міцька і паставіў у будан.

— Каб не дражніць ваўкоў,— пажартаваў ён.

Ноч выпала цёмная, душная — дыхала нагрэтая за доўгі ліпеньскі дзень зямля. Кажанаў ляжаў і бачыў перад сабой неба, нават не само неба, а мроіва зорак. Іх панавысыпала ўгары, і ўсе яны былі чамусьці аднолькавыя — чырвоныя, нерухомыя. І толькі тады, калі Сямён вылучаў сярод іх адну якую і падоўгу ўглядаўся ў яе, яна нечакана пачынала мігаць. І так кожны раз — варта было ўтаропіць позірк, як зорка ажывала і нібы птушка, што трапляла з марозу ў цёплы пакой, трапятала крыламі.

Навокал будана тануў у непрагляднай цемрадзі лес. І не было чуваць у гушчары ніводнага чалавечага гуку.

Раптам захацелася пагаварыць. Але першыя словы сказаў Міцька — ён ляжаў на ватоўцы пад дрэвам, крокі за два ад будана.

— Вы не спіцё? — спытаў Міцька.

— Не...

— Вы сапраўды паверылі, што я дэзерцір?

— Салдат, які кінуў зброю і хаваецца, заўсёды для мяне дэзерцір.

— А я ж у салдатах і не быў. Тры дні як вярнуўся з астравоў.

— Адкуль?

— Ну, астравы ёсць такія... На Поўначы. Адбываў там, адным словам, трапіў па ўказу. «Указнік» я. Вы не ведаеце, што гэта такое? Хітры, скажу вам, указ. Дык мяне і завезлі па гэтаму ўказу на тыя астравы. І было б за што... А то ж спазніўся на гадзіну. Я на прамкамбінаце рабіў. Хадзіў туды кожны дзень. На кватэру не станавіўся. Вясной у нас тут заўсёды вадапол вялікі. Ну, і, вядома, спазніўся. Пакуль перабраўся на крыгах цераз раку, то і спазніў-

ся. Прыйшоў на камбінат мокры, руччом вада цячэ. І ўсё роўна не верацъ. Дырэктар, можа б, і прасціў мне, але ж Падвозаў, начальнік аддзела кадраў... Яго нават дырэктар баяўся.

— І доўга быў там?

— А лічы, год цэлы там розуму набіраўся ды ў дарозе яшчэ каля месяца быў.

Міцька на хвіліну задумаўся.

— Эх і людзей там,— нарэшце сказаў ён.— Адны, канечне, сапраўды вінаватыя, а другія таксама ж, як і я. Быў там Андрэй Ваганаў, настаўнік з Варонежа. Дзіўны ён, гэты Ваганаў. Нас выпусцілі з лагера ў адзін дзень. Плылі па моры і ехалі мы да Масквы разам. Пра вайну пачулі яшчэ на баржы. Але не ведалі, што немец зайшоў далёка на нашу тэрыторыю. У цягніку ўжо людзі расказалі нам. Гляджу я на Ваганава, а той усміхаецца. Я і кажу яму: «Няўжо ты, Андрэй, рады?» А Ваганаў ківае галавой: «Супакойся, Міцька,— і ляпае мяне па плячы.— Гітлеру мы галаву скруцім, абавязкова скруцім, нікуды ён ад гэтага не дзенецца. Затое пасля адзін аднаму ўжо дарма не станем горла грызці. Паразумнеем».

— А Гітлеру мы сапраўды галаву скруцім,— сказаў Кажанаў.

— Далёка ён зайшоў...

— Другія яшчэ далей заходзілі. Напалеон нават у Маскву прарваўся.

— Але нашы ўсё лататы ды лататы. Гэта ж як я апынуўся ў вайсковым адзенні! То хадзіў колькі разоў у ваенкамат, не бралі. Як жа, вярнуўся з заключэння!.. Не давалі ў рукі вінтоўкі! А сёння пайшоў я загнаць карову ў статак, то сустрэлі мяне за вёскай нейкія. Раздзелі, разулі. Добра, што хоць не голага пусцілі, адзін аддаў сваё. Тады вы мяне і пабачылі ў вайсковым.

Міцька гаварыў яшчэ доўга, да самай поўначы, і нават не клапаціўся, ці слухае яго капітан.

...Уначы Міцька прахапіўся ад моцнага крыку. Крычаў капітан. Паранены кідаўся на сваёй пасцелі, трызніў, намагаючыся парваць бінты. Ён паміраў, і ніхто не мог памагчы яму.

Міцька схаваў пад ватоўку сваю галаву і плакаў наўзрыд ад таго, што быў бяссільны што-небудзь зрабіць для чалавека. Нарэшце, знясілены, заснуў. А ка-

лі прачнуўся, была раніца. Капітан Кажанаў ляжаў на сене і не дыхаў...

Над лесам падымалася сонца. Яно было мутнае, невясёлае, быццам праплакала ўсю ноч над чалавечым горам.

Вадалазы Сухавы, Віцька Картыжоў і нафтаправод

Я чуў ад людзей, дзе пракладваюць нафтаправод, і таму ўпэўнена ішоў ад вусця Жадунькі, маленькай, ціхай рачулкі, проста паўз Бесядзь — па той бок, за якога паўкіламетра ад вусця, быў высечаны лес, і ладная прагаліна, як на шырокую шашу, адкрылася позірку яшчэ здаля. Над ракой навісаў шэры, быццам запылены вербалоз. Трохі воддаль стаяў густы арэшнік. Было чуваць, як валтузіліся там маладыя дразды, пырхалі па самым нізе стрывожаныя арэхаўкі. На лузе, што зелянеў за ракой, пахаджаў паміж белага блёкату заклапочаны бусел.

Ужо добра ўднела. Асмужанае сонца высока паднялося над лесам, і мой цень за спіною быў кароткі.

Я прамінуў затоку, дзе на круглым зялёным лісці сушыліся жоўтыя гарлачыкі даспеўшых лілей, падняўся па няроўнай сцежцы на адхонны бераг, прайшоў яшчэ і ўбачыў горы намытага і наварочанага пяску. Трубы, абматаныя прасмоленай паперай, ужо ляжалі ў глыбокіх траншэях. Бульдозеры стаялі ля самай ракі. На вадзе, крокаў за дзесяць ад берага, пагойдваліся паміж абшарпаных пантонаў чырвоныя балоны земснарада. Пахла мазутам і пратухлай рыбай. Луг за ракою быў знявечаны тракамі гусеніц. На ім не асталося ніводнага зялёнага лапіка — усё стаптана, з'езджана.

Людзей на гэтым беразе не было. Не хадзіў ніхто і па тым беразе — адно стаялі ўздоўж берага, парослага аерам, блакітныя, на гумавых колах, вагончыкі з белымі квадратнымі вокнамі ды вытыркаліся з густога сітняку шырокія, як у восеньскіх качак, зады жалезных лодак, прывязаных да чорных караг.

Правальваючыся ледзь не па самае калена ў пясок, я дабраўся да траншэй, скочыў на трубу і пайшоў па

ёй зноў да Бесядзі, асцярожна стаўляючы ногі. Траншэя ўсё паглыблялася, і хутка я ўжо не бачыў па баках нічога — схаваўся ў ёй з галавой. Нарэшце труба скончылася, і я апынуўся перад высокай сцяной з сівога глею; сцяна гэтая і аддзяляла траншэю ад ракі. Я паглядзеў угору — не ўскарабкацца. Давялося павярнуць назад.

Я доўга ішоў па трубе, якая нават не звінела пад нагамі, а толькі глуха бомкала. Праз колькі хвілін выбраўся на сцежку, абышоў па арэшніку разрыты бераг і наблізіўся да ракі з другога боку. Сонца цяпер было насупраць і сляпіла вочы, але на паваротку, дзе Бесядзь агінала блакітныя вагончыкі, я неспадзявана заўважыў чалавека, які сядзеў на лодцы і вудзіў рыбу.

— Давай-ка перавязі,— гукнуў я.

Рыбак паглядзеў і адвярнуўся. Я пастаяў трохі і зноў паклікаў.

— Пастой там,— пачуўся нездаволены голас.— Вось зараз...

Чалавек выцягнуў вудачку, злавіў левай рукой леседзь, паклаў кароткае вудзільна ў лодку і ўзяўся за вёслы: бразнулі ўключыны, жалезная лодка крута павярнулася і паплыла да майго боку. Неўзабаве яна тыцнулася з разгону ў травяністы бераг, адскочыла ад яго, і рыбак, заграбаючы адным вяслом, пачаў падганяць яе бокам.

— Садзіся,— нарэшце сказаў ён.

Я зняў з пляча сваё ружжо, злаўчыўся і скокнуў у лодку, зусім не турбуючыся, што яна можа перавярнуцца: барты ў лодцы былі высокія і дно — шырокае, ледзь не круглае. На дне плёскалася мутная вада. Пасярэдзіне стаяла закопчанае вядро, у якім пад аерам у вадзе ляжала некалькі ўжо нежывых рыбак — ці то верхаводак, ці то плотак. Колькі часу лодка рухалася паўз бераг па плыні сама, але неўзабаве перавозчык мой пачаў веславаць, і лодка, пакідаючы за сабой ступкі-вірунчыкі, зрабіла імклівы паўкруг, вынеслася на сярэдзіну ракі. Я сядзеў на цыпачках і любаваўся, як увішна ўпраўляўся з пасудзінай рыбак. Ён быў не тое каб здаравяк, але дужы, шырокай косці чалавек. Гадоў яму было, можа, трыццаць з гакам, але твар быў да чарнаты загарэлы і гладка паголены, і гэта прыкметна маладзіла яго.

На верхняй губе значыўся глыбокі шрамок, які, мусіць, ніколі не зарастаў у яго шчэццю: тут губа была трохі таўсцейшая і нібы перакошвала твар.

Мы яшчэ не даплылі да берага, а я ўжо асвойтаўся ў лодцы, заглянуў у вядро, рассунуўшы рукою аер, і паспачуваў:

— Не ловіцца?..

— На юшку до. Сёння нядзеля. Нашы параз'язджаліся, а на двох дык і па самае горла. Не, на юшку якраз.

— Мусіць, будзе,— згадзіўся я.

Перавозчык падняў левае вясло, і мы на адным сталі падплываць к паваротку.

— Дзякуй,— сказаў я.

— А-а-а, нічога,— неяк з неахвотаю адказаў ён.

Лодка зашуршала па нізкім сітняку, падмяла пад сябе аер і прыстала да берага. Пакуль рыбак прывязваў лодку, я сеў на таўшчэзны, у некалькі абхватаў, мораны дуб, які ляжаў камлём да вады, скінуў свае запыленыя боты, высыпаў пясок, што набраўся на тым беразе, паставіў іх побач і закурыў. Рыбак таксама выняў з задняй кішэні штаноў пачак, пстрыкнуў па ім, дастаў папяросу, трохі памяў яе пальцамі і падышоў да мяне, каб прыкурыць.

— Ну і дуб,— пакруціў галавой я,— недзе гадоў пяцьсот было, а?

— Бяры больш.

— Цяпер тут не знойдзеш такога.

— Не ведаю.

Рыбак зацягнуўся папяросай, выпусціў дым, падумаў трохі.

— Мы тут іх напавыцягвалі з вады. Па ўсім беразе ляжалі. Дык хлопцы пазавезлі ў вёску, бабам аддалі. Дровы, кажуць, харошыя. А гэты... гэты мы пакінулі. Дужа вялікі. Паляжаў колькі тыдняў, і глядзі, як высах. Здаецца ж, і ў вадзе пабыў нямала, можа, сто ці болей гадоў, а стаў быццам косць, не згніў.

— Некалі даставалі такі вось мораны дуб, рэзалі і ў штабялі складвалі, каб сох. Пасля сплаўлялі. Зараблялі ндрэнна на ім. Уявіце, шафа з моранага дуба...

— Ага... а тут на дровы яго. А што? — Ён з нейкім задавальненнем засмяяўся, сплюнуў пад дуб і ады-

шоўся да лодкі,— сеў там, павярнуўшыся спіной да мяне.

— Дык гэта вы тут і працуеце? — спытаў я.

— Тут.

— І многа вас?

— Не, адна група. А наогул — нашых многа. І на Украіне, і на Волзе — усюды. А мы тут. Гэта наш участак ад Унечы да Полацка. Зробім і таксама паедзем. Мы ж падводнікі. Мы толькі на рэках. А так трубы цягнуць другія.— Ён дастаў з кішэні кавалак хлеба, адшчыпнуў крошку, кінуў яе ў ваду перад сабой — падманьваў рыбу, затым счакаў трохі і закінуў вудачку.— А ты не да Аўдзеева нашага? — раптам пацікавіўся ён.— Не? А то паехаў Аўдзееў у Крычаў. Учора прыйшла тэлеграма. Відаць, і ўзрыўчатку адтуль прывязе. Надакучыла загараць. Купаемся тут ужо каторы месяц, а толку ні на іголку. Заробку няма—адзін шчот той. Бесядзь вось гэтая падвяла. За цэлае лета адну нітку паклалі. А цяпер ужо дык і зусім выдахліся. Экскаватары пабілі, вадалазы не могуць вапну распілаваць. Разумееш, у гэтым месцы, дзе нам трубы ўкладваць, дно з вапны. І яна так зляжалася там, спрасавалася з ракавінкамі, чаротам, што ні ўкусіць, ні адрэзаць. Пасылалі некалькі проб у лабараторыю — там разводзяць рукамі: вапна цвярдзей за граніт. Я сам вадалаз. Мы з жонкай тут. Больш вадалазаў у нас няма. Часам думаеш, кінуць бы ды падацца ў іншае месца. Але жонка мая не хоча. Жонка, брат, такая, што... Сёння мы з ёй тут адны асталіся. Усе параз'язджаліся, а мы нікуды не сабраліся. Будзем зараз юшку варыць.

Рыба не клявала, і круглы чырвоны паплавок нерухома ляжаў на вадзе. Ані ўсплёску. Было горача, над лугам стаяла паўдзённая цішыня, ажно чуваць, як шуршала па аеры сваімі перапончатымі крыламі вялікая страказа: яна то садзілася на аерыну, згінаючы яе да вады, то зноў павісала ў паветры. Над намі ўжо колькі разоў пралятаў бусел, можа, той самы, што хадзіў там, паміж белымі шапкамі блёкату, і калі ён ціха праплываў у небе, цяжка махаючы крыламі, па зямлі хутка-хутка праносіўся яго гарбаты цень.

На тым баку, за лесам, на бальшаку, пачуўся трэск матацыкла. Відаць, хтосьці павярнуў на прагаліну, на

якой ляжалі трубы, і цяпер імчаў да ракі. Але ні праз хвіліну, ні праз другую ні матацыкла, ні чалавека, які ехаў на ім, мы не ўбачылі: тым часам матор то аж захлёбваўся, то спакайнеў раптам, гурчаў роўна, быццам матацыкл стаяў на адным месцы, пасля зноў пачынаў шалець.

— Віцька Картыжоў глузды ўганяе,— сказаў рыбак.— Другі б ужо даўно шыю зламаў на тых ямках, а Картыжоў...— Ён паляпаў нечага левай рукой па плячы сябе, цыркнуў на ваду.— Гэта наш экскаватаршчык. Пераскоквае на матацыкле цераз траншэі — спачатку цераз адну, пасля цераз другую і так ажно да самай ракі. За лета ўжо другі матацыкл дабівае на гэтай прагаліне.

Нарэшце матацыкл выруліў на паляну, хутка прамчаўся па сцежцы ўздоўж Бесядзі, затым крута павярнуў назад, амаль на поўным ходу падскочыў да ракі і спыніўся: абяссілены матор колькі разоў чмыхнуў, заглох. Матацыкліст крыкнуў:

— Здароў, Сухаў!

— Здароў! — мой перавозчык павітаўся, не паднімаючы галавы,— знарок глядзеў на паплавок.

Картыжоў ступіў колькі крокаў да вады, укленчыў там і пачаў мыць рукі — доўга і старанна, быццам на далоні што папрыліпала.

— Дзе ж гэта нашыя? — спытаў нарэшце ён.

— Хто дзе.

— А ты?

— А я жанаты.

Размаўлялі яны паціху, быццам баяліся, што іх падслухае хто.

— А твая благаверная?

Сухаў пацягнуў вудзільна — угору падскочыў чырвоны паплавок, але над вадой павісла адна насадка.

Картыжоў дарэмна чакаў адказу. Сухаў маўчаў — быццам сапраўды заняты быў. Тады Картыжоў зноў спытаў:

— Дык што тут новага?

— Нічога.

— Казалі, Аўдзееў паехаў у Крычаў.

— Значыць, правільна табе казалі.

— Узрыўчатку прывязе?

— Можа, і прывязе.

— Ну добра...— Картыжоў адышоўся да мата-

цыкла, зняў з сябе пінжак, кінуў яго на траву і сам лёг, выцягнуўшы ногі і раскінуўшы рукі.— Не выспаўся,— сказаў ён і пазяхнуў.

За маёй спіной нечакана пачуліся крокі. Я павярнуў галаву. Міма моранага дуба, на якім я сядзеў, ішла маладая жанчына — невысокая, але самавітая; на ёй была лёгкая суkенка з каляровага — зялёны гарох — паркалю, якая ладна аблягала яе стан, выдаючы шырокія бёдры і тугія высокія грудзі. Твар у жанчыны быў круглы, але невялікі; вочы па-татарску раскосыя, пад вачамі шырокія скулы. На галаве была павязана чырвоная касынка. Белыя кольцы густых валос выбіваліся з-пад яе. Жанчына з твару не была прыгожая, але ва ўсёй ёй — ад ног з налітымі лыткамі і да гладкіх пакатых плячэй — была тая жаноцкая дужасць, якая робіць жанчыну прывабнай. Жанчына ішла да ракі і ўсміхалася.

— Добры дзень, Віцечка! — гукнула яна праз раку.— Што ж гэта, хлопча, дасыпаць сюды прыехаў? Мусіць, дзеўкі трымалі да самае раніцы, а?

Картыжоў заварушыўся, сеў і зноў пазяхнуў:

— Падказала б свайму Сухаву, каб хоць перавёз мяне.

— А я сама перавязу.

— Ну, канечне, сама.— Сухаў нібы толькі цяпер пачуў голас жонкі.

— Тады плыві сам,— пацiснула плячыма здзіўленая жанчына.

— Не, табе аддам вёслы,— з'едліва сказаў Сухаў; твар у яго быў недавольны; чалавек нават не глянуў на жонку.— Цяпер цябе хоць і не кармі, толькі дай... На, вазьмі вядро. Ды не стой тут, лепш ідзі пачысці рыбу.

Жанчына ўзяла вядро, але засталася стаяць на беразе. Муж яе тым часам сабраў ланцуг, якім была прывязана лодка да карагі, адпіхнуўся вяслом і паплыў на сярэдзіну ракі.

— Віцечка, ну дык як жа вы там, а? — не ўтрымалася, загаварыла жанчына.— Дзе твой напарнік, Падгурскі?

— Пайшоў да сваёй настаўніцы.

— Што, ён ужо і там завёў?

— Гэта ў яго палучаецца хутка. А што ж вы ду-

малі, каб Мішка Падгурскі ды на сухую паехаў адсюль? Не, такога, здаецца, яшчэ не здаралася.

Жанчына засмяялася.

— І зайздросны ж ты, Віцечка,— сказала яна.

Картыжоў прытворна ўздыхнуў:

— Далібог, не...

— Ой і хлусіш, Віцечка!

— Праўду кажу...

Жанчына чамусьці зноў засмяялася, быццам успомніла што.

— А ўчора на танцах у эрдэка адна нішто сабе была,— сказаў Картыжоў.— Згуляў я з ёю пару танцаў. Умее, халера. І сама непаганая з выгляду. Нават вочы зялёныя. А вось ногі тонкія. Затое першы раз пабачыў такія вочы. Ты бачыла, каб у каго былі зялёныя вочы?

— А няўжо ж! У нашай коткі зялёныя вочы. Прыйдзі пабач.— Сказала і зноў, здаволеная сабой, засмяялася.

— Не, што ні кажы, а вялікія зялёныя вочы — гэта прыгожа! — з нейкім шкадаваннем у голасе прамовіў Картыжоў.— Такія вочы каго хочаш уразяць.

— Каго-каго, а цябе дык ужо!

Я сядзеў сабе на дубе і слухаў, як перагаворваліся між сабой гэтыя людзі. Мяне яны не заўважалі — я для іх быццам не існаваў, у іх былі свае інтарэсы, сваё жыццё, якое яны не збіраліся ўтойваць ад другіх.

Сухаў між тым спакойна прычаліў да берага, памог Картыжову завесці ў лодку матацыкл. Плылі яны адтуль хутка. І, здаецца, не сказалі за дарогу ніводнага слова. Сцішылася таксама і Сухава жонка. Яна стаяла блізка да вады і не адводзіла раскосых вачэй ад мужчын, якія сядзелі ў лодцы.

Мне чамусьці думалася, што экскаватаршчык Картыжоў будзе адных гадоў з вадалазам Сухавым. Але той аказаўся яшчэ зусім маладым хлопцам — трохі вышэй сярэдняга росту, чарнявым, з рухавым тварам. Як толькі ён ступіў на бераг, то адразу ж падышоў да жанчыны і манерна пакланіўся ёй, зняўшы з галавы казюлістую кепку:

— Маё вам, Надзея Іванаўна...

— Добры дзень, Віцечка! Значыць, вярнуўся... — Яна быццам дражніла яго.

— Значыць, вярнуўся,— ён падміргнуў ёй, развёў

рукамі і кіўнуў галавой, як змоўшчык, на Сухава, які прывязваў да карагі лодку.

Экскаватаршчык заглянуў у вядро, якое паставіла Надзея Іванаўна ля сваіх ног, свіснуў ад здзіўлення, адышоўся да моранага дуба.

— Во, пакіну тут па сабе хоць гэту памяць. Каб жа не я, то і ці выцягнулі б вы яго з гэтай Бесядзі,— сказаў ён.

— Ты думаеш, дзеравіна гэта доўга ўлежыць тут? — паківала галавой жанчына.

— Няхай паспрабуюць забраць. Ды тут наўкол ва ўсіх дзесяці вёсках не знойдзеш такой пілы, каб парэзаць яго.

Хлопец падышоў да дуба, стаў трохі воддаль ад мяне, пакратаў рукою гладкую, нібы паліраваную, паверхню дрэва. Нарэшце моцна стукнуў па ім кулаком — ці ад задавальнення, ці ад прыкрасці.

— Паслухай, Сухаў,— глянуў ён на вадалаза,— а што, калі я зараз завяду трактар і адтарабаню дуб каму-небудзь у Калодліва? Няхай там папацеюць над ім.

Сухаў стаяў бокам да нас і бяздумна глядзеў на ваду. Экскаватаршчыкавых слоў ён быццам і не чуў. А той яго больш не чапаў — ён нібы ведаў тую мяжу пры размове з ім, за якую падавацца нельга.

Сонца праз якую гадзіну ачысцілася ад смугі, пабялела неўзаметку, і ад гэтага на лузе зрабілася яшчэ гарачэй. Вецер быў трохі прачнуўся, як не свой, пашумеў у прыбярэжных кустах і зноў сціх. Вада на рацэ па-ранейшаму была гладкая і спакойная, як нежывая.

Мне надакучыла сядзець на дубе, і я саскочыў на зямлю, пачаў нацягваць боты.

Картыжоў пакасіўся на мяне.

— Сумна тут у вас.— Ён абвёў позіркам абодвух Сухавых, засмяяўся раптам і цыркнуў сабе пад ногі.— А ці не здаецца вам, што сёння нядзеля? Няблага было б пасля трудоў праведных і шклянку віна ўзяць, а? Як ты, Сухаў? Мне думаецца, што шклянка віна ў выхадны дзень з маральным кодэксам не разыходзяцца.

— Рыба ж во, я налавіў ужо.— Вадалаз паказаў на вядро і, здаецца, упершыню за ўсю іхнюю размову паглядзеў на Картыжова.

Экскаватаршчык шчоўкнуў пальцамі.

— Ладна, Надзька, ступай вары юшку, а мы тут ужо як-небудзь дадзім рады,— неспадзявана рашыў Сухаў.

Жанчына, як ад радасці, пляснула рукамі — ну і Сухаў! — падхапіла з зямлі вядро і хуценька пайшла па сцежцы.

— Вазьміце і мяне ў свой гурт,— раптам папрасіўся я: ісці далей было горача, хацелася пачакаць хоць бы да той пары, як пачне паварочваць па большаму сонца, і яшчэ хацелася — і гэтае жаданне, бадай, было самае моцнае — пабыць даўжэй з гэтымі людзьмі, бо ў мяне на душы нават зрабілася ніякавата, калі маўклівы і насцярожаны нечым Сухаў неспадзявана даў сваю згоду: вось зараз яны пойдуць, а я застануся сам-насам, я тут чужы і лішні.

Абодва яны — Картыжоў і Сухаў — спачатку былі сумеліся ад маёй нечаканай прапановы. Картыжоў насцярожана выцягнуў сваю доўгую шыю, схіліў набок, як здзіўлены бусел, галаву, і на твары яго застыла вінаватая ўсмешка, якая бывае хутчэй ад раптоўнай разгубленасці. Сухаў жа густа пачырванеў і адвярнуўся, быццам не захацеў, каб кінулася мне ў вочы яго збянтэжанасць.

«От халера»,— папракнуў я сябе за сваю назойлівасць і тут жа сам пачырванеў — адчуў, як хлынула кроў да шчок,— ад таго, што прымусіў людзей хвалявацца.

Але Сухаў не стаў зацягваць няёмкасць.

— Ладна, давай і ты ў долю! — згадзіўся ён.— Пасля разбяромся.

Сухаў павёз Картыжова на той бераг — яны рашылі, што па віно Картыжоў паедзе на матацыкле ў Студзянец. Неўзабаве Сухаў вярнуўся. Паслухаў, як паступова аддаляўся і заціхаў на лясной дарозе матацыкл, сеў на дуб.

— Віцька хутка звернецца,— расцягваючы словы, загаварыў вадалаз.— Ён на матацыкле, як на самім чорце. Шуміць хлопец... пакуль малады.— Падумаў, махнуў рукой: — І няхай шуміць. Яго тут усе любяць. І таварыскі, і харошы. І робіць добра, і настырны, не пабаіцца нават з начальствам счапіцца. Гэта ж каб не ён, то, можа б, і пасюль наш Аўдзееў не паехаў па ўзрыўчатку. Віцька першы на дыбкі падняўся. Кажа, ні вадалазы са сваімі піламі, ні экскаватар каўшом

гэтай вапны не судолеюць. Аўдзееў спярша не слухаў яго і толькі потым, калі каўшы экскаватараў пабілі, пачаў чухаць патыліцу. Ну, тады і мы ўжо, усім гамузам, на яго. А тут як на тое і начальства з трэста прыехала. Пагаварылі. Цяпер вось па тэлеграме адтуль паехаў Аўдзееў у Крычаў. Відаць, тол прывязе. Хутчэй бы ўжо. Дзіўна, колькі жыў, не чуў пра гэту Бесядзь, а цяпер запомню, уелася ў пячонкі!

Сухаў адкінуўся на спіну, закрыў далонямі вочы, паляжаў так моўчкі з падкурчанымі нагамі.

— Праўда, заробкі ад гэтага з'едуць,— пашкадаваў ён.— Падрыўнікі нашыя грошы забяруць. І дзе толькі наша не прападала... А трубы гэтыя трэба пакласці. Земляныя работы ўжо амаль скончаны, а праз рэчку... Тут бы Аўдзеева за гэта патрэсці... І за тое, што зацягнуў работы, не паслухаўся, і за тое, што прамарынаваў нас.— Вадалаз на момант задумаўся і ўжо зусім весела сказаў: — Трэба, мусіць, такім быць, як гэты Віцька Картыжоў. Яму па-ўсякаму добра — зарабіў дык зарабіў, а не — і так няблага. Нават пазайздросціць можна. Ажно смешна. Помню, прыехалі мы сюды ў пачатку лета. Ну, вядома, пакуль даставілі на бераг наш скарб, карабкі гэтыя, то першыя дні, здаецца, ажно цэлы тыдзень жылі ў вёсцы, па хатах. Пасяліліся мы ў адной бабкі — я, Надзька і Картыжоў. Наогул, ён каля нас... Адным словам, жывём мы сабе дзень, другі. А тут пятро-о-оўка, гэта па-вясковаму. Ну, і зразумела, якая трасца. У магазіне адна квасоля ў кансервах ды яшчэ рыба-часцік калі. А бабка наша ў госці сына чакае. Не вельмі разганяецца, каб нам чаго даць, нават калі і ёсць. А Віцька паддобрыўся. Ды як? Аднойчы гэта мы палеглі спаць, і старая кладзецца на сваім тапчане. Але перад сном пачала маліцца. Бубніць сабе штосьці, уздыхае. Я дык гэтых малітваў і не ведаю, здаецца, як дзед маліўся, то пасля яго ўжо ніхто і не спрабаваў. А Віцька раптам, калі старая скончыла і сцішылася на пасцелі, вазьмі ды і скажы: «Бабка, вы ж малітву не так чытаеце».— «Адкуль ты, сатана, ведаеш?» Набожныя не любяць, калі ўмешваешся ў іх справу, становішся паміж богам і імі. Ну, Віцька, канешне, памаўчаў трохі для прыліку і давай сваё.

«Вось вы, кажа, гаворыце — «Отча наш іжа ясі на небясах хлеб наш насушны...» Грэх гэтак да бога. Ён жа адно злуе, калі вы гэтак моліцеся і просіце яго.

ды і хто вас пачуе. Вы ж дармаедам яго называеце, дакараеце, што ён ваш хлеб есць на небясах. Не, бабка, бог ад вас, а не да вас. Вы не так малітву чытаеце. Вось паслухайце». І пачаў гэтак ціхмяным голасам ды па складах з націскам: «Отче наш иже еси на небесах... да светится имя твое...» Ну, а далей — кажа — па-вашаму ўжо...» Старая паслухала і прыціхла. Нават слова не сказала больш. А Віцька нацягнуў на сябе коўдру і засоп. І што ты думаеш, назаўтра ўранні старая зусім іншымі вачамі глядзіць на Картыжова. За стол саджае. І адкуль ён, халера, знае тую малітву. Здаецца ж, і малады, дзе толькі пачуў, а дагадзіць жа дагадзіў цётцы. Праз яго і нам з Надзькай сёе-тое перападала. На вачах раптам перамянілася старая. Нават цяпер, калі праходзіць па сцежцы міма — у яе тут недзе за рэчкай, ці то ў Ліпаўцы, ці то яшчэ дзе, дачка замужам, дык яна часта наведваецца туды,— то абавязкова не праміне першая павітацца з Картыжовым. Па душы ёй стаў. Самы паважаны чалавек у яе. Смяшно-о-о.

Сухаў прыўзняў галаву, абхапіў аберуч каленкі, падцягнуўся — ажно хруснулі косці — і сеў.

— Мда, весела, дужа весела... Ідзе па зямлі чалавек,— з зайздрасцю сказаў ён. — Бывае ж, патрапіць...

Мы гаварылі з Сухавым доўга, аж пакуль не прыехаў Картыжоў.

Віцька вярнуўся ўзрушаны — можа, ад хуткай язды. Ішоў з намі да вагончыкаў і ўсё ляпаў кепкай па далоні левай рукі.

Сухавы жылі ў тым вагончыку, што стаяў ад краю, метраў за пяць да ракі. Было ў іх утульна і чыста: звычайны, мусіць, самаробны стол, засланы надта белым, бы накрухмаленым абрусам, блішчасты жалезны ложак, на якім ляжала гара падушак, і тры табурэткі, пафарбаваныя ў зялёны колер; на сценах — і на той, што па правы бок ад дзвярэй, і на той, што насупраць, вісела ажно пяць няроўных зашклёных рамак з фотакарткамі; на самым відным месцы — паміж вокнамі — павялічаная фотакартка Сухавых.

— Сёння нашай паварыхі няма, дык мы тут абыяк,— сказала гаспадыня і паглядзела на мужа.

Той усміхнуўся, махнуў рукой:

— Ладна, стаўляй што ёсць!

Пакуль Картыжоў ездзіў па віно, а мы з Сухавым гаманілі на беразе, гаспадыня паспела зварыць юшку, нарэзала свежых гуркоў, хлеба, і цяпер толькі заставалася паставіць на стол.

Віно ў шклянкі наліваў сам Сухаў. Рабіў ён гэта спакваля, нагінаўся і доўга прымерваўся на вока, каб ненарокам не абдзяліць каго, пасля паставіў бутэльку на стол, пацёр ад задавальнення рукі і цмокнуў языком:

— Ну, як тэй казаў...

— Паехалі,— падхапіў Картыжоў.

— Ага.

Выпілі яны са смакам і сталі хрумстаць гуркі.

Гаспадыня пачакала трохі і таксама выпіла.

Выпіў і я.

Нарэшце пачалі есці юшку. І зашумелі, загаварылі. Зноў, як і тады, на беразе, яны забыліся пра мяне.

— Ты мне вось скажы, Сухаў,— дапытваўся экскаватаршчык, быццам працягваў даўно пачатую гаворку,— чаму вы мяне тады, з самага першага разу, не падтрымалі?

— Бачыш, Віця, цяжка табе растлумачыць гэта.

— Што, не зразумею?

— Як табе сказаць...

— А вось так і скажы!

— Дык я ж табе ўжо казаў. Ты ўсё роўна не паверыш.— Сухаў памяў пальцамі хлебны мякіш, наморшчыў лоб.— Прабач, але ты... Нам, Віця, грошы патрэбны. Табе напляваць на грошы, а ў мяне скора лысіна будзе. Ты яшчэ малады. Табе яшчэ ажно цэлых,— і ён падняў угору дзве растапыраныя рукі,— ажно цэлых... колькі гадоў яшчэ...

— Пры чым тут гады? — раззлаваўся Картыжоў.

— Ну ладна, дапусцім, гады тут, можа, і ні пры чым. Тады ты па-другому злеплены, разумееш? Ты не злуйся, я табе ўжо не адзін раз казаў. Што было б, каб Аўдзееў адразу паслухаўся цябе? Так мы зараблялі па колькі? Па чатырыста рублёў, так? Так. А каб пачалі падрываць дно, то па колькі б палучылі? Па сто, вось так, Віця! І табе, Картыжоў, крыўдаваць няма чаго, урэшце цябе ж падтрымалі...

— Ага, падтрымалі, праз два месяцы спахапіліся.

— А хоць бы і праз два месяцы, то што?

— А то, што мы падманвалі дзяржаву. І першы ж твой дабрак Аўдзееў.

— Ну, гэта яшчэ як сказаць.

— Ну вось так і сказаць.

— Але ж тэрмін яшчэ не прайшоў. Паспеем тыя трубы палажыць.

— Дык паспець жа мы абавязаны... Каму-каму, а Аўдзееву за гэта...

Я слухаў іхнюю сварку і думаў, чаму Сухаў на беразе казаў адно, хваліў Картыжова, а цяпер, за сталом, калі сядзеў насупраць, спрабаваў хітрыць і нават злаваўся.

Сухаў неяк абмяк, пастарэў і прыціх, схіліўшы над сталом пацяжэлую галаву.

А жонка яго раптам запела. Голас у яе быў прыгожы, і яна неяк спявала надта па-дамашняму, ад гэтага рабілася хораша, нават журботна на душы.

Она встала, зашаталася,
Не издала ни стону, ни звука единого,
Не смогла жакет надеть, сердешная,
Помогала ей хозяюшка...

Сашчапіўшы рукі на жываце, яна паволі пагойдвалася на табурэтцы, і вочы яе адкрыта і закахана глядзелі на Віцьку Картыжова, які сядзеў бокам да яе і ці то ўважліва слухаў, як яна пела, ці проста задумаўся.

И завыли, и завыли тут пурги-погодушки,
И завыли, и завыли ветры буйные,
Завыли, закружились и заплакали...

— Надзька, не трывож душу,— раптам падняў на яе асалавелыя вочы Сухаў і нячутна апусціў на стол свой вялізны кулак.— Заспявала б што вясёлейшае...

І тады яна страсянула галавой і, радасная, запела зноў:

На долине, луговине
Девушки поют,
По долине, луговине
Хоровод ведут...

Спявала яна з ахвотаю, лёгка і доўга, быццам ёй гэта нічога не каштавала — ні напружання, ні душэўных сіл. І калі яна змоўкла, у вагончыку настала такая глухая цішыня, што нават пачулася праз адчыне-

нае акно, як булькоча ў віры пад альховымі кустамі вада. Картыжоў узяў са стала бутэльку, адкаркаваў відэльцам і падаў цераз стол Сухаву:

— На, налівай!

Сухаў утаропіў на яго свае затуманеныя, бы заспаныя, вочы і паморшчыўся, як ад зубнога болю — твар яго яшчэ больш перакасіўся, і шрамок на верхняй губе падскочыў угору. Бутэлькі Сухаў не ўзяў, адпіхнуў локцем.

— Слухай, Картыжоў... Віктар Картыжоў...— пачаў ён злавесна цадзіць скрозь зубы.

— Ну? — Картыжоў падаўся наперад і аблакаціўся на край стала.

— Дык што я табе хацеў сказаць...— І Сухаў пакутліва пацёр сціснутым кулаком свой лоб...— А-а-а, вось што я табе хацеў сказаць, Картыжоў. Я сёння выпіў шклянку віна. Будзем лічыць, што я п'яны. Але калі ўжо ты нам з Надзькай перастанеш назаляць... Ты яшчэ ніводнай нядзелі, ніводнага свята не даў нам пабыць адным. Усё тут і тут. Я, грэшны, было падумаў уранні, што хоць сёння ты затрымаешся недзе, не вернешся. А ты і сёння...

Картыжоў спярша наліўся чырванню, пасядзеў так, натапыраны, і раптам лёгка і расслаблена, гледзячы проста ў вочы Сухаву, засмяяўся.

Засмяялася таксама і гаспадыня, але адчувалася, што яе смех вымушаны. Нясмела сказала:

— Ну што ты выдумляеш!..

Сухаў крутануў галавой:

— Што, смешна? Ну-ну, смейся...

Ён падняўся з-за стала, ступіў колькі крокаў да дзвярэй і сеў там на нізкі парог, прыпёршыся спіною да лутکі.

Тады вылез з-за стала і Картыжоў. Ён падышоў да Сухава, пастаяў над ім і моўчкі пераступіў парог. Сухаў пачакаў і праз якую хвіліну падаўся за ім.

У вагончыку засталіся мы адны. Яна сядзела на сваёй табурэтцы прысаромленая і, здаецца, не ведала, што рабіць. Праз акно нам было відаць, як спярша прайшоў да ракі Картыжоў, пасля, ступаючы след у след, Сухаў. Яны пастаялі там, над вадой, блізка адзін да аднаго, амаль поплеч, і загаварылі. Але слоў нам не было чуваць.

Надзея Іванаўна ўздыхнула і сказала:

— Але вы хоць даруйце ўжо. Можа, Сухаў мой і сапраўды п'яны. У нас ён не часта садзіцца за стол з бутэлькай. Не прывык ён.

* * *

Развітваўся я са сваімі новымі знаёмымі — здаецца, мы нават пасябравалі — пад вечар, калі сонца зрабілася чырвонае і за пясчанымі гарбацінамі, у заценёных лагчынах, пахаладнела, ажыла трава. Яны праводзілі мяне аж да калодліўскай дарогі — двое Сухавых і іх таварыш Віцька Картыжоў.

— Вось прывязе наш Аўдзееў тол, і мы яшчэ наробім тут такога грукату,— пахваліўся напаследак павесялелы Сухаў.— Слухайце там, мо пачуеце...

Народны камісар

Сцежка вяла ад прыстані ўгору, і я неўзабаве перайшоў па дашчаным мастку глыбокую аўражыну, на дне якой цёк ледзь прыкметны ручай. Далей сцежка ішла праз гароды, дзе расла бульба і былі грады з высокай бурачнай батвой. З узгорка ўвесь гарадок быў як на далоні. Раней такія гарадкі называлі пазаштатнымі. Цяпер — гарадскімі пасёлкамі. Белы будынак, які я ўбачыў яшчэ з парахода, аказаўся школай. Трохі воддаль узвышалася пажарная каланча. Гэта быў самы цэнтр гарадка. А ўжо ад цэнтра разыходзіліся вуліцы з драўлянымі дварамі. Уласна кажучы, вуліца тут была адна. Пачыналася яна ля самага моста, што вісеў над ракой, пасля паварочвала ўправа, абмінаючы вялікі сад. У цэнтры яна шырэла, пераходзячы ў пляц з невялічкім скверыкам. Ад пляца ішла паўз раку і рабіла тыя ж павароты. Гэтую, галоўную вуліцу ў кольніх месцах перасякалі яшчэ вуліцы, але канчаліся яны хутка, заходзячы апошнімі дварамі ледзь не ў самую збажыну, што расла на ўзгорках аж да лесу, які сінеў кіламетры за тры. Сам гарадок мне падабаўся — можа, перш за ўсё сваёй разамлелай цішынёй і тым нязвыклым для гарадскога чалавека напаўвясковым спакоем, які, бывае, спачатку цяжка ўспрыняць — так і здаец-

ца, што ўсё наўкола знаходзіцца ў сне: заснула яшчэ не за нашай памяццю і дасюль ніяк не прачнецца. Над гарадком, нягледзячы на паўдзённую спёку, ад якой паветра пагусцела, стаяў прыемны пах рошчыны, кропу і цвілой вады.

Праз паўгадзіны я ўжо стаяў ля ганка на адным двары і размаўляў з гаспадыняй. З выгляду яна здавалася мне настаўніцай, але якая ўжо адвучыла сваё, бо ўзрост у яе быў пенсіённы, альбо проста канторшчыцай, але якая яшчэ не забылася, што некалі была гімназісткай. Была яна не па гадах стройная, ніколечкі не атлусцелая, не па-нашаму ахайная, і, можа, адным ужо гэтым выклікала да сябе павагу і прымушала гаварыць з унутраным хваляваннем. Яна нават не даслухала мяне, далікатна і зразумела ўсміхнулася, акінуўшы ўсяго кароткім позіркам блізарукіх вачэй — добрых і трошачкі насмешлівых.

— Што ж, і нам весялей будзе. Пажывіце ў нас. Вось вам ключ.— Яна дастала з сумачкі ключ і падала мне.— Адмыкайце кватэру і займайце бакавы пакой. Уладкоўвайцеся, як вам будзе зручней. А мне даруйце. Спяшаюся. К вечару і Аляксей Васільевіч прыедзе. Гэта муж мой. Адным словам, ключ у вас.

— Дзякуй,— сказаў я.

— А вы спачатку, малады чалавек, пажывіце, пасля дзякаваць будзеце.

Яна падышла да форткі, узялася за клямку.

Тады я кашлянуў і, нібы між іншым, сказаў:

— Мне б таксама трэба ісці.— У самы апошні момант я раптам нечага сумеўся — відаць, бянтэжыла тая прастата і лёгкасць, з якой я атрымаў у свае рукі ключ ад чужой кватэры.

Жанчына падняла здзіўлена бровы.

— А вы гэта дарма,— з жартаўлівым дакорам сказала яна; падумала трохі, паківала галавой — вочы яе ў гэты час сталі яшчэ больш насмешлівыя.— Тады давайце ключ. Я сама пакажу ваш пакой. А то, бачу, так і прастаіце тут, на двары. Эх вы!..— Яна, мусіць, ужо мела на ўвазе не аднаго мяне.— І як вы будзеце жыць на свеце?

Праз калідор, які меў выгляд вясковых сенцаў,— квадратны, застаўлены старымі куфрамі,— мы прыйшлі ў пярэдні пакой. Пасярэдзіне яго, на падлозе, ляжаў пацёрты прадаўгаваты коўрык, якога хапала аж

да канапы, што стаяла ля сцяны паміж занавешаных вокнаў. Была тут і вялікая шафа з люстрам. Паміж шафай і сцяной стаяў нізкі, старадаўняй работы стэлаж, на дзвюх паліцах якога блішчалі фольгай і золатам кнігі. А ўжо з гэтага вялікага пакоя мы трапілі ў другі — маленькі, у якім ледзь памяшчаліся стол, крэсла і жалезны ложак, засланы суконнай коўдрай. Стол быў пастаўлены насупраць акна, упрытык да падаконніка; на стале стаяла гліняная паліваная ваза з кветкамі.

— Ну, вось вам,— сказала гаспадыня,— стол пісьмовы і крэсла.

Яна пастаяла яшчэ.

— Забыла папярэдзіць. Вы ж, мусіць, і на раку пойдзеце? То ад нашага дома туды дзве дарогі. Вось глядзіце,— і яна паказала ў акно, дзе паміж платоў віднелася пясчаная сцежка,— гэта адна, сюдой мы ходзім і па ваду, там студня, але цяпер пакуль лепей не хадзіць па гэтай, бо пчолы пакусаюць. У нас, тут, у суседа, пчолы, дык ён катаў мёд, патрывожыў іх. І яны цяпер лютуюць, ужо былі пакусалі дзяўчынку адну, ажно ў бальніцу вазілі. Так што лепш не хадзіць па гэтай дарозе. Я вам пакажу другую.

Гаспадыня растлумачыла ўсё і пайшла, а я запіхнуў пад ложак чамадан свой, павесіў плашч на спінку і, адчуўшы адразу стому, сеў на крэсла, паклаў пацежалелыя рукі на стол. У доме настала спакойная цішыня. Сонца свяціла ў глухую сцяну, і ў пакоях было нават па-летняму халаднавата. Я расчыніў акно і адчуў, як тхнула з вуліцы гарачым паветрам.

Акно з майго пакоя выходзіла ў невялікі сад, які цягнуўся вузкай палоскай да самага зялёнага выгану з круглай лужынай пасярэдзіне. У канцы саду, ля плота, стаяла пад саламянай страхою лазня. У садзе гэтым акрамя яблыняў была таксама адна груша, якая ледзь не стукалася сваім голлем у шыбіны, але расла яна трохі збоч, злева, і не замінала глядзець. Пад грушай стаяў стол, на якім ляжалі падалкі — нехта пазбіраў.

Я доўга, з нейкай лянівай абыякавасцю глядзеў на шырокія дрэвы, на густое зялёнае лісце, папудранае пылам, на яблыкі, якія яшчэ не паспелі і якія адным выглядам сваім наганялі аскоміну, на грушы, якія пабрала ўжо чырвоная сыпка, на пабялелы блакіт, што

млеў угары над невысокім драўляным домам і ціхім садам. Затым падняўся з крэсла, яшчэ раз агледзеў пакой, дзе павінен быў цяпер жыць, і выйшаў у пярэдні пакой. Мяне адразу ж зацікавілі кнігі на стэлажы. Я пачаў аглядаць. Былі тут акрамя разрозненых (ад 17-га да 25-га) тамоў Леніна выбраныя творы Фрунзе, Брэм — «Жыццё жывёл», «Жыццё птушак» і «Звяры лесу», розныя слоўнікі, пачынаючы ад тоўстага арфаграфічнага, затым васьмітомнік Ключэўскага, гісторыя Турчыновіча, тры кнігі Халіфмана і некалькі сучасных раманаў. Падбор кніг быў не выпадковы. І неўзабаве я ўжо з нейкім неўсвядомленым адчуваннем, якое межавалася, можа, нават з захапленнем, чакаў сустрэчы са сваім гаспадаром. Але ў той вечар Аляксей Васільевіч прыйшоў дамоў позна. Пакуль Ядвіга Антонаўна — так звалі гаспадыню — недзе хадзіла па справах, я паспеў схадзіць на раку і папрацаваць за сталом. Нарэшце лёг на ложак, не запальваючы святла. У чужых людзей мне было спакойна. Я пражыў у іх усяго паўдня, але гэтага паўдня ніхто не назаляў мне і, вядома ж, не таму, што нікога не было ў доме. Не, проста, відаць, тут была акрамя ўсяго яшчэ і звычайная чалавечая... ну... прыстойнасць, ці як гэта. Гаспадыня тупала па двары, брала вёдры ў калідоры. Пасля доўга размаўляла з некім пад вокнамі. І, мусіць, было ўжо гадзін адзінаццаць, як у пярэднім пакоі раптам пачуліся мужчынскія крокі, шчоўкнуў уключальнік, і святло пырснула ва ўсе бакі, перасекла амаль па дыяганалі пакой мой (дзвярэй сюды не было, адна палатняная шырма вісела на дзвярным праёме) так, што сталі відны паклееная шпалерамі сцяна ледзь не да самае столі, левы кутох стала. Начны матылёк рынуўся з вуліцы на зыркае святло і заміт усіўся па пакоі — то залятаў на відную палавіну, то губляўся ў цемнаце, і тады было чуваць, як біўся ён мяккімі крылкамі аб сцяну над маім ложкам.

Чалавек загаварыў і запоўніў сваім раскацістым голасам усю кватэру.

З калідора падала голас гаспадыня.

Аляксей Васільевіч сказаў цішэй:

— Прабач... Я забыў... Прабач.

А яшчэ праз момант спытаў:

— Ты ж хоць яго прывячала ўжо?

Пэўна, гаворка ішла пра мяне, але мне не чуваць

было, што адказвала гаспадыня,— з калідора голас яе да мяне амаль не далятаў.

Нарэшце Аляксей Васільевіч выключыў святло:

— Раз ты кажаш, то будзіць не станем. Няхай спіць. Павячэраем адны.— І дадаў: — Пад грушай.

Неўзабаве пад акном пачуліся крокі. Бліснула, загарэлася святло. У маім пакоі зноў стала відна, але цяпер святло ўпала ўжо на сцяну, да якой быў прыстаўлены ложак: на асветленую частку столі ляглі карункавыя цені ад грушавага голля.

Трэба было зачыніць акно — не хацелася стаць непатрэбным сведкам пры чужой размове, якая мелася адбыцца за вячэрай, але я не хацеў выдаваць сябе — яны ж паміж сабой парашылі, што я сплю,— і таму сарамліва астаўся на ложку.

Вячэралі гаспадары моўчкі і доўга. Нарэшце Ядвіга Антонаўна спытала:

— Як жа табе з'ездзілася?

— Няблага. Зрабіў усё.

— Вось будуць рады бабы... асабліва Тунцэвічыха...

— Тунцэвічысе хацелі даць пяць метраў, але я ўжо да канца заўпарціўся. Далі сем. Якраз хопіць на падруб і... Я глядзеў яе хату. Там ажно некалькі вянкоў трэба мяняць. Грыбок паеў.

— Цяпер яна памяняе...

— Лесу хопіць.

Памаўчалі.

— Але бяда тая, што хутка не адным гэтым жанчынам спатрэбіцца лес. Я неяк размаўляў з Болбасам. Аказваецца, у нас тут у вайну шмат пагарэла вёсак. Будаваліся тады — абы вылезці з зямлянак. Пад даждждом. У снег. З мокрага дрэва. Не паспявалі нават акарыць бервяно. Дык ці ж такая хата доўга стаяць будзе?

— Я ж табе, здаецца, пісала?

— Не ўсё да мяне даходзіла. Бывала, прыйдзе пісьмо, а радкі — выкраслены. Іншы раз не ведаеш, пра што і пісьмо тое.

Пад грушаю зноў настала цішыня.

Я ўжо быў задрамаў, але Аляксей Васільевіч нечакана сказаў:

— Дык вось Болбас і гаворыць — будавацца трэба, а лесу няма. Не паспелі і азірнуцца, як спляжылі. А пройдзе яшчэ год-два, пачнецца такое... Можа, таму яны і ашчадныя цяпер. Не, гэта цэлая праблема... Вя-

лікая праблема. Яе, відаць, трэба рашаць не ў райвыканкоме і не ў аблвыканкоме. Добра, няхай будаўнічага лесу няма. Але ж тады трэба навучыць тутэйшых людзей будавацца з іншых матэрыялаў. Неяк жа жывуць людзі ў іншых месцах, дзе наогул лесу няма і не было. Трэба толькі навучыць людзей.

Ядвіга Антонаўна ўздыхнула, і муж, нібы спахапіўшыся, ласкава спытаў:

— Стамілася?

— Не, гэта я ўспомніла.— Памаўчала і дадала: — Прыходзіла Селязнёва, яна думала, што ты ўжо ў сталіцу паехаў.

— Заўтра паеду.

Праз нейкі час гаспадыня занепакоілася, пачала саставуляць посуд.

Падняўся з-за стала і гаспадар. За акном калыхнуліся цені. Святло пад грушай пагасла, і мой пакой патануў у цемнаце.

Назаўтра я прачнуўся позна: ужо даўно была раніца. Заспаны, выйшаў на ганак.

— Добрай раніцы,— убачыла мяне гаспадыня — яна была на гародзе.— Як вам спалася ў нас?

Я павярнуўся на яе голас, падзякаваў.

— Пачакайце, я вас пакармлю,— усміхнулася яна.

Але чакаць амаль не давялося. Неўзабаве мы сядзелі за круглым сталом — яна глядзела на мяне сваімі мрыйнымі вачамі і карміла: падала яешню з цалкоў, тварог на сподку і шклянку салодкага малака.

— А Аляксей Васільевіч зноў паехаў,— сказала яна, нібы просячы прабачэння.— Ён у мяне непаседа. Учора ў раён ездзіў, а сёння... Пенсіянер, дык што яму. Мы цяпер абодва на пенсіі. Я адвучыла сваё... А ён і адседзеў.

— Як гэта?

— А так, як і людзі.— Гаварыла яна без злосці ў голасе і ценю на твары.— Мой у Мінску яшчэ з таварышам Фрунзе, Міхайлам Васільевічам, працаваў. Абое Васільевічы. Пасля наркомам быў. Ну, а пасля... адседзеў вось, прыйшоў — і на пенсію па старасці. Здавалася б, адпачываць трэба, а ён кідаецца, як галодны, на работу. Балазе, што часу шмат. А ў людзей клопатаў шмат, а часу няма, вось яны і ідуць да яго. Учора памагаў лесу даходзіць нашым жанчынам, з суседняй вёскі. З будаўнічым лесам у нас цяжка. Па разнарад-

цы толькі. Дык ён спярша дабіваўся ў вобласці, каб дадаткова далі, пасля — у райвыканкоме. І далі. З ім тут лічацца.— Яна прастадушна засмяялася.— Як жа, былы нарком! І людзі мясцовыя пра гэта ведаюць. Вось і ідуць. А Аляксею Васільевічу быццам аднаго гэтага і не хапала. Ажно памаладзеў. Вось і сёння паехаў, здаецца, у архіў, пасля — у міністэрства.

Яна пасунула бліжэй да мяне сподак з тварагом, весела сказала:

— Вы ешце, ешце, калі ласка!

Затым паклала рукі перад сабой — адна на адну.

— А я як падумаю, дык гэта ж усё роўна — ці ён бы, седзячы ў кабінеце, памагаў людзям, ці так вось, як цяпер. У нас тут суседка ёсць, Каця Селязнёва. Пражыла амаль дваццаць гадоў побач, думалі — звычайная жанчына, пакалечаная, а цяпер, як сама расказвае, дык, выходзіць, гераіня. Партызанка. Адна нямецкую камендатуру ўзарвала. Палічылі, што загінула. А выйшла — жывая. З канцлагера вярнулася. Пасля вайны была хацела аб'явіцца, паехала ў сталіцу, да сваіх былых камандзіраў, але штосьці ў яе там здарылася. Гаварыла, што не пабачыла тады сваіх камандзіраў. Прасядзела ў прыёмных пакоях, а ў кабінет ні да аднаго не трапіла. А як было там — невядома. Тады ўсякае магло быць. Разгубілася, прыехала і стала жыць тут. Чалавек ёй харошы знайшоўся. Пажаніліся. Дзяцей ужо амаль вырасцілі. Цяпер Каця надумала пенсію даходзіць. А даведак няма. Дык Аляксей Васільевіч і паехаў за гэтым. Кажа, архівы партызанскія падыме, можа, пагаворыць і з яе камандзірамі.

Ядвіга Антонаўна заўсёды гаварыла пра свайго мужа з нетаропкаю любасцю ў голасе і з той прыгожай прыстойнасцю, якія магчымы, мусіць, толькі ў іхнія гады. І я паступова пачаў заўважаць, што ў ёй неяк непрыкметна для чалавечага вока спалучаліся і прыроджаная інтэлігентнасць і сялянская спагадлівасць, адным словам, было ў ёй штосьці адначасна і ад настаўніцы і ад вясковай кабеты, асабліва гэта адчувалася ў гаворцы.

Яна была яшчэ зусім маладая, калі пайшла за Аляксея Васільевіча. Здарылася гэта ўлетку семнаццатага года. Тады Аляксей Васільевіч працаваў у Мінскім Савеце. Маладая настаўніца адразу далучылася да падзей і прайшла разам з мужам, бальшавіком, па

гарачых дарогах рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. Пасля зноў вучыла дзяцей, а калі ў трыццаць сёмым пасадзілі Аляксея Васільевіча, падалася сюды, у ціхі гарадок на Бярэзіне. Тут жыла яе сяброўка па гімназіі. Тая дачулася пра яе бяду і запрасіла беспрацоўную жонку «ворага народа» да сябе. Удзвюх яны і пражылі шмат гадоў у гэтым доме. Ядвіга Антонаўна паступова ачуняла, пачала працаваць. Пасля вайны памерла сяброўка. Але праз некалькі гадоў вярнуўся рэабілітаваны Аляксей Васільевіч. Яму прызначылі пенсію, давалі кватэру ў Мінску, але яны адмовіліся.

Пра свае пакуты Ядвіга Антонаўна звычайна гаварыла з неахвотай, і то, можа, толькі таму, што часам пытаўся я. Больш яна любіла гаварыць пра свайго Аляксея Васільевіча. І слухаць яе нельга было без зайздрасці: яна ведала ўсё, літаральна ўсё пра свайго мужа.

Паступова ў маім уяўленні складваўся вобраз Аляксея Васільевіча — чалавека з кагорты шчырых наркомаў ленінскай гартоўкі.

Прыехаў ён з тае паездкі аднойчы ўранні, і тады я першы раз убачыў яго. Быў ён моцнага складу, шыракаплечы, вышэй сярэдняга росту і з твару нечым нагадваў пажылога акцёра — пасівелага, з сумнымі запалымі вачамі, але з выгляду яшчэ — на пэўнай адлегласці — як маладога...

Я сустрэў яго з радасцю, быццам даўняга знаёмага. Сказаў усміхаючыся і, як мне здавалася, па-добраму, па-дамашняму:

— Нарэшце, Аляксей Васільевіч, скончылася ваша камандзіроўка.

Ён паглядзеў на мяне як бы здзіўлена і расслаблена, але здаволена засмяяўся:

— Камандзіроўка!.. Ну, вядома ж, камандзіроўка! Ваша праўда, камандзіроўка...

Памаўчаў і дадаў:

— М-да, у мяне зацягнулася камандзіроўка. Адбыццё адзначана, а прыбыццё — не. Адной, апошняй, пячаткі на маім камандзіровачным пасведчанні яшчэ няма.

Ён сеў на канапу, развязаў гальштук і расшпіліў верхні гузік.

— А мы ўжо тут прачакаліся,— сказала Ядвіга Антонаўна.

Аляксей Васільевіч пацёр адна аб адну рукі:

— Схадзіла б ты паклікала Кацярыну. Я ёй прывёз і даведку і... ведаеш, што яшчэ? Навіну! Хутка ёй павінны ўручыць узнагароду. Аказваецца, яе пасмяротна ўзнагародзілі ордэнам Леніна. Цяпер ёй ад журналістаў не адбіцца. Сенсацыя.

Самы шчаслівы чалавек

Сонца забарылася нечага і пакуль разлівала па небасхіле адну ружовую чырвань. Была нядзеля, і ніхто не адважваўся парушаць ранішняй цішы. Толькі дзявальныя ляніва сноўдалі паміж парусінавых палатак, падчышчалі, мякка шоргаючы мётламі, пясчаныя лінейкі, налівалі ў дубовыя двухдонкі халодную ваду.

Ад дзяржаўнай граніцы, што была не больш як за паўтара кіламетра ад лагера, сёння чамусьці не даляталa ніводнага гуку, які мог бы насцярожыць чалавека.

Палаткі стаялі ўздоўж самай шырокай, пасыпанай жвірам лінейкі. У рэдкім тумане яны нагадвалі нечым парусы, што паднялі над сваімі лодкамі рыбакі, перад тым як адплысці ад берага.

Аляксей Балаш стаяў пад абшарпаным, выцвілым грыбком і чакаў, пакуль чырвонаармеец Казакоў, з якім яму выпала гэты раз дняваліць, падмятаў пляцоўку. Казакоў павінен быў стаць замест яго пад грыбок. Але той усё, нібы наўмысна, марудзіў, і Аляксея гэта злавала. Аляксей не вытрымаў, гукнуў:

— Варушышся ты там, як мяла!

— А што? — пазяхнуў Казакоў.

— Можа, яшчэ і памагчы?

— Я сваё сам зраблю...

Абодва злавалі ціха, каб не разбудзіць каго.

Нарэшце вынырнула з-за пагоркаў сонца. Макаўкі маладых сасонак — смалістыя шышкі, што не паспелі задзеравянець,— заблішчалі, як пазлачаныя, і першыя промні нячутна скочылі на пахаладзелую зямлю. Тады скалыхнуўся, нібы ад ветру, туман, які плаваў на ўзлеску, стала відно, як там, дзе яго секанулі сонечныя промні, замітусіліся драбнюткія пылінкі.

Аляксей зняў з пояса нож, аддаў Казакову.

— Цяпер ты загарай,— засмяяўся ён.— Ды глядзі, каб нос зноў не аблупіўся.

Аляксей прайшоўся па лінейцы, размінаючы ногі, адшпіліў полаг палаткі — там соладка спалі, пасоп-ваючы, таварышы. Аляксей пастаяў, паглядзеў, але зноў зашпіліў полаг. Яму раптам не захацелася лезці ў палатку з цяжкім паветрам, і ён адышоўся, сеў на лаўцы.

Мусіць, Аляксей ужо апошні раз быў за днявальнага. Праз тыдзень у яго канчаўся тэрмін службы — бралі яго ў армію не тады, як і аднагодкаў, і дэмабілізоўвалі не ўвосень, як звычайна, а ўлетку. Гэта яго радавала. Не тое каб служба ў цяжар была — проста хлопец спяшаўся дамоў.

Яшчэ нядаўна шмат гаварылі пра вайну, і Аляксей палохаўся, што яго дэмабілізуюць раней, чым пачнецца яна. У іхняй сям'і ўсе мужчыны былі на вайне: дзед — на японскай, бацька — на германскай, старэйшы брат таксама ваяваў — Аляксей ведаў, што ордэн брат атрымаў за Іспанію. Аляксею таксама хацелася мець ордэн — было такое тайнае жаданне. Тым больш што вайну ён уяўляў сабе такою, якой паказвалі яе ў фільмах. Нават думалася, больш таго — хлопец быў упэўнены, што ў вайне ўдзел прымуць, можа, адны толькі пагранічнікі — за якое даабеддзе, калі пачнецца раніцой, яны разаб'юць немцаў, а там падымецца рабочы клас у самой Германіі, і тады... Хто ведае, можа, гэта самы зручны выпадак паквітацца з фашызмам! Але чатырнаццатага прыйшлі газеты, і там чорным па беламу напісана, што Германія таксама няўхільна захоўвае ўмовы савецка-германскага пакта аб ненападзенні, як і Савецкі Саюз... Пасля гэтага на граніцы нібы паспакайнела, чуткі і сапраўды больш не «мусіраваліся» — у арміі проста было забаронена гаварыць аб хуткай вайне,— і чырвонаармейцы перасталі падазрона прыслухоўвацца да гулу матораў, якія ўвесь час даносіўся з таго боку.

* * *

Дзяжурным па лагеры быў Аляксееў зямляк, капітан Сітны, і Аляксей пазнаў яго па голасу, як той загаварыў з днявальнымі. Аляксей ведаў яго малодшага

брата — вучыліся разам, нават у адзін дзень прызываліся,— і праз таго Сітнага пазнаёміўся з гэтым. Яны часта размаўлялі, і Аляксей ніколі не адчуваў над сабой капітанавай вышэйшасці. Паміж імі заўсёды была зямляцкая прыязнасць. Сітны нават чырванеў, калі чырвонаармеец Балаш выцягваўся перад ім.

Сітны падышоў і да Аляксея.

— Адстаяў сваё?

— Так точна.

Сітны ўсміхнуўся:

— Нябось адна твая нага яшчэ тут, а другая ўжо на Волзе?

— Цяпер паеду, таварыш капітан.

— Зайздрошчу я табе...

— Праўда?

— Праўда, Алёшка...

Памаўчалі. Тады Аляксей сказаў:

— Сёння ж самая кароткая ноч.

— Але.

— Ды сонца неяк не спяшаецца ўгору, нібы хто стрымлівае яго...

Капітан Сітны паглядзеў на гадзіннік:

— Хутка ўжо чатыры.

— Учора Максім прыслаў ліст — яго таксама пускаюць дамоў.

— Мы, здаецца, таксама...

— Што, зноў у Баранавічы?

— Тут пакідаюць адзін батальён.

— Правільна, раз не патрэбны, навошта трымаць...

— А ты і сапраўды думаеш, што не патрэбны мы тут? — раптам зірнуў Аляксею ў вочы Сітны.

— Калі верыць паведамленню...

— Вось, вось!.. Калі верыць!

Аляксей пацiснуў плячамі.

— Паслухай, Алёшка, мы з табой камуністы і будзем шчырыя ў нашай гаворцы, раз яна пачалася.— Сітны нібы зазлаваў.— Я не баюся ні за цябе, ні за сябе. Але баяцца, што і дрэва мае вушы, таксама не трэба. Вядома, там, наверсе, відаць лепш... Але ж учора начальнік палітаддзела ездзіў да пагранічнікаў. Тыя гавораць зусім адваротнае. Немцы рыхтуюцца да вайны і вось-вось пачнуць. Так і лезуць да нас, адных правакацый не злічыць...

— Значыць, пісалі няпраўду?

Сітны сумна ўсміхнуўся:

— Цяпер нават можна пачуць, што ёсць усялякая праўда. Але ж гэта хлусня. Усім вядома, што праўда ніколі не рабіла шкоды.

Капітан развітаўся і пайшоў — у яго хапала клопатаў па дзяжурстве. Аляксей застаўся адзін. Капітанавы словы неяк непрыемна закранулі яго, і ён нібы ўпершыню адкрыццё для сябе зрабіў, што капітан Сітны ведае штосьці такое, чаго не ведае чырвонаармеец Балаш.

Аднекуль прыляцеў дзяцел і сеў на сасну, што стаяла крокаў за дзесяць ад палатак.

— Стук-стук-стук, стук-стук-стук...

На зямлю пачала церушыцца сасновая кара.

«Канаплянік»,— падумаў Аляксей.

Праз хвіліну на кусце жавіны, што буяў ля дашчанае сцяны ротнай капцёркі, запела берасцянка:

— Пінь-пінь, пінь-пінь...

Песня была звонкая, бадзёрая:

— Фыю... фыю... фыю...

— Ля-ля-ля,— не змаўкала берасцянка.— Дзі-дзі, дзі-дзі, ві-чую, ві-чую...

Аляксей ажно заслухаўся.

Уставала раніца...

* * *

Недзе далёка наперадзе вухнула раз, пасля другі, трэці... Аляксей нават пачуў высока над галавой характэрны шорах снарада. Але шорах гэты дайшоў да яго свядомасці як скрозь сон, быццам было нейкае соннае замарачэнне. Нават калі ўжо і за спіной у яго, можа, кіламетраў за пяць якіх, вухнула колькі разоў, ён не падумаў, што гэта рвуцца снарады. Тады загрымела зусім блізка, і Аляксей нарэшце ўскочыў, спалоханы, але не паспеў зрабіць і двух крокаў, як перад вачамі бліснуў агонь, падкінула крайнюю палатку. Другі снарад расшчапіў сасну, на якой сядзеў жвавы канаплянік, якраз пасярэдзіне, і дрэва абрынулася, падмінаючы пад сябе палаткі. Але Аляксей ужо не чуў, як валілася дрэва, ён нават не чуў, як па лагеры рваліся адзін за адным снарады. Ён нібы аглух — адразу залажыла вушы, але тым не менш ён нейкі мо-

мант яшчэ стаяў, здранцвелы, і толькі пасля ўпаўніцма.

Снарады калацілі зямлю доўга. Аляксей баяўся паварушыцца і ўвесь сціскаўся ад жаху, як камякі балюча білі па спіне,— яму здавалася, што гэта не камякі, а асколкі сякуць цела.

Артналёт скончыўся раптоўна, таксама як і пачаўся. Аляксей, яшчэ не верачы сабе, падняўся спачатку на карачкі, пасля стаў хістаючыся на ногі; твар яго ў гэты момант быў, як у нежывога. Здранцвенне праходзіла паступова, але і пасля таго, як ён пачаў азірацца па баках, пад каленкамі дрыжала і к горлу падступала моташнасць.

Палатак другога батальёна як і не было. Усё пераварочана — копаць, кроў ды пашматаныя чалавечыя целы.

Менш дасталося першаму батальёну, палаткі якога стаялі трохі ніжэй. Там цяпер бегалі напаўраздзетыя чырвонаармейцы, чуліся каманды. Ля штабных баракаў ужо выстрайваліся роты. Аляксей таксама падаўся туды. Але крануўся з месца, як п'яны. Да яго адразу падскочыў нейкі камандзір, сунуў у рукі вінтоўку, сумку з патронамі і піхнуў у строй. Тым часам начальнік палітаддзела дывізіі, на дзіва спакойны, хоць і бледны, з кропелькамі поту на скронях, штосьці гаварыў чырвонаармейцам — Аляксеева глухата яшчэ не прайшла, і ён дрэнна чуў. Нарэшце начальнік палітаддзела падаў каманду, і чырвонаармейцы, адразу парушыўшы строй, пабеглі, трымаючы вінтоўкі ў руках, па лясной дарозе, якая вяла ад лагера праз лес на граніцу, дзе не пераставала грамыхаць і адкуль даносіўся шум блізкага бою.

Аляксей бег амаль апошні. Ён увесь час бачыў перад сабой то белыя, то зялёныя спіны чырвонаармейцаў. Бегчы было лёгка, нягледзячы на тое, што сумка з патронамі адцягвала плячо. Чым хутчэй Аляксей бег, тым больш рабіўся спакойны. І не было ў яго душы ніякага страху. Але неўзабаве Аляксей адчуў, як тупы боль працяў яго нагу, і ён закульгаў, пачаў паступова адставаць ад чырвонаармейцаў. Праз нейкі момант ён ужо адзін кандыбаў па дарозе, але ўсё яшчэ спяшаўся.

Немцаў Аляксей убачыў на вялікай круглай паляне, якую абступалі з усіх бакоў густыя лазовыя кусты.

Немцы ішлі насустрач яму і стралялі з аўтаматаў. Яны нават не цэліліся, проста стралялі перад сабой і ішлі на ўвесь рост. Аляксей кінуўся на зямлю і папоўз да невысокага пня, які ўбачыў збоку, крокі за тры ад сябе. Першага свайго стрэлу ён не пачуў, толькі заўважыў, як паваліўся на зямлю шыракаплечы, рослы немец. Ад гэтага Аляксею стала радасна, і другога немца ён ужо браў на мушку з вясёлаю злосцю, падобнай на ўдачлівую зухаватасць. Можа, таму, што фашысты былі зусім блізка, страляў ён без промаху. Спачатку ворагі разгубіліся, нават запыніліся на момант, але затым зноў рушылі наперад, падыходзячы ўсё бліжэй і бліжэй да Аляксея. А Аляксей страляў па іх і страляў без продыху. Нарэшце патроны скончыліся. Тады Аляксей дастаў з сумкі, што ляжала побач, запасную абойму, глянуў на патроны і не спяшаючыся пачаў перазараджаць. У гэты момант ірванула зямлю. Аляксей адчуў, як штосьці моцна штурханула яго, ён ударыўся галавой аб пень і выпусціў з рук вінтоўку.

* * *

Апрытомнеў Аляксей, можа, праз гадзіну. На паляне ўжо не было немцаў. Адны забітыя валяліся на пажухлай траве, і апошні немец ляжаў усяго крокаў за трыццаць ад пня, з-за якога страляў Аляксей.

Панавала глухая цішыня.

Галава Аляксея была як налітая, і ўсё кружылася, хілілася да зямлі. У целе адчувалася незвычайная лёгкасць і слабасць. Зліпаліся павекі, быццам перад сном пасля малацьбы.

Аляксей яшчэ раз акінуў позіркам нерухомыя постаці на паляне і раптам па-сапраўднаму зразумеў: гэта ж ён палажыў столькі ворагаў!

«А дзе ж астатнія? — падумаў ён.— Іх жа было больш.— І тады Аляксей нягучна, як хапіла сілы, засмяяўся, у галаве з'явілася радасная здагадка: — Значыць, яны павярнулі назад! Значыць, атака адбіта!» І чым даўжэй Аляксей прыслухоўваўся да цішыні, тым больш рады быў гэтай сваёй здагадцы, хоць яна ўжо і не надта вялікім адкрыццём была для яго, бо па-іншаму ён нават і не ўяўляў сабе зыходу першага бою. Цяпер яго хвалявала і радавала тое, што і ён, Аляксей Балаш, чырвонаармеец другога батальёна трыста со-

рак чацвёртага палка, мае непасрэднае дачыненне да сённяшніх падзей. На душы, нягледзячы на шматлікія раны, было хораша, і Аляксей адчуваў сябе, можа, самым шчаслівым чалавекам.

Яму балела, і ён не мог паварушыцца, толькі часта паднімаў галаву, глядзеў перад сабой і ўсё чакаў санітараў. Але санітары не ішлі, і Аляксей траціў прытомнасць, потым зноў ажываў, клікаў слабым голасам санітараў і дзівіўся, чаму не ідуць па яго.

Апошні раз да яго вярнулася свядомасць у канцы дня, у той момант, калі на паляне спыніўся вялізны крыты грузавік. З грузавіка выйшлі трое ў такіх жа мышастых мундзірах, якія былі і на тых, што ляжалі на паляне. Гэта прыехала пахавальная каманда. Але Аляксею ўжо дрэнна бачылася, у галаве ўсё блыталася і нельга было сабраць у адно думкі. Аляксей канаў, і яму здавалася, што на паляне варушыліся не немцы, а вялізныя дымчатыя жабы. Некалі гэтыя жабы не давалі Аляксею спаць — за дваром у іх была сажалка, і жабы заўсёды квакалі ўлетку на ўсю моц. Аляксей набіраў у кошык камення, насіў да сажалкі і кідаў яго ў ваду. Жабы на нейкі час, напалоханыя, сціхалі, але як толькі Аляксей адыходзіў ад сажалкі, зноў пачыналі квакаць. Гэта яго злавала... І цяпер вось вярзлося...

* * *

Аляксей ужо не дыхаў, калі крокі за чатыры ад яго спыніліся салдаты з пахавальнай каманды: адзін — кароткі, тоўсценькі і малады, а астатнія два немцы — пажылыя ўжо, амаль аднаго росту. Немцы прыйшлі паглядзець на тое месца, адкуль уранні стралялі чырвоныя. Яны спадзяваліся ўбачыць разрытыя акопы і шмат забітых, але на краю паляны не відно было ні акопаў, ні забітых, акрамя аднаго, які ляжаў, скурчаны, за пнём.

Немцы былі расчараваны. Малады сказаў:

— Горача,— і расшпіліў мундзір.— А ён, аказваецца, быў тут адзін...— Сеў трохі воддаль на пясчаную купку, выпрастаў сваю правую нагу і, сунуўшы руку ў кішэню, дастаў адтуль блішчасты губны гармонік.

— Не трэба, Курт,— скрывіў твар пажылы немец.

Курт злосна паглядзеў на яго, колькі разоў падкі-

нуў угору гармонік свой, затым нечакана перакуліўся цераз спіну, ускочыў, бы малады мядзведзь, на ногі і пабег прэч, туды, дзе стаяў грузавік.

— Гэй, вы! — крыкнуў ён.— Скідайце шапкі! Хаця не... лепш скідайце!..— Але Курт не дагаварыў і весела, як вар'ят, зарагатаў, мусіць, са свае выдумкі.

Тым часам другі немец сказаў:

— Відаць, і яго трэба закапаць...

— Можна і закапаць.

— Тут нядоўга. Закідаем зямлёй, і ўсё.

— Але ж па рыдлёўку трэба ісці ажно да машыны!

— Тады не будзем.

— Так, усіх не закапаеш. Колькі іх яшчэ будзе, пакуль Маскву тую забяром.

На паляне загурчаў матор. Вясёлы Курт вырульваў на дарогу. Яму карцела як хутчэй выбрацца з гэтага лесу куды-небудзь на шумную шашу, дзе рухаліся на ўсход калоны войск, тым больш што на гэтай паляне ўжо не было чаго рабіць: дамавіны стаялі адна на адной у кузаве грузавіка. Дзве былі пустыя — канчаўся толькі першы дзень вайны, і драўляных скрынь, прывезеных ажно з Германіі, яшчэ хапала на ўсіх забітых.

Адна ноч

Нарэшце мужчыны засталіся адны — стары Мікала і яшчэ двое цыганоў, барадатых і злосных з выгляду. Табар заціхаў. Ноч выдалася цёплая і душная. Таму спаць клаліся пад летнім небам — хто на возе, а хто і проста на сене, завідна прынесеным сюды, на сухую грыву з пакосаў.

Я таксама забраў ад вогнішча свой хатыль, палажыў яго пад галаву.

За дзень я намуляў ногі, і цяпер падэшвы пякло як агнём.

Недзе блізка цыганскія коні скублі траву.

Каля вогнішча вялася гамонка. Да мяне часам даляталі ўзрушаныя галасы, і тады было відаць, як там ледзь не бралі адзін аднаго загрудкі цыганы, даводзячы штосьці сваё.

Яны сварыліся.

Мне тым часам не спалася.

Пасля дарогі амаль заўсёды так: у касцях — ламота, у галаве — пустата і доўга не бярэ сон. Я ляжаў на ахапку сена, слухаў ноч.

І раптам хтосьці апынуўся паміж мною і вогнішчам — на мяне лёг, адкінуты трапяткім святлом, чалавечы цень.

Гэта вярнулася з пасёлка ўнучка старога Мікалы. Я ведаў, што яе звалі Глафірай і што гады са два таму пад Сумамі яна пахавала мужа, маладога цыгана, які памёр раптоўна і невядома ад чаго. Мне гаварыў пра гэта Мікала, калі перад заходам сонца праводзіў сюды, на грыву, якую цыганы выбралі пад свой табар.

— А я жаніхоў шукала,— падышоўшы да мяне, сказала яна неяк сумна і ўздыхнула.— Толькі дарэмна! Тут у саміх на ўсіх дзевак два нягеглыя блазнюкі. Як гэта ў вас — «сорак дзевак — адзін я, куды дзеўкі — туды й я». Кавалеры, кажуць, у арміі. А мужыкоў бабы не адпускаюць, каля сваіх спадніц трымаюць.

Цыганка была засмучана.

— Дай хоць пагадаю,— яна кранула мяне за руку і села побач. Яе вузкая далоня, на якую лягла мая рука, была мяккая, але халодная. Пальцам правай рукі яна пачала вадзіць па маёй, адшукваючы там баразёнкі жыцця і смерці. Нарэшце загаварыла:

— Ты будзеш доўга жыць. Нават калі табе мала зязюля накукуе,— не давай веры...

Я засмяяўся і гэтым нечакана пакрыўдзіў цыганку.

— У-у, бацькаў ты сын... Дзе толькі твае святыя?

Яна ўскочыла, хацела пайсці.

— Пастой!

Цыганка села. Але больш не брала мае рукі. Сядзела насупленая. Злавала.

Я ўжо некалі чуў гэтыя словы.

Тады цыганы спыніліся табарам пад Тарасавай елкай, якая знаходзілася за нашай вёскай, на лагу, дзе рос мятлюг і чырванелі таўкачыкі конскага шчаўя.

У калгасе якраз не было свайго каваля — не вярнуўся з вайны. Затое была кузня і знайшлася работа: за вясну раскаваліся коні і пазбіваліся шыны на колах. Цыганы пранюхалі пра гэта ў старшыні і захацелі зарабіць.

Табар асталяваўся пад Тарасавай елкай.

Пакуль пляскалася ў кузні жалеза, цыганкі дурылі вясковых жанчын і забіралі апошнія яйкі.

Мы, хлапчукі, таксама хадзілі да Тарасавай елкі.

Там да мяне і падышла дзяўчынка-цыганка. Ёй было гадоў, можа, меней, чым мне,— дзесяць ці нават дзевяць.

— Дай пагадаю,— папрасіла яна нясмела і заплюскала вочкамі, нібы збіралася заплакаць.

— Дык жа няма чаго табе даць,— засаромеўся я.

А яна супакоіла:

— Нічога, прынясеш пасля.— І ўтаропілася ў маю далоню.— Ты будзеш доўга жыць. Нават калі табе мала зязюля накукуе,— не давай веры...

Можа, я быў першым, хто згадзіўся паваражыць у яе, і яна хвалявалася, старалася выгаварыцца — на мне маленькая цыганка вучылася зарабляць свой цыганскі хлеб.

І я прынёс з дзедавага саду салодкіх рэпак...

— Цябе завуць Глафірай? — спытаў я.

— Глафірай.

— Дык ты не крыўдуй на мяне. Гэта я так засмяяўся. Успомніў.

Цыганка ўсё яшчэ сядзела насупленая. Пры слабым святле вогнішча мне было відаць, як ціха перабірала яна вуснамі,— нешта шаптала; з прыгожага, амаль дзіцячага яе твару не сыходзіў цень нейкай пакуты.

— І чаму вы такія злыя? — страпянулася цыганка.— Ды ўсе!

Яна хацела сказаць яшчэ нешта, але ў гэты момант пачуўся сярдзіты Мікалаў голас:

— Глафіра, што ты ліпнеш да чалавека? Хадзі сюды!

Глафіра ўстала і моўчкі, нехаця падалася на дзедаў голас.

Я выпрастаўся на сваёй духмянай пасцелі і неўзабаве заснуў.

Снілася пыльная дарога і тая таўшчэзная, з магутнаю кронаю ліпа-волат, якую зусім нядаўна, яшчэ ў мінулую раніцу, мне давялося пабачыць на ўскраіне Гарбавіч.

Ліпа цвіла і дыхала мёдам.

Яна была аж белая ад жоўтага цвету.

На гэты ліпавы цвет ляцелі пчолы.

Мяне зацікавіла маленькая птушка з жоўтымі груд-

камі. Яна сядзела на вільчыку лазні, якая стаяла непадалёк, крокаў за дваццаць ад ліпы, якраз там, дзе пчолы выбралі сабе дарогу да пасекі. Нахохленая жаўтагрудка рабіла тое, што, здавалася б, не па жывату было ёй,— яна хапала на ляту пчол і, не задумваючыся, глытала іх адразу ж, адну за адной.

Потым сасніўся чамусьці Раман Мітамінкевіч.

...Калі Рома паявіўся ў нашай вёсцы, яму было тады, пэўна, гадоў каля дваццаці. Ён уцёк з табара — малады, здаровы цыган. Кінуў усё і ўцёк.

Месяц ці нават больш Рома пражыў у Лаўрыніхі — яна завяла беспрытульнага цыгана да сябе, бо векавала адна: думала, што ён будзе ў яе за сына. Але малады цыган трохі парабіў у калгасе і пасля падаўся ў горад. Там ён вучыўся ў вячэрняй школе, зарабляў на хлеб сабе, працуючы кантралёрам у раённым Доме культуры. Потым, гады праз тры, стаў мастацкім кіраўніком у тым Доме культуры. Хлопец з зайздроснаю прагаю ўцягваўся ў наша жыццё. І хутка ён ужо нават забыў пра свой табар. Думаў, што і пра яго там не ўспамінаюць.

Я к таму часу таксама перабраўся ў горад — на вучобу. Мы з Раманам сябравалі яшчэ з вёскі.

І вось аднойчы прыбягае ён усхваляваны:

— Табар тут! — І вочы ў яго спалоханыя.

— Ну дык і што? — пытаю я.

— А тое, што гэта па мяне яны. Знайшлі ўсё-такі. Цяпер будуць ганяцца, як за тым зайцам, аж пакуль...

— Што пакуль?

— Ці мала што яны могуць! Ты іх не ведаеш! — Хлопец не пераставаў хвалявацца.

Табар, у якім Раман нарадзіўся і з якім адмераў нямала вёрст, пачынаючы ад калыскі, цяпер паявіўся ў нашых мясцінах зноў, каб вярнуць у сваё гняздо блуднага сына. Я добра разумеў Рому, хоць і рабіў выгляд, што ён дарэмна хвалюецца. Я адчуваў, што над ім навісла небяспека. Таму параіўся са сваімі сябрамі, і мы, пяцёра студэнтаў, пайшлі ў табар з намерам пагаварыць з цыганамі начыстату.

— Рамана не рушце,— прыгразілі мы там.

А калі пакідалі табар, то ўслед нам ляцела каменне — кідаліся дзеці, мурзатыя цыганяты, якіх, пэўна, навучылі.

...Прачнуўся я нечакана. Бы хто штурхнуў мяне.

Дзесьці ў гушчары лесу, які пачынаўся адразу ж за грывай, на якой атабарыліся цыганы і дзе мне давялося заначаваць, крычала патрывожаная птушка. Можа, гэта яна сваім крыкам і ўзбудзіла мяне.

Вогнішча дыміла патроху — гарэў сыры цурбыль, які перад сном ускацілі цыганы, каб не звесці агню, але полымя не было відаць: тлела, чырванеючы ўначы, адно вуголле.

Ля вогнішча, удаўшыся ў свае патаемныя думкі, бавіў час Мікала. Ён, мусіць, яшчэ зусім не клаўся спаць. Сядзеў нерухома, як на шчырым маленні.

Духата, якой пачыналася гэта ноч, даўно спала,— недзе ўжо бралася на ранне — і з лугу, ад ракі з-за кустоў вербалозу, цягнула халадком.

Цыганы прэлі пад сваімі паласатымі коўдрамі, і я пазайздросціў людзям, бо і мне не пашкодзіла б вось так, без дрыжыкаў, даспаць гэту ноч. А тут нават сена не хапіла: увечары паленаваўся нагрэбці паболей пад сябе, а зараз, калі дзе яго і натрусіў хто на грыве, дык ноч усё абрасіла.

Я рушыў да вогнішча.

— Прабрала ж цябе,— ажыў Мікала: у яго быў сіплы голас.

— Трошкі,— згадзіўся я.

— Ды яно, бацю, так. Пад раніцу нават улетку зубамі ляскаеш ад холаду.— Ён дастаў з-за спіны альховы недагарак, паварушыў вуголле.— Агонь патух, а я сяджу тут і не бачу.

Белы попел закружыўся над вогнішчам і апаў.

Стары тыцнуў недагаркам у цурбыль. Думаў, што той усё ж разгарыцца. Але дарэмна. Цурбыль адно сіпеў. Па краях яго выступіла пена.

— Сатлее, бацю, вось так, а добрага агню не дасць. Таксама ж як цыганскае сонца не дасць цяпла. Сказана, што ў балоце аднаго чорта знойдзеш.— Ён паляпаў яшчэ па цурбылю недагаркам, быццам хацеў назусім пераканацца, што з яго сапраўды не дачакаешся агню, потым сказаў мне:

— Ты, бацю, схадзіў бы ды прынёс якога ламачча. Глядзіш, і вогнішча распалім, пагрэешся. Тут недзе ўчора ляжала сухая дзеравіна, здаецца, елка, дык ты не палянуйся, збегай, га?

Праз колькі хвілін я прынёс дроў, і языкі полымя спачатку нясмела лізнулі цемнату ночы, потым весела

заскакалі над яловым суччам, і нарэшце полымя загуло, шуганула цэлым снопам, выкідаючы ў неба іскры; падхопленыя гарачым паветрам, яны ўзляталі высока над вогнішчам, гаслі; ноч неўзаметку адхінулася далей, на край грывы, і пасля ўжо то падступала да нас, то зноў адступала.

Мы з Мікалам адсуналіся — стала горача.

— Ты, бацю, не шкадуеш, што з намі застаўся на ноч? — спытаў Мікала.

— Не.

— Угу. Яно, бацю, і на мулкім выспішся, калі спаць захочаш.

Стары сказаў гэта і ўсміхнуўся:

— Бачу, няма куды чалавеку дзецца. Як той бусел адзін на лузе паміж коп ці журавель перад пакровамі. Ну і пашкадаваў, га?

— Ды свет не без добрых людзей,— адказаў я.

Стары пацягнуўся, аж хруснулі косці.

— Галоўнае, гэта каб сярод людзей быць. Тады і без падушкі мякка табе ляжаць. А цыганы таксама людзі.

У свой час Мікала, пэўна, быў прыгожы цыган, і па ім у табары тады, відаць, сохла не адна дзеўка. А цяпер ад той пары, ад той яго прыгажосці засталася толькі цыганская гарбінка на носе ды барада, якая чамусьці не мяняла свайго колеру, была такая ж чорная і густая, як і ў трыццаць, сорак і пяцьдзесят гадоў; яна і на старасці прыгожа адцяняла яго маршчыністы твар — збляклы, з бясколернымі вачмі.

Але стары цыган быў яшчэ дужы. У яго пакуль ставала сіл, каб не паддавацца старасці. Гэта адчувалася нават па тым, як ён сядзеў,— роўна, нібыта і не ляжалі на яго плячах нялёгкаю ношкай семдзесят гадоў.

Чалавек усё жыццё правёў у дарозе, а ў дарозе нельга быць слабым.

Патрэсквала на агні яловае сучча.

Снавалі на грыве палахлівыя цені.

Мы сядзелі і гаманілі.

— Я вось і ўчора думаў, і сёння думаю — што гэта цябе, бацю, змусіла ў такую дарогу? — У цыгана быў погляд глыбокі, уедлівы, нібы ён стараўся ім працяць мяне.

— Што тут думаць?

— Дык як жа? Чалавек ідзе! Далёка ідзе... А ты паспрабуй выйдзі на вялікую дарогу, на шашу, пабач — там, бацю, на поўдзень, праз усё лета, аж да самага мора едуць і едуць людзі на «Волгах» ды «Масквічах». І ніводнага такога вось пешахода. А ці многа ты сустрэў іх тут, у гэтай глушы, пасярод лугоў ці на лясной дарозе, га? Маўчыш? То-та!

Мікала на момант змоўк з недаверлівай мінай на твары, пасядзеў так, потым зноў загаварыў:

— Ты ўсё ж не ўтаі, што цябе пацягнула на гэта бадзянне. Мне цікава будзе паслухаць. Ці сам вучышся, ці другіх збіраешся вучыць, га?

— Людзі цікавыя, прыгожыя мясціны. Дык і я марную час на нагах — адпачынак у мяне якраз.

Цыган задумаўся, нібы ўспамінаючы штосьці.

— Правільна гэта ты, бацю,— прамовіў ён.— Я ўжо вось маю сем дзесяткаў. Дзе толькі не насіла мяне. Сам ведаеш, цыган я і з цыганамі жыву, цыганскае люблю. Амаль кожны дзень на новым месцы. І сёння вось гэта грыва. Думаеш, не зашчыміць маё сэрца, калі заўтра буду пакідаць яе, га? Зашчыміць, бацю. Ды яшчэ як зашчыміць! Бо другі раз сюды ўжо не навернеш. У цыгана, як у таго воўка, шмат сцежак-дарожак. А там і жыцця колькі таго...

Стары млява адмахнуўся ад дыму, які пацягнула ў яго бок. Гэта аднекуль з-за кустоў вербалозу наляцеў лёгкі вецер: зашастаў па макаўках пажарніку, скалыхнуў дым і задыхнуўся на краю грывы. І зноў настала цішыня.

— Іншы раз я нават думаю, што чалавек, які правёў жыццё на адным месцы, не палюбіць як след зямлі. Бо зямля — гэта не толькі тыя межы, на якіх твая абсада. Не. А я люблю зямлю. Усю. І, пэўна, таму, што нарадзіўся цыганом. Вось ты, бацю, цяпер ходзіш, глядзіш. А да цябе ж таксама хадзілі ўжо. Даўно, праўда, але хадзілі. Я тады яшчэ малы быў, але помню. Людзі праўду на дарогах шукалі. А ты, га? Скора табе ўсё гэта абрыдне. Я ж бачу па табе. На табе адзін пыл дарожны. А пыл, вядома, няцяжка страсці. І не ідзеш ты, а клыпаеш, тыцкаешся ў сваіх акулярах, як сляпы. Зусім не падобны ты на павадыра. Табе, бацю, хутчэй самому патрэбен той павадыр.

Стары цыган сёння чамусьці быў і лагодны і злосны.

— Паслухай,— скоса глянуў ён на мяне,— ты ж, бацю, дасведчаны, бо колькі чаго разумнага на сябе начапляў, дык ведаеш... Як думаеш, пенсію мне гэту вашу дадуць ці не?

— Мусіць...

— То-та, што мусіць!.. А навошта яна, га? Быццам я прашу!

За лесам загаўкалі сабакі. Спачатку адзін, потым да яго далучыліся яшчэ — гаўкалі то адрывіста, то працяжна, з нудным скавытаннем. Ці там воўк сланяўся блізка ад вёскі, ці так яны нечага перапалашыліся, але ўначы брэх разнёсся далёка, разбудзіўшы цішыню.

— Перад вечарам, бацю, прыязджаў з саўгаса дырэктар. З «Печанежы». Тут, недалёка. Можа, бачыў — за ракою домікі такія белыя, мураваныя. Дык гэта адтуль. Вербаваў нас да сябе. А мне гэта знаёма даўно. Толькі раней у табар наязджалі падрадчыкі... Падавай ім рабочыя рукі. Цяпер завітаў сам гаспадар. Кажа, хопіць вам валацужыць ды з працы другіх карміцца. Ведае, бацю, кот, чыё сала з'еў.

Стары раптам захваляваўся, і ў яго задрыжалі рукі.

— Эх, бацю,— уздыхнуў Мікала.— Жыццё чалавечае не вывернеш, як тую кішэню. А тым больш калі яна да таго ж і парожняя. Бо навошта...

Яго крыўдам, здавалася, не будзе канца-краю...

І калі ён нарэшце змоўк, я расказаў яму пра Рамана Мітамінкевіча.

— Можа, яно, бацю, і правільна тады зрабіў твой Раман,— адказаў Мікала.— Можа, і гэта цыганская праўда. Але навошта мне тая праўда, калі ад яе на душы прыкра?

Ён схадзіў да воза, прынёс адтуль зашмальцаваны чорны кажух і кінуў мне.

— Бяры, бацю. Дасыпай ноч. Ты ж у дарозе. А я таксама пайду. Нашы застануцца ў «Печанежы». Далей ім ужо няма куды ехаць. Дык я адзін пайду.

Памаўчаў і напаследак сказаў яшчэ:

— Цыган памірае ў дарозе...

* * *

Раніцай я прачнуўся разам з табарам.

Сонца праменілася на ўсходзе.

Табар збіраўся ў дарогу. На гэты раз яна была не

далёкая — толькі праз луг, за раку, дзе бялелі двухпавярховыя домікі саўгаснага пасёлка.

Да мяне падступілі тыя два барадатыя цыганы, што ўчора сварыліся з Мікалам ля вогнішча, і адзін з іх, маладзейшы, спытаў, нібы наступаючы на горла:

— Дзе Мікала? Куды ён падзеўся?

— Не ведаю,— адказаў я.

А маладзейшы з пагардай дадаў:

— Блажыць пачаў...

Я закінуў за плечы свой дарожны хатыль і пабрыў на луг, абмінаючы кусты вербалозу. Там на расе быў відзён след Мікалы.

За вербалозам, углядаючыся ў дымную ранішнюю далечу, стаяла ўсхваляваная Глафіра.

— Гэта дзед пайшоў,— паказала яна на збітую чалавечымі нагамі расу.

У яе былі прыгожыя цёмна-карыя вочы, з глыбіні якіх высвечвала нешта бурштынавае,— быццам на дне іх быў мёд.

Варажба

Марфа зачыніла юшку — вуголле было загрэбена і пабралася ўжо белым попелам у пяколках, але пастаяла ў хаце, слухаючы, ці запахне чадам. Сёння яна добра-такі напаліла печ, бо Дзяніс паскардзіўся ўначы, што стынуць ногі, і яна падумала тады, што гэтыя дажджлівыя дні трэба хоць не пашкадаваць дроў — і самім будзе лацвей, і хата дарэмна не стане сырэць. А яшчэ — Марфа чула, як паціху, нібыта скардзячыся, кашляла на той палавіне хаты Марыля.

Чаду не было чуваць. Супакоеная, Марфа выйшла ў сенцы, узяла ў цёмным куце сплецены з маладога сасновага карэння кош і вытрасла з яго на падлогу бураковае лісце. Пакуль не ліло з неба, можна было наведацца на грады, і Марфа, як толькі пачысціла кош, падалася да тыну, дзе паміж хатай і хлявом была ў іх фортка на гарод.

Марфа ляснула нячутна клямкай на фортцы і спынілася адразу за дошкай-завальнёй — там была здзірванелая пляцоўка, якая ніколі не заворвалася. Гарод — тут была большая частка іхняй сядзібы — увесь

панікаў пад цяжарам дажджу: кацелкі, што раслі па бульбоўніку, сагнулі свае шыі і ўтаропіліся неабшалушанымі тварамі ў зямлю, быццам чакалі, што сонца вынырадь гэты раз будзе не за вёскай, а тут, паміж градаў; мясцовага гатунку кукуруза, якую вырошчвалі па ўсім забяседдзі яшчэ з незапомных часоў, нясмела вытыркала з-пад шырокага і настылага, таму ажно крохкага лісця чорна-рыжыя кудлы сваіх кароткіх, але таўсматых кіяхоў; ля самай лескі, што аддзяляла гарод ад сядзібы Аўхіма Касперука, плакаў ад дажджу, як свінцовымі слязамі, разбабелы свойскі мак. Паўсюды была вада — і ў бульбовых разорынах, і на сцежцы, і ў межах, а больш за ўсё было вады на раслінnасці, здавалася, зрабі толькі адзін крок па гародзе і адразу намокнеш па вушы. Але Марфа не пабаялася макрэчы. Падаткнула падол спадніцы і пахлюпала ў гумавых ботах па коўзкай сцежцы. Вада пырскала адусюль і ледзь не цурком лілася ў халявы ботаў.

Паўз лескі ў Марфы была расадніца, накрытая парваным брэднем, і Марфа павярнула туды, каб паглядзець высадкі. На Касперуковым гародзе таксама ўжо нехта корпаўся на градах. Спярша Марфа падумала, што гэта сама Касперукова жонка, Варка, але Касперучыха была жанчына маленькая, высахлая, а гэта ўзвышалася на градах капой; на жанчыне быў накінуты ад дажджу палаплены мяшок башлыком на галаву, які хаваў твар, да таго ж жанчына гэтая не разгіналася — нейкі час латашыла цыбулю, пасля (і таксама не выпростваючыся) пачала ламаць кроп. Але вось жанчына нарэшце ўзняла галаву, і Марфа пазнала Аксюту.

Аксюта нібы пільнавала Марфу з чужога гарода, а як убачыла, то заспяшалася, топчучы грады, да лескі.

— Як тэй таго,— узрадавана пачала яна,— нешта вас етыя дні няма нідзе.

Марфа ўсміхнулася, як сама сабе сказала:

— Дажджы ж...

— А Вяршкова Куліна казала, што ў вас цяпера, як тэй таго, пляменніца жыве,— не пераставала сыпаць Аксюта.

— Жыве.

— Чыя ж ета?

— Наша.

— Я не пра ета, як тэй таго. Раз у вас, значыць, ваша. Я пытаюся, чыя яна — па Дзянісу, як тэй таго,

ці твая. Але ж у Дзяніса, здаецца, не было ў Латоцы нікога?

— Майго дваюраднага дзеўка. Ідзе з Магілёва. Вучылася. Дак ад Бялынкавіч, са станцыі, да нас бліжэй, чымся да Латокі. От і засталася, пакуль на дарогах неспакойна. Няхай пераждзе.

— Дак ці ж месца хто, як тэй таго, пашкадуе,— кіўнула галавой Аксюта і выдала самую апошнюю вясковую навіну: — А Сахвея Меляшонкава радзіла!

— Глядзі ты, а я і не чула! Ці ж пара ета ёй была?

Марфа нацягвала за край брэдзень на расадніцу, прывязвала мацней да калкоў і гаварыла пад сябе, а Аксюта тым часам, як вялікая птушка, трымалася чорнымі ад зямлі рукамі за ляшчыны — рассунула іх трохі, каб прыпасці тварам, і лыпіла вочы на гарод.

На дварэ і папраўдзе распагоджвалася — ужо не надта цяжкія былі хмары на небе, і хоць плылі яшчэ спрэс, але нябачнае сонца прабівала іх тоўшчу.

У наваколлі быццам пасвятлела.

Аднекуль прыляцела на Зазыбаў гарод мухалоўка-белашыйка і села на макавінку. Тая ажно закалыхалася пад чорна-белым жывым камяком. Птушка апусціла паласатыя крылы, а хвост, кароткі і таксама паласаты, задрала ўгору. Хоць яна і не вельмі самавітая была па сабе, але нораў пражорлівы мела. Уласна, на гарод мухалоўка прыляцела яшчэ толькі з надзеяй — адчула раптам, што выясняецца і сушэе, тады і заспяшалася сюды, каб лавіць пчол, якія лётаюць звычайна па гурковых і гарбузовых косах. Але пчол на гародзе пакуль не відаць было, яны хаваліся ад слоты па сваіх вуллях... Таму мухалоўка пасядзела на макавінцы і пачала, ад няма чаго, спяваць — спярша як нясмела: «Пік, пік», пасля з большым працягам: «Пі-і-ік, пі-і-ік, пі-і-ік...»

Марфа, пачуўшы птушыны голас, ажно выпрасталася і пашукала вачамі па гародзе птушку.

Расадніца нарэшце была папраўлена, і Марфа адышлася, пачала ламаць на гародзе буракавае лісце.

Аксюта таксама адступіла ад лескі.

На ядраны бурачнік Марфа кінула два гуркі-насеннікі, што ляжалі дагэтуль, быццам пасмаленыя парсюкі, на градзе, і той жа сцежкай вярнулася на двор.

* * *

У вёсцы на бабіны ходзяць з ахвотаю — жанчыны пякуць уранні прысмакі, загортваюць у палатняную ці калянкоравую намётку, каб потым ісці з гэтым да парадзіхі.

У Марфы печ была ўжо выпалена сёння, і нічога асаблівага, што можна палічыць за вясковыя прысмакі, яна не гатавала. Таму прынесла з чуланчыка сырыя яйкі, паклала, палічыўшы ротам, у бяроставы кошык, падобны на польскую канфедэратку. Але гэтага было мала. Тады яна адчыніла ў сенцах кубел — запахла старым салам: на дне, пласт на пласт, ляжалі пажоўклыя кавалкі яшчэ ад мінулых каляд. Парсюка яны калолі сабе ладнага, хоць елі ўсяго ўдваіх, але на жніво засталося не вельмі багата — у чуланчыку вісеў у анучы кумпяк ды гэтыя вось кавалкі ў кубле: Зазыбавы, як бывае звычайна ў вёсцы, пазычалі Касперучысе, тым жа Прыбытковым, але на хуткую аддачу цяпер не разлічвалі. Марфа, ледзь не шкадуючы, дастала з кубла кавалак фунты на чатыры, атрэсла соль. Падумала была шаснуць нажом у хаце, але не стала — панясе цэлы. Бяроставы кошык адразу пацяжэў, і Марфа накрыла яго вышываной накрыўкай.

— Вы тут паясцё ўжо без мяне,— сказала яна Зазыбу, які лёг, прыйшоўшы са двара, на тапчан.

— Ладна,— азваўся з неахвотаю Зазыба.

На галасы выйшла Марыля з тае хаты.

— Куды гэта вы, Марфа Давыдаўна?

— А да парадзіхі,— адказала Марфа дзяўчыне з добрай усмешкай, быццам дужа ганарылася: — Радзіла ў нас адна. Дак пайду от. Але не ведаю, мальца ці дзеўку.

Меляшонкава хата стаяла каля самага лесу, у так званых верамейкаўскіх Падліпках. Па той бок, здаецца, сяліліся пазней за ўсё, калі пачало ўжо не хапаць у вёсцы ні зямлі для новых гаспадарак, ні месца для наступных падворышчаў: верамейкаўскія мужыкі, як прадзеды іхнія, карчавалі там на валах дзялянкі, палілі груды, матычылі і аралі — багата на гэта часу патрэбна было, поту таксама, але пушча паступова аддавала працавітым і настырным людзям свае абсягі. Меляшонкавы падаваліся ў Падліпкі апошнія, таму хата іхняя там была крайняя — казалі ў Верамейках, што

ў вокны да Меляшонкавых па пиліпаўках зазіраюць нават ваўкі.

Цяпер у Падліпках жыло некалькі сем'яў, адной невялікаю вуліцай, і вакол кожнага двара там былі сады — яшчэ моцныя дужасцю свайго незачаўранага дрэва, буйныя, ап'яняючыя квеценем увесну і гулкія начным яблыкападам увосень.

У Падліпкі ад Зазыбавай хаты можна было ісці па галоўнай вуліцы, адно павярнуць пасля направа. Аднак то была даўжэйшая дарога. І Марфа, як зачыніла за сабой фортку ў завулак, пашыбавала напрасткі — за ніжнімі гародамі вяла ў Падліпкі сцежка, адно трэба было ўтрымацца нагамі на той вузенькай гатцы, што злучала сухія грывы, якія называлі ў Верамейках курганамі. Пасля доўгага і амаль неперашчуканага дажджу гатка, мусіць, і сама распоўзлая стала, таму Марфа падабрала каля сцежкі скарыстаную ўжо некім алешыну і з ёй нясмела ступіла на парудзелае, зляжалае пад балотнай гразёй яловае голле. Усё абышлося без прыгод. Гатка не падвяла Марфу, і жанчына са сваім бяроставым кошыкам неўзабаве апынулася на травяністым узлобку, адкуль відаць былі і хаты ў Падліпках, і возера за імі. Над вёскай яшчэ вісела як дажджавая сетка, але на страсе Меляшонкавай хаты ўжо блішчэла штосьці ад сённяшняга святла. Марфа пабачыла з гары вёску і нечакана ўзрадавалася: яна ж апошні час нідзе далёка не была, адно бедавала ды месціла ў сабе той халодны страх, прадчуваннем якога цяпер жылі па ўсім забяседдзі. Там, каля сваёй хаты, яна ўвесь гэты час адчувала на сабе нязвыклы цяжар невядомасці, які прыводзіў чалавека ва ўтрапенне, а тут, на гэтым травяністым узлобку, што быў усяго за кіламетр ад дома, нічога падобнага яна не перажывала больш: дастаткова было пабачыць ёй, што ўсё ў вёсцы заставалася на ранейшых месцах і што нічога паганага пакуль ні з кім не здарылася, больш таго, Сахвея Меляшонкава нават нарадзіла дзіця.

Марфа заклапочана паглядзела на свае парусінавыя чаравікі — яны былі запэцканы балотнай рудой. Тады Марфа паставіла збоч сцежкі бяроставы кошык і, падабраўшы спадніцу, пачала выціраць сабе мокрай травой скураныя мысы і запяткі.

У парадзіхі, калі Марфа прыйшла туды, сядзелі ўжо Куліна Вяршкова, Гапка Сімукова, што жыла не-

падалёку, у гэтых жа Падліпках, таксама Ганʼуся Падзерына, а з маладзейшых — салдаткі Дуня Пракопкіна, Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская. Гэтыя тры былі Сахвейчынымі сяброўкамі яшчэ тады, калі ні адна з іх не выходзіла замуж.

На стале, амаль пад бажніцаю, адкуль на хату мрыйна і абыякава глядзеў раззалочаны Мікола-ўгоднік, стаяла, як забеленая чым, пузатая бутля з брагай. Жанчыны, мусіць, пакаштавалі ўжо трохі і цяпер сядзелі — і старэйшыя, і маладзейшыя — на шырокім услоне, вялі гамонку. За бабку ў Сахвеі была Ціткова жонка, старая Рыпіна. У Верамейках яна шмат у каго бабіла, а ў Сахвеі — другі раз. Цяпер яна гаспадарыла — паваротліва, як маладая, і як у сваёй хаце, знаходзіла патрэбныя рэчы, сустракала жанчын, якія прыходзілі ў адведкі, частавала брагай і не забывалася пра гаспадыню-парадзіху, што ляжала стомленая і здаволеная на тапчане: балазе, было за кім сёння паляжаць.

Побач з парадзіхай стаялі вялікія начоўкі, дзе спала, загорнутае ў чыстыя пялёнкі, маўлянё.

Марфа паставіла на стол свой кошык, гледзячы на бажніцу, ціхмана паклала на грудзі крыж і ўжо затым пайшла да тапчана. Асцярожна, каб не пашкодзіць, адгарнула лёгкую накрыўку, глянула на чырвоны тварык.

— Дзякуй, Давыдаўна, што прыйшла,— сказала Сахвея.

— Каго ж ты еты раз — дачку ці сына? — спытала Марфа.

— Дачку.

— А што сыны! — азвалася з услона Гапка Сімукова.— Не паспее падрасці, як яго забіраюць ужо ад цябе.

— Праўду кажаш,— падтрымала яе Ганʼуся Падзерына.— Вон у Круцяліхі ажно пяцёра было, а дзе яны цяпера? Ні слыху ні дыху. А матка сядзі, чакай.

— Да ўжо ж...— паківала галавой Куліна Вяршкова, хоць сама хлопцаў не мела.

— А большы твой дзе? — спытала Сахвею Марфа.

— Недзе гуляе,— адказала парадзіха.— Можа, у суседзяў.

— Як жа ты пачуваеш?

— А-а-а, справа прывычная! Малое ў начоўкі, а

сама была за рагач ужо да к печы. Але бабы во не падпускаюць.

— Нічога, паляжы,— сказала ў сваю чаргу і Марфа,— ёсць каму памагчы.

— Дак і я падумала,— усміхнулася Сахвея.— Але ж як... Як мне цяпера з імі адной? — І раптам яна зрабіла жаласны твар і пачала выціраць кулаком сухія вочы.

— Табе нельга хвалявацца,— паўшчувала яе бабка Ціткова Рыпіна,— а то малако перагарыць. Чым тады малое будзеш карміць? А мужык, дасць бог, вернецца. Усе вернуцца, каму богам намечана, дак і твой прыйдзе.

— Хадзі-тка, Зазыбава,— паклікала Ганoccя Падзерына,— ды выпі з намі. Сахвея от брагі наварыла, дак...

Рыпіна Ціткова заглянула пад накрыўку ў кошык, прынесены Марфай, пераставіла яго са стала на акно, дзе былі ўжо кошыкі і гладышы, і таксама пачала запрашаць:

— Давай, Давыдаўна, і папраўдзе хлябні.

Яна наліла ў карэц брагі. Марфа падняла важкі карэц, сказала:

— Ну, за тваё здароўе, Сахвейка! — выпіла брагу і села з бабамі на ўслон.

— Мы ета, Давыдаўна, пра вайну тута без цябе гаварылі,— сказала Куліна Вяршкова.

— А я на іх лаюся,— перапыніла Куліну гучным голасам Ціткова Рыпіна.— Песні спявайце, навошта пра вайну!

Тады раптам Дуня Пракопкіна сапраўды запела:

Я бы ету бабку,
Я бы ету любку
Да ў бабкі не брала;
Я бы етай бабцы,
Я бы етай любцы
Да й намёткі не дала...

Маладыя жанчыны заўсміхаліся і падхапілі песню:

Запражыце, запражыце
Дзевятнаццаць валоў,
Адвядзіце, адвядзіце
Ету бабку дамоў.

— Паглядзім яшчэ, якімі вы бабкамі будзеце, калі дажывяце,— сказала на гэта без усялякае крыўды Рыпіна Ціткова.

Але Куліна Вяршкова пачакала, пакуль усе накрычацца, тады зноў сказала, звяртаючыся больш да Марфы Зазыбавай:

— Учора да Васілёвічавай Вулькі прыходзіла белаглінаўская баба, нейкая радня тамашняя, дык таксама гаварыла пра вайну. У іх жа тым летам абнавілася ікона, а сёлета бытта сам Хрыстос яўляўся адной тама. Акурат як пачацца вайне. Во, кажуць, бога няма, а як на паверку, дак і праўда выйшла.

— Бо-о-ога няма! — нібыта ўзбурылася Гапка Сімукова.— Ета як для каго, а я вон ікон сваіх дак не дала чапаць камсамольцам сваім. Сын быў усхадзіўся, а я — не руш. Дак яшчэ маткіны таму вісяць — і Ягоры Пабядзіцель, і прачыстая дзева.

— Дак і я кажу,— не спынялася на тым Куліна Вяршкова.— Ён жа, госпадзь, таксама абы-каму не стане паказвацца. Значыць, заслужыла кабета перад госпадам, раз у вобразе чалавечым явіўся.

— Раскажы, раскажы,— падахвоціла яе Марфа Зазыбава.

— Дак от,— Куліна, мусіць, не першы раз апавядала ўжо,— ідзе ета яна па дарозе, а тады бачыць — стаіць чалавек. Ну, стаіць сабе і стаіць. Ці мала людзей бывае. Таму жанчына нават міма прайшла, але азірнулася. Глядзіць, а над галавой у яго бытта свеціцца што. Тады баба — бах на калені, маліцца пачала. А ён і гаворыць: «Зямля сухая. Саўсім перасохла. Трэба паліць чырвоным дожджыкам». Во, як у кніжках старых сказана — пральецца на зямлю чырвоны дождж!

— Дак ён і праўда праліўся! — сказала Ціткова Рыпіна.

— Награшылі людзі,— дадала Ганугя Падзерына.

Тады нечакана ўзбурылася Дуня Пракопкіна: яна адчула ў гаворцы старэйшых жанчын нешта злое і няздобрае.

— А-а-а, памаўчалі б вы, бабы, з богам сваім! — крыкнула яна і пакутліва зморшчыла твар: — Жывеце са сваімі мужыкамі, дык і жывіце!

Жанчыны збянтэжана паглядзелі на маладзіцу.

— Не гняві бога, дзеўка! — як не накінулася на яе Рыпіна Ціткова.

— Грашыць, дык усе грашылі, а як адказваць, дак нам адным, Розе во, Гэлі да Сахвеі? Нашы ж мужыкі паліваюць зямлю тым чырвоным дожджыкам, а не вашы! Вы сваіх на печах трымаеце! Вашы ж!..— І раптам Дуня быццам спатыкнулася на што — загаласіла, ажно вокны затрымцелі ў хаце.

Нечаканы плач яе падняў з тапчана нават Сахвею. Парадзіха спалохана дастала рукой начоўкі, пачала калыхаць малое, нібыта занепакоілася, што тое пачуе і таксама будзе плакаць.

Роза Самусёва і Гэля Шаракоўская кінуліся супакойваць Дуню, але салдатка заходзілася ўсё мацней — выла без слёз і па-бабску бязладна, нібыта напрысак перасмаліла ў ёй гора.

— Да кіньце вы яе, бабы,— узлавалася Ганулся Падзерына.— Напілася, дурніца!..

Тады да маладзіцы падступілася Марфа Зазыбава. Яна ўзяла Дуньчыну галаву аберуч і прытуліла лбом да сваіх высахлых грудзей.

— Ну, ну,— нібыта паўшчувала яна і пачала гладзіць салдатку па спіне.

Дуня пацішэла адразу, але галавы не ўзняла.

З гэтай хвіліны нібыта што стала ў хаце паміж старэйшымі жанчынамі і маладзейшымі. Колькі часу ўсе сядзелі насупленыя, нездаволеныя.

— Вы б, дзеўкі, схадзілі ў Яшніцу,— з намерам пamірыць баб сказала маладзейшым Куліна Вяршкова.— Тама, кажуць, лагер цяпера. Палонных нашых немцы трымаюць. Дык, можа, і ваш чый тама? Немцы, бывае, аддаюць бабам мужыкоў, калі хто пазнае свайго.

— От і Сахвея скора можа пайсці з вамі,— спачуваючы, падказала Рыпіна Ціткова.

— А што, вазьму дзеўку на рукі дый пайду! — кінула з тапчана парадзіха.

Непрыкметна ў хаце зноў пачалася вольная гамонка. Неўзабаве злосці і плачу як не было.

Куліна Вяршкова расказвала, як хадзілі ў Яшніцу маладыя бабы з Гончы, насілі туды немцам, што ахоўваюць лагер савецкіх ваеннапалонных, розную правізію, асабліва мёд, яйкі, сала.

— Толькі не трэба пры камандзірах даваць,— наперад папярэджвала яна.— У немцаў таксама парадак.

Могуць пакараць за ета нават свайго. Таму выкуп даваць трэба асцярожна, каб камандзіры не бачылі.

— Можа й застрэліць,— пагражаючы, сказала Рыпіна Ціткова.

— Як дадуць каманду, дак і застрэліць,— пацвердзіла Куліна Вяршкова: яна, як і Парфён, з ахвотай разважала на самыя разнастайныя, нават часам не жаночыя тэмы, але тлумачыла ўсё, далікатна кажучы, вельмі ўжо па-свойму.

Калі ўсё вясковае было перагаворана збольшага, старэйшыя жанчыны пачалі разыходзіцца ад парадзіхі. Першая ўзяла свой гладыш Ганчся Падзерына — сунула ў сярэдзіну яго накрыўку, нечага панюхала ў пустое горла і падышла да Сахвеі, каб пацалаваць:

— Крэпкая ў цябе брага, Сахвейка, няхай госпадзь здароўя дае і табе і тваёй дачцэ. Ажно ногі цяпера во не ідуць...— Ганчся і сапраўды трохі была п'яная.

Неўзабаве сабраліся ісці і Куліна Вяршкова з Гапкай Сімуковай. А Марфу Зазыбаву не пусціла дамоў Рыпіна Ціткова.

— Ты, Марфачка, пабудзь тут, у Сахвеі. З маладымі во. А то мне трэба гаспадарку паглядзець.— І пажартавала не па-старэчаму: — Каб хоць Ціток мой не прывёў там другую.

Але не паспела Марфа нават гаршкі пераставіць у чалесніку — намерылася таксама памагчы гаспадыні, як у хату быццам увалілася Ганна Карпілава, прынесла з сабой прыглушаныя пахі непрасохлай вясковай вуліцы і сваю бесклапотную ўзрушанасць.

— А я з гасцей да ў госці,— пачала яна не дужа гнуткім языком.— Па Лістрацісе ж сянні шэсць тыдняў, дак была тама. Ішла да й зайшла. А цяпера во да Сахвеі. Сказалі, што радзіла...

Ганна абвяла вясёлым, але затуманеным позіркам хату, убачыла каля печы Зазыбаву Марфу і нечага махнула рукой, як на непатрэбную тут, пасля кінулася да астатніх гасцей, пачала цалавацца. Маладзіцы нязлосна адпіхвалі яе, здаволена залліваючыся смехам, і ажно ёрзалі па ўслоне. Тады Ганна нарэшце падышла да Сахвеі, якая пасля Дуньчынага плачу не лажылася больш, пляснула рукамі:

— Каб ты ведала, як я рада, Сахвейка, як я рада!.. Ета ж цяпера і ты са мной зраўнялася. І ў мяне — двое, і ў цябе — двое. Дак харашо!

Яна і да парадзіхі палезла з абдымкамі.

— Да ты п'яная, Ганна,— у здзіўленні адшаснулася ад яе Сахвея.

А я п'ян, а я п'ян —
Пайду завалюся
Дай на тую караваць,
Дзе мая Маруся,—

нібыта ў адказ запела Ганна. Голас у яе — і гэта ўсе ведалі — ад прыроды быў звонкі, як назнарок для спеваў, але цяпер ён гучаў глуха, і Ганна, дурэючы, адно крычала ім на ўсю хату.

— Як я рада, дзевачкі, як я рада,— не магла сцішыцца яна.— Нарэшце і я з вамі роўня. Цяпера і я без мужыка і вы без мужыкоў. Ах, вайна-вайна-вайна!..— Ганна некалькі разоў пачынала спяваць гэтыя словы — тады яшчэ не было самой песні. Нарэшце трохі ўгаманілася, сказала: — Давайце скакаць, бабы!

— Дак пад што? — спытала, як падначыла, Гэля Шаракоўская.

— Пад фізгармонію,— пажартавала, падказваючы, Дуня Пракопкіна.

— А пад грэбень не хочаш? — тупнула нагой Ганна.— А ну-тка, пашукайце грэбень! Сахвея, дзе твой грэбень? — Але ўбачыла, што сяброўкі не па-належнаму паставіліся да яе выдумкі, раззлавана і без дай прычыны накінулася на Марфу Зазыбаву, падумаўшы, што тая за бабку ў Сахвеі.— Дак ета ты за бабку? — І адразу рушыла да Сахвеі: — Навошта ты Зазыбаву запрашала? Няўжо ва ўсёй вёсцы не знайшлося каму твайго дзіцёнка перабабіць?

— А чым табе цётка Марфа не даспадобы?

— Дак яна ж не ўмее рабіць етага! — Ганна ажно засмяялася.— Хто ж калі браў яе за бабку?

— Не трэба, Ганна, крыўдзіць цётку Марфу,— паўшчувала Сахвея.

— А і то праўда,— Ганна ўзялася за галаву.— Нешта я сянні злая нейкая...

Роза Самусёва падышла да Ганны, абняла за плечы.

— Не злая, а вясёлая,— сказала яна, паціскаючы рукамі.

Дуня Пракопкіна, усмешліваназіраючы за Ганнай і за тым, як сяброўкі спрабавалі суняць яе, павяла па хаце галавой і заспявала:

Ой, зязюлька кукуе,
Салавейка ўсё чуе.
Калі б знала я, калі б ведала,
Дзе мой мілы начуе.

Да яе голасу далучыла сваё сапрана Роза Самусёва:

Калі ў полечку, пры дарожцы,
Памажы яму, божа.
Калі ў дзевачкі, на пасцелечцы,
Накажы яго, божа...

— А як па мне,— перабіла сяброўак Гэля Шаракоўская,— дак няхай лепей заначуе ўжо «ў дзевачкі, на пасцелечцы». Цалей будзе.

— І то праўда,— заплюшчыла вочы Дуня Пракопкіна і паківала галавой, уздыхаючы: — Нешта мы сянні распеліся!..

— Але ці будзем скакаць? — не пераставала дурэць Ганна Карпілава.

— Будзем, будзем,— загаманілі маладыя жанчыны.

— Тады шукайце грэбень!

Ганна і сапраўды нагнулася пад тапчан, дастала адтуль драўляны грэбень, якім чэшуць кудзелю. Пасля выдрала ліст з нейкае школьнае кніжкі, сунула яго паміж зубцоў, прыгладзіла рукой і паднесла грэбень да губ. Першыя гукі ў яе выйшлі хрыплыя і невыразныя, але вось і Ганна зноў надзьмула шчокі, пачырванела ад натугі, і тады ў хаце пачулася знаёмая мелодыя:

Шахцёр полечка не паша,
Касы ў рукі не бярэ;
Касы ў рукі не бярэ,
Што заробіць, то й прап'е...

— От, бачыце! — сказала пасля гэтага здаволеная Ганна.— А яшчэ каб праз бяросту, дак і зусім не пагана выходзіць.— Яна перабрала вачамі маладзіц, прапанавала Гэлі Шаракоўскай: — На-тка цяпера ты пайграй.

— Але што?

— Месяц,— пырснула смехам Роза Самусёва.

Не паспела Гэля паднесці грэбень да губ, а Ганна ўжо выйшла на сярэдзіну хаты, падняла над сабой хустку ў руцэ і ціха, без п'янага крыку, але па-ранейшаму хрыплавата, запела перад самым тым момантам, як зрабіць першы крок у танцы:

Све-е-еціць месяц, све-е-еціць ясны...

Затым Ганна махнула хусткай — спярша направа ад сябе, пасля налева, ледзь не да самага пляча, пайшла па крузе, лёгка і пругка ступаючы па падлозе. Яе не пазнаць было — яна ўся перамянілася, і без таго не абыякая з выгляду, здаецца, ажно пахарашэла: блакітныя вочы раптам ачысціліся ад п'янага тлуму, што засціў іх хвіліну назад, сталі задумлівыя, нібыта засвяціліся сваім святлом аднекуль з глыбіні, на твары, трохі схуднелым, даўгаватым і ў той жа час скуластым, паявілася сарамлівая і радасная ўсмешка; уся яе постаць, па-бабску ладная, выдавала зайздроснае здароўе, нібыта не Ганна нарадзіла тых дваіх дзяцей, што цяпер недзе былі ў яе хаце, і не сама, без мужчынскае дапамогі, расціла іх; шырокая, як парасон, і доўгая, ажно да самых лодачак-чаравікаў, спадніца яе з бардовага паркалю калыхалася ў такт размераным крокам.

Гэля Шаракоўская больш не замінала Ганне сваім іграннем. Маладыя жанчыны сцішыліся і на ўсе вочы глядзелі, зачараваныя, на «саломенную» ўдаву, зайздросцячы яе зграбнасці і спрытнасці. Сапраўды, было надзвычай прыемна глядзець збоку на Ганну і на незвычайны яе танец — без музыкі, з адным напевам. А Ганна тым часам лёгка рабіла адзін за адным кругі, шоргала ледзь чутна падэшвамі. Здавалася, яна забывалася на ўсё на свеце, бо ў гэтыя хвіліны духоўнага і фізічнага ўзрушэння здольна была разбіраць толькі свой паслухмяны голас ды яшчэ адчувала, як поўнілася істота салодкай замілаванасцю да ўсяго. Але вось Ганна страсянула галавой, азірнулася і крыкнула цераз плячо:

— Разам, разам давайце!

Тады нібы спахапілася Дуня Пракопкіна — самая танцорка на вясковых ігрышчах. Маладзіца ўскочыла з услона, падпёрлася левай рукой, а правую ўзняла ўгору. Яна пастаяла гэтак, пакуль параўнялася Ганна Карпілава, прыгожа пахіснулася і, вольна згінаючыся ў поясе — то ў адзін, то ў другі бок,— дробненька, ледзь не па-горнаму, затупала нагамі.

— Дак і вы ж ідзіце ў круг! — крыкнула з тапчана Сахвея Розе Самусёвай і Гэлі Шаракоўскай.

Марфа, якая сачыла за ўсім ад печы, падалася цяпер да ўслона, села там.

У танцы кружыліся ўсе — і трохі марудлівая ўжо,

але па-ранейшаму нястомная Ганна Карпілава, і пругкая, нібыта гумавы мячык, Дуня Пракопкіна, і ўсмешлівая, з прыжмуранымі, таму як недаверлівымі, вачамі Роза Самусёва, і не дужа вольная, нават у сваіх рухах, Гэля Шаракоўская.

Не спявала ў крузе адна Роза Самусёва. І гэта Марфа Зазыбава пачула адразу — галасы астатніх маладзіц, хоць і зліліся ў адно, можна было пазнаць, калі ўслухацца. Марфа ажно здзівілася, што гэтак лёгка яна адрознівае іх — хапала адно паглядзець на твар якой, убачыць, як варушацца губы, і тады да слыху акрэслена далятаюць словы, выразны робіцца голас. Але з усіх выдаваўся голас Дуні Пракопкінай. Яна вяла ў песні-танцы. Голас яе быў самы чысты, здавалася, вылятаў з грудзей, як пасярэбраны.

Зазыбава Марфа пераводзіла свой позірк заднае танцоркі на другую, па-жаночаму зайздросціла іхняй маладосці і тым жа часам, нечага ажно стыдаючыся, шкадавала яе.

Але адзін танец, нават без музыкі, не можа цягнуцца бясконца.

Быццам па якой камандзе, танцоркі перасталі раптам спяваць, стоўпіліся пасярэдзіне хаты — нібыта гэта яны былі на ігрышчы і цяпер чакалі, пакуль зайграе новая музыка. Але музыка не пачыналася — ёй не было адкуль брацца. Тады Дуня Пракопкіна задзірыста, нібыта робячы выклік, тупнула нагой і, уся гарачая ад узбуджанасці, канчаткова ўзяла ролю завадатара на сябе.

— Ай, гоп гра-ча-ні-кі...— запела яна на ўвесь голас.

Дуніны «грачанікі», як на ляту, падхапілі яшчэ тры галасы. Не ўтрымалася нават Роза Самусёва, якая расчырванелася ўся і ўжо бліскала сваімі чорнымі вачамі, што заўсёды вылучаліся на яе смуглым твары: яна спявала і моцна тупала нагамі, нібыта наважылася прабіць наскрозь чужую падлогу. Танец цяпер падобны стаў на звычайную вясковую «трасянку», калі ўжо ідуць у скокі ўсе, хто на пагулянцы — танцоры ці не танцоры, і бязладна, затое зацята дзогаюць па гнуткіх, спаласаваных шавецкімі цвікамі масніцах — называецца, прыбіваць абцасамі. Маладыя жанчыны як выхваляліся адна перад адной сваёй спрытнасцю, пасля, запыханыя, ажно клаліся па чарзе на ўслон,

млелі ў бессаромнай жаночай знямозе, а праз нейкі час зноў працягвалі даўно пачатую «трасянку».

Нарэшце вярнулася з дому Рыпіна Ціткова, паглядзела на раздурэлых маладзіц і сказала, але быццам усцешаная чым:

— І праўда, панапіваліся бабы!.. От табе, Сахвейка, і брага.— Яна падышла да стала і з вялікай ахвотай выпіла яшчэ карэц брагі, выцерла бязгубы рот, павінілася перад Марфай: — Даруй, што забавілася.

— Тае бяды,— махнула рукой Марфа.

— Я дак паляжу пакуль,— сказала тады Рыпіна і палезла на тапчан.

На дварэ, між тым, пашарэла ўжо. Надыходзіў вечар. Недзе яшчэ бавіўся на вёсцы Сахвейчын хлопчык, і Марфа ўзяла на сябе клопат адшукаць яго. Знайшоўся малы ажно ў Антона Жмэйды, гэта каля самае кузні, што на галоўнай вясковай вуліцы, і пакуль Марфа вяла яго адтуль у Падліпкі, завечарэла па-сапраўднаму.

Танцаў у Меляшонкавай хаце не было ўжо.

Сахвея давала на тапчане грудзі дачцэ.

Навокал прыбранага ад посуду стала скупіліся госці — Дуня Пракопкіна ціскала ў пальцах запаленую васковую свечку, якая ўсё не прыліпала да пашкрэбанай дошкі, а Гэля Шаракоўская трымала напагатове ў руцэ белы пярсцёнак, зроблены з сярэбранай манеты. Пасярэдзіне стала стаяла шклянка чыстай вады; нягледзячы што каляды былі далёка, жанчыны збіраліся ў гэты вечар варажыць...

Першы раз пярсцёнак кідалі, загадваючы на Івана Самуся, але Роза дарэмна чакала, яна не пабачыла свайго мужа — у шклянцы пад вадой не ўзнікла нават ценю.

— Цяпера на Меляшонка трэба,— сказала Ганна Карпілава, якой зусім не было на каго загадваць.

Гэля Шаракоўская патрымала над шклянкай пярсцёнак, кінула ў ваду. Пярсцёнак апусціўся на дно, ціха бразнуў аб шкло. Патрывожаная вада ў шклянцы праз нейкі час астоелася, і ўсе чатыры жаночыя галавы схіліліся над сталом. З дзіцём на руках нясмела падышла гаспадыня. Яна стала ўпрытык да стала, выцягнула шыю і, чырванеючы ад хвалявання, таксама ўтаропіла вочы на шклянку. У хаце запанавала цішыня. Толькі чуваць было, як дыхала на тапчане Ціткова

Рыпіна. Але вось жанчыны заварушыліся, і Ганна Карпілава, уздыхнуўшы з палёгкай, усклікнула:

— Жывы твой Меляшонак, жывы!

— Праўда, Сахвея, жывы твой! — следам за Ганнай, нібыта ў вялікім здзіўленні, сказала і Роза Самусёва.

Але сама Сахвея пакуль нічога не бачыла ў шклянцы. Пярсцёнак нерухома ляжаў на дне, без ніякае чалавечае постаці. Тады Сахвея асцярожна абышла стол, прыпала прагнымі вачамі да шклянкі з таго боку, дзе сядзела Ганна Карпілава. Сапраўды, цяпер у самым пярсцёнку пад вадой падалося ёй нешта падобнае на чалавечы адбітак. Сахвея ўпэўнілася ў гэтым і адразу нібыта самлела ад неспадзяванай радасці — здаецца, упершыню пасля таго, як нарадзіла, адчула сваю слабасць. Яна заплюшчыла вочы і пахіснулася, быццам у непрытомнасці, ажно Марфе Зазыбавай давялося падтрымаць яе за плечы.

— Жывы! — сказала Сахвея; яна прытуліла да сябе малую і гэтак прайшлася па хаце.— Чуеш, жывы наш тата! — радасна сказала яна і хлопчыку, які пазіраў ужо з-за коміна.

Тады папрасіла паваражыць на свайго Дуня Пракопкіна.

І на яе мужа пярсцёнак у шклянку кідала Гэля Шаракоўская.

Жанчыны зноў ссунулі галовы над сталом. Але ў сярэбраным кружочку на дне шклянкі ўзнік ледзь прыкметны цень, які нечым нагадваў скрыню.

— Глянь, труна,— шапнула Розе Самусёвай Ганна Карпілава.

Дуня пры гэтым сцепанулася ўся, спалохана крыкнула:

— Дак ета ж я на хаўтурах ягоных скакала!..

Жыве ў крайняй хаце ўдава...

Васіля Антонавіча разбудзілі галасы: нехта праходзіў па сцежцы паўз хлеў, дзе спаў ён на сене — на дзвюх ношках малочнае брыцы, якую гаспадыня ўскінула пад самы вільчык, на сасновыя жэрдзі,— і засмяяўся на ўсю вуліцу.

Пасля пачуўся хваравіты кашаль.

І раптам нібы прарвалася ноч: прачнуліся па дварах сабакі, і злы, захлёбісты брэх падняўся да самага неба.

«Няўжо яшчэ так рана?» — здзівіўся Васіль Антонавіч і паднёс да вачэй руку, але малая фасфарычная стрэлка на гадзінніку падбіралася ўжо блізка да трох. Васіль Антонавіч паморшчыўся, паварушыўся на сваім лежаве і павярнуўся на спіну, падсунуўшы пад патыліцу абедзве далоні.

Угары, праз вільчык, выступалі на цёмным небе чырвоныя зоркі. Цэлае мроіва зорак. І адна — рухалася. Спачатку падалося, што гэта звычайная знічка, але яна ўсё не падала, плыла паціху і не згарала.

«Спадарожнік!» — Васіль Антонавіч прыўзняўся, абапёршыся на рукі, сагнутыя ў локцях, і ўжо не лажыўся, пакуль не праводзіў цуд дваццатага веку за небакрай, што губляўся ў цемрыве за вёскай.

Унізе жавала сваю доўгую жвачку сонная карова.

Васіль Антонавіч сплюшчыў гарачыя павекі, паляжаў трохі, маючы надзею заснуць, але хутка адчуў, што ўжо не засне.

На душы было ў адзін час і трывожна і хораша.

...На гэтым паддашку Васіль Антонавіч апынуўся неспадзявана. Ён павінен быў начаваць сёння недзе пад яловымі шатамі на раскосах. Але чамусьці не прыйшлі хлопцы — рахункавод Загала, памочнік пацюпінскага ляснічага Аўдзей Храмянкоў і парткомаўскі інструктар Кузьма Старавойтаў. Учора, калі яны прыязджалі ў горад, то знарок заходзілі на кватэру да Васіля Антонавіча. Дома на той час была адна жонка. І яны перадалі праз яе, каб Васіль Антонавіч адразу ж падаваўся за раку і чакаў іх там, ля дубоў. Але дарэмна ён блукаў да самага вечара з рыбацкай торбай па сцежках, стаяў пад дубамі, пазіраючы з-пад рукі — сляпіла заходзячае сонца — на другі бераг. Ніхто не прыйшоў. І тады ён убачыў на кладцы жанчыну.

Кладка была клявая — хтосьці паклаў на козлы цераз рэчку дзве тонкія жэрдкі, і жанчына, босая, ступала па ёй асцярожна, далёка адставіўшы для раўнавагі левую руку. Правай яна трымала, прыціскаючы да сябе, зялёны таз, у якім каптарком ляжала памытая бялізна. Жанчына не спяшалася. Гледзячы пад ногі сабе, яна спярша стаўляла на кладку адну нагу, на

нейкі момант застывала на месцы, нібы раздумвала, затым узмахвала рукою, як птушка крылом, заносіла над вадою другую нагу і так паволі набліжалася да берага. Кладка пад ёю ўгіналася, пагойдваючыся.

Васіль Антонавіч глядзеў на жанчыну, і ў яго ўвесь час было такое адчуванне, што адна яна не пройдзе да канца, што ёй трэба памагчы — ступіць колькі крокаў насустрач, падаць руку.

Але жанчына і сама перайшла кладку.

Было ёй, можа, гадоў трохі за сорак — невысокая, зграбная; валасы ў яе былі заплецены ў касу і ўкладзены прыгожым вузлом на патыліцы; вочы — жывыя, зыркія.

Жанчына паставіла на траву таз, выпрасталася і абцягнула на сабе выліnялую сукенку.

— Добры дзень,— сказаў Васіль Антонавіч.

Жанчына ўсміхнулася:

— А што гэта вы ўсё тупаеце тут? Сюды ішла — бачыла, і зараз вы. Мусіць, чакаеце каго?

— Адгадалі.

— Каго ж?

— Сваіх... сяброў-таварышаў. Збіраліся сюды разам. А вось няма. І сонца садзіцца, а іх няма. Пэўна, ужо і не будзе...

— Можа, і не будзе.

— Дык і я думаю — позна. Цяпер стаю вось, як той, што паміж трох дарог, а па якой ісці, каб бліжэй да вёскі, то і не ведаю.

— Здаецца, па гэтай бліжэй,— паказала жанчына на сцежку, якая вяла ад кладкі і гублялася ў алешніку.— Канечне, бліжэй.

— Што ж,— прытворна ўздыхнуў Васіль Антонавіч,— раз па гэтай...

Жанчына нагнулася, падхапіла таз, затым рашуча ступіла на сцежку і, не азіраючыся, пайшла. Ускінуў на плячо сваю торбу і Васіль Антонавіч. Неўзабаве ён дагнаў жанчыну, збочыў трохі і пакрочыў амаль поплеч, падмінаючы гумавымі ботамі траву.

Вёска была недалёка. Але па дарозе яны разгаварыліся і прыйшлі туды, калі непамерна выраслі цені і запозненыя вароны, часта-часта махаючы крыламі, спяшаліся некуды да сваіх гнёздаў; на другім канцы вёскі ўжо рыкалі ў статку каровы, і густы пыл, як першы саламяны дым на пажары, вісеў над хатамі.

Вёска была невялікая — адна кароткая вуліца. Па два бакі, пад вокнамі хат, стаялі нізкія, падобныя на вялікія шары, вербы.

— А вось і мая хата,— спынілася жанчына ля самае крайняе хаты, адразу ж на пачатку вуліцы, і папыталася: — У вас жа хоць знаёмы хто ёсць тут?

Васіль Антонавіч развёў рукамі, пажартаваў:

— Буду яшчэ шукаць. Пачну вось ад першых варот.

Жанчына паказала свае шырокія белыя зубы, кіўнула галавой:

— Тады хадземце... пакуль яшчэ стаім. А то варот у мяне няма, дык пасля не пачую.

Была яна ўся ўжо нейкая вельмі свойская.

Але ў хаце Васіль Антонавіч чамусьці доўга не мог разгаварыцца. Засаромеўся раптам. І, можа, нават таму, што ў хаце, акрамя іх, нікога не аказалася. Добра яшчэ, што гаспадыня неўзабаве выйшла і на падворку пачала нацягваць (ад сенцаў да хлява) тонкую, як шпагат, вяроўку — развешвала памытую бялізну.

Васіль Антонавіч сеў на табурэтку, агледзеўся. У хаце было чыста і ўтульна — да ўсяго дайшлі жаночыя рукі: сцены абклеены цвятастымі шпалерамі, на вокнах белыя фіранкі, нават дзверы занавешаны пар-калёвай шырмай. Ад печы да сцяны была зроблена тонкая перагародка, якая падзяляла невялічкую хату на дзве амаль роўныя палавіны. Ложак, відаць, быў па той бок, за перагародкай, а тут, ля стала, стаялі яшчэ дзве табурэткі ды ўслон з шыракалістай пальмай, прыстаўлены да сцяны, што выходзіла вокнамі на вуліцу. Падлога была чыста вымыта, у парозе ляжаў акуратненька разасланы аер, ад якога ў хаце стаяў прыемны лугавы пах. На сцяне, як і ў кожнай вясковай хаце, вісела зашклёная рамка з фотакарткамі. На адной Васіль Антонавіч пазнаў сваю цяперашнюю гаспадыню. Мусіць, яна здымалася, калі была яшчэ зусім маладая: тады ў яе не было кос, а прычоску яна насіла гарадскую — каротка падрэзаныя кругом валасы; дзве густыя пасмы, хаваючы лоб, даставалі да самых броў. На другой фотакартцы, паклаўшы правую руку на край стала, сядзеў малады чалавек у вайсковым. Былі ў рамцы і яшчэ нечыя фотакарткі, але часцей за ўсё адной пары — маладыя прыхінуліся адзін да адна-

го галовамі, і ў яе на каленях хлопчык з вялікімі вочкамі.

Васіль Антонавіч дастаў папяросы, наважыўся быў закурыць, але перадумаў. Гаспадыня тым часам управілася на двары, увайшла ў хату.

— Ну, як вы тут, нябось засумавалі?

— Што вы! Нахадзіўся за дзень, адпачываю вось.

— Дык тады пасядзіце яшчэ, падаю карову, павячэраеце.

— Дзякуй, навошта турбавацца? Я і так ужо нарабіў вам клопату.

— А-а, які тут клопат!

Жанчына дастала вілкі з-за печкі, адчыніла заслонку, спрытна выцягнула на чалеснік вялікі чыгун, падхапіла яго анучай і борздзенька панесла ў сенцы. Было чуваць, як яна там доўга ляскала вёдрамі, пасля зноў вярнулася ў хату, але ненадоўга — узяла штосьці на кухонным століку і выйшла. А неўзабаве яе голас пачуўся ўжо з вуліцы. Гэты голас увесь час нечым трывожыў Васіля Антонавіча. Пад вокнамі раптам затупала карова, пранесла па падворку свае адпілаваныя на канцах рогі і пацягнулася цераз плот па зялёны бульбоўнік, які яшчэ не паспеў адцвісці.

Васілю Антонавічу больш не сядзелася ў хаце. Ён узяў на пяколку запалкі, патрос карабок і выйшаў на ганак. Сонца ўжо закацілася за лес, і цяпер там, дзе яно дагарала нядаўна, нібы застыла нерухомая чарада пазалочаных аблачын. Па вёсцы стаяў прыглушаны гоман. На таўшчэзнай бярозе, што ўзвышалася трохі воддаль ад вясковых двароў, клекаталі, стоячы на шырокім гняздзе, буслы. Васіль Антонавіч сышоў з ганка, падаўся на вуліцу. Стаў там, закурыў, са смакам выдыхнуў густы папяросны дым. Калі перад гэтым ён ішоў за жанчынай у хату, то неяк нават не паспеў добра агледзецца. І цяпер ён бачыў усё нібы нават нанава: і пачарнелую ад дажджоў хату, і хлеў, і пусты падворак, пасярод якога чамусьці быў укопаны невысокі слупок. Паміж хатай і хлевам стаяў плот, скіданы з сукаватых макавак, а на ім, бліжэй да хаты, ляжаў пасохлы хмыз.

Якраз насупраць таго месца, дзе стаяў Васіль Антонавіч, вуліцу перайшла высокая мажная жанчына, акінула яго з ног да галавы сваімі прагнымі да навін вачамі і, шырока стаўляючы ногі, набутыя ў нейкія

абрэзні, пашыбавала на ганак, але заўважыла гаспадыню, якая нечага корпалася ў гародчыку на градах, гукнула:

— Сонька? Што гэта бачу я? Ці не твой та прыйшоў?

— Мой, ды не той,— весела азвалася гаспадыня.— Госць гэта.

— А-а-а,— быццам расчаравана сказала жанчына.— А я думала... Тады ладна, я гэта па дзелу к табе. Кропу ты абяцалася. Дык нарваць прыйшла. У мяне ж сёлета няма. Узышло каліў колькі, на венік нават не хопіць. А тут гуркі выбрала, паставіць трэба. Ужо і цэбрык выпарыла. Можа, да цёмнага яшчэ намачыць паспею.

— Дык хадзі, тут яго — заваліся, бяры колькі хочаш.

Жанчына пералезла цераз плот і пасунулася па мяжы. Спынілася пасярод град, зноў пачала гамонку. Але Васіль Антонавіч ужо не чуў, аб чым яна. Ён стаяў пад вокнамі як непрыкаяны і раптам засумаваў. Яму зрабілася не па сабе, падумалася, што дарэмна паспяшыў сюды, перабыў бы гэтую ноч і ў каго іншага, нават мог дачакацца ранішняга клёву пад тымі дубамі, куды рана ці позна Аўдзей Храмянкоў мусіць прывесці Загалу і Старавойтава. Цяпер Васіль Антонавіч ужо гатовы быў забраць з хаты сваю торбу і неяк развітацца з гаспадыняй, але замінала недарэчная далікатнасць.

Нарэшце гаспадыня выправадзіла сваю гаваркую суседку, падаіла, не заганяючы ў хлеў, карову і паклікала госця ў хату. Васіль Антонавіч зноў пераступіў парог, але гэты раз ужо нясмела, муляючыся,— яго ўсё не пакідала прыкрае адчуванне ніякаватасці, якое апанавала неспадзявана яго душу.

Улетку звычайна на вуліцы доўга трымаюцца шэрыя прыцемкі — сонца схаваецца, нават ружовасць непрыкметна расплываецца па небе, нібы датлее і ападзе, а на зямлі ажно колькі часу будзе, як у пахмурны дзень. І ў хаце тады не хутка цямнее.

Гаспадыня ўжо завіхалася каля стала — паклала сырыя яйкі, халаднаватыя, проста зградаў гуркі, паставіла гладыш з малаком і гранёную шклянку, пасля схадзіла за перагародку, прынесла адтуль крамны ручнік.

— Зараз вы і перакусіце,— сказала яна.— А то прывесці прывяла, а накарміць госця не спяшаюся.

— Вы дарэмна. У мяне тут, у маёй торбе, таксама ёсць...

— А дзе ж гэта вы чулі, каб у гасцях ды сваім абыходзіцца?

— Які я госць? Так, напрасіўся...

— А як жа — самы сапраўдны госць! А то я тут адна ды адна.

— Сядайце і вы. Ці ж я адзін...

— А вось запалю лямпу і сяду. Сяду абавязкова. Ды вы не чакайце мяне. Я зараз. Нам гэта яшчэ не правялі электрычаства. У суседніх вёсках ёсць, а нам чамусьці не праводзяць. Ды вы не саромцеся, сядайце бліжэй. Ну, а нашчот выпіць, то прабачайце. Чаго няма — таго няма. Гарэлкай не запасаюся. Праўда, што я кажу. Была адна пляшка, ад самае зімы стаяла, дык памагаў мне тут нядаўна чалавек, паставіла яму. Трэба ж аддзячыць.

— Выпіць і ў маёй торбе знойдзецца,— сказаў Васіль Антонавіч.— Збіраліся ж з хлопцамі... Мы аднойчы на вашай рэчцы былі. А сёння штосьці разладзілася рыбалка. Дамаўляліся адразу пасля абеду сустрэцца, але не дачакаўся. Можа, і дарэмна. Што, калі яны зараз там?

— Ды якая ж уначы рыбалка! — пачала суцяшаць жанчына.— Цяпер да самага дасвецця рыба будзе спаць. Заўтра ўжо...

Лямпа гарэла, мігала зрэдку, і на сценах у хаце дрыжэлі сполахі.

Васіль Антонавіч еў — не спяшаўся, быццам смакаваў усё, што было выстаўлена на стол. Праз колькі хвілін спытаў:

— Вось гэтак адна і жывяце?

— Так і жыву. Праўда, нядаўна засталася адна. Дачка ў мяне, замужам... ужо. Маладзенькая, і дваццаці няма, але ж не дасі рады. Кажуць, у іх — любо-о-оў! Вунь яны! — яна паказала на фотакартку.— І сынок ужо, унучак. Але як пабраліся, то паехалі. А ў мяне тут ні роду ні агароду.

Яна ссунула густыя чорныя бровы і, аблакаціўшыся на стол, падперла далоняй шчаку: дзве дужкі-маршчыны, якія прытуліліся ў яе ля самага куточка рота, разгладзіліся, нават непрыкметныя сталі.

— Мы ж не туташнія,— сказала яна.— Жылі некалі ў горадзе, ды і ў вялікім горадзе. Муж у мяне ваенны быў. Толькі вяселле згулялі зімой, а ўлетку... вайна. А мне яшчэ хадзіць аж чатыры месяцы. Нюрку мы тады чакалі. Ну, не Нюрку, проста дзіця. Сашка мой на сына спадзяваўся. Узяў сабе ў галаву — сын ды сын, а я смяюся, кажу — не, дачка будзе, мне ўжо і бабка, суседка наша, напрарочыла — чакай дачку. Смяяліся, жартавалі, а тут — бах!.. Пачалося такое, што і пасюль не апомніцца. Ну, мой схапіў свой чамадан, заўсёды трымаў пад ложкам гатовы чамадан, дык схапіў ды ў часць, нават папрашчацца не паспелі палюдску. Думалася ж, ненадоўга. А яно як пайшло, то пагнала... аж на цэлае жыццё. Я спярша заставалася дома, пасля чую — немец падыходзіць ужо. Суседзі пачалі збірацца, ідуць, едуць. Сабрала і я свой вузельчык. Многа не панясеш, дзе там... Прыбілася да нейкага яўрэйскага абозу і падалася ў бежанцы... Ды што гэта я ўсё баюкаю вас? — спахапілася жанчына.— Вы ешце, закусвайце.

— Нічога, нічога, вы гаварыце...

Яна ўздыхнула, прыжмурыла вочы, быццам ратавалася ад святла.

— Як успомніш, то і цяпер хочацца плакаць, але слёз ужо няма. Даліся ў знакі тыя бежанцы. Чаго толькі не было. Нацярпелася. Адзін час я ўжо думала — ну, прападу. Але ў Барысаве раптам сустрэў мяне знаёмы чалавек, яны з мужам маім служылі разам. Пытаюся, ці бачыў жа майго. Кажа — толькі ў той дзень, як вайна пачалася. Але на поезд мяне пасадзіў, здаецца, нават на апошні, які ад'язджаў з Барысава. Даехалі неяк да Оршы, а далей ужо і ехаць няма куды. На станцыі ўсё гарыць. Самалёты кружацца, бомбы кідаюць. Выгрузілі нас, пахадзіла я, пахадзіла ды і падалася сюды. Балазе, што блізка. А тут яшчэ дзядзька адзін пабачыў. Ён і нараіў мне гэтае месца. Прывёз у вёску, пасяліў да сябе, там я і прывяла на свет маю Нюрку. Пасля пабудавалі гэтую хаціну. Але гэта ўжо як немцаў прагналі. Тады ўся вёска нанава будавалася. Пагарэлі. Тут жа ў сорак трэцім усю восень баі былі, пасля і ў сорак чацвёртым ажно па самае лета не ўшчукала. Спалілі ўсё, перавярнулі. А мы ў зямлі пераседзелі. Я збіралася была ехаць адсюль, ды перадумала і засталася. Пачала будавацца, лесу ў той час

давалі колькі хочаш, стала жыць. Забылася і на гора, на ўсё — абвыкла. У калгас пайшла.

— Ну, а муж? — спытаў Васіль Антонавіч ціха.

— О, я ж не сказала! — жанчына страпянулася раптам, як патрывожаная птушка, вочы яе загарэліся, і яна паклала на стол — адну на адну — свае маленькія рукі.— Знайшоў мяне мой Сашка! І тут знайшоў! Але гэта ўжо ў сорак чацвёртым, пад самую восень. Прыбягае неяк дзяўчынка суседская, кажа, салдат пра вас, цёця, пытаецца. Бачу, аж сапраўды мой. Аказваецца, ад сястры дазнаўся, дзе я. Сястра мая, старэйшая, у Саратаве ўсю вайну прабыла. Як вызвалілі нас, я і напісала ёй. А Сашка якраз там пасля ранення лячыўся. Дык проста адтуль і паехаў. Адпусцілі яго. Пачыўся. Дык проста адтуль і паехаў. Адпусцілі яго. Пабыў дзён дзесяць, ды што я кажу — акурат дзесяць дзянькоў, сваю Нюрку і зноў на вайну. Пасля прыслаў адтуль два пісьмы, пісаў, што на Вісле стаяць, гэта недзе ў Польшчы, а потым ні слыху ні дыху. Праз месяц мне з часці пішуць — прапаў без вестак, так і цяпер у ваенкаматаўскай паперцы значыцца мой Сашка — без вестак прапаўшы. Спярша я ўсё думала, што, можа, у палоне дзе, але і з палону людзі вярнуліся, жывуць... Збіраліся тады мы тут з бабамі, кідалі пярсцёнак у шклянку з вадой, і я на свайго загадвала, дык усё мне труна на яго прыпадала.

Жанчына страсянула галавой, быццам адмахнулася ад наслання, сказала:

— А Нюру сама вырасціла, адна.— Памаўчала і павесялелым голасам дадала: — Нават учора яшчэ пісьмо прыслала. Піша, Васіль кажа,— гэта ўжо зяць мой,— забяром давай маму адсюль. А я як падумаю сваёй галавой, што некуды трэба падавацца, дык ажно сэрца абрываецца.— Усміхнулася і зноў: — Тут жа, можа, усё маё і прамінула. Ды і Сашка ведае, дзе я...

Яна неяк вінавата паглядзела на Васіля Антонавіча, твар яе спахмурнеў, бы ад пакутлівай думкі:

— Што я хацела спытаць у вас...

Не дагаварыла і змоўкла, быццам збаялася, што пачуе не тое ў адказ.

— Але ладна. Вы мне ўсё ж скажыце. Ці можа так быць, што ён недзе жывы? Ну, скажам, папаўся ён тады ў палон той, а пасля яго не пусцілі ўжо?

— У гэтую вайну ўсяляк здаралася,— адказаў Васіль Антонавіч.— Нашы ваеннапалонныя траплялі і

да сваіх, і да амерыканцаў з англічанамі. Гэта ўжо як выпадала. Калі лагер быў на той тэрыторыі, якую бралі мы, то да нас, а калі на той, па якой ішлі яны, да іх. Ну, і часта было так, што яны перашкаджалі нашым людзям вяртацца да сваіх, гвалтам затрымлівалі, нават...

— Я вось пра гэта і думаю! — раптам перабіла яго, узрадаваўшыся, жанчына.— У Манастыршчыне — гэта па той бок, кіламетраў якіх пяцьдзесят,— дык вярнуўся чалавек. А некалі ж прыйшла нават пахавальная, сям'я ўжо аплакала і супакоілася, думалі — усё, а ён узяў ды аб'явіўся. Васемнаццаць гадкоў быў на чужыне. І ў Англіі, і ў Амерыцы, пасля зноў прыехаў да немцаў, толькі не да нашых, а да тых, амерыканскіх, быццам на работу прыехаў наймацца. Ну, і ўдалося неяк яму там перабрацца цераз граніцу. Цяпер вярнуўся да сваіх, у Манастыршчыну. Таксама, як і вы кажаце, спярша ў палоне быў, а пасля, калі амерыканцы ўзялі, то запалохалі, не пусцілі дамоў. Можа, і мой дзе так...

Пасядзелі колькі часу ў насцярожанай цішыні. Гаспадыня, мусіць, чакала пачуць ад свайго госця яшчэ што-небудзь, але той маўчаў. Тады гаспадыня вылезла з-за стала, пачала прыбіраць посуд.

— Дзякуй за вячэру,— нарэшце сказаў Васіль Антонавіч.

— Няма за што.

На шыбіне цёмнага акна ўжо даўно білася сонная муха.

Хутка гаспадыня заглянула нечага за перагародку і сказала:

— Я вам пасцялю на ложку.

— Навошта, не трэба! — падхапіўся Васіль Антонавіч.

— Ды вы не думайце, у мяне чыста,— паспрабавала супакоіць яна.

— Я не пра гэта. Вы лепш уладкуйце мяне дзе на двары.

Жанчына раптам сумелася.

— Тады хіба на сене,— пачырванела яна.— Але ж на хаце ў мяне дык і сена няма. Ёсць трохі ў пуні, на закоцвінах.

— То і добра. Я там і пераначую.

— Тады хадземце. Адвяду вас, толькі ўжо не крыўдуйце, калі што там не так будзе.

Яна ўзяла з ложка вялікую падушку. На ганку прынілася на момант, дыхнула на поўныя грудзі і з хваляваннем у голасе сказала:

— Такая цяплынь!

Васілю Антонавічу захацелася пакланіцца жанчыне, але ён чамусьці не адважыўся схіліць галавы, хоць і добра разумеў, што пасля будзе заўсёды шкадаваць аб гэтым.

Дзічка

Гэтым летам памёр апошні вугольшчынскі аднаасобнік,— па сельсавецкіх кнігах Андрэй Яўстратавіч Хрупакоў, а па-вугольшчынску проста Хрупак. Быў ён чалавек мнагадзетны: меў, здаецца, ажно сямёра хлопцаў. Паступова яны раз'ехаліся — адны падаліся на шахты, другія завербаваліся некуды,— і, можа, дзесяцьтак гадоў Андрэй жыў адзін: жонка падбілася на лядах, якія карчавалі адразу пасля вайны, і аддала богу душу яшчэ да таго, як падраслі самыя меншыя. Хрупак сабраўся быў другі раз жаніцца і адзін час хадзіў у «кавалерах», але неяк за паўгода пастарэў і забыўся пра жаніхоўства. Спярша пахадзіў трохі, стогнучы, з кійком па Вугольшчыне — усё хацеў прадаць у калгас зямлю сваю,— а пазалетась раптам заняўся промыслам — гнаць у старых напаўразваленых печах дзёгаць з бяросты ды развозіць яго на сваёй аднаасобніцкай шкапе па навакольных вёсках, бо на тавар быў такі попыт: ад самае вайны, як падарвалі смолзавод, ніхто і не смалакурыў у наваколлі. Хрупак ехаў і па дарозе заснуў, не патушыўшы самакруткі. І вось спачатку на калёсах загарэлася салома, пасля ўспыхнула вопратка — прасмоленая і прашкіпінараная ватоўка. Мусіць, чалавек так і не прачнуўся як мае быць, сканаў не ў сваёй памяці. Знайшлі яго пад ранне, ужо нежывога, пасярэдзіне дарогі — як зваліўся з абгарэлых калёс, так і ляжаў нерухома, скурчаны. Прывезлі яго ў вёску на калгаснай падводзе. Сыноў не сталі чакаць. Проста не ведалі, куды пасылаць па іх. Суседзі дасталі з вышак гатовую труну, якую зрабіў Хрупак на сваю мер-

ку наперад, і пахавалі ў той жа дзень адразу пасля паўдня, калі спала гарачыня. На пахаванне народу прыйшло шмат, ледзь не з кожнае вугольшчынскай хаты. Бабы ківалі галовамі — усё жахаліся, якою смерцю памёр чалавек. Былі і з іншых вёсак — ужо сама смерць Хрупакова, незвычайная і страшная, збірала ў той дзень на могілкі. Хадзіў туды і Залуцкі.

Залуцкі не быў блізка знаёмы з нябожчыкам і размаўляў з ім усяго адзін раз, ды, напэўна, і бачыў толькі тады, як размаўляў, але многа чуў пра яго і быў таксама ўражаны яго смерцю.

Сустрэў ён яго аднойчы ў пачатку восені ў Шацікавай выгары. Было гэта на сконе дня, Залуцкі спяшаўся ў вёску, бо да канцавых двароў патрэбна было прайсці завідна яшчэ кіламетры тры. І раптам пачуў, як недзе збоку, можа, крокаў за сто ад дарогі, зашумела дрэва, быццам на яго наляцеў моцны вецер ці хто пачаў трэсці. Залуцкі спыніўся, каб паслухаць. А шум то сціхаў, то зноў усчынаўся, але ненадоўга, і ўжо праз нейкі момант Залуцкі зразумеў, што рабіў гэты шум чалавек. Напрасткі было не прадрацца скрозь ажыннік і густыя арэхавыя кусты, і Залуцкі павярнуў назад, каб трапіць на сцежку, якая агінала балоцвіну, парослую з краёў асакой. Неўзабаве ён выйшаў на паляну. На паляне стаялі калёсы і пасвіўся, навязаны на калок, гняды конь. Залуцкі падышоў да калёс. Конь падняў галаву, пакасіўся на незнаёмага чалавека і фыркнуў. Залуцкі наўмысна кашлянуў. Але ніхто не азваўся. Чалавек пэўна заўважыў старонняга ці не адразу ў той нават момант, як Залуцкі паказаўся на галым месцы, бо перастаў трэсці дрэва і цяпер сядзеў там, не варушыўся, можа, цікаваў з вышыні. Хвіліны праз тры зноў зашумела — на краю паляны раптам здрыганулася высокае, вілаватае дрэва і закалацілася ледзь не да самых карэнняў. Штосьці густа пасыпалася з яго галін на зямлю. Залуцкі падышоў пад самае дрэва. Гэта была лясная яблыня-дзічка, і пад ёй, на траве, валяліся ляскоўкі. Увосень, калі капаюць бульбу, такія яблычкі бываюць жоўтыя і нават смачныя, але цяпер пад яблыняй ляжалі адны зелянкі. Навошта чалавек страсаў іх?

— Што з імі рабіцьме? — задраўшы галаву, гукнуў Залуцкі.

Яблыня перастала шумець. Нездаволены голас спытаў зверху:

— Курыць маеш?

— Маю.

Зашамацела лісце, і Залуцкі ўбачыў прадаўгаваты твар пажылога чалавека, на якім вылучаліся запалыя вочы і шырокі, з тоўстымі губамі рот. Гэта і быў Андрэй Хрупак. (Праўда, Залуцкі пра гэта дазнаўся многа пасля.)

— Злазьце,— махнуў да сябе рукою Залуцкі,— перакурым.

Чалавек трохі памарудзіў, быццам памеркаваў, і пачаў спускацца, чапляючыся за галінкі, уніз. Нарэшце ён ухапіўся рукамі за апошні сук, павіснуў на момант і тады ўжо скокнуў на зямлю. Быў ён высокага росту, ссутулены. Гадоў меў, мусіць, за паўсотню. Насіў пацёрты скураны картуз на рухавай галаве і парваныя гумавыя боты на цыбатых нагах. Рукі і твар нібы закапцелыя, і адзенне, памяты картовы касцюм, таксама: акурат вясковы механізатар.

Залуцкі дастаў з кішэні пачак з папяросамі.

— А махры, выпадкам, няма?

— Няма,— адказаў Залуцкі.

— Махра, яна мацней прадзірае,— растлумачыў Хрупак.

Адышліся да калёс, селі на аглоблі, закурылі. Залуцкі зацягнуўся дымам і, выпускаючы яго, спытаў:

— Дык што з імі будзеце рабіць? — І паказаў рукой пад дрэва.

— Есці, што ж яшчэ можна з імі,— зрабіў здзіўлены выгляд чалавек.

— Але ж гэта як воміга. Дзіўна, як яны адпадаюць, зялёныя такія.

— Не вельмі яны ўжо і зялёныя,— не згадзіўся Хрупак.— Улежацца ў саломе. А на зіму — у бочку. Не садзіў, не расціў, а мочаных яблык ад пуза.

— Але ж яны і на дрэве даспелі б...

— Гм,— скептычна ўсміхнуўся Хрупак.— Будзеш чакаць, то, мажа, і не дачакаешся. Думаеш, адзін я ведаю пра гэтыя яблыні? Пра іх усе ведаюць. Не, тут — хто першы. Дык няхай буду я першы. Гэта няважна, што ранавата. Праўда гніла, ды богу міла — яна пад елкай і сасонкай начавала, а мы асінку тады ды ліпку гладалі.

Залуцкі пакруціў галавой — мудрагеліста гаворыць чалавек.

— Можа, даў бы яшчэ адну папяросу,— папрасіў раптам Хрупак.

Залуцкі падаў увесь пачак, але Хрупак выняў толькі адну папяросу і паклаў сабе за адтапыранае вуха.

— Цяпер курыва да самага дому будзе,— з задавальненнем сказаў ён.— Вось зараз зграбу гэтую вомігу, як вы кажаце, ды хутчэй дахаты.

Мусіць, Хрупак спадзяваўся, што і Залуцкі падымецца з ім разам, пойдзе сабе. Але той, быццам і не спяшаўся, застаўся сядзець на аглоблі. Хрупаку гэта не спадабалася — ён засоп, ссунуў свае абгарэлыя бровы і, не гаворачы больш ні слова, узяў з калёс пусты мяшок. Падбіраў ён яблыкі спакваля, спачатку валачыў за сабою мяшок, а як толькі пацяжалела, то паставіў яго пад яблыняй і пачаў зграбаць яблыкі ў картуз і высыпаць затым у мяшок. Кружыў ён пад дзічкай доўга і ўсё моўчкі.

Тады загаварыў Залуцкі:

— А што гэта? Лісце — быццам у свойскага дрэва, а плады?..

— Гэта і ёсць свойскае дрэва. Яблыня,— з прыкметнаю злосцю ў голасе адказаў Хрупак.— Была свойская, а стала не свойская. Здзічэла. Як пакінулі людзі, то і здзічэла.

— Даўно?

— Што даўно?

— Не жывуць тут?

— Даўно, як з хутароў ссялілі, з таго часу і не жывуць. А ты хто ж будзеш? Можа, новы аграном?

— Не.

Але Хрупак быццам не пачуў, што адказаў Залуцкі.

— Ты не думай, што я на калгасным. Конь у мяне свой.

— Хто ж гэта цяпер у вёсцы свайго каня мае?

— Той, хто заўсёды меў, той і цяпер без каня не жыве.

— Значыць, ты аднаасобнік?

— А што?

Залуцкі ўсміхнуўся:

— Нічога, але я, грэшным дзелам, думаў, што аднаасобнікі перавяліся.

— Не перавядуцца, пакуль не перавядуць іх,— здзекліва сказаў Хрупак і раптам зусім раззлаваў-

ся: — Ды, зрэшты, хто ты такі, каб перад табой вылузвацца?

Калі па-разумнаму, то Залуцкаму хоць цяпер варта было б падняцца ды пайсці сваёй дарогай, каб не пасварыцца з чалавекам, тым больш што ўжо станавілася цемнавата на паляне, але тое, што Хрупак немаведама чаго пачаў злавацца, якраз і стрымала.

І ён сказаў, спрабуючы надаць сваім словам жартоўны тон:

— Мы яшчэ не паспелі пазнаёміцца, а ўжо быццам як сварымся.

— Няўжо? — здзіўлена ўсклікнуў Хрупак, і Залуцкі адчуў у яго здзіўленае прытворства.— А я і не заўважыў. Тады як хутчэй трэба мірыцца. Шкада вось толькі, што няма пляшкі.

Чалавек спрабаваў куражыцца, і ад гэтага Залуцкаму зрабілася прыкра,— і пажылы мужчына раптам на яго вачах стаў ледзь не блазнам.

Нарэшце Хрупак пазбіраў ляскоўкі, узваліў хатомку на плячо і лёгка панёс яе да калёс. Залуцкі падняўся з аглоблі, хацеў адысціся ўбок, але Хрупак спытаў:

— Можа, нам па дарозе?

— Мне ў Баравец,— сказаў Залуцкі.

— Тады якраз палавіну дарогі праедзеш. Вядзі каня.

Залуцкі адвязаў каня, прывёў і паставіў у аглоблі. Але запрагаў сам гаспадар: Залуцкі ажно залюбаваўся, як Хрупак спрытна закладаў у гужы дугу і пасля адным махам зацягнуў супоню, упершыся каленам у клешчы, пры гэтым у яго руках не было нічога лішняга.

Ужо на калёсах Хрупак спытаў Залуцкага:

— Нешта я ніяк не прыпомню. Чый ты там, у Бараўцы?

Залуцкі ўсміхнуўся:

— Прыпомніць цяжка. Нават немагчыма. Я ў зяцях там.

— У прымаках ці як?

— Проста ў зяцях. Лічуся зяцем у цешчы.

— У каго?

— У Домны, што з Прусіна.

Хрупак павярнуўся тварам да Залуцкага і з цікавасцю, быццам упершыню ўбачыў, паглядзеў яму ў твар.

— У яе ж, здаецца, двое. Дык каторы? Той, што на прамкамбінаце работае? — спытаў ён.

— Не.

— А-а-а, ведаю. Чуў і пра вас. І жонку вашу ведаю,— перайшоў ён на «вы».— І, наогул, усю сям'ю ведаю. З цесцем вашым, нябожчыкам Цімохам Лук'янавічам, амаль усю грамадзянскую прайшоў. Як Шчорс сюды да нас прыйшоў з Унечы, так мы і пайшлі з ім.

— Шчорс? — здзівіўся Залуцкі.

— Шчорс. Да Унечы ж ад нас рукой падаць. Вось і прыходзіў ён Саматэвіцкую рэспубліку падаўляць. Была такая рэспубліка ў Саматэвіцкай воласці. Багацеі стварылі на чале з местачковымі эсэрамі. Узброілі вясковую галоту вінтоўкамі, якія на складзе вайсковым былі, і падбухторылі на тую рэспубліку. А якая рэспубліка? Проста не хацелі даваць хлеба новай уладзе. Але Шчорс іх там хутка пакараў. Стрэліў некалькі разоў з гармат, і мужыкі паразбягаліся.

Дарога па выгары была няроўная — то на выбоінах, то на пясчаных купках,— і калёсы ўвесь час калываліся, таму ехаць было дрогка, асабліва на голых дошках. Да таго ж па твары балюча хвастала голле, і Залуцкі адно рабіў, што слухаў свайго спадарожніка ды ўхіляўся, каб не зачапіцца за які-небудзь сук. Але хутка здагадаўся — прыхінуўся спіной да мяшка з яблыкамі ды так і сцішыўся. Спадарожнік яго тым часам падганяў каня і не пераставаў гаварыць: раптам ён нібы палагоднеў.

— Я тады малады быў. Якраз падрос, а Шчорс набіраў да сябе вясковых хлопцаў. Запісаўся і я. Цэлы ўзвод нас сабраўся. А камандаваў цесць ваш. Справядлівы чалавек быў. І тады, і пасля, калі ўжо дырэктарам у Бараўцы быў.

Залуцкаму, вядома, прыемна было слухаць добрае пра свайго цесця, якога ён, праўда, ніколі не бачыў — той загінуў у сорак першым, пры адступленні на Смаленск, але, пэўна, самае цікавае з усяго, што ён цяпер пачуў, было тое, што расказаў яго спадарожнік пра сябе: гэтакі закаранелы аднаасобнік, прынамсі, так здалося Залуцкаму, і раптам — былы чырвонаармеец славутага Шчорса. Неяк не стасавалася адно да аднаго, і Залуцкі асцярожна спытаў:

— Цікава, а чаму ж вы не паступілі ў калгас? Ка-

жаце, ваявалі за савецкую ўладу і вось быццам і не разам з савецкай уладай...

Хрупак ад гэтых слоў раптам сцяўся ўвесь, і без таго ссутуленая спіна яго згорбілася, быццам навалілася на чалавека што; мінуў усяго адзін кароткі момант, і Хрупак крута, усім корпусам, павярнуўся да Залуцкага, і тады Залуцкі ўбачыў у ягоных пачырванелых вачах пагарду да сябе і агіду.

— І не адзін раз ваяваў! — ускіпеў Хрупак.— Я за гэтую вашу ўладу і ў грамадзянскую, і ў нямецкую нававяваўся!

Залуцкі адчуў, як спярша прыкрая чырвань заліла яму твар, а затым дробна-дробна стала торгацца нейкая жылка над правым вокам — з ім гэтак здаралася, калі пасля раптоўнай збянтэжанасці звычайна пачынала разбіраць злосць.

— А чаму гэта «вашу»? — націскаючы на апошняе слова, зусім спакойна, можа, нават занадта злавесна, працадзіў скрозь зубы Залуцкі.

Але Хрупак не адвярнуўся і не адвёў вачэй.

— Чаму, пытаеш? — заёрзаў ён на калёсах.— Ды таму, што многа вас тут ходзіць вось, разумнікаў! Не паспеў сесці на воз, а ўжо сам кажа — «быццам і не разам з савецкай уладай...» А што ты шупіш?

— Даруйце, але я не зусім гэта меў на ўвазе, калі гаварыў так.

— Няма чаго даравацы! Я ўсё жыццё пра гэта чую: толькі плявузгаюць, не разам! Як ваяваць за савецкую ўладу, то разам, а як што-небудзь, то не разам. Во што значыць захацець жыць па-свойму! Быццам парушына на воку ў дурняў стаў. А я, можа, і не іду ў ваш калгас таму, што мне дазваляе савецкая ўлада і без калгаса жыць. Што я там, у калгасе, не бачыў? Там і без мяне хапае. А я заваяваў сабе права жыць сваім дваром яшчэ ў васемнаццатым. Тпр-р-ру! — Ён спыніў каня і паказаў пугаўём на альховыя кусты.— Злазь! Цяпер сам дойдзеш!

Залуцкі саскочыў, як укушаны, з калёс і саступіў на абочыну, каб не зачапіла воссю. На душы зрабілася брыдка і неспакойна — мусіць, адным часам і за няўдалую размову, якая так неспадзявана скончылася, і за тое, што спадарожнік яго — і там, на паляне, і цяпер, як ужо ехалі,— злаваўся і плёў абы-што, прынамсі, так здавалася Залуцкаму. Разам з тым з'явілася

таксама і разумная нездаволенасць сабой — раптам немаведама чаго пачаў «пароць гарачку» ды сварыцца, замест таго каб гаварыць разважліва і, урэшце, пераканаць чалавека! Але Залуцкаму, бадай, сёння ўпершыню выпала гаварыць на такую «далікатную» і адказную тэму, і яму было крыўдна і сумна ад таго, што паміж людзей яшчэ жыве такі вось натапыраны і разлютаваны селянін, і, можа, людзі нават не ведаюць пра гэта.

Хрупак тым часам выцяў лейцамі свайго лянівага каня, і калёсы, падскокваючы на выбоінах, затарахцелі па вузкай дарозе, заціснутай з абодвух бакоў альховымі кустамі.

Сцежка, якую неўзабаве адшукаў Залуцкі паміж кустоў, вывела яго на край поля, дзе на ржышчы скрозь валялася паклычаная камбайнам салома. На полі яшчэ было як відна, і на захадзе, дзе зайшло сонца, не паспела дагарэць над лесам цёмна-сіняе неба. Залуцкі ўзышоў на самы горб няроўнага поля, з-за якога выступалі вільчакі баравецкіх хат, і азірнуўся назад. Трохі ў нізіне патанала ў шэрых прыцемках Шацікава выгара, парослая маладымі ліпамі, арэшнікам і вольхай. Адтуль не далятала ніводнага гуку. Толькі нейкая вялікая адзінокая птушка цяжка махала крыламі, быццам ляцела на вецер.

. . . .

Але самае галоўнае пра вугольшчынскага аднаасобніка Залуцкі пачуў пасля, можа, праз год ці нават болей. Расказаў яму настаўнік Панас Ігнатавіч Зазыба, чалавек разважлівы і разумны, які скончыў некалі ў Рагачове настаўніцкую семінарыю і зарабіў у Бараўцы пенсію. Раптам па вёсцы пайшоў пагалосак — Андрэй Хрупак прадае калгасу сваю зямлю.

— Значыць, знямогся,— сказаў Панас Ігнатавіч.— Раз Хрупак надумаў адмовіцца ад свае зямлі, значыць, яна яму стала непатрэбная.

— Пастойце, а ці не той гэта Хрупак, што са мной размаўляў у Шацікавай выгары? — схамянуўся Залуцкі.— Там, на паляне, расце яблыня. Можа, ведаеце, на дварышчы, дзе хутар быў?

— Вядома, той. Болей тут ва ўсім наваколлі ўжо няма аднаасобнікаў.

— Дык ён ляскоўкі абтрасаў. Казаў, што яблыня здзічэла. І яшчэ ён казаў, што ў Шчорса ваяваў.

— Гэта праўда, ваяваў. І ў Шчорса ваяваў, і ў партызанах ужо ў гэтую вайну быў.

— Але надта дзіўны чалавек. Лаяў усіх і ўсё.

— Гэта, мусіць, ад зайздрасці ў яго. Калгаснікі сталі лепей жыць за яго, вось ён і лаецца. А то, бывала, усміхаўся і жабракамі называў — маўляў, вось вам як не лавіцца. Цяпер пацягайце на сабе і барану, і плуг. А наогул, чалавек ён... ну, адным словам, не шкодны, ці як гэта называецца. Гэта калі не ведаючы паслухаць яго, дык жахнуцца можна. А ўсё пакутуе праз «сваю зямлю». Як ухапіўся за яе пасля рэвалюцыі, то ўжо і не захацеў выпусціць з рук. Страх у ім перад зямлёй. Гэта як хвароба. І пачалася яна, мусіць, яшчэ тады, калі дзіцем хадзіў «пасабляць» людзям. Бацька яго зямлі мала меў, адзін шматок, а дзяцей напладзіў, дык дзе ты іх накорміш! У сям'і толькі і размоў было што пра зямлю. А тут савецкая ўлада спярша дала зямлю, пасля быццам бы і назад адбірае. У калгас трэба ісці. А хто яго ведае, той калгас? І вось замест таго каб спярша вылечыць Андрэеву хваробу, каб ён не баяўся за сваю зямлю, яму прапаноўваюць аддаць тую зямлю ў калгас.

Панас Ігнатавіч паглядзеў у вочы Залуцкаму, усміхнуўся.

— Я трохі ведаю гэтага Хрупака. Жыву тут не першы год, ды і так, здаралася, сустракаў. Жонка яго адразу пасля вайны памерла, дзеці на руках засталіся, а я якраз сакратаром тэрытарыяльнай партарганізацыі быў. Сустрэў неяк на вуліцы яго, пачаў гаворку — як, маўляў, мадзееш, Андрэй, цяжка, мусіць, аднаму такую араву дагледзець? Павесіў галаву. «Цяжка,— кажа,— вельмі цяжка!» Ды я і па вачах бачу: цяжка чалавеку. Гавару яму: «Давай, Андрэй, падавай заяву ў калгас, неяк разам там з людзьмі і агораеш сваё гора».

Ён паслухаў і сумна ў адказ: «Не, у калгас я не пайду, пра гэта не варта нават і балакаць». Але я спытаў яшчэ: «Скажы, Андрэй, няўжо ў цябе ніколі не ўзнікала жаданне кінуць сваё аднаасобніцтва ды ў калгас падацца?» — «Узнікала,— кажа,— але то было даўно, і таму будзем лічыць, што няпраўда». А я паверыў яму. Вядома, з'яўлялася такое жаданне. І не адзін раз. Але, мусіць, заўсёды знаходзіліся прычыны, якія

стрымлівалі яго. У трыццатым, калі калгасы стваралі, раптам надумалі раскулачыць яго, нават завезлі ў Магілёў, але ні гаспадаркі, ні сям'і не зачапілі, бо нічога кулацкага, вядома, у яго не было. Але самога ў турме трохі патрымалі. Д'ябал яго ведае, што яму інкрымінавалі, можа, нават проста з вачэй хацелі падалей прыбраць: як-ніяк, а былы дабраволец, чырвонаармеец упіраецца, не хоча ў калгас, падае гэтым дрэнны прыклад. А пакуль Андрэй вярнуўся з «камандзіроўкі» сваёй, калгас быў арганізаваны. Аднаасобнікам устанавілі цвёрдае заданне. Атрымаў такое заданне і Андрэй. Пачухаў галаву, але што зробіш. З норавам ён быў яшчэ і тады. Ды і тое, што ваяваў у грамадзянскую вайну, адвагі яму прыбаўляла. А тут яшчэ, як назло, адразу пасля калектывізацыі галодны год настаў, ды не адно лета. Тым часам аднаасобнікам быццам і нішто сабе — жывуць і не наракаюць: ні на нішчымніцу не скардзяцца, ні пазычаць не пазычаюцца. Дзіва, дый годзе! Выходзіць, што Андрэй Хрупак не прагадаў. На язык ён быў востры, ну і давай пасміхацца. З таго часу і пачаў Андрэй хадзіць у «контрыках». Згарыць у калгасе гумно — аднаасобніка Хрупака на допыт. Здохне на калгаснай ферме карова — зноў на Андрэя гатовы віну ўскласці. Так прасцей, не трэба галавы ламаць. Добра яшчэ, што ваш цесць, Цімох Лук'янавіч, заступаўся, не даваў свайго былога чырвонаармейца зусім у крыўду, а то б нездабраваць небараку.

Панас Ігнатавіч памаўчаў трохі.

— Вось вы сказалі пра яблыню, што ў Шацікавай выгары. Помню, стаіць там на хутарышчы яблыня. Здзічэла. Здавалася б, ненатуральна, свойская яблыня не можа перарадзіцца, а вось жа перарадзілася. Дык нешта падобнае здарылася і з Андрэем Хрупаком. Цяпер ён хоча прадаць сваю зямлю ў калгас. Смешна. Але няхай сабе. Купіць бы яе ў яго, хоць зямля ў нас не прадаецца і не купляецца. Вызваліўся б з яе ланцугоў, можа, паспакайнеў бы.

...Зямлю ў Хрупака калгас, вядома, не купіў. Але абрабляць яе Хрупак больш не стаў. Так яна і пуставала, пакуль гаспадар смалакурыў ды развозіў па вёсках дзёгаць і шкіпінар. Жыў ён цяпер на калёсах. На калёсах і смерць прыняў.

Адам Ружанцоў доўга разглядваў альбом, які яму падаў мастак Бараноўскі, гартаў няспешна старонкі, усё ўглядаўся ў твары будаўнікоў азотнатукавага завода, што былі намаляваны там. Але кожны раз, быццам міжвольна, вяртаўся да аднаго і таго ж партрэта. Ружанцову чамусьці здавалася, што чалавека гэтага ён ужо некалі ведаў. Толькі вось нечага забыўся, і цяпер, як ні спрабаваў разварушыць сваю памяць, яму не ўдавалася гэта: твар і сапраўды нібыта знаёмы — ці то бачыў калі, ці, можа, нават жыў разам. Тады Ружанцоў спытаў у Бараноўскага. Той паглядзеў і сказаў:

— А-а-а, гэта брыгадзір бетоншчыкаў. Я забыў прозвішча. Але ў Толі Арэхвы недзе запісана. Мы ж збіраемся альбом гэты выдаць. Цяпер Анатоль тэксты рыхтуе.— Мастак падміргнуў Ружанцову і раптам рассмяяўся: — А што,— спытаў,— дрэнна схоплена? Магчыма, але зарысоўваў я не з натуры. Усіх яго бетоншчыкаў з натуры, а самога брыгадзіра — не. Не было яго тады на будоўлі. Ездзіў некуды. Давялося з фатаграфіі браць, з Дошкі гонару. Вядомы там чалавек! Вось-вось Героя схопіць, можа, нават прадстаўлены ўжо. Я добра не ведаю, але Анатоль нешта гаварыў.

Ружанцоў зноў схіліўся над партрэтам, паўглядаўся колькі часу — няйначай знаёмы чалавек! — тады яшчэ спытаў:

— Дык ты не ведаеш прозвішча?

— Не, не помню. Ды мне і не патрэбна яно. Мне галоўнае твар каб. А ты пазвані Арэхве. У яго ўсё запісана.

Ружанцоў пазваніў.

— Прозвішча? — занепакоіўся нечага на тым канцы провада Арэхва.— Канечне, ведаю. Галкоўскага на азотнатукавым усе ведаюць. Хочаш падрабязнасці? Калі ласка. Галкоўскі, Іван Пятровіч, брыгадзір брыгады бетоншчыкаў. Брыгада змагаецца за званне брыгады камуністычнай працы. План... працэнты... Ага, ты хочаш біяграфічныя звесткі? Добра, слухай... Нарадзіўся ў тысяча дзевяцьсот трыццаць першым годзе, жыў у вёсцы Зацішша...

«Значыць, гэта сапраўды Янка Галкоўскі»,— падумаў Ружанцоў і раптам адчуў, што сам захваляваўся,

спытаў, перапыняючы Арэхву: — Ну, а які ён, Галкоўскі?

— Як які? — не зразумеў яго Арэхва.— Ты не сумнявайся. Павер мне, старому газетнаму прайдзісвету. (А самому яшчэ і дваццаці пяці няма.) Я гэту кандыдатуру абмацаў і знізу і зверху. Герой працы. Начальства здаволена ім амаль на дзевяноста працэнтаў, бетоншчыкі — на ўсе сто. Так што павер мне, старому газетнаму прайдзісвету, кандыдатура прахадная ва ўсіх адносінах.

— Ты з ім сам гаварыў?

— Дастаткова, што я бачыў, як ён працуе. Астатняе ўзяў з асабістай справы. Начальства таксама ў курсе. Так што павер мне, старому газетнаму...

— Добра, стары, я веру,— перапыніў Ружанцоў Арэхву.

* * *

Там, дзе жыў у маленстве Адам Ружанцоў (а гэта было на паўднёвым усходзе), хлопцаў называлі Іванамі, і Янка быў адзін, можа, на ўвесь раён — гэта сын ветфельчара Галкоўскага. Прывёз яго ветфельчар з заходняй граніцы, здаецца, з-пад самых Сувалак, калі ў трыццаць дзевятым Чырвоная Армія была ў вызваленчым паходзе. Тым часам сам ветфельчар паходзіў з мясцовых — у Зацішшы некалі бацька яго, Нупрэй, служыў у пана і разам з панам пераехаў у Прывісілянскі край. І вось цяпер Нупрэеў сын успомніў раптам, што недзе за Крычавам ёсць бацькава зямля — яму здалося, што яна надта далёка ад вайны, якая шугала ў Еўропе. Узяў — прыехаў. Прывёз таксама з сабою васьмігадовага хлапца і раматусную жонку. Але Галкоўскі, на шчасце, меў добрую сялянскую прафесію — ветэрынара, таму хутка абжыўся на новым месцы, стаў сваім чалавекам на ўвесь сельсавет, бо ў кожным двары былі і каровы, і парсюк. У школу Янка Галкоўскі пачаў хадзіць за тры кіламетры ад пасёлка, у Зялёны Бор, тады Адам Ружанцоў і пабачыў першы раз ветэрынаравага сына: па-першае, на «новенькіх» заўсёды збіраліся глядзець усёй школай, а па-другое, гэты Галкоўскі меў яшчэ і незвычайнае для тутэйшага вуха імя. Хлопец ён быў, як кажуць, свой — спрытна бегаў басанож па леташніх шышках у школьным сасонніку, па-

трапляючы аднагодкам, прасіў у старшакласнікаў «пусціць дымок», нават не шкадаваў дзеля гэтага свайго лба (плата за адну зацяжку тады складалася з пяці пстрычак) і ведаў на памяць акрамя «Ойча наш» яшчэ «Здровась Марыя». Гаварыў ён толькі па-беларуску, умеў па-польску і зусім не ведаў рускае мовы. Быў рослы і гэтым вылучаўся ў класе. Проста хлопец, пэўна, рос, гледзячы на макаўкі дрэў: меў доўгую тонкую шыю, на якой, здавалася, ледзьве-ледзьве трымалася лапавухая галава. Першы час яго дражнілі ў школе — а ў школе, калі памятаеце, усіх як-небудзь дражнілі! — «кашчэем бессмяротным». Усе смяяліся — палякі «закармілі» Янку... Але сын ветфельчара Галкоўскага прыбываў у целе даволі хутка. Гадоў праз шэсць ён ужо хадзіў з касою і дужаўся з мужчынамі.

Ветфельчар Галкоўскі ўцякаў ад вайны. Ён і сам пра гэта гаварыў. Але вайна дагнала яго. Ужо ў сярэдзіне жніўня сорак першага года немцы прыйшлі і ў Зацішша. Праўда, пабылі яны ў пасёлку нядоўга. Пастаялі дзён колькі, пасля пераехалі ў Зялёны Бор, у вёску, дзе было паболей курэй і яек, і адтуль ужо знiклі ці не на паўтара года. Навокал у вёскі наведваліся яны часта. Нават цэлыя гарнізоны былі, асабліва па той бок ракі, дзе не было лесу — на многія кіламетры адно поле ды рэдка калі ўрочышча якое ці гай. У Зацішша немцы наскочылі зноў пад канец сорак другога года, як адступала ў Мглінскія лясы Фёдараўскае злучэнне ўкраінскіх партызан. Апошні бой у іх тады быў за Цыкунамі, што непадалёку ад мястэчка, там немцы і адсталі нарэшце ад ар'ергарда злучэння. Але ненадоўга. На трэці дзень ужо ўсе зарэчныя вёскі былі занятыя. Партызаны пайшлі далей, у глыб лесу. Тады немцы, раззлаваныя няўдачай, пачалі лютаваць наўкруг. І каб не даць прытоку ў Фёдараўскае злучэнне новых мсціўцаў, камандаванне карнай экспедыцыі аддало загад знішчыць у вёсках усё мужчынскае насельніцтва, якое магло насіць зброю.

Згарэла тады і Зацішша. Згарэў у калгасным свірне і ветфельчар Галкоўскі. Але сына яго ўратаваў лёс. Янку таксама вялі разам з бацькам і іншымі зацішанскімі дзядзькамі ў свіран. І раптам канвойны, пажылы і згорблены, можа, ад марозу, немец, піхнуў хлапца перад самымі варотамі свірна ўбок — пашкадаваў, і той паляцеў кумільгом у снег, пераскочыў неяк цераз

сумёт і даў драпака з пасёлка, цаляючы па дарозе, што вяла ў вёску. Неўзабаве туды прыйшлі і зацішанскія бабы з малымі дзецьмі — без аніякага скарбу, хто ў чым паспеў выскачыць.

Вёскі навакольныя гарэлі не ў адзін дзень. І таму клубы жоўта-белага дыму, які мала калі чарнеў, доўга віселі над заснежанымі палямі і стоенымі лясамі. І ўвесь час у паветры стаяў пах гарэлага чалавечага мяса. Карнікі, відаць, збіраліся падпаліць усе вёскі, што былі па гэты бок ракі. Зялёны Бор таксама быў ачэплены, аўтаматчыкі на лыжах і ў белых маскхалатах шнырылі наўкол — у вёску прапускалі ўсіх, у тым ліку і пагарэльцаў, а з вёскі ўжо не выпускалі нікога, каб не дапусціць зносін з партызанамі. Тым часам партызаны-фёдараўцы быццам расталі дзе. Іх чамусьці не магла знайсці ў зімовых лясах ні наземная разведка, ні паветраная. Тады нарэшце і паступіла каманда аднекуль зверху — спыніць карную экспедыцыю. Разам з гэтым была нечакана спынена і акцыя супроць лясных вёсак і іх жыхароў. Такім чынам уцалеў і Зялёны Бор. Немцы знялі свае пасты з усіх сцежак і дарог і, здаецца, на другі дзень уранні рушылі да чыгункі грузіцца ў вагоны, а пагарэльцы — і з Зацішша, і з Кавычач, і з Мялька, і з Гарадка — пачалі рассяляцца па дварах. Ружанцовы прынялі да сябе Галкоўскіх — хворую ўдаву і яе сына. У Ружанцовых Галкоўскія пражылі да восені сорак трэцяга года, калі прыйшло вызваленне. За гэты няпоўны год сумеснага жыцця і пасябравалі як мае быць Адам Ружанцоў і Янка Галкоўскі. Пераехалі Галкоўскія зноў у Зацішша ў пачатку кастрычніка, пасля таго як згарэў перад боем Зялёны Бор. Цяпер ім усё роўна было, дзе капаць зямлянку — у Зялёным Бары ці ў Зацішшы,— і яны падаліся на сваё пажарышча.

Спаленыя ў вайну вёскі адбудоўваліся марудна і з вялікімі цяжкасцямі, нягледзячы на тое, што побач быў лес. К канцу вайны ў Зацішшы ў хатах жылі толькі дзве сям'і — агорала неяк сабе халупу Гапка Верамеева, у якой быў гатовы зруб, што прастаяў непрыкметна за гародамі ў алешніку ўсю акупацыю, ды яшчэ Іван Пастухоў, аднаногі сапёр, які адваяваў сваё на Проні, сабраў нарэшце талаку, і яму за адну нядзелю — з раніцы да вечара — бабы і падлеткі, такія, як Янка Галкоўскі, скідалі на старым пажарышчы яго

зруб. Астатнія пагарэльцы пачалі будавацца ў пасёлку пасля вайны ўжо. Каб вывесці людзей як хутчэй з зямлянак, дзяржава стала даваць пазыкі на будаўніцтва хат. У раёне пачалася яшчэ адна народнагаспадарчая кампанія — кампанія «па высяленню пагарэльцаў з зямлянак», прынамсі, так яна называлася ў пратаколах пасяджэнняў розных устаноў. Вобласць націскала на раён, раён у сваю чаргу на сельсавет, а сельсавет... на ўдоў. У вёску прыязджалі нават спецыяльныя ўпаўнаважаныя. Па Зялёнаборскаму сельсавету такім упаўнаважаным быў цыбаты Галуза, старшыня раённага ДТСАРМа, чалавек, аднолькава ласы як да гарэлкі, так і да баб. І вось аднаго разу гэты ўпаўнаважаны прыходзіць пад мухай да Галкоўскіх.

— Пазыку брала? — пытае ветэрынарыху.

— Брала,— адказвае тая.

— А чаму ж... тваю маць, не пабудавалася дасюль? — ускіпеў неспадзявана Галуза, выкатваючы пачырванелыя вочы.— Ты што нам зрываеш план? З цялітыкай надумала гуляць? Ты ведаеш, якая ў нас цяпер задача?

— Але ж дзе я паспею? — пачала апраўдвацца разгубленая Галкоўская.— Вунь хлопец ляпае сякерай.— Усміхнулася.— Ужо на шосты вянок ускацілі па бервяну. К зіме будзем ставіць.

Галузу нібы за жывое зачапілі.

— Нам трэба, каб ты зараз паставіла! — закрычаў ён.— А можа, пазыку пражрала?

— Ды не, ляжыць яна ў мяне, пазыка тая, але ж гэта каб да пазыкі ды цесляроў дзе знайсці. А то дзе ён адзін, хлопец мой? Будзе доўга ляпаць там...

— Значыць, не хочаш высяляцца,— шалеў Галуза.— Пазыку ўзяла і адмаўляешся будавацца? План зрываеш нам? — Галуза, як укушаны, забегаў па зямлянцы, пасля выскачыў на двор, схапіў там жалезны лом і пачаў разбураць чалеснік у печы.

Тады Галкоўская нарэшце загаласіла, ламаючы рукі. А Янка якраз быў за гародам, сядзеў на зрубе. Адразу пачуў матчын плач, кінуўся бегчы ў зямлянку. На парозе ён паявіўся з сякерай у руках і, доўга не думаючы, замахнуўся на раз'юшанага Галузу. Той павярнуўся, ударыў па сякеры ломам, выбіў яе з Янкавых рук і выскачыў сам з зямлянкі.

Праз гадзіну ў Зацішша на кані прыехаў участко-

вы міліцыянер. А к вечару з раённай міліцыі прыслалі яму падмогу — яшчэ двух міліцыянераў. Шукалі Янку Галкоўскага. І ўжо ўсе ведалі — і ў сельсавеце, і ў раёне,— што той «аказаў супраціўленне тав. Галузу, маючы на мэце забіць яго». Так было запісана ў першым пратаколе, які пасля пачаў усю тую справу. Але хлопца тады не знайшлі. Першую ноч ён прасядзеў з курапамі ў яме, за дваром, дзе хавалі на зіму бульбу, а ўранні, калі нарэшце некуды сышла з двара міліцыя, Янка вылез са свайго сховішча і адразу даў цягу ў лес.

Цяпер невядома, чым бы скончылася ўся тая гісторыя, але праз колькі дзён па ўсім наваколлі прайшла чутка — паявіўся ў раёне новы разбойнік, нават горай за самога Пялінку (быў такі пад канец вайны, дэзерцір). А некаторыя несумленныя людзі нібыта аднаго гэтага і чакалі. Нап'ецца хто-небудзь, засне дзе папала — яго і раздзене хто п'янага і соннага. Тады чалавек, каб сораму было меней, заяўляе міліцыі, што гэта Янка зацішанскі перастрэў яго па дарозе і абрабаваў, прыставіўшы да жывата рэвальвер. Прагандлюецца які-небудзь лавачнік — зноў пускае чутку, што на яго напаў зацішанскі Янка. Благая слава разносіцца хутка. Асабліва калі гэта яшчэ і выгадна сяму-таму. Адам Ружанцоў, можа, самы першы пераканаўся ў гэтым.

Тады якраз загаварылі, што недзе ў Ключах, што непадалёку ад ракі, быў абрабаваны жаркоўскі заўмаг, які вёз з сельпо тавар. Крамнік з ахвотаю расказваў, як перастрэў яго Янка — «узброены двума наганамі, зарослы шчэццю і ў бліскучых хромавых ботах»,— ачысціў воз, і «добра яшчэ, што адпусціў падобраму і па-здароваму».

Адам тыя дні даходзіў сабе метрыкі ў загсе — пасля вайны былі вялікія чэргі па розныя даведкі, таму ён выбраўся ў райцэнтр нанач, каб сярод першых стаць ля дзвярэй загса. На дарозе яго нехта паклікаў. Адам азірнуўся і ўбачыў свайго сябра.

— Здароў,— сказаў Янка, чырванеючы.

— Ну, здароў,— Адам падаў руку.

— Ты ета куды? — спытаў Янка.

— Метрыкі дахаджу. Трэба ў школу здаць. У восьмы клас іду, у мястэчка. Дык дакументы сабіраю. Метрыкі таксама патрабуюць там. У загс іду вось.

Янка пакалупаў вялікім пальцам правай нагі пясок, спытаў:

— Есці хочаш?

— Хачу,— прызнаўся Адам — быў самы галодны пасляваенны год.

— Тады хадзем.

Неўзабаве яны трапілі на сцежку, і яна прывяла да закінутага партызанскага будана, што быў на краі балота. Адам агледзеўся, усміхнуўся.

— Тут і хаваешся? А дзе ж твая зброя?

— Навошта яна мне? — здзівіўся Янка.

— А кажуць жа, што ўзброены,— сказаў Адам.

Тады Янка ўсміхнуўся — здавалася, яму даспадобы прыйшлося тое, як сказаў Адам пра зброю.

— Яно, вядома, можна было б знайсці якую ламачыну, але я ваўкоў не баюся. Ды я і не збіраюся доўга жыць так. Вось пажыву яшчэ ў будане, пакуль цёпла спаць, пасля пайду на станцыю, сяду на поезд і паеду.— Янка падумаў і з сумам спытаў: — А міліцыя часта бывае?

— Ага,— кіўнуў галавой Адам.

— Тута мяне ніхто не знойдзе,— засмяяўся Янка.— Чортеты Галуза. Праз яго ўсё. Але каб ведаў, што так выйдзе, то хоць бы ўжо...

— Дык ты тут і жывеш? — Адам стаяў ля будана, пераступаючы з нагі на нагу.

— А што? Вось зараз я цябе пакармлю. У мяне тута ўсяго хапае.— Янка палез у будан і вынес адтуль два паржавелыя селядцы, пачак пячэння і кавалачак халвы на прамасленым шматку паперы.— На, еш,— сказаў ён, глытаючы сліну.— Ты на мяне не глядзі. У мяне яшчэ ёсць... селядзец адзін, вялікі, і пячэння трохі. А халвы я не хачу. У мяне ўжо горка ад яе.

Адам сеў на траву, раздзёр селядца, запэцкаўшы пальцы аб вантробы, і пачаў з галадухі аплятаць, заядаючы сухім пячэннем.

— Смашна? — спытаў, пачакаўшы трохі, Янка.

— Ага,— прызнаўся Адам.— Гэта з жаркоўскай лаўкі?

— Ага,— заварушыўся ўзрадаваны Янка.— Ета ж як было. Ты толькі паслухай. Выйшаў я раз на дарогу, надакучыла сядзець тут аднаму, дый камары не даюць, дык я і пайшоў. Бачу, едзе еты лавашнік. Убачыў і ён мяне. Кліча. Я падыходжу, а ён і кажа, што бацьку майго яшчэ ведаў. Ну, і надаваў мне цэлае бя-

рэма селядцоў, пячэння, халвы кілаграм цэлы. Вось я і кармлюся гэтымі запасамі.

Адам перастаў ад здзіўлення есці.

— А там жа ён усім кажа, што ты абрабаваў яго па дарозе. Забраў усё, што было на возе. І ў міліцыю заявіў так. Нават сказаў, што ў цябе з сабой было два наганы.

— Хы, наганы! Яму ўжо наганы сняцца. Можа, забраў усё, што палучыў у сельпо сабе, а сказаў, што ета я.— Янка падумаў і спытаў пра другое: — А матку маю бачыў калі?

— Бачыў.

— Што яна?

— Плача.

Янка апусціў галаву, пасядзеў так, абшчапіўшы каленкі рукамі, пасля сказаў, задуманы:

— А я вось забяру яе ноччу і павязу куды-небудзь. І няхай тады Галуза са сваёй міліцыяй ловіць мяне... Ты вось што, скажы-ка матцы, каб яна прыйшла сюды, а?

— Ладна.

Але Адаму не давялося перадаць старой Галкоўскай сынаву просьбу.

Пакуль ён вяртаўся на другі дзень з райцэнтра, Янку арыштавалі. Вялі яго два міліцыянеры, пад канвоем і чамусьці без штаноў — як засталі соннага ў будане, так і павялі. А вясковыя людзі глядзелі на канвой, ківалі галовамі, уздыхалі: дзіву даваліся.

З таго часу Адам Ружанцоў і не бачыў Янку Галкоўскага.

Казалі тады, што Янку спярша трымалі пры раённай міліцыі, бо вялося следства, але ўсё чамусьці не сыходзіліся ў пратаколах канцы, і яго забралі ў Магілёў.

І вось цяпер Ружанцоў неспадзявана ўбачыў у альбоме мастака Бараноўскага знаёмы твар. За лічаныя хвіліны ў яго перавярнулася ўсё ўсярэдзіне. Верылася і не верылася. А раптам яшчэ не ён?

* * *

Вядома, Адам Ружанцоў павінен быў неадкладна ехаць на будоўлю азотнатукавага завода, каб адшукаць там Галкоўскага і не губляцца ў здагадках. Ак-

рамя гэтай, хутчэй за ўсё чыста зямляцкай патрэбы, якая падагравалася даўняй дружбай, былі і яшчэ прычыны. Справа ў тым, што ўвесь гэты час (а мінула ўсё-такі шмат гадоў) Ружанцоў жыў з адчуваннем унутранай віны і нявыкананага абавязку. Яму чамусьці здавалася — і чым далей, то ўсё болей,— што Галкоўскі, якога арыштавала міліцыя адразу ж пасля таго, як яны развіталіся ля будана, падумаў недзе тады — гэта Адам пайшоў у раённую міліцыю і заявіў на яго. Прынамсі, так павінен быў, меркаваў Адам, падумаць Галкоўскі, бо адзін ён ведаў пра той будан і аднаму яму даверыўся па дружбе «злачынца», які не меў за сабою ніякіх злачынстваў. І Адам, вядома, пакутаваў, на душы ў яго было неспакойна заўсёды, як агортвалі ўспаміны пра тое пасляваеннае лета. Але ён ніколі не сказаў нават самым блізкім сябрам, што бачыў у лесе Галкоўскага: адным часам баяўся сам, каб не зачапіліся пасля, і не хацеў, каб пра яго кепска падумалі. Калі Галкоўскага вялі пад канвоем па вясковай вуліцы, Адама не было ў вёсцы — яшчэ не вярнуўся з райцэнтра. Але каб ён і быў, то наўрад ці выйшаў бы насустрач: мусіць, не здолеў бы па маладушнасці глянуць сябру ў вочы, ведаючы, што той мог западозрыць яго. Пра большае тады не думалася. Нават не думалася, што Янку нечым можна дапамагчы наогул,— можа, таму, што яшчэ не да канца была парушана псіхалагічная сувязь паміж ваенным часам, калі не лічыліся ні з самім чалавекам, ні з заступнікамі яго, і пасляваенным часам, калі яшчэ за першыя гады людзі не паспелі ўсвядоміць як мае быць, што цяпер усё за чалавека і ўсё для чалавека: як ні дзіўна, але багата што атаясамлівалася яшчэ. Разам з тым быў у Адама Ружанцова і абавязак перад Галкоўскім. Дакладней, не перад ім самім, а перад ягонай маткай, бо тая, як памірала, вельмі прасіла, забываючы нават на фізічныя пакуты:

— Ты, Адамік, прашу богам, не пакінь майго Іванньку. (Яна ўжо называла сына па-зацішанску.) Знайдзі яго, Адамік... У тым Магілёве... Знайдзі. Ён жа адзін у мяне на белым свеце...

Але што мог зрабіць тады пятнаццацігадовы Адам Ружанцоў? Тады наогул ніхто са знаёмых не разумеў як след, што здарылася з сынам Галкоўскай. Не ведалі таксама, як вядзецца і следства па яго справе: у

турму да яго хадзіла адна маці — ды і то, калі ёй лепшала,— і яна не мела ахвоты гаварыць пра гэта. І ў Зацішшы, таксама як і ў Зялёным Бары, надта здзіўлены былі, што не было над ім суда. Прайшла раптам чутка, што яго апраўдалі. Але то былі ўжо адны здагадкі...

Цягнік у абласны горад прыйшоў пад вечар, і Ружанцоў, дачакаўшыся на вакзале аўтобуса, паехаў адразу на будоўлю. Дарогу на азотнатукавы ён прыкладна ведаў. Яго не бянтэжыла нават, што рабочы дзень, бадай, кончыўся.

— Брыгада Галкоўскага? — Дзяўчына ў канторы заводакіраўніцтва доўга гартала нейкія табелі, пасля, як абураная, усклікнула: — Дык гэта ж бетоншчыкі! Так бы і сказалі адразу. А то — брыгада Галкоўскага! Ці ж у мяне тут адна гэта брыгада? Бетоншчыкі цяпер заняты на плывуне. Ведаеце, дзе аварыйны будынак?

Ружанцоў кіўнуў галавой — маўляў, ведаю,— хоць і не меў ніякага ўяўлення, дзе гэта. Але адчыніліся дзверы ў бакоўку, і адтуль выйшаў высокі мужчына з задуменным тварам. Гэта быў галоўны інжынер будаўніцтва. Ён паглядзеў на Ружанцова, пасля перавёў позірк на дзяўчыну:

— Таварыш да мяне?

— Не, Анатоль Сцяпанавіч,— сказала дзяўчына,— яму патрэбны Галкоўскі. Гэта, помніце, брыгадзір бетоншчыкаў.

Галоўны інжынер усміхнуўся. Пастаяў трохі пасярод пакоя, пасля кіўнуў галавой Ружанцову — маўляў, хадзем,— і рушыў да парога.

— Разумееце,— раптам разгаварыўся па дарозе галоўны інжынер,— калі закладвалі там жа, паблізу, будынак, ведалі — блізка ад паверхні плывун.— Ён не пацікавіўся, з кім ідзе.— Давялося забіваць жалезабетонныя палі. На дзевяць метраў у зямлю, быццам наскрозь. Цяпер будынак стаіць, як... І стаяць будзе! А тут і не падумалі пра плывун. Геадэзісты супакоілі. Сказалі, што грунт цвёрды. Сукіны дзеці!

Плывун ужо каторы дзень пагражаў разбурыць будынак. Адзін вугал будынка ўжо абваліўся ледзь не да самага даху, пад ім не было фундамента, і цэглу не мог

утрымаць нават бетон: усё паглынала густая пясчаная каша, перамешаная з торфам. Работы каля будынка вяліся і дзень і ноч. Але перамагчы плывун не маглі. Спачатку прыгналі былі экскаватар. Думалі, што той вычарпае плывун. Але экскаватар давялося здымаць — па-першае, ён не дапамагаў, а па-другое, убачылі, што і пад ім пачынае асядаць грунт.

На гэтым плывуне, ратуючы будынак, папрабавала свае сілы не адна брыгада. Цяпер працавала брыгада Галкоўскага. Начальства рашыла, што толькі яго бетоншчыкі здолеюць даць рады.

Спярша хлопцы падумалі загаціць плывун. Пачалі вазіць каменне, зрушвалі цэлыя валуны, пасля сыпалі цэмент, нарэшце дабраліся і да бетону. Але плывун быццам насміхаўся з брыгады, усмоктваў з аднолькавай прагаю ўсё, што толькі кідалі яму, і па-ранейшаму пагражаў будынку.

Бетоншчыкі хадзілі злосныя, абляпаныя плывуновай тванню. Нарэшце некаму прыйшло ў галаву — гарадзіць, трэба гарадзіць! І ўсе раптам з палёгкаю паглядзелі адзін на аднаго: сапраўды, у тынкоўшчыкаў таксама не бярэцца раствор за голую сцяну, робяць абрашотку. Значыць, і тут трэба прыдумаць штосьці падобнае.

Калі Адам Ружанцоў і галоўны інжынер будаўніцтва падышлі да аварыйнага будынка, там ужо ўсе — і інжынеры, і бетоншчыкі, і шафёры самазвалаў — ведалі, што нарэшце з плывуном пакончаць. Бетоншчыкі Галкоўскага рабілі з дошак першую клетку, каб паставіць яе пасля на плывун і вычэрпваць яго, залівaючы адваяваную плошчу бетонам.

Ружанцоў адразу пазнаў Галкоўскага. Высокі і шыракаплечы, той стаяў над абрывам, дзе шыпеў унізе ўспучаны плывун, і твар у яго — скуласты і чарнявы — быў трохі стомлены і нахмураны. Янка быў вельмі падобны на свой партрэт, які бачыў Ружанцоў у альбоме мастака Бараноўскага; нават тая самая пасмачка попельных валасоў спадала на яго лоб. Але гэта ўжо быў, вядома, не той Янка Галкоўскі, якога некалі ведаў Адам Ружанцоў. Гады, што прамінулі, зрабілі з падлетка мужчыну. Але было ў гэтым Галкоўскім нешта і ад зацішанскага Галкоўскага. Напрыклад, Янка па-ранейшаму, калі задумваўся, глыбока закусваў ніжнюю губу. І рукі ён гэтаксама трымаў у кішэ-

нях штаноў — засуне кулакі і адвядзе ад сябе локці, нібыта выварочваючы іх.

Але вось Галкоўскі павярнуўся, і нахмураны твар яго быццам зварухнуўся: на вочы яму трапіўся Адам, і ён адразу пазнаў яго, нейкі момант стаяў, як утрапёны, і нельга было здагадацца, рады ён сустрэчы ці не. Адам ужо збіраўся ступіць насустрач свайму былому сябру, але той раптам нібы спахапіўся чаго і адвярнуўся. Тым часам яго ўжо нехта клікаў: ужо гатова была першая клетка, збітая з дошак, і яе пачалі апускаць на плывун.

Брыгада Галкоўскага заставалася працаваць і ўночы: плывун не затрымліваўся ні на рыдлёўках, ні на шуфлях, і яго даставалі з клеткі вёдрамі, забіваючы яе бетонам. Адам Ружанцоў таксама не адыходзіў да самай поўначы ад аварыйнага будынка. Яго таксама захапіла ўсеагульная ўзрушанасць. Але да Галкоўскага ён не набліжаўся. Стараўся нават не трапляцца брыгадзіру на вочы — трохі бянтэжыла тое, што Янка раптам не захацеў падысці пры людзях, разам з тым не хацелася і замінаць у такі час.

Затое назаўтра, недзе ўжо ў другой палавіне дня, Галкоўскі сам прыйшоў па Ружанцова ў нумар гасцініцы, што была тут жа, амаль на будоўлі завода. Прыйшоў нечакана, падаў руку і нечага сумеўся.

— Я цябе адразу пазнаў,— сказаў ён Адаму.

— І я цябе таксама,— па-сяброўску ўсміхнуўся Ружанцоў.

Тады Галкоўскі сеў на крэсла, выпраставшы ногі на сярэдзіну пакоя, і прасядзеў так колькі часу з апушчанай галавой, быццам яму цяжка было гаварыць.

Ружанцоў падышоў да Галкоўскага, паклаў яму на плечы далонямі абедзве рукі, сказаў:

— Ты не ведаеш, як я рады, што мы нарэшце сустрэліся.

А той нібы чакаў аднаго гэтага прызнання — пацёр ад задавальнення адна аб адну рукі і зажмурыў павільгатнелыя вочы.

— Ну вось што,— сказаў Галкоўскі праз момант тонам вельмі занятага чалавека, якому нельга пярэчыць.— Хопіць сядзець тут. Хадзем да нас. Гэта недалёка. Во, амаль адразу за гасцініцай. Ужо і жонка мая ведае, што ты прыехаў. Хоча і яна пабачыць цябе. Хадзем, а то не паспеем — ёй у другую змену сягоння.

Галкоўскія жылі ў вёсцы, якая сваімі крайнімі дварамі падыходзіла да самай будоўлі,— яны здымалі там у гаспадара пакой, і Адам з Янкам прыйшлі туды яшчэ да жончынага адыходу. Янкава жонка, малая, як недарослая, але на дзіва прыгожая і рухавая жанчына, сустрэла іх на ганку, стала перад госцем і нечага пачала ўсміхацца, пазіраючы на яго ва ўсе свае шэразялёныя вочы, але гаворкі доўга не пачынала.

— Ну, вось, і ў Івана майго зямляк знайшоўся,— ледзь не прапела яна мяккім грудным голасам.— Вы гэта першы да нас завіталі,— дадала яна яшчэ ці то шкадуючы, ці то радуючыся, і, мусіць, здагадаўшыся, што далей пакуль няма пра што гаварыць, заспяшалася ў хату, на кухню.

Мужчыны зайшлі ў пакой — чатыры крокі ў адзін канец, чатыры ў другі.

— Вось так мы і жывём,— быццам парушаючы якую няёмкасць, пачаў Галкоўскі.— Не надта самавіта, але мы прывыклі. Увесь час пераязджаем. Сёння тут, а заўтра там. Як цыганы некалі. Затое завёмся будаўнікамі.— Сказаў і заўсміхаўся на ўвесь твар — яшчэ больш пачарнелы ад загару, з высокім, ледзь не квадратным ілбом.— І дачка ў нас ёсць. У школе ўжо. І таксама ў другую змену.

Жонка Галкоўскага, якую звалі Наталляй, спрытна і хутка сабрала на стол, зняла клятчасты пярэднік,— яна была тынкоўшчыца на будоўлі і ў яе пачыналася змена.

— Гэта добра, што вы прыехалі, Адам,— сказала яна, перапрашаючы за сваю вымушаную паспешлівасць.— А то ён часта пра вас гаварыў...— Яна памулялася, быццам хацела яшчэ што дадаць, але паглядзела на мужа: — Ты толькі ўжо не забудзь, што па Нюрку ісці сёння твая чарга.

Ружанцоў пачакаў, пакуль сціхлі на ганку Наталліны крокі, спытаў, быццам жартуючы:

— Цябе ўжо больш не завуць Янкам?

— Не,— усміхнуўся Галкоўскі.— Цяпер завуць па пашпарту, Іванам.

Ружанцоў кіўнуў галавой:

— Што ж ты не прыехаў? Нават не напісаў?

— Спярша было сорамна. Усё не мог забыць, як вялі мяне голага... без штаноў. Пасля даведаўся, што маці памерла.

Трохі ап'янелы, Ружанцоў сказаў, але нібы між іншым:

— Выходзіла тады, што гэта я прагаварыўся пра твой будан...

— Э-э-э,— махнуў рукой Галкоўскі,— добра яны зрабілі, што забралі мяне, а то невядома, чым бы яно ўсё скончылася.— І ўсміхнуўся без ценю на твары, быццам гаворка ішла пра нейкую даўнюю забаву.

Тады Ружанцоў апусціў галаву — Янкава абыякавасць да ягоных слоў нават збянтэжыла трохі: Адам так і не адчуў, ці паверыў той яму, і ад гэтага зрабілася ажно ніякавата.

Галкоўскі крутануў галавой, быццам адганяючы якое насланнё, пачаў зводзіць гаворку на іншае:

— Раскажы хоць, як там наша Зацішша? Як вашы?

І Ружанцоў стаў з ахвотаю расказваць пра Янкаў пасёлак, пра сваю вёску. Янка сядзеў па другі бок стала, застаўленага рознымі стравамі, уважліва слухаў і не перапыняў. І толькі на вуліцы, калі ішлі да школы сустракаць малую Нюрку, спытаў раптам, чырванеючы:

— Ну, а пра мяне... што там? Мусіць, і не помняць?

— Ды спярша расказвалі цэлыя легенды, а потым перасталі,— адказаў як ёсць Адам.

Тады Галкоўскі рассмяяўся на ўсю вясковую вуліцу:

— А ведаеш, што мне тады хацелі прышыць? Амаль усе справы, якія былі заведзены ў раёне. У міліцыі такі парадак — раз завёў справу, то ўжо абавязкова павінен раскрыць. Але самае дзіўнае — пра тое, што я накінуўся на Галузу, нават не ўспаміналі. Чамусьці рашылі маўчаць. Затое чаго толькі не прыпісвалі. Ну, і я таксама лапух яшчэ быў, усё падпісваў, што мне падсоўвалі, згаджаўся.— Ён нагнуўся, падняў з дарогі камень і адкінуў яго да нечага плота.— Але ж якраз гэта і дапамагло мне. У абласной пракуратуры раптам не паверылі, што адзін шаснаццацігадовы хлапец — гэта яны думалі, што мне шаснаццаць, а мне ж яшчэ не было,— дык што адзін шаснаццацігадовы хлапец, ды яшчэ вясковы, мог нарабіць столькі. Прыслалі ў раён свайго следчага. Цудоўнага чалавека. Паслухаў ён мяне, паляпаў па плячы і пачаў хадайнічаць, каб мяне выпусцілі. Але міліцыя заўпарцілася. Не хача даваць

задні ход, бо яшчэ ж і адказваць некаму давядзецца, што дарэмна знушчаліся. Та-а-а-кое там пачалося! Аж-но пра мяне на колькі дзён забыліся. І вось аднойчы зноў прыходзіць мой следчы, пытае: «Колькі табе гадоў?» Ну, я і кажу: «Пятнаццаць!» А следчы зноў пытае: «Хто гэта пацвердзіць можа?» — «Маці,— кажу,— хто ж яшчэ!» Аказваецца, калі мяне вадзілі, ужо з турмы, на медыцынскую камісію ў раённую бальніцу, каб устанавіць там мой узрост, то там мне далі на вока шаснаццаць гадоў, нават трохі больш. І ўжо метрыкі выпісалі. З непаўналетняга зрабілі мяне дарослым. Судзіць можна ўжо. І даць на поўную катушку. Бачыў учора плывун наш? Дык штосьці падобнае было і тады. Ледзь ужо не з галавой я сядзеў у твані. Здаецца, яшчэ б трохі, і ўсё. А тут следчы з вобласці...

— Як яго прозвішча? — спытаў Адам Ружанцоў, патрапляючы ў нагу з Галкоўскім.

— Ты ведаеш, таксама Галуза! Супадзенне якое! Цікава, а дзе ж той Галуза, праз якога я ледзь не злачынцам стаў?

— Хто яго ведае, можа, дзе спіўся.

— Мусіць, страшны чалавек быў. Гэта ж дадумацца разбурыць печ! Ну я, вядома, і не стрымаўся. А тут яшчэ маці як на тое плача. М-да, Галуза... Бачыш, на мой лёс спрабавалі паўплываць адным часам ажно два Галузы. Але якія яны не падобныя адзін на аднаго былі! Дык ты паслухай, я ж не даказаў. Следчы Галуза назаўтра пасля нашай размовы паехаў у Зацішша, пагаварыў з маёй маці. І тая пацвердзіла, што мне яшчэ няма шаснаццаці. Сказала нават, што недзе ў касцёле, дзе мяне хрысцілі, запісана ў ксяндза ў кніжках. Галуза зрабіў запыт туды, а праз тыдзень адтуль прыслалі выпіску: сапраўды, мне яшчэ не было шаснаццаці. Гэта канчаткова і пераканала раённага пракурора, выпусцілі мяне. А ты кажаш — легенда! Я сёння, вядома, жартую. Але тады чамусьці не адчуваў, што мне надта пагражае. Можа, таму, што раённы следчы ўсё намякаў — маўляў, не бойся, ты не вытыркайся на судзе, а прызнавайся, дык меней дадуць. А пра тое, што невінаваты зусім, ён, здаецца, і не задумваўся. Пад канец я ўжо таксама пачаў верыць — я злачынца. Ды і кармілі ў турме. Гэта таксама нешта значыла. Дома можна было рубіць хату цэлы дзень і

не паесці, а ў турме паложана было карміць. Але ў Зацішша мяне Галуза мой не адпусціў. Завёў у сталоўку, пакарміў, тады і пытае: «А можа, са мной паедзеш? У Магілёў? Паступіш там у фэзэо. Прафесію атрымаеш. Адтуль і маці напішаш». Падумаў я — сорамна было вяртацца ў Зацішша — і згадзіўся. І сапраўды, скончыў фэзэо, пачаў працаваць. Але маці так і не паспеў напісаць...

Галкоўскі пасля гэтых слоў колькі часу ішоў моўчкі, пасля павярнуўся да Ружанцова і зусім весела сказаў:

— А ведаеш, на чым хацелі заваліць мяне? (Дзіўна, але ж слоўцамі ён карыстаўся з таго часу!) Знайшлі тады ў будане селядца, якога не паспеў з'есці. Пячэння не было ўжо. Здаецца, табе апошняе аддаў. Але хітры жаркоўскі лавашнік. Сказаў, што бацьку майму застаўся вінаваты грошы яшчэ з даваеннага, дык хоць цяпер аддасць чым. І надаваў мне селядцоў, пячэння, халвы. Цікава, а яго пасля засудзілі?

— Здаецца, не. Але ў краме працаваць больш не дазволілі. Гэта я помню.

— Ладна, хопіць пра тое,— махнуў рукою Галкоўскі і пазяхнуў.— Усё ўжо даўно пераджыта і забыта. А ўспомнілася — таксама прычына ёсць.

* * *

Ужо быў вечар. За вёскаю, на пагорках, свяцілася сінімі агнямі аўтагенаў будоўля. І, можа, таму на вясковай вуліцы было як цямней, нягледзячы, што з вокан падала на дарогу святло. У садах і прысадах яшчэ па-летняму блытаўся ў лісці восеньскі вецер.

Адна

Уначы гулі правады. Яны гулі на непагоду — па сцяне ўжо шоргала патроху, быццам хто шкрабаў па бярвенні тонкімі кіпцямі. Усціння ляжала на ложку пад ватнай коўдрай і ўсё слухала, слухала. І сёння ёй не спалася, і яна адно правальвалася ў небыццё, ды раптоўна прахоплівалася, і тады з жахам адчувала, як зноў пачынала стукаць яе сэрца,— ад гэтага старая

ўся халадзела і думала, што дарма астаецца на ноч адна, не бярэ каго да сябе ў хату.

Гэтае восені прасіліся настаўнікі — маладая пара, але Усціння адмовіла, сказала, што не мае ўжо сілы даглядаць, а там яшчэ, можа, прыедзе і свой хто.

Сваіх ажно чацвёра ў яе. Было больш, ды двое памерлі, а самага большага паранілі ў вайну, і ён сышоў у яе на руках крывёй. Цяпер Усцінніны хлопцы жывуць па гарадах. Трое жанатыя. Халасты адзін, самы меншы — Міцька. Старэйшыя, бывае, завуць маці да сябе, але яна як з'ездзіла да аднаго, Сяргея, то зняверылася і цяпер чамусьці лічыць, што сыны запрашаюць яе толькі з аднае далікатнасці, можа, нават таму, што вераць: старая ўсё роўна адмовіцца. Не заве яе толькі малодшы, які жыве адзін: яшчэ не жаніўся, хоць скора і будзе мець трыццаць. Да гэтага яна паехала б, але ён, як на тое, не запрашае — наадварот, кажа, каб жыла ў вёсцы, берагла гняздо, і гэта яе крыўдзіць. Яна, вядома, нікому не прызнаецца — не, яе сыны во! толькі згадзіся, любы забярэ! — але ў душы носіць затоеную, незласлівую крыўду. І наогул, Усціння лічыць, што каб у яе быў адзін хто, то даўно б яны жылі разам, і яна няньчыла б унукаў, а цяпер каторы і запрашае, дык нясмела, скажа — і палахліва адводзіць вочы.

Паехала Усціння была тады да Сяргея. Нявестка ліст прыслала, нават грошай на дарогу. «Прыязджайце,— просіць,— мама, жыць будзеце ў нас. Вы нам патрэбны. У нас з Сяргеем цяпер нелады, то прыязджайце, можа, пры вас ён суніменца...» Усціння прадала ледзь не за паўцаны карову, забіла дошкамі хату — і дзверы, і вокны, развіталася насаўсім з суседзямі, паехала. Пажыла там, памірыла нявестку з сынам, а пасля нявестка і кажа: «Дзякуем, мамачка, вось вам на дарогу, з'ездзіце яшчэ да Грышкі, пагасцюйце і ў іх». Усціння не паслухалася, паехала дамоў. Купіла зноў карову, стала зноў жыць адна: пакуль сыны не клічуць да сябе, значыць, у іх там усё добра.

Апошнім часам Усціння чамусьці думае больш пра Міцьку. Можа, таму, што ён быў апошні ў яе, нарадзіла яна яго, калі была ў гадах ужо, і ён доўга хварэў, а пасля трудна жыў у яе — дзяцінства яго прыпала на пасляваенную бясхлебіцу...

Правады гулі жахліва і жаласна, з нейкай асуджа-

най злосцю, быццам адчувалі, што вось-вось парвуцца. А Усцінвя ляжала пад коўдрай — балазе, цёпла было, услухоўвалася ў гэтае надакучлівае завыванне, як у незразумелую музыку, і думала сваю думу, думала і часта лавіла сябе на тым, што правады не давалі ёй дадумаць нешта да канца, трывожылі і не давалі. Часам яна гатова была нават вінаваціць сябе, што правяла і асвятленне,— што ні кажы, а лішні провад, які вось не дае спакою,— бо абышлася б і лямпай, тым больш што святло ў іх ад лакамабіля і яшчэ не ў кожнай хаце. Няхай бы лепей правялі каму іншаму, дзе яно больш патрэбна, тым жа маладым настаўнікам, што прасіліся да яе. Але ж гэты Балабкоў! Усцінвя ведала, што электрычнае святло першай ёй правялі, бо гэтага захацеў Балабкоў. Нездарма ж чужы, незнаёмы манцёр, які прыйшоў тады ўранні, спытаў, ці не родзіч ёй дырэктар саўгаса. Зрэшты, каб не Балабкоў, то Усцінвя шмат чаго не мела б на сваім двары — ні тых жа дроў, якія не паспявала папаліць за цэлы год, ні таго ж сена, аб якім ужо каторую зіму не мела клопату. Разам з тым Усцінні чамусьці здавалася — і гэта было самае недарэчнае,— што дырэктар саўгаса так стараецца для яе не столькі таму, што некалі дружыў з яе хлопцамі і, бывала, не вылазіў з хаты, колькі таму, што быў нечага злы на іх і цяпер рабіў усё назнарок, каб адно сказаць: маўляў, глядзі, цётка, які я вырас і якія твае сыны!.. Праз гэтую сваю несправядлівую падазронасць яна нават не вельмі радавалася, калі Балабкоў, праязджаючы міма, заходзіў да яе.

У хаце было цёпла і цёмна, а вочы гарэлі ад бяссонніцы і не хацелі зліпацца. Нарэшце Усцінвя перастала думаць пра сваіх сыноў, пра дырэктара саўгаса. Яна ўспомніла, што і сёння лягла на ложак не так, як трэба,— лягла галавою да печы. Забылася. І гэта тады, калі на печы заўсёды спіць кошка, якая часта, бывае, бегае да парога, але, каб скочыць на падлогу, спярша цаляе на ложак: крый бог, яшчэ ўскочыць на твар...

«Не, лепш такі і папраўдзе пушчу каго да сябе жыць»,— падумала Усцінвя. З гэтаю думкаю яна неспадзеўна заснула, а калі прачнулася — разбудзіла яе радыё,— то бралася ўжо на ранне: вокны пасінелі, на дварэ пашарэла. Усцінвя звесіла з ложка босыя ногі, нейкі час бяздумна глядзела ў цёмную пустэчу і толькі пасля таго, як адчула, што знізу цягне праз шчылі-

ны ў масніцах холадам, пачала шукаць, мацаючы, валёнкі. У споднім яна прайшлася, мякка тупаючы, па хаце, павярнула на сцяне ўключальнік і на момант зажмурылася ад зыркага святла. А калі глянула на вокны, то шыбіны зноў былі цёмныя, быццам ноч і не адступалася. Вада ў яе стаяла ў вёдрах на лаўцы ля прыпека, і яна пачала ўмывацца. Рукі доўга не слухаліся — не разгіналіся пальцы. Нарэшце Усцiння спаласнула твар — халодная вада апякла маршчыністую скуру, павекі адразу нібы палягчэлі. Тады яна цераз галаву нацягнула на сябе шырокую спадніцу, апранула суконную жакетку і пачала вілкамі вымаць з печы чыгуны, якія былі там з учарашняга дня.

Дровы ляжалі пад прыпекам, бярозавыя, амаль сухія, і старая не спяшалася кідаць іх у печ, падпальваць. Спярша пайшла даваць карове.

Ужо шмат у каго з комінаў валіў дым. Сёння ён не падымаўся, як у ціхую раніцу, проста ў неба, а хінуўся то ў адзін, то ў другі бок, нават слаўся па снезе, які ляжаў на саламяных стрэхах: вецер хоць і паспакайнеў, але быў парывісты, і цяжка было адгадаць, адкуль ён налятаў на вёску. Неба было чыстае і высокае, толькі пачырванела на ўсходзе. Яно яшчэ пакуль і не паказвала, што павінна замуціцца: пройдзе час — і за вёскай не ўбачыш ні свету, ні следу. Пазёмка мяла па нізе, нібы што дымілася, і ўсё гарнулася да сумётаў, платоў і сцен.

Карова рыкнула, пачуўшы гаспадыню, і, калі тая ўвайшла ў хлеў, тыцнула заінелаю пысай у ватоўку, лізнула рукі шурпатым языком. Усціння паднялася па лесвіцы на паддашак, скінула адтуль ахапак лугавога сена.

— Еш,— сказала карове, як разумнай,— я табе яшчэ і паранкі дам.

Яна доўга гладзіла рукой па халоднай поўсці і гаварыла карове нерастрачаныя ласкавыя словы. Пасля вярнулася ў хату, запаліла ў печы і пачала ўпраўляцца — не спяшаючыся, спакваля: яна ведала, што паспее і так за дзень перарабіць усё. Каб раней ёй гэты цяперашні дастатак, то й не трэба было б столькі гадоў гнявіць таго бога — адно жыві.

Калі Усціння падышла з вёдрамі да студні, там ужо стаяла Палага Родчышына. Маладзіца спытала:

— Цётка, ці не паглядзелі б вы сёння майго малога?

— А сама што?

— Нявыкрутка ў мяне. Паедзем з Міколам у Хоцімск. Можа, і вам што прывезці адтуль?

— Нічога мне, дзеўка, не трэба там.

Усціння ўзяла ў абедзве рукі па вядру — на карамысле яна ўжо не насіла вады — і пайшла ўгору, асцярожна ступаючы ў канаўкі, якія павыбівалі капытамі коні, ходзячы на вадапой, і ўжо зверху сказала:

— Дык ты прыводзь хлапца свайго.

Усціння несла па сцежцы цяжкія вёдры, і яны ледзь не адрывалі ёй рукі, а яна, здаецца, зайздросціла Палазе, якая была ў добрым кажуху. «І мне б такі на мае косці»,— думала старая і ўсё не магла даўмецца, чаму ніколі дагэтуль не з'яўлялася ў яе ахвота насіць кажух.

Сенцы былі расчынены насцеж, і ў хаце Усціння заспела паштальёна. Яна здзівілася, раптам адчула, як нядобра захаланула сэрца, бо паштальён да іх хадзіў з другой вёскі — чамусьці не знайшлі сярод сваіх чалавека на гэта. А паштальён адразу, не марудзячы, сказаў:

— Гэта я пенсію прынёс тваю. Учора разносіў усім, а табе не паспеў аддаць. Дык вось дамоў не пайшоў праз цябе. Начаваў у людзей.

Памаўчаў трохі і зноў сказаў:

— І пісьмо тут ёсць.

Хвала богу: пісьмо — не тэлеграма.

«Можа, ад Міцькі?» — з надзеяй падумала Усціння: ёй чамусьці хацелася, каб пісьмо было ад меншага. Усціння раптам заўважыла, што паштальён яшчэ не працверазіўся з учарашняга — вочы ў яго былі з мутнаю павалокаю і блішчалі, а пад вачамі віднеліся пухліны. Каб не затрымліваць чалавека, яна дастала з-за рамкі з фотакарткамі ручку, загорнутую ў паперку, выняла са шкафчыка, прымацаванага да сцяны, шкляную чарніліцу-двухдонку і пачала няўмела выводзіць на квітку сваё кароткае прозвішча. Паштальён стаяў нахіліўшыся, збоку, ледзь чутна, баючыся выдаць сябе, але Усціння ўсё роўна чула, як ад яго патыхала перагарам. Нарэшце яна распісалася, палічыла грошы і сунула хрусткія дзесяцірублёўкі ў кішэню ватоўкі.

Затым паглядзела, хмурачыся, на канверт — почырк сапраўды быў Міцькаў, і гэта ўзрадавала яе; сэрца ажно затахкала, стала прыемна, як у прадчуванні нечага добрага.

«Вось прыйдзе Палага і прачытае мне»,— рашыла Усціння і яшчэ раз, быццам баялася, каб не памыліцца, глянула на канверт.

Паштальён тым часам палажыў квіток у вялізную брызентавую торбу і, наўмысна бавячыся, пачаў зашпільваць.

— Галава нечага баліць,— зморшчыў ён нос; твар у яго стаў як у пакутніка.

Усціння прамаўчала. Тады паштальён пачаў зноў, але ўжо нібы вінавацячы яе:

— Гэта ж каб выспаўся па-чалавечы, а то вечна ходзі, пакуль не пааддаеш людзям іх грошы... Нават дамоў ніколі завідна не паспееш.

Усціння паспачувала, уздыхаючы.

Але паштальён не збіраўся выходзіць з хаты.

— У цябе не знойдзецца выпіць? — спытаў ён праз момант і неяк спалохана паглядзеў на гаспадыню.

— Дзе ўжо ў мяне тая гарэлка!..— махнула рукою Усціння...

— Тады б хоць гурковага расолу дала, ці што...

Усціння наліла з гладышыка расолу, падала карэц паштальёну. Той схапіў яго, паднёс к роту і пачаў, глёкаючы, піць. Усціння глядзела, як ён прагна піў, і нават не абуралася — сапраўды, небарака, забегаўся па хатах. Нарэшце паштальён выпіў расол, паставіў карэц, стукнуўшы дном аб стол, і патупаў да лаўкі, што была ля сцяны. Затым моўчкі кінуў на падлогу пад ногі сваю торбу, сеў на лаўцы, прыхінуўшыся плячом да аконнае лутк і.

— Мне ўпраўляцца трэба,— з дакорам сказала Усціння, але паштальён не пачуў яе, бо раптам заснуў, схіліўшы набок галаву.

Усціння спярша запарыла сечанку карове, занесла ў хлеў, пасля пачала таўчы бульбу. Гарачая пара апякала твар, займала дых. Старая часта спынялася, разгінала задубелую спіну, усё аддыхвалася, трымаючы над цэбрам сагнутыя рукі, якія чамусьці нават і цяпер зяблі ў яе. Цэбар было цяжка пераносіць праз высокі парог у сенцах, і яна паставіла яго, трошкі адпачыла: ёй з кожным днём станавілася ўсё цяжэй рабіць. Яна

зноў успомніла пра сыноў і падумала, што як асвяжуе свайго кабана, то першаму пашле пасылку Міцьку, бо ён там адзін. А кабан у яе вялікі, сала пэўна ж хопіць на ўсіх, і яна, як заўсёды, ажно колькі дзён будзе насіць на пошту праз усю вёску пасылкі сынам...

Ужо беглі па вуліцы ў школу дзеці. І сонца паспела выкаціцца з-пад зямлі, але не ўсё. Цяпер яно, чырвонае, патанала на небасхіле сваім ніжнім краем у сумётах. Здавалася, сонца прыкіпела там да нечага і яго ўжо нічым не падважыш.

Усцінне пабаялася, што ў кабана адбярэ хто яго мяшанку, і таму далёка не адыходзіла.

На плоце, крокі за тры, сядзелі дзве маленькія птушкі. Спярша Усцінні здалося, што гэта вераб'і. Але адна раптам ціха піснула і заспявала:

— Зінь-зінь, зінь-зінь, зінь-зінь...

Тады Усцінне здзівілася.

«Значыць, вясна ўжо хутка»,— з'явілася радасная думка.

Усцінне не ведала гэтых птушак, але іхняе «зінь-зінь» ёй было знаёма: узімку яны заўсёды лятаюць разам з вераб'ямі, а як толькі дасць адчуць сябе вясна, ужо недзе ў другой палове лютага, пачынаюць мяняць афарбоўку, выракаюцца вераб'ёў і спяваюць.

Птушкі сядзелі блізка, і Усцінне, прыгледзеўшыся, убачыла, што і хвасты іхнія даўжэйшыя за вераб'іныя. Галоўкі ў іх пажаўцелі ўжо, нават відны бурыя пярэсцінкі. Шыйкі, далей туды да плечыкаў, самі плечыкі і спінкі таксама пабурэлі.

Спяваў, мусіць, самец — быў ён трохі большы.

— Зінь-зінь, зінь-зінь...

Счакае трохі і зноў пачне:

— Зінь-зінь...

Самка слухала яго, раскрыўшы, нібы ад смагі, дзюбачку.

Слухала і Усцінне. Яна стаяла і баялася паварушыцца, каб не спалохаць, усміхалася, нават не заўважаючы сама таго.

Але нечакана віскнуў, як укушаны, кабан. Усцінне спахапілася, і калі павярнулася, то ўбачыла разам з кабаном ля цэбра нечага сабаку. Кабан стаяў, натапырыўшы хіб, быццам хацеў напасці на няпрошанага госця, а сабака тым часам прагна жэр вараную бульбу. Усцінне ў адно імгненне схапіла сукаватае палена, што

валялася ў снезе, і, злаўчыўшыся, выцяла ім сабаку. Сабака вякнуў з перапуду, адскочыў ад цэбра і нейк бокам, мусіць, баючыся, каб яшчэ не папала, пабег за хлеў. Усцiння пагладзіла рукой між вушэй кабана, нагнула цэбар, падклаўшы пад яго палена, і зноў паглядзела на плот. Але птушак там ужо не было. Праз нейкі момант з-за хлява, аблізваючыся, выйшаў сабака, узбег на сумёт, які пабраўся шаранам, і тады Усцiння ўбачыла, што гэта была шчэнная сучка — вялікі жывот свой яна ледзь не валачыла па снезе. Старой раптам нядобра зрабілася, што ўдарыла сучку.

«Каб жа знаццё, што шчэнная,— пашкадавала яна,— то ўжо неяк бы па-другому прагнала ад цэбра».

Сучка тым часам села на сумёце, пазіраючы на сваіх крыўдзіцеляў.

Яна, мусіць, чакала, пакуль адыдзецца Усцiння.

Сонца ўжо выплыла наповерх усё і цяпер ляжала вялізным чырвоным шарам на белым узгорку.

Нарэшце сучка страціла надзею пажывіцца яшчэ і пабегла, валёхаючыся, прэч ад вёскі, у поле, дзе вецер перамятаў шорсткі снег. Яна бегла ўвесь час угору, проста на сонца. І Усцiнні здалёк здавалася, што тая вось-вось дабяжыць да яго. Але сонца хутка адарвалася ад зямлі, і калі сучка апынулася на ўзгорку, яго не дастаць было...

Усцiння доўга глядзела на адзінокую чорную кропку, што варушылася паміж снягоў, глядзела аж да таго часу, пакуль не пачалі слязіцца на сухім ветры вочы.

Шушанік

1

У невялікім, неасветленым пакоі іх было двое — Суздалеў і гаспадыня, яшчэ зусім маладая жанчына.

Дзень, што перагарэў на вачах і асыпаўся попелам за станіцаю ў стэпе, выдаўся, можа, занадта ўжо спякотны і для поўдня краіны. Таму нават цяпер, калі сонца даўно схавалася, зямля ўсё дыхала гарачынёй. Яна яшчэ не паспела вызваліцца і ад той соннай млявасці, якая ўлетку бывае на поўдні.

Суздалеў сядзеў насупраць расчыненага акна. На вуліцы, метраў за дваццаць ад дому, гарэў электрычны ліхтар, і святло, прабіваючыся праз пыльнае лісце акацый, трапляла на яго твар — смуглы, з вялікім ротам, доўгімі вейкамі і зусім звычайным, нічым не прыкметным носам.

Ціха і мякка, быццам у снег, падала ў садзе перад домам спелая курага. Над дахам цаглянага будынка, што быў добра відзен з акна, неўзаметку паварочвала свой коўш сямізорная Мядзведзіца.

Са станічнага парку, які пачынаўся адразу па той бок вуліцы, улівалася ў пакой, затапляючы яго да краёў, музыка.

Усё — і гэта цішыня, і гэта музыка, у якой мелодыі хоць і ішлі знізу ўверх, ад нізкіх нот да высокіх, стваралі ў душы нейкую няпэўнасць. Нават боязна было паварушыцца. І Суздалеў адно глядзеў перад сабой, маўчаў.

Гаспадыня тым часам ляжала на канапе, курыла. Суздалеву было чуваць, як зацягвалася яна папяросай, пускала дым, які тут жа вытыхаўся ў акно, і зноў зацягвалася, страсаючы попел у прадаўгаватую ракавінку.

Суздалеву не давала спакою адна думка, назойлівая, як камарыны піск над вухам.

«Гэта ж як тыя сляды на снезе... Толькі і бачыш да першай парошы»,— раптам параўнаў Суздалеў сваё цяперашняе становішча, і яму захацелася сказаць хоць што-небудзь услых, каб гэтым самым парушыць адчуванне няпэўнасці.

— І вы доўга жылі са сваім мужам? — вырвалася ў яго неяк само, хоць, здаецца, пра гэта і думалася ўвесь час.

Яна пачакала трохі.

— Не, каля двух месяцаў...

Агеньчык папяросы спачатку скокнуў угору, затым апаў, быццам на яго хто падзьмуў, успыхнуў раз-другі, асвятляючы твар жанчыны, і нарэшце паляцеў уніз, чыркнуўшы, як далёкая зорка, па цёмным небе.

— Паслухайце, выходзьце за мяне замуж! — І гэта сказаў ён таксама нечакана.

Жанчына ад здзіўлення прыўстала на ложку, абаперлася локцем на падушку.

— І тады я буду шчаслівая? — яна спытала гарэз-

ліва, нават з іроніяй, але ў голасе яе ўсё ж пачулася затоенае хваляванне.— Шчаслівая! Ну, вядома, шчаслівая! — Цяпер Суздалеву здалося, што яна нібы ўпершыню па-сапраўднаму задумалася над гэтым словам.— Не, да шчасця дарога больш цяжкая. О, якая цяжкая!..— Яна ўздыхнула, памаўчала і ўжо зусім спакойна дадала:

— Толькі вы нідзе больш не рабіце такіх паспешлівых прапаноў. А то, не дай бог, учэпіцца якая за неасцярожнае слова, і тады прапала ваша галава. Дзевак цяпер не вучы. Я ж, так і быць, адмоўлюся.

— Шкада! — Суздалеў і сам разумеў, што гаварыў недарэчнасці, адну за адной, але чамусьці не мог стрымацца.

— Хто ведае. Але я ўжо навучылася не парушаць парадку рэчаў. Па-мойму, хай застаецца ўсё так, як ёсць, бо можа і зусім не быць. А наконт... Ды што гаварыць... Хай будзе сорамна таму, хто пра гэта дрэнна падумае. І не абавязкова за ўсё плаціць... Дайце яшчэ папяросу!

Суздалеў намацаў на стале пачак, выняў з яго папяросу і падаў ёй. Сам не закурваў. Пакуль гарэла запалка, ён глядзеў на нахмураны жаночы твар, затым пасунуў бліжэй да ложка табурэт, на якім ляжала ракавінка, і перавёў позірк на сцяну. Святло, якое падала з вуліцы праз акно, дасягала пабеленай сцяны, але расплывалася і было невыразным.

Ён адчуў, што ўжо настае час развітвацца, і падняўся.

— Паслухайце, Іван, Іванка...— Жанчына першы раз ласкава назвала яго.— Паслухайце...— Штосьці перашкаджала ёй гаварыць.— Калі вы ўжо лічыце... Словам, я хачу, каб вы пабылі яшчэ са мной. Не магу заставацца адна. Раскажыце што-небудзь... Што-небудзь прыгожае-прыгожае...

— Казку?

— Ну, хоць бы нават пра тое, што сонца свеціць для ўсіх. Сёння і пра гэта гатова слухаць.

— Тады слухайце.— Над цёмным дахам усё паварочвала свой зорны коўш Вялікая Мядзведзіца.— Даўным-даўно, калі на зямлі яшчэ не было людзей, а былі адны лясныя пушчы ды азёры, у небе адбылася нечаканая спрэчка паміж зоркамі. Спрачаліся Вячэрняя зорка і Вялікая Мядзведзіца. Зоркі ўглядаліся на Зям-

лю, у вялікія азёры, дзе адбіваліся яны, як у люстрах, і ўсё не маглі высветліць, якая з іх прыгажэйшая... Аднойчы яны так заглядзеліся на сябе ў ціхай вадзе, што не заўважылі, як наблізіліся адна да адной і сутыкнуліся. Вячэрняя зорка не вытрымала, і ад яе адкрышыліся маленькія кавалачкі. Яны рассыпаліся па ўсёй зямлі. Адны траплялі на сушу, другія — у ваду, у тыя самыя азёры. І калі нарэшце ўзышло сонца, то ад распаленых кавалачкаў Вячэрняй зоркі на сушы засталіся халодныя камені, на якія паспела апасці раса, а на азёрах тым часам паявіліся кветкі — белыя лілеі. Але толькі адзін дзень гэтыя белыя лілеі пабылі кветкамі. Ужо ўвечары яны ператварыліся ў прыгожых жанчын...

— Калі гэта і няпраўда, то добра прыдумана! — раптам сказала гаспадыня, не даўшы ўсталявацца цішыні.

Суздалеў ціха засмяяўся.

— А я і не ведала,— працягвала гаспадыня,— што я родам з казкі. Лілея... Лі-ля... Сапраўды прыгожа. А ведаеце, як мяне завуць яшчэ? Шушанік. Так, Шушанік. Гэта па-армянску. Я нарадзілася ў Ерэване. І доўга жыла. Лічы, усё маё там засталося. І дзяцінства, і школа, і інстытут. Па размеркаванню вось трапіла сюды. Цяпер тут жыву. Армян тут многа. Вось заўтра паедзем у Горкую Балку, самі пабачыце.

Уначы, калі Суздалеў ішоў цераз сад, яго нечакана ўразіла тое, што неба над станіцаю чамусьці было не чорнае, паўднёвае, а самае звычайнае. Да гэтага яму не выпадала бываць на поўдні, але ён не адзін раз чуў, што паўднёвае неба павінна адрозніваццa. А тут выходзіла наадварот. На зямлю з бяздоння глядзелі ўсё тыя ж, амаль малочныя зоркі, да якіх ён прывык змалку. Яны і цяпер нясмела пераміргваліся над яго галавой.

Станіца спала.

Асцярожна, каб не нарабіць шуму, ён адчыніў брамку, ступіў на шырокую станічную вуліцу і азірнуўся. За акацыямі і абрыкосавымі дрэвамі свяцілася акно. У пакоі ўжо гарэла святло. Суздалеў не спяшаўся ісці. Ён доўга стаяў на месцы, пазіраючы на акно, і думаў, што гэтае акно, мусіць, запомніцца яму на ўсё жыццё.

2

У Пакроўскую Суздалева прывяла такая справа. Аднойчы ў музей, дзе працаваў Суздалеў, прыйшло пісьмо з далёкай краіны.

— Чытайце,— паклікаў Суздалева дырэктар музея і падаў ліст паперы, спісаны дробнымі рускімі літарамі. «Мне,— было напісана ў пісьме,— удалося нарэшце пабыць у Маскве, Ленінградзе, Адэсе і ў шмат яшчэ якіх вашых гарадах. У вашай краіне я знаходзіўся як турыст, але прыязджаў, бадай, з адною мэтай. І дзеля гэтае мэты я абышоў амаль усе буйныя мастацкія музеі. Быў у Траццякоўскай галерэі, быў у Эрмітажы, наведаў Рускі музей. Потым з'ездзіў у Адэсу, Кіеў, збіраўся заехаць у Новасібірск, але не хапіла часу. Нават у Мінск, хоць гэта і было па дарозе, не давялося трапіць. Уласна кажучы, можа, апошняя акалічнасць і змусіла звярнуцца да вас з гэтым пісьмом. А справа вось у чым. Я шукаў у вашых музеях калекцыю карцін, якія належалі некалі майму бацьку, графу. Там, здаецца, былі Рублёў, Трапінін, Карчэўскі, Гараўскі і шмат яшчэ хто. І асабліва адна карціна — Рэмбранта, якая з'яўлялася гордасцю нашага роду. Але мой бацька вымушаны быў пакінуць Расію праз вашу рэвалюцыю. Сам я ніколі не бачыў нашай калекцыі, бо нарадзіўся ў Бразіліі. Вядома, цяпер я і ў думках не маю дамагацца таго, каб вярнуць карціны, хоць і лічу іх уласнасцю нашай сям'і. Але ж я задаволены буду ўжо тым, калі даведаюся, што яны не загінулі. Мне чамусьці хочацца верыць, што наша калекцыя павінна недзе захавацца, і можа, нават у Мінску. Маёнтак майго бацькі знаходзіўся пад Шкловам...»

— Рэмбрант! — паківаў галавой дырэктар.— Тут ёсць над чым падумаць! Хоць Рэмбрант якраз і адпадае першы. Тут наш беларускі бразілец штосьці наблытаў. Мусіць, для большай важнасці. Ну, а наконт астатніх карцін, то і тут, скажу вам, таксама загадка. Справа ў тым, што ён ні адну з іх не называе ў пісьме. А наогул калекцыя такая, можа, і сапраўды была. Вы не верыце?

— Чаму ж...

— Тады бярыцеся за гэтую справу. Едзьце, шукайце! Шклоў жа не Рыо-дэ-Жанейра, ён трохі бліжэй адсюль. Не трэба забываць, што ў тых мясцінах жылі

Хадкевічы, Сіняўскія, Чартарыйскія, Пацёмкін, Зорыч. Усе багачы. Дык ці не маглі яны панацягваць у свае гнёзды і такіх мастацкіх каштоўнасцей?

Суздалеў выехаў у Шклоў на другі ж дзень. Канечне, ён таксама не спадзяваўся адшукаць на беразе Дняпра арыгіналы Рэмбранта. За сотні гадоў, якія мінулі з таго дня, калі не стала самаго галандскага жывапісца, людзі сабралі, відаць, усё, што напісаў ён, і, можа, нават што-небудзь далучылі лішняе. І цяпер было б наіўна думаць, што недзе яшчэ схавана сёе-тое з яго спадчыны. Але ж акрамя Рэмбранта ў пісьме ішла гаворка пра Рублёва, Карчэўскага, Гараўскага...

Месца, дзе некалі знаходзіўся маёнтак графа, не цяжка было знайсці. Нават цяпер, праз шмат гадоў, тут не забылі пра яго. Ад былога раскошнага палаца засталіся адны руіны. Відаць, у апошнюю вайну ён быў канчаткова разбураны. Паблізу яшчэ можна было заўважыць парослыя травой акопы: яны паабвальваліся ўжо і амаль зраўняліся з зямлёй.

Адзін цагляны карабок нагадваў, што некалі тут, на беразе Дняпра, узвышаўся прыгожы будынак. З таго боку, дзе быў парадны пад'езд, яшчэ захаваліся чатыры пілоны з закручанымі капітэлямі. Суздалеў заглянуў усярэдзіну. Дах увесь свяціўся на вялізных дзірках. Груды бітай цэглы былі густа заляпаны птушыным памётам. Пахла плесняю, хоць вецер і гуляў бесперашкодна ад адной сцяны да другой.

Сонца ўжо апускалася на лес. Збіралася на ноч. У нізіне, за якога паўкіламетра ад Дняпра, віднеліся стрэхі. Вёска была невялікая, але скрозь па ёй, ад першай да апошняй хаты, пераходзілі адзін у адзін сады. Цяпер там рыпеў журавель, выцягваючы з калодзежа на сваёй доўгай шыі драўлянае вядро.

Суздалеў пастаяў трохі ля руін і рушыў да вёскі. Праз якую гадзіну ён ужо ў прыцемках сядзеў і гаварыў з худым і касцістым старым, які паважна, чыста па-сялянску назваў сябе:

— Куксёнак, Захар Пятровіч.

І вось што расказаў селянін Суздалеву.

Пра тое, што ў Петраградзе бальшавікі адабралі ўладу ў Керанскага, у вёсцы даведаліся на другі дзень. Якраз пад той час паблізу, у Копысі, на пастоі была вайсковая часць. Палкавы камітэт разагнаў эсэраў і бундаўцаў і памог бальшавіцкай меншасці ўсталявац-

ца ў пасялковым Савеце. Па вёсках у тую ж восень пачалі дзяліць зямлю. Вядома, дайшла чарга і да графскага маёнтка. Граф перад гэтым некуды ўцёк. У палацы заставаўся немец-упраўляючы. Ён замкнуўся ў пакоі і праз запацелыя вокны з жахам пазіраў, як у полі сяляне гурмой хадзілі за даўгалыгім, прастуджаным каморнікам, якога некаму пашчасціла залучыць у вёску. Ім яшчэ і ў галовы не прыходзіла пайсці сюды, на бераг Дняпра, куды было звезена ўсё з палёў, дзе быў увесь хлеб. І вось аднойчы з Копысі вярнуўся Сямён Патапчык. Ён прывёз з сабою незнаёмага салдата. У Сямёнавай кішэні ляжалі ажно тры паперы. У адной з іх было напісана: «Копія. Магілёўскаму губрэўкому. Народны камісарыят асветы даводзіць да вашага ведама, што ў адным з маёнткаў, які знаходзіцца па нашых звестках у раёне Шклова, ёсць багатая калекцыя карцін. Просім удакладніць месцазнаходжанне і да прыезду туды асобага ўпаўнаважанага камісара забяспечыць недатыкальнасць і захаванасць». Другая ўжо зыходзіла ад губрэўкома: «Шклоўскаму павятоваму Савету рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў. Копія Капыскаму валасному Савету. Губрэўком даводзіць да ведама двух Саветаў тэлеграму Наркамасветы. Просім удакладніць. Адказнасць за захаванасць ускладаецца на старшыню Капыскага валаснога Савета». І, нарэшце, трэцяя папера была мандатам, выдадзеным валасным Саветам рабочаму Капыскага кафельнага завода Сямёну Патапчыку, дзе было адзначана, што яму даручаецца ўся гэтая адказная справа па забеспячэнню «недатыкальнасці і захаванасці» мастацкіх каштоўнасцей.

— Да замаразкаў яшчэ ўправімся падзяліць зямлю,— сказаў Сямён мужыкам і паказаў рукою на графскі палац: — Цяпер трэба клапаціцца, каб было чым увесну засяваць гэту зямлю, бо можа здарыцца так, што ўсё пойдзе дымам.

Натоўп загудзеў і, нібы снежны ком, спушчаны з гары, пакаціўся па полі да Дняпра. І вось пад націскам дзесяткаў рук і плячэй ужо з грукатам расчыніліся дзверы графскага палаца. Усе рынуліся ў пакоі. Па лесвіцы, якая была ўслана воўчымі шкурамі, Сямён Патапчык узбег на другі паверх і апынуўся ў вялікай зале. Тут былі карціны. Адны — віселі на сценах, другія — стаялі на падлозе, прыслоненыя да сцен: не хапа-

ла месца. Рамы блішчалі пазалотай. На паліраваных багетах палавеў пыл. З каляровых палотнаў, самаздаволена ўсміхаючыся, пазіралі бесклапотныя, сытыя людзі... Буржуі... У залу пастулова набіваліся сяляне... Выгляд залатых рам, фарбаў на палотнах бянтэжыў іх. Хтосьці ў парозе ледзь не стагнаў:

— А матухны-бацюхны, колькі тут таго золата! А матухны-бацюхны!

Гэтыя словы, пэўна, паддалі Сямёну Патапчыку рашучасці, і ён пад воклічы адабрэння пачаў люта выдзіраць з рам палотны, на якіх былі намаляваны ненавісныя буржуі...

Назаўтра з Петраграда прыехаў камісар, нізкі, ля- дашчы, ўжо даўно немалады чалавек. На сярэдзіне яго доўгага носа сядзелі акуляры ў залатой аправе. Скрозь іх мрыйна глядзелі блізарукія вочы. Паціраючы пасінелыя рукі, камісар чакаў, пакуль Сямён адмыкаў ключом дзверы ў маленькі пакойчык, куды былі перанесены рамы з вялікай залы. Каля дзвярэй стаяў салдат. Ён знаходзіўся тут з учарашняга дня.

Нарэшце замок шчоўкнуў, і Сямён, сцёршы далонню пот з ілба, адчыніў дзверы.

— От яны, глядзіце!

Камісар ступіў цераз парог і спыніўся, спалохана пазіраючы то на рамы, якія былі акуратна, адна на адну, складзены на падлозе, то на Сямёна, які ўвесь свяціўся ад задавальнення.

3

У той вечар Суздалеў яшчэ доўга хадзіў па вёсцы, распытваў. І амаль усе, з кім яму даводзілася гаварыць, паўтаралі адно і тое ж. Але заставалася загадкай — ці ўсе карціны тады, у тую радасную і пакутлівую восень, спасціг аднолькавы лёс? Толькі Сямён Патапчык і салдат, што быў прыкамандзіраваны да яго, маглі б цяпер адказаць Суздалеву на ўсе яго пытанні. Але Сямён загінуў яшчэ ў грамадзянскую вайну, а салдат, якога прывёў Сямён з Копысі і які потым асталяваўся ў вёсцы, ажаніўшыся на Сямёнавай сястры, пасля апошняй вайны, якраз у самы галодны год, пакінуў гэтыя мясціны і рушыў кудысьці на поўдзень. Суздалеву спатрэбілася нямала часу, каб даведацца, у

які бок падаўся гэты салдат, цяпер адзіны чалавек, што мог адкрыць тайну.

І вось Суздалеў прыехаў сюды, у гэтую станіцу. Яму патрэбна было яшчэ дабрацца ў Горкую Балку, дзе жыў, як яму сказалі, Торлін, Сямёнаў швагер.

4

Па стэпе ехаць зручней з раніцы — пра гэта Суздалеву сказалі ў аддзеле культуры мясцовага райвыканкома, калі той, паведаміўшы пра сваю справу, прасіў для паездкі ў Горкую Балку машыну.

Так ён і зрабіў.

Узнімаючы за сабою пыл, машына нарэшце прамінула шэрыя станічныя гароды, і на спідометры чырвоная стрэлка пачала трымцець недзе на лічбе «100». Суздалеў сядзеў побач з шафёрам, мажным, паголеным — і галава і твар — дзецюком. Гэта быў райвыканкомаўскі шафёр, і Шушанік называла яго Пятровічам. Сама яна ехала на заднім сядзенні — ёй так захацелася. У прадаўгаватае люстэрка, прымацаванае над ветравым шклом, Суздалеву было відаць: яна драмала, прыхінуўшыся правым бокам да мяккай спінкі. Вочы ў яе былі заплюшчаны.

Учора, калі Суздалеў сышоў у Ціхарэцкай з поезда і піў на аўтобуснай станцыі пры саракаградуснай спёцы пракіслы морс — шклянку за шклянкай, да яго нечакана падышла гэта жанчына.

— Вы наважыліся выпіць усю ваду? — пажартавала яна і засмяялася.— А дарэмна, сягоння вам з гарачынёй усё роўна не зладзіць. Бярыце лепш вось гэта.— Яна пакорпалася ў сваім плеценым кошыку, які трымала за раменьчык у левай руцэ, і выняла адтуль вялікі яблык.— Ліце сваю ваду сюды! — Суздалеў паслухаўся і выліў на яблык са шклянкі астатак вады.

Пасля яны ехалі разам у станіцу Пакроўскую.

Затым быў той, учарашні, вечар.

І вось цяпер Шушанік ехала разам у Горкую Балку. Яна сама напрасілася ў адну дарогу: недзе ў стэпе, непадалёку ад Горкай Балкі, знаходзіліся саўгасныя авечыя статкі, і яна павінна была зрабіць банітацыю.

Суздалеў употай усё пазіраў на люстэрка. Шушанік не мяняла сваёй паставы. Толькі зрэдку варушыліся яе

губы. Здавалася, яна хацела ўсміхнуцца, але штосьці перашкаджала ёй.

Паабапал дарогі, ажно пакуль ставала вока, ляжаў стэп. Саламяныя сцірты, якія ўзвышаліся на гарызонце, былі падобны на вялізныя боханы толькі што спечанага белага хлеба. Стэп ужо сям-там перааралі пад азіміну — лапікі чарназёму вылучаліся сярод іржышча і кідаліся ў вочы здалёку. Суздалеў упершыню ўбачыў, як рана заканчвалася жніво. На корані пакуль стаяла адна кукуруза ды яшчэ сланечнік. І гэта тады, калі на дварэ быў пачатак ліпеня.

Нарэшце машына ў клубах пылу пераехала мост на шырокай, спакойнай рацэ і, лёгка падскочыўшы, спынілася як укапаная пасярэдзіне вуліцы ў Горкай Балцы. Шушанік сама адчыніла дзверцы і выйшла першая. Суздалеў счакаў трохі і таксама падаўся следам за ёю да нізенькай брамкі, праз якую вяла сцежка на шырокі двор, засаджаны дрэўцамі. Двор гэты, акрамя ўсяго, быў яшчэ поўны жоўтых і чорных качанят, якія, віцькаючы, бегалі чародкамі па жоўклай, высушанай сонцам траве і вышуквалі ў ёй прашкуркі. Пад высокімі драбналістымі акацыямі ўзвышалася, падобная на лакамабіль, летняя печка, неад'емны атрыбут тутэйшых і хутарскіх і станічных двароў. Комін гэтай печкі заканчваўся дзіравым вядром. Каля самай печкі стаяў застаўлены хатнім посудам доўгі стол. Дзве табурэткі таксама былі заняты посудам — на адной стаяў таз, а на другой — чайнік. На печцы ў пачарнелай ад сажы каструлі штосьці варылася, нягледзячы на позні час. З коміна праз вядро валіў белы дым.

На ганак выйшаў гаспадар — армянін, чорны і тлусты, як перавернуты ў стэпе чарназём. Убачыўшы Шушанік, ён раптам распасцёр рукі і, на дзіва хутка перабіраючы нагамі, рушыў ёй насустрач. Твар яго ўвесь расплываўся ва ўсмешцы. У вадзяністых вачах стаяла радасць. Гаварыў ён па-руску, але націск у словах рабіў на першым складзе, па-ўсходняму.

— Шушанік! Прыехала Шушанік! Эй, старая, дзе ты? Шушанік прыехала! — Ён гукаў некага і ажно захлёбваўся, як дзіця, ад захаплення.— Ну, цяпер мы ўжо цябе не выпусцім адсюль гэтак хутка!

Суздалеў стаяў і з цікавасцю пазіраў на армяніна. Той, здавалася, не заўважаў яго. Але хутка загаварыла Шушанік:

— Добра, дзядзька Арам, будзе па-вашаму. Вось толькі з'езджу яшчэ ў стэп і вярнуся. А пакуль пакіну ў вас вось яго,— яна паказала на Суздалева.

Армянін утаропіўся на незнаёмага чалавека, прыдзірліва агледзеў яго з ног да галавы, потым, нібы схамянуўшыся, яшчэ шырэй распасцёр рукі:

— Хто прыйшоў з табою, Шушанік, значыць, гэта мой госць,— ён зрабіў паклон у бок Суздалева і ўжо зусім гасцінна дадаў: — Будзь, дарагі, як дома.

Ад'язджаючы, Шушанік крыкнула ад машыны:

— Вы, дзядзька Арам, памажыце яму. А я да вечара абавязкова вярнуся.

Гаспадар вынес з белай мазанкі два плеценыя крэслы, паставіў іх у цяньку, пад акацыю, пасадзіў госця і сам сеў. Суздалеў, каб не бавіць дарма часу, з дзесяці слоў расказаў, што яму патрэбна ў Горкай Балцы. Армянін задумаўся.

— Торлін... Торлін...— Ён штосьці прыпамінаў.— Я знаў двух Торлінаў. Які твой — не ведаю. Толькі адзін з іх ужо даўно памёр. Гэта — старэйшы. А маладзейшы паехаў адсюль, на цаліну махнуў. Як абвясцілі, што цаліну за Каспіем будуць узнімаць, дык і паехаў Яшка, быццам тут зямлі мала было. Так што ў Горкай Балцы цяпер няма ніводнага Торліна. Я ведаю аддакладна, бо каму ж гэта ведаць лепш — яны жылі адным дваром зусім недалёка, праз вуліцу. Хочаш, павяду туды? Толькі навошта... Усё роўна... Ну, а на магілках... Хадзем тады на магілкі.

— Не, мне патрэбны быў жывы Торлін.

Армянін стаў настойліва запрашаць Суздалева ў дом. Той адмовіўся.

Сонца ўжо вісела высока ў небе. Было горача. На гародах смяглі, апусціўшы кацёлкі, пыльныя сланечнікі.

Суздалеў перайшоў на другі бок вуліцы і накіраваўся за Горкую Балку ў стэп. Хацелася пабыць на адзіноце. Няўдачы яўна спадарожнічалі яму. Са смерцю старэйшага Торліна, відаць, адышоў апошні сведка.

На ржышчы чарнела вузкая палоска ўзаранага чарназёму. Гэта праклаў першыя барозны трактар, і яны цягнуліся да самай ракі, берагі якой густа параслі чаротам. Шастаючы па ржэўніку, Суздалеў пакрочыў уздоўж баразны, мяркуючы выйсці да рэчкі. Недзе наперадзе білі па жалезе. Чулася кароткае:

— Лясь-лясь, лясь-лясь...

«Значыць, дарэмна прыехаў і ў Горкую Балку?» — не давала спакою Суздалеву думка.

Ля рэчкі, на беразе, метраў за дзесяць ад вады, стаяў шэры трактар. У ім корпаўся мурзаты трактарыст, малады хлопец. Калі Суздалеў падышоў зусім блізка, той выпрастаўся, паўглядаўся трохі, спытаў:

— Хочаш ракаў?—І, не чакаючы адказу, дадаў: — Тады насі салому. Вунь адтуль! — хлопец паказаў чорнай рукой на саламяную сцірту.

Суздалеў пацiснуў плячамі, абышоў без усялякае мэты трактар, дакрануўся да гарачага жалеза, пастаяў яшчэ хвіліну-другую ў задуменні і рушыў моўчкі да сцірты. Да яе было недалёка. І пацягнула Суздалева туды не таму, што раптам захацелася ракаў. Ён ішоў да яе і яшчэ сам не ведаў, ці будзе насіць тую салому. Але як толькі ўзяў аберуч першую ахапку, удыхнуў цёплае хлебнае паветра, дык ужо не раздумваў далей. Сціснуў, нібы ў клешчах, пшанічную салому і, трымаючы аберуч перад сабой, панёс ахапку да ракі. Пасля прыйшоў да сцірты яшчэ. Проста была такая ўнутраная патрэба хоць што-небудзь рабіць пасля размовы з армянінам, і ён старанна таптаў іржышча і праз некаторы час забыў нават пра тое, што наперадзе, калі нарэшце і паверыць трактарысту, яго чакаць будуць вараныя ракі. Здаецца, на дваццатай ахапцы Суздалеў адчуў стому. Узмакрэлы, ён паваліўся на пахучую капу, якая ўжо ўзвышалася на добры чалавечы рост непадалёку ад трактара, і раптоўна заснуў.

Спалася, як пасля вялікай дарогі,— хораша і доўга; не прачынаўся ён нават і тады, калі бралі з-пад яго салому на вогнішча. Нарэшце сонца павярнула на захад. Непадалёку завялі трактар. Матор зароў і разбудзіў Суздалева.

Трохі дыміла вогнішча. Каля яго сядзеў чалавек. Але гэта быў не той, што падгаварыў Суздалева насіць салому. Гэтаму было ўжо гадоў пяцьдзесят. Атрасаючыся, Суздалеў вылез з саломы. Ад той капы, якую нанасіў ён, засталася, можа, меншая палавіна — астатняя згарэла. Хвалюючыся, быццам чуючы за сабой віну, Суздалеў наблізіўся да вогнішча. Трактарыст шырока ўсміхнуўся, паказаўшы пракураныя зубы, і першы загаварыў, але з такім выглядам, быццам ён працягваў спыненую размову:

— Можа, чалавек сюды ўцякае ад тае работы, а тут яго прымусілі насіць салому. Дзіўна. Гэта ўсё Пецька. Кажа, дай, думаю, паспрабую паддурыць. Бо самому не хацелася насіць салому. Ну і плявузгнуў пра ракаў. Не спадзяваўся, што лёгка яму паддасіся. А выйшла, што пасля прыйшлося пашкадаваць. Прыходжу я, гэта, сюды з хутара, а ён давіцца са смеху, але совае ў рукі вядро — ідзі, кажа, налаві тых ракаў. Дык яно ўжо добра адно, што іх у гэтай рэчцы процьма. Толькі лезь у ваду ды збірай па дне. Вы на яго не крыўдуйце. Гэта мой, старэйшы. Усё яшчэ дзяцініцца. А ракаў мы, бачыш, наварылі. Еш! — Ён дастаў з-за пляча вядро, напоўненае ледзь не з каптарком чырвонымі ракамі, і паставіў перад Суздалевым.

Ракі былі вялікія. Сярод іх драбяза амаль не сустракалася. Клюшні здзіўлялі сваімі памерамі — яны былі нечым падобныя на гусіныя галовы.

Паназіраўшы, як Суздалеў далікатна раздзіраў на кавалачкі першага рака, трактарыст між тым спытаў:

— А ты што, можа, начальнік які?

— Не.

Трактарыст, відаць, не даў веры.

— Ну, а калі і начальнік, дык не вялікі, бо вялікія начальнікі ездзяць на машынах.

Ён ухапіўся рукамі за край вядра, пакорпаўся ў ім і вывалак за доўгі вус, здаецца, самага большага рака.

— Гляджу я на цябе і дзіўлюся — ты гэтых ракаў ясі з такім выглядам, быццам пабойваешся іх. Рабі вось як! — Трактарыст хуценька аблупіў клюшню, потым управіўся з шыйкай і нарэшце ўзяўся за ножкі.— Глядзі! — Ён вылузнуў з чырвонага панцыра самую сяродку, выкінуў адтуль штосьці чорнае, як тлустая нітка, сказаўшы, што гэта самае брыдкае ва ўсім раку, і ўчапіўся зубамі ў зеленаватае мяса.— Вось дзе самы смак!

Суздалеў зрабіў тое самае. Аказваецца, прыправа, якую трактарысты паклалі ў вядро, толькі тут і адчувалася па-сапраўднаму. Сок быў смачны. І Суздалеў мог нават без памылкі пералічыць усе прыправы — кроп, перац, соль...

Трактарыст спытаў:

— Ты нетутэйшы?

— Але.

— Адкуль жа?

Пачуўшы адказ, трактарыст ажно павесялеў.

— А ведаеш, пра што я зараз падумаў? Пра вашы беларускія лясы. Вось бы сюды іх, у стэп. Якая раскоша была б. Эх, каб да нашай зямлі ды вашы беларускія лясы. А я вашы лясы ведаю. Чуў пра горад Шклоў?

— Чуў.

— Ну, дык якраз мне там і давялося партызаніць,— трактарыст нечакана пачаў успамінаць і потым доўга апавядаў Суздалеву пра тое, як апынуўся недзе пад Оршай у акружэнні і ажно да восені сорак трэцяга года ваяваў у Магілёўскім партызанскім злучэнні.

Чалавек сваімі ўспамінамі пра знаёмыя мясціны нечакана даў думкам Суздалева іншы ход.

«А што, калі і сапраўды палотны былі да аднаго папалены тады Сямёнам Патапчыкам?» — падумалася раптам Суздалеву, і ён жахнуўся: нейкі трывожны неспакой упершыню за ўсю гэтую паездку пачаў авалодваць ім.

5

Гадзіны праз дзве на спадарожнай машыне Суздалеў паехаў у Ціхарэцкую, да цягніка. На стале ў дзядзькі Арама ён пакінуў пісьмо. «І ў Горкай Балцы я не спаткаў чалавека, які мог бы паведаміць мне пра лёс карцін,— пісаў Суздалеў Шушанік.— А пошукі, відаць, неабходна працягваць. Толькі для гэтага патрэбны больш надзейны план. Я ўжо гатовы пачаць усё спачатку. Не крыўдуйце на мяне. Вельмі не хацелася ехаць, не пабачыўшы Вас...»

Чайкі на хвалях

Ціхамір стаяў на камені ля самага мора і, супакоены, трохі стомлены — ён толькі што вылез з вады,— глядзеў, як злаваліся, шыпелі ўспененыя хвалі, наганяючы адна адну. Спакойнае мора шумела, але шум гэты чуцён быў толькі зблізку — крокаў за сорак ад берага.

Захаплення морам не было. Яно прайшло ці не ў той нават дзень, калі Ціхамір прыехаў сюды. Тады стаяла

халадняватае надвор'е, і вада ў моры, і бераг, парослы чэзлымі соснамі, і неба над цёмна-сіняй, паморшчанай марской роўняддзю здаліся чамусьці надта звычайнымі, і пасля ўжо, як ні спрабаваў Ціхамір іначай глянуць на мора, яму не ўдавалася гэта. Адно хвалявала яго тут — гэта шум марскіх хваляў: было ў ім штосьці ад спрадвечнае неўтаймаванасці, і быў у ім таксама водгук далёкага і незразумелага гоману, які трывожыў душу.

Палоска, што яшчэ гадзіну таму бялела па ўсім небакраі між небам і вадой, цяпер пасінела, і адразу неба і вада сталі амаль аднаго колеру. Смуга апала, і скалісты левы бераг, які заходзіў далёка ў мора, нібы вырас на вачах, нават руіны манастыра, што былі на скалах, на самым мысе, цяпер можна было ўбачыць простым вокам.

Маўклівыя чайкі, з вялікімі галовамі і шырокімі, ледзь не буслінымі крыламі, цяжка кружылі над морам, пільнавалі рыбу, а Ціхаміру ўсё яшчэ не верылася, што яны і сягоння не сядуць на хвалі. Дзіўна, але за ўвесь гэты час ён так і не пабачыў іх на марскіх хвалях. Але ж, здаецца, дзеля гэтага — пабачыць чаек на хвалях — ён і ехаў сюды.

Праўда, спачатку быў той горад...

Гэта быў самы блізкі горад ад Дубраўкі, Ціхамiравай вёскі. І туды заўсёды ездзілі дубраўцы — спярша, да вайны, на кірмаш (і тады бацька прывозіў прыгожыя цацкі і смачныя ласункі), пасля, у галодныя пасляваенныя гады, па хлеб (і тады маці даставала з паласатае хусты расплюшчаны крамны бохан, якога павінна было хапіць на цэлы тыдзень). А Ціхаміру ўвесь час, пакуль рос ён, здавалася, што там, у горадзе, людзі жывуць неяк інакш, зусім не так, як жывуць яны, Ціхамір і яго маці, у вёсцы. Гэта выклікала спачатку захапленне, затым зайздрасць, але нарэшце настаў час, калі ён пачаў ненавідзець горад. Асабліва пасля таго, як аднойчы на начлезе ўбачыў горад пад ранне — яшчэ там не патухлі на вуліцах агні, а ўжо займаўся світанак, і над горадам шмат было святла — і электрычнага, і таго, што ішло ад сонца, якое збіралася вынырнуць за горадам; тым часам вёска патанала ў цемры, і Ціхаміру раптам падумалася, што гэта горад забірае і не пускае да яе святла. І нават пасля, калі Ціхамір ужо даўно не жыў у Дубраўцы і пабачыў

шмат якія гарады, той, першы горад, які выклікаў у ім па чарзе і захапленне, і зайздрасць, і нянавісць, аставаўся для яго чужым, дражніў успаміны сваёй недаступнасцю, больш таго, часам у Ціхаміравай душы ўзнікала зусім незразумелае, нейкае зацятае пачуццё да гэтага горада, быццам яны штосьці даўно не падзялілі між сабой. Выйшла так, што Ціхамір яшчэ падлеткам паехаў жыць у Сібір, да дзядзькі, бацькавага брата. Горада ён так і не пабачыў. Але забываць не забываў пра яго. І вось у гэтае лета рашыў наведацца — раптам падумаў, навошта вечна трызніць?

Горад яшчэ спаў, калі Ціхамір сышоў з поезда, і таму прыйшлося чакаць на вакзале. Можа, гадзіну Ціхамір размаўляў з міліцыянерам, які, перамагаючы сон, «дабіваў» сваю змену і быў ахвочы да слоў, пасля падсеў да дзядзькі. І таксама распачаў гаворку:

— Вось сына вязу,— пахваліўся дзядзька і паказаў на хлапца, што сядзеў трохі воддаль на лаўцы.— Вязу паступаць! — Ён так і сказаў — «вязу паступаць», і ў голасе яго пачулася пры гэтым гордасць і за самога сябе, і за сына.

— І думаеш — паступіць?

— А чаму б і не? — нібы насцярожыўся дзядзька.— Ён у мяне ўсё зробіць, што будзе сказана.

— А сам нябось таксама едзеш?

— Гэта не дзеля помачы — дзеля пafстраху.

— Значыць, камісію рашыў пастрашыць!

— Навошта камісію? — абурыўся дзядзька.— Я ж кажу, ён у мяне і без камісіі паступіць. Адно скажы.

— А без гэтага?

Дзядзька раптам сумеўся — мусіць, таму, што Ціхамір пытаўся даволі бесцырымонна, і таму ён быццам і не ведаў, як адказваць яму.

— Можна і без гэтага,— нарэшце знайшоўся ён.

Сын тым часам сядзеў на лаўцы і нібы не чуў, што распачалася размова пра яго. Наогул ён быў падобны нечым на традыцыйнага «жаніха», якога возяць паказваць нявестам.

— Разумееш, у нас з ім выйшла разнагласія...— пацішэў дзядзька.— Я яму — толькі на ляснічага, а ён блажыць, кажа — фізіка цяперака больш пірспякцiўная. І слова якое замысловае! Вучоны!.. Ладна, я і не пярэчу, няхай вучоны. На тое ён і еў ажно ледзь не дваццаць гадоў бацькаў хлеб. Я не супраціў. Але ж

адкуль яму, малакасосу, ведаць, што пірспякціўна, а што не? І вось я тут ужо кажу яму — хопіць. Тут дай бацьку падумаць. А як жа? Канечне! Вось таму я і еду, каб паставіць на сваім. Будзе мой Пецька здаваць на ляснічага. Толькі на ляснічага!

— А па цяперашняму часу, дык і сапраўды больш на фізіку,— сказаў быў Ціхамір.

— Ну, гэта яны няхай пашукаюць дурных у якім-небудзь іншым двары, а ў нас дурняў няма. Спярша розныя там атамы, шматамы, чых-чмых, а пасля ўсё жыццё па дактарах хадзі, ды яшчэ добра, калі... А то проста так — за ногі ды за дом. Не, я свайго сына сам. Куды скажу вось, туды і здаваць будзе.

Ціхамір кіўнуў галавой.

— А чым блага лясьнічаму? — заварушыўся дзядзька.— Як я пагляджу, то гэтым лясьнічым цяпер адно і жыць. Ані на іх засухі, ані начальства. Жывуць, як некалі тыя паны жылі — і мёд свой, і памідоры свае, і сала сваё, цэлая ж маёмасць, ніхто таго лесу не мераў.

Мусіць, гаварыў ён пра гэта не першы раз і, вядома, не першаму Ціхаміру, бо нават маўклівы сын яго пачаў моршчыцца, круціць галавой і ад нуды ўздыхаць.

— Тата,— сказаў хлопец праз нейкі момант,— ужо развіднела, я прайдуся трохі.

— Няўжо дзень? — неяк прытворна здзівіўся бацька.— Але ж ты пачакай,— сказаў ён сыну.— Вось зараз адчыняць буфет, пап'ём гарачага чаю. Да поезда паспеем яшчэ.— Ён памацаў нагою чамадан, які стаяў пад лаўкай, быццам хацеў упэўніцца, ці не прапаў той, і спытаў Ціхаміра: — А ў буфет, мусіць, і сапраўды хутка прыйдзе хто?

Ціхамір глянуў на гадзіннік — была ўжо шостая гадзіна, але ў вакзале яшчэ было цемнавата.

— Ды праз гадзіну адчыняць,— сказаў Ціхамір тонам бывалага паязджаніна.

У вакзале на лаўках драмалі людзі. Больш тут было вясковых, гэта відаць было нават па іхніх апратках — і маладыя ў кароткіх плюшаўках кабеты, і няголеныя, быццам пажаваныя дзядзькі, хоць, можа, і аднагодкі гэтых кабет. Ціхаміру раптам захацелася пашукаць знаёмых, і ён прайшоўся між лавак, але знаёмых не было, ды і наўрад ці адгадаў бы ён тут каго,

каб нават і былі: гады ж не так сабе ішлі. Іншая справа ў самой вёсцы.

У памяшканні сядзець стала халаднавата, і Ціхамір выйшаў на ганак. Там ужо нейкая старая, прымасціўшыся на сходках, прадавала летнія грушы. Міліцыянер стаяў ля яе кошыка, грэўся на самым раннім сонцы, задраўшы ўгору свой прыжмураны і яшчэ зямлісты ад начы твар.

Ціхамір купіў груш. Хацеў пачаставаць і міліцыянера. Але той адмовіўся:

— Не паложана, на пасту я.

— Дык ці ж хто ўбачыць тут? Начальства далёка,— сказаў Ціхамір.

Міліцыянер сярдзіта заматаў галавой і пачырванеў, але не таму, што сумеўся, проста раззлаваўся.

Ціхаміра гэта рассмяшыла. І ён пашыбаваў да калонкі. Спярша памыў адну за адной вялікія чырванабокія грушы, пасля рашыў і сам памыцца. Ён доўга, знарок не спяшаючыся, быццам меў з гэтага асаблівую асалоду, развешваў на жалезнай агароджы сваё адзенне — і пінжак, трохі памяты ў вагоне, і кашулю, ужо зарудзелую з каўняра, і майку, якую надзеў толькі на сённяшнюю ноч, калі пад'язджаў да станцыі. Вада ў калонцы была сцюдзёная, і Ціхамір з ахвотаю стаў пад шумны струмень.

Калі Ціхамір вярнуўся ў вакзал, там ужо працаваў буфет, і знаёмы дзядзька сядзеў за столікам насупраць свайго ціхманага сына.

— Чан яшчэ не закіпеў, чакаем вось,— сказаў ён Ціхаміру.— Садзіцеся мо з намі,— раптам перайшоў ён на «вы».

— А чаму абавязкова чакаць, пакуль чан закіпіць? — на ўвесь буфет спытаў Ціхамір, але ні да кога не звяртаючыся.— Першы чай мог закіпець і ў чайніку. Ёсць у вас чайнік? — паглядзеў ён на буфетчыцу, маладую, але ўжо растаўсцелую жанчыну.

— А чаму ж не? — нездаволена падняла яна левае плячо.— У нас усё ёсць. Але чаму чайнік? На такую процьму народу ды чайнік!

— Няхай лепш п'юць гарэлку,— пакпіў Ціхамір.

— А мне што? Няхай п'юць.

— Тады сто грамаў.— І Ціхамір паказаў на пальцах — на вялікім і ўказальным,— колькі гэта выйдзе.

— Хоць і пуд,— павесялела буфетчыца і, не ча-

каючы, пакуль падыдзе Ціхамір, рушыла да століка сама, трымаючы ў адной руцэ шклянку, а ў другой бутэльку.

— Толькі мне, папраўдзе, не болей ста грамаў,— пачырванеў Ціхамір.

— Няўжо?

Ціхамір па-блазенску падняў угору рукі:

— Не дзеля таго, каб напіцца, а для прафілактыкі. Пасля бяссоннай ночы. Прыйшлося вось пасядзець тут.

— Што ж гэта? Ай, не знайшоў нікога?

Жанчына наліла ў шклянку на вока гарэлкі і стала за Ціхаміравай спіной.

— А чаму ж не пастукаў у акно? — робячы масляныя вочкі, спытала яна.

— Не ведаў, якое тваё,— падладжваючыся пад яе гуллівасць, адказаў Ціхамір.

— То хоць у другі раз не праваронь,— прытворнаа ласкавым голасам паўшчувала яна і, таксама жартуючы — няўжо яшчэ як-небудзь дазволена на людзях! — правяла гарачай рукой Ціхаміру па спіне.

— Вясёлая кабетка! — пакруціў галавою дзядзька, калі буфетчыца нарэшце адышлася на сваё месца за скрынямі.— А што, можа, і самому прапусціць пару грамаў? Калі ён, той час, яшчэ будзе!

Буфетчыца і яму з ахвотаю наліла сто грамаў на вока.

Дзядзька пакруціў між пальцаў запацелую шклянку і, шырока расплюшчыўшы вочы, пачаў піць маленькімі глыткамі гарэлку, але піў ён яе з нейкім унутраным жахам, як п'юць малыя нясмачнае лякарства, і Ціхаміру было смешна глядзець.

— Х-х-халера, моцная, што той самагнёт,— аддыхваючыся, сказаў дзядзька.— Але ж гэта, мусіць, даўняга гону.

Закіпеў чай, і людзі за столікамі заварушыліся, пачалі падыходзіць да буфетчыцы і браць у яе талончыкі.

— Давай, сын, прынясі чаю,— сказаў дзядзька.— І вам таксама? — спытаў ён Ціхаміра.

— І мне,— кіўнуў галавой Ціхамір.

— Я ўсё гляджу на цябе,— зноў пераходзячы на «ты», пачаў дзядзька,— дык ты ці туташні, ці так адкуль?

— Так адкуль,— засмяяўся Ціхамір і, нібы спахапіўшыся, нахмурыў бровы.— А наогул, то я туташні.

— Адкуль?

— Цяпер жыву далёка адсюль. У Пракопаўску. А нарадзіўся ў Дубраўцы.

— Ведаю. Гэта ад нас недалёка. А чый жа будзеш?

Ціхамір назваўся.

— То гэта ж якога Філімонавага? Таго, што на млыне рабіў механікам? — Дзядзька раптам з падкрэсленай цікавасцю пачаў углядацца ў твар Ціхаміру.

— Не,— адказаў Ціхамір.

— Тады гэта, можа, твой бацька перад вайной быў за старшыню ў Дубраўцы?

— Здаецца, у начальстве мой не хадзіў. Як быў кавалём, так і на вайну пайшоў кавалём, там і загінуў. Не, у начальстве мой не пабыў.

— Але ж у Дубраўцы і цяпер многа Філімонавых,— сказаў у нейкай задумлівай адчужанасці дзядзька.— Сяго-таго нават я ведаю.

Сталі піць чай. Пасля, здаволеныя, доўга маўчалі. Нарэшце дзядзьку зноў зарупіла:

— Дык ты цяпер у Дубраўку?

Ціхамір паціснуў плячамі — хоць чалавек і сказаў, што Філімонавых шмат у Дубраўцы, але сваякоў Ціхамíравых сярод іх не было.

— Значыць, чакаеш аўтабуса? Хутка прыедзе,— супакоіў дзядзька.— З транспартам у нас цяпер добра. Аўтабусаў хапае. Як дзе спішуць у большым горадзе, то сюды і прысылаюць. Кажуць, вам усё роўна, што ламаць. Дарогі такія.— Памаўчаў і спытаў: — Ну, а як там у вас?

— І ў нас аўтобусаў хапае.

— Не, я не пра аўтабусы. Наогул, як там у вас?

— Жывём патроху.

— Кажуць, мяса не хапае?

— Штосьці не чуў пра гэта.

— Можа, халасты, таму і не чуў.

— Але ж кожны дзень еў мяса.

— Тады гэта не пра вас расказвалі,— адвёў вочы ўбок дзядзька.

Ціхамір заўважыў гэта і ўсміхнуўся.

— Ну, але ж, то не пра вас было,— пацвердзіў свае словы дзядзька і таксама пачаў усміхацца, быццам толькі што яго вызвалілі ад нечага вельмі непрыемна-

га.— Але ж трэба ўжо ісці на перон, хутка поезд будзе.— Ён падняўся, паглядзеў з вышыні свайго невысокага росту на Ціхаміра, які сядзеў за столікам, і раптам спытаў, быццам хацеў пераканацца яшчэ раз: — Значыць, ты Філімонаў? І з Дубраўкі?

— Філімонаў. І з Дубраўкі,— адказаў Ціхамір.

— Тады будзем знаёмы.— Дзядзька падаў руку і сказаў сваё прозвішча: — Дубянчук,— дадаўшы: — Васіль Прахоравіч. А гэта мой сын.— Ён паказаў на Пецьку, і той, мусіць, усцешаны ўвагай, пачырванеў.

Ціхамір выпрастаўся, паціснуў Дубенчуку руку і таксама пачырванеў, падумаўшы, што развітанне выйшла неяк па-смешнаму, быццам яны і не прасядзелі паўночы разам, а вось толькі цяпер сустрэліся і ўсталі з-за століка, каб замацаваць сваё знаёмства поціскам рук.

Бацька і сын пайшлі неўзабаве, узяўшы ў рукі па чамадану, а Ціхамір, аблакаціўшыся, нейкі час яшчэ бяздумна сядзеў на месцы. У буфет прывезлі піва ў бутэльках, і нейкія людзі пачалі насіць міма Ціхаміра скрыні, перакідваючыся словамі з буфетчыцай, якая зноў павесялела і бегала ад століка да століка, састаўляючы посуд. Праз акно Ціхаміру было відаць, як запаўнялі людзі прывакзальны скверык, выходзячы на перон. Яны некуды спяшаліся, ва ўсіх быў нейкі клопат, а Ціхамір сядзеў у буфеце, глядзеў і на людзей і на рэчы са спакойнай абыякавасцю чалавека, якому нічога не трэба. Ім завалодала раўнадушная лянота, і ўсе ранейшыя клопаты, якімі жыў ён колькі дзён у дарозе, і нават сама прычына, праз якую выбраўся ў гэтую дарогу, пачалі здавацца непатрэбнымі і пустымі.

У горад ужо не хацелася, больш таго, ён цяпер і ўявіць сабе не мог, што будзе рабіць там. Хоць ты бяры ды наймайся памагатым да гэтай буфетчыцы! Ціхамір правёў рукой па шчацэ, пацёр бараду. «А чаму б не пагаліцца?» — падумалася радасна.

У цырульні сумавалі два майстры — маладая заспаная жанчына і пажылы мужчына,— і Ціхамір быў першы кліент. Жанчына абвяла яго з ног да галавы позіркам сваіх лупатых вачэй, затым без кроплі цікавасці на твары адвярнулася да шкафчыка, дастала маленькія ножанкі і пачала падстрыгаць свае пазногці, на якіх віднеліся астаткі ярка-чырвонай фарбы. Муж-

чына тым часам па-маладому крутануўся на крэсле, ускочыў хуценька і сказаў, трохі шапялявячы:

— Прашу вось сюды.

Ціхамір сеў на цёплае крэсла.

— Што будзем рабіць? — спытаў цырульнік, і Ціхамір убачыў у люстры перад сабой яго зморшчаны твар з доўгім, быццам намаляваным носам.

— Пагаліцца, пасля, можа, і пастрыцца... Няхай і тут застануцца мае валасы.

— Галоўнае, каб галава не засталася,— чыкнуў цырульнік над вухам нажнамі, і Ціхамір у люстры ўбачыў, як ён усміхнуўся — усмешка выйшла кароткая, быццам чалавека перасмыкнула, і, можа, таму падалося ў ёй штосьці злавеснае.

Рукі ў цырульніка чамусьці дрыжалі, і было непрыемна сядзець, калі ён вадзіў брытвай па твары, але Ціхамір трываў да канца, нават сказаў майстру камплімент, а жанчыне, якая сумавала без кліентаў, паабяцаў, што зойдзе другі раз — вось толькі няхай адрасце шчэць, і ён абавязкова прыйдзе.

З цырульні Ціхамір выйшаў быццам другі — па-ранейшаму бяздумны, але па-новаму лёгкі: насвістваў, як лайдак, па-заліхвацку трымаючы рукі ў кішэнях.

Але весялосці і бяздумнасці ў яго хапіла да горада: у гасцініцы раптам не знайшлося месца.

— Камандзіровачных многа, а тут і памяшканне малаватае,— пачала тлумачыць яму адміністратарка.— Рэстаран пабудавалі? Пабудавалі. Спіртзавод пабудавалі? Пабудавалі. Пабудуюць некалі і гасцініцу.

— Мне вашае некалі... ведаеце куды? — раззлаваўся Ціхамір.— Мне сёння трэба недзе начаваць.

— Дык пераначуйце ў знаёмых.

— А вы пакажаце, дзе вашы знаёмыя?

— Ну, малады чалавек, яшчэ і гэтага захацелі! Кожны чалавек, які паважае сябе, павінен мець сваіх знаёмых і ведаць, дзе яны жывуць.

— А што рабіць тым, якія, напрыклад, не паважаюць сябе?

— Тых мы здаём у міліцыю,— спакойна адказала адміністратарка, але гэтым нібы давала зразумець, што шумець надта не трэба.

— Вясёлае жыццё ў вас.

— А што нам! Мы — не сталіца. Жывём, як умеем.

— Ну, а ўсё-такі, як бы ўладкавацца на ноч? — пачаў нарэшце паддобрывацца Ціхамір.

Жанчына таксама памякчэла.

— Адзін тут збіраецца ехаць начным поездам,— сказала яна,— тады і зойме це яго ложак.— І пажартавала пад канец: — Гадзін да дванаццаці з гакам можаце ў звальненні быць.

Але ні ў дванаццаць, ні ў гадзіну ночы ложак не вызваліўся. «Адзін» той нешта перадумаў ехаць начным поездам, і Ціхамір бадзяўся па цёмным горадзе амаль да самае раніцы. Затое пасля, калі ў гасцініцы нарэшце знайшлося месца — хтосьці неспадзявана выпісаўся, не дачакаўшыся рання,— Ціхамір спаў ледзь не за дваіх адразу. Прачнуўся ён позна. Паабедаў у новым рэстаране — самай звычайнай сталоўцы, але дзе падавалі (вядома, калі закажаш) к сталу гарэлку, нават каньяк, і бралі за абед адпаведна, як у рэстаране. Пасля абеду Ціхаміру зноў жыццё здалося не надта змрочным, і ён памалу пайшоў ад рэстарана па горадзе — спярша цераз невялікі, але ладна зацэнены сквер, пасярод якога на брацкай магіле падпольшчыкаў, партызан і салдат узвышаўся злеплены з цэменту абеліск, затым павярнуў на гарадскі рынак, дзе не было ўжо людзей, хоць і былі адчынены ларкі, і толькі хвілін праз дваццаць выйшаў на галоўную вуліцу. Вуліца гэта была забудавана новымі дамамі, стаялі нават сяміпавярховыя, але наогул горад быў сумны і такі ж брудны, як і чысты. Некалі ён быў абласным цэнтрам, і тады, казалі, хапала ўсяго тут. Нават свой цырк быў.

Адным словам, праўду казала адміністратарка гасцініцы — «мы — не сталіца».

Але Ціхамір сягоння адчуваў сябе неяк дзіўна — ён раптам паспакайнеў, яму нават здавалася, што ён ужо некалі быў тут і бачыў і гэтыя вуліцы, перакрытыя шмат у якіх месцах, бо залівалі асфальт, і гэтыя дамы — тыя, што цяпер будаваліся, і тыя, што будаваліся яшчэ, калі была тут за царом крэпасць,— і гэтыя запыленыя гароды ледзь не ў самым цэнтры, паміж драўляных дамкоў. Проста гэты горад быў падобны на ўсе астатнія. А наогул, Ціхамір ужо гатовы быў зноў пасмяяцца з сваёй задумы — узяць ды паехаць толькі дзеля таго, каб звесці нейкія рахункі з горадам. Аказваецца, Ціхамір нічога не меў да гэтага горада, таксама, мусіць, як і горад да яго.

Ля зачыненага газетнага кіёска Ціхамір доўга стаяў, усё перачытваў выведзенае нечай малапісьменнай рукой абвяшчэнне: «Прадаюцца арцісты і касманаўты». За пыльным шклом і сапраўды стаялі адкрыткі з артыстамі (кіназоркамі) і касманаўтамі. Па газетах, якія навалам ляжалі на прыстаўцы, поўзалі чамусьці чырвона-рабыя божыя кароўкі, і была ў іхніх рухах такая ж марудлівасць, як і ў самім горадзе, які нібы знясілеў ад гарачыні, гары і пылу.

І раптам недзе збоку пачуўся барабанны пошчак. На скрыжаванне вуліц выплыў у галаве пярэстай калоны піянерскі сцяг з сілуэтам Леніна на чырвоным палотнішчы. Пошчак быў такі моцны і адмысловы, а сцяг так развяваўся на ветры, якога дагэтуль і ўчуць нельга было, што ў момант змянілася ўсё наўкола, быццам нехта ўзяў ды адкінуў прэч і паўдзённую душную гушчыню і зацятую санлівасць. Калона павярнула к цэнтру, стала паднімацца ўгору, выцягваючыся ў адну тонкую нітку, і чырвоны сцяг затрапятаў пасярэдзіне вуліцы, а людзі, якія ў гэты час ішлі паўз дамы, пачалі спыняцца і сыходзіць на край тратуараў. А піянеры, ні на кога не зважаючы, уладна махалі загарэлымі рукамі ў такт сваёй узнёслай хадзе і ўдарам барабана. Яны не спявалі. Яны толькі шырока ўсміхаліся, і гэтая агульная іхняя ўсмешка перадалася неўзабаве людзям, якіх усё большала і большала на абодвух тратуарах.

Ціхамір таксама не ўтрымаўся, яго таксама падхапіла ўсеагульная ўзбуджанасць вуліцы, і ён заспяшаўся ўслед піянерскай калоне, быццам яму абавязкова патрэбна было дагнаць яе. Але калона разбудзіла цэнтральную вуліцу, хутка перайшла мост за плошчай, затым павярнула ў бакавую вулачку. Пошчак барабана паступова пачаў даносіцца прыглушана, і людзі, яшчэ колькі хвілін пачакаўшы нечага, сталі тушыць усмешкі на сваіх тварах, памалу разыходзіцца. Адстаў ад калоны і Ціхамір. Спачатку ён толькі прыцішыў хаду, пасля і зусім спыніўся. Але ўзбуджанасць яшчэ не скора прайшла. Ціхамір прыгадаў раптам, што ён ніколі не быў піянерам. Дзіўна, але ж і сапраўды не быў. А ўсё, вядома, таму, што само жыццё склалася так. Да вайны Ціхамір быў малы, пайшоў толькі ў першы клас, і ў піянеры не падыходзіў. Затым пачалася вайна. Але і пасля вайны ў Дубраўскай школе пія-

нераў не было — не хапала штату для піянерважатага. А пакуль дамагаліся ў райана штату — перарос Ціхамір. Адразу стаў камсамольцам. Праўда, аднаго разу загадчык школы, чалавек даволі ціхі і някемлівы, можа, праз сваю кантузію, якую прынёс з вайны, паспрабаваў быў завесці дубраўскіх дзяцей у раённы піянерскі лагер. Тады якраз прывезлі аднекуль фасолю, і змарнелых дзяцей, якія ўжо два месяцы нічога, акрамя шчаўя, не бачылі, рашылі падкарміць. Дзеля гэтага і быў арганізаваны той лагер. Аляксей Паўлавіч, так звалі загадчыка Дубраўскай школы, таксама рашыў падкарміць сваіх, балазе, што было недалёка да лагера, кіламетраў, здаецца, дваццаць пяць. Хадзіў туды з ім і Ціхамір. Але начальнік лагера нікога не прыняў, сказаў Аляксею Паўлавічу, што, маўляў, вашы неарганізаваныя, нават не прыняты ў піянеры, а наконт такіх ён, начальнік лагера, інструкцыі не атрымліваў, ды і «разнараду» на Дубраўскую школу не было, вось у наступнае лета можна будзе прывесці, дарэчы, тады і лагер павялічаць. Ціхамір і цяпер помніць, як яны пасля супакойвалі па дарозе ў Дубраўку Аляксея Паўлавіча, а той усё моўчкі ўздыхаў і быў чорны, як хмара. Наогул, вучні любілі свайго загадчыка. Самі яны маглі над ім учыняць злосныя жарты, але не любілі, калі яго крыўдзіў хто-небудзь іншы, і стараліся не даваць у крыўду.

Думкі пра дзяцінства апаноўвалі паступова: спачатку ўспаміналася толькі тое, што ляжала на паверхні памяці, але з кожнай хвілінай выплывала з закуткаў усё новае і новае, варушылася ў сэрцы, як жывое, і забытая Дубраўка, якую ён успамінаў часам з жахам — праз вечную галадоўку, спярша ў вайну, а затым і пасля вайны, ажно да самага сорак сёмага года,— дык вось цяпер тая Дубраўка раптам нібы паблізела яму, і ён нават пачынаў хваляваца ад таго, што хутка пабачыць знаёмыя хаты пад пахілымі вербамі, хоць пакуль і не было рашэння падавацца туды. Рашэнне такое прыйшло пазней, калі ён зразумеў, што Дубраўку яму ніяк не абмінуць.

У Дубраўцы ўжо быў поўдзень, калі прыехаў туды Ціхамір на калгаснай машыне, якая трапілася яму ў горадзе, нават не трапілася — яго пасадзіў на яе паставы міліцыянер пасля таго, як той папытаўся дарогі. Незнаёмы шафёр, няйначай прымак, калі, вядома, ён

быў наогул з Дубраўкі, а не з якой іншай вёскі, давёз Ціхаміра да самае кузні. Ціхамір спачатку быццам і не пазнаў Дубраўкі, бо надта паменела хат на вуліцы, і на месцы былых падворышч буялі дзяды, палын і крапіва: нікога не знайшлося ў Дубраўцы, каб заняць апусцелыя сядзібы. Хаты стаялі далёка адна ад адной, нават паміж гародамі віднеліся выганы, дзе валёхаліся гусі. Вёска нагадвала нечым вышчарблены грэбень. Насупраць кузні, дзе разыходзіліся вуліцы — адна пад гару, другая к возеру, што было за якога паўкіламетра ад вёскі,— па-ранейшаму, як і ў тыя часы, калі жыў тут Ціхамір, стаялі таўшчэзныя бярозы, і на адной з іх, на самай макаўцы, Ціхамір убачыў знаёмае буслінае гняздо. Праз нейкі час ён пачаў пазнаваць і хаты. Ляксейкіну, што ля могілак, Аўгінкіну, якая стаяла над раўком, Шквараву... Незнаёмыя былі толькі новыя хаты, пастаўленыя пасля. І наогул, у Дубраўцы цяпер новых было ці не больш, чым нават старых, і гэта кінулася Ціхаміру ў вочы, як толькі ён пайшоў па вуліцы, бліжэй да таго паваротка, дзе некалі знаходзіўся іх двор. Людзі Ціхаміра не пазнавалі, яны, бадай, і не ўзіраліся, каб пазнаць, а ён тым часам угледзеў і старую Міколіху, якая калісьці ганяла і Ціхаміра па сваім садзе, і Навума Бажка, што заўсёды, як помніць Ціхамір, быў конюхам, і вечна хворага Мялешку, які кожную восень збіраўся паміраць, але дажыў вось і дагэтуль. Нарэшце Ціхамір убачыў і знаёмыя вербы, што раслі пад іхнім акном. Хата стаяла тая ж самая і на тым жа месцы, але людзі, якія цяпер жылі ў ёй — маці Ціхамірава прадала хату, як сабралася ехаць гады праз два пасля вайны ў Сібір,— не ведалі Ціхаміра, бо гэта былі ўжо нават не дубраўцы, а прыезджыя, і хату яны куплялі таксама з другіх рук. Першая пазнала Ціхаміра баба Параска, якая некалі бабіла яго і да якой ён бегаў кожнае свята па яйкі.

— А вось пастой-тка,— сказала яна і прыжмурыла свае выцвілыя вочы,— ці пазнаю-тка я цябе! Ужо надта падобны ты на свайго бацьку! Ага, Хадоскін сын!

— Угадалі, баба Параска,— узрадаваўся Ціхамір.

— Ого, я цябе не толькі ў Дубраўцы пазнала б! Я цябе дзе хочаш пазнала б!

— Дзякуй, баба Параска!

— А за што дзякаваць? Ты яшчэ мяне не аб'еў і

не абпіў. Вось хадзем да нас у хату, пасядзім, пагаворым.

У Парасчынай хаце, куды яны дайшлі па агародах, стаяў летні халадок, ад якога адразу зрабілася прыемна, і было трохі цемнавата, бо святло з вуліцы пранікала толькі праз два нізенькія акенцы, ды і тыя былі пазатыканы анучамі. Баба ўвайшла ў хату, спытала трохі грубавата:

— Есць будзеш?

— Дзякуй...

— Ну, тады пачакай. Захочаш — смачней будзе.

Яна села на табурэт, але Ціхаміра не запрасіла. Тады Ціхамір сам сеў.

— Ну, расказвай, хлопец, як там матка твая, Хадоска? Жывая, здаровая?

— Дзякуй, жывая і здаровая.

— Тады хвала богу. Няхай ён беражэ яе. Як жа вы там у той Сібіры мадзееце?

— Нішто сабе. Маці пенсію даюць, і я зарабляю.

— Адны і жывяце?

— Але, адны.

— А што ж гэта ты не жэнішся? Здаецца ж, пара?

— Нявесты яшчэ не знайшоў,— засмяяўся Ціхамір.

— Глядзі, а то дзеўкі на старых халасцякоў глядзяць, як на хвальчовых.

— Нічога...

— Ну-ну, глядзі.— Баба Параска таксама засмяялася, але смех у яе выйшаў такі, быццам яна ўсхліпнула.

За абедам баба Параска зноў спытала:

— Дык як там Хадоска жыве?

— Дзякуй, здаецца, няблага. І ад людзей не адстае, і людзей не пераганяе.

— А ты стаў культурны. Усё дзякуй ды дзякуй. На кожным, лічы, слове. Нябось вывучыўся недзе, можа, у начальніках ходзіш?

— Вучыцца вучыўся, але не на начальніка. На заводзе раблю. Інжынерам.

— Значыць, па бацьку пайшоў. Майстрам.— Старая памаўчала, затым, нібы дадумаўшы што да канца, сказала: — А вось жа жывуць людзі і акрамя як тут. І робяць нешта, і хлеб ядуць. А тады ж, у першыя гады пасля вайны, шмат хто адсюль паехаў, мо заўва-

жыў на вуліцы — і тых няма, і тых. Цяжка было жыць, ну, людзі і ратаваліся як маглі. І твая матка таксама. Ну, што яна магла адна? Вось і павезла цябе да дзядзькі. Але цяпер у нас людзей паболела. Праўда, свае так і не вяртаюцца, мусіць, нядрэнна прыжыліся на старане, затое чужыя. У нас жа саўгас цяпер. Во, і ў вашай хаце зацехнік жыве.— Яна паглядзела Ціхаміру ў вочы, спытала, як пра нешта надта патаемнае: — А не забываецца пра вёску? — І сама ж адказала: — Вядома, гняздо сваё не забудзеш.

Ціхамір пражыў у бабы Параскі тры дні. Знайшліся ў вёсцы і знаёмыя, і даўнія сябры, якія паабзаводзіліся сем'ямі, паскупелі, але засталіся шчырымі і такімі ж наіўнымі, адным словам — дубраўцы. Памёр Аляксей Паўлавіч. Замест старой школкі цяпер у Дубраўцы была васьмігодка. І наогул шмат што ў Дубраўцы абнавілася. Так здавалася Ціхаміру. І калі прызнацца, то яму не надта хацелася ад'язджаць, і адпачынак яго яшчэ не скончыўся, але ж вінавата была яго прытворная далікатнасць — маўляў, дзякуй, паеду, бо я ўжо і так нарабіў клопату бабе Парасцы. Думаў, цяжка будзе развітвацца, і таксама дарэмна. Як толькі схавалася з вачэй вёска, прыйшоў спакой, і хваляванне, якое трывожыла апошнія гадзіны, улеглося, пачуцці адразу прытупіліся, і тыя кіламетры, што былі паміж вёскай і горадам, Ціхамір праехаў у кабіне самазвала, балакаючы з шафёрам пра звычайныя жыццёвыя дробязі — пра рыбу, якая перавялася ў рэчках, пра жалуды, якіх шмат з'явілася на дубах; смяшыў анекдотамі маўклівага саўгаснага трактарыста, які ехаў у горад лячыць жывот. Адным словам, Ціхамір ехаў здаволены і супакоены. Але спакой гэты ўжо быў такі, ад якога яму не хацелася ў горад. Ён ведаў — толькі спыніся ў горадзе, як увечары ўжо абавязкова будзеш у Дубраўцы. А падавацца зноў туды, пасля таго як развітаўся з вяскоўцамі і сябрамі-таварышамі, быццам і непрыстойна, па крайняй меры, Ціхамір сам лічыў, што рабіць такія выверты несур'ёзна і легкадумна. Таму ў горадзе ён толькі і затрымаўся, каб забраць у гасцініцы пашпарт. А ўвесь астатак дня прасядзеў на станцыі, у тым самым буфеце, дзе піў чай з Дубенчукамі — мусіць, трохі дзікаватым бацькам і надта спакойным, ледзь не блажэнным сынам.

У буфеце Ціхамір і пачуў пра чаек, якія сядзяць на хвалях... Пра іх гаварылі за столікам, застаўленым пустымі бутэлькамі, адслужыўшыя матросы. «Чайкі на хвалях... чайкі на хвалях... Дзіўна, няўжо і сапраўды чайкі могуць сесці на хвалі?» Ціхамір адсунуў ад сябе бляшанку з недаедзенымі шпротамі, падняўся з-за століка і выйшаў з буфета...

...Ён не стаў чакаць поезда на Маскву. Цяпер яго дарога была да мора. Няважна да якога — абы на хвалі садзіліся чайкі.

* * *

А маўклівыя чайкі ўсё луналі над морам, і было ў іхнім замаруджаным палёце, у іх зацятым маўчанні нешта засмучальнае і таямнічае. Але на хвалі чайкі па-ранейшаму не садзіліся і, мусіць, не збіраліся садзіцца.

Мора шумела. За чорнымі каменнямі, аблепленымі зялёнымі водарасцямі, ужо закіпалі хвалі і, абрынуўшыся, кідаліся на бераг.

Над мокрымі пляжамі, што цягнуліся астраўкамі ўскрай мора, разносілася знаёмая песня:

...Долетайте до самого солнца
И домой возвращайтесь скорей...

Голас спевака і клікаў да сонца, і тым жа часам раіў вярнуцца дамоў... Ціхамір падняў галаву. Але да сонца было надта далёка. Яно вісела, пабялелае, над морам і балюча калола вочы.

Бліжэй было дадому. І Ціхаміру раптам радасна зрабілася ад тае думкі, што ў чалавека ёсць дом і што заўсёды можна вярнуцца туды.

Залатая рука

Конь дарогу знаў. Ён сам павярнуў каля гумнаў і міма лесапілкі патрухаў па наезджанай дарозе да ракі, дзе крокі за два ад берага стаяў абледзянелы паром. Ужо каторы тыдзень на зямлі ляжаў снег, і людзі ездзілі на санях, а рака ўсё не замярзала: па вадзе плы-

лі адны шараны.

Дзядзька Хвядос кінуў мне на рукі лейцы, саскочыў на снег і ўзяў каня за аброць: пачалі паціху спускацца к вадзе.

— Трэба неяк забрацца на паром,— сказаў я.— Можа, падгонім яго бліжэй?

— Сядзі!.. Тут неглыбока. Уз'едзем і так.

Конь падышоў да ракі, спыніўся.

— Ну-ну, чаго стаў! — Дзядзька сеў на сані, забраў ад мяне лейцы і замахнуўся пугай: — Но-о-о!

Конь абламаў капытамі тонкі лядок ля самага берага, ступіў колькі крокаў па халоднай вадзе і, коўзаючыся, узышоў на паром.

— Бяры мае рукавіцы,— сказаў дзядзька.— Ідзі папацей.

Я падышоў да парэнчаў, ухапіўся за віты трос і што ёсць моцы пачаў цягнуць. Паром не кратаўся. Ён быў цяжкі — на кожным бервяне бліскучы лёд.

— Давай разам.— Дзядзька таксама ўзяўся за трос.

Нарэшце паром здрыгануўся і, пагойдваючыся, паволі паплыў да другога берага.

— Ну вось, хутка і дома будзем...— Дзядзька Хвядос перастаў памагаць, чамусьці паглядзеў на свае рукі і адышоўся, каб пільнаваць каня.— Але дзе там хутка! — нібы спахапіўся ён.— Гэта па-нашаму дык хутка. А калі... Ну, адным словам, як даваў Мацей каня па цябе ехаць, то і паперку даў, накладную. Сена трэба на ферму прывезці ад стагоў. Кажа, па дарозе. А мне што? Мацей — брыгадзір. І дзядзька твой. Прыедзем — пабачыш, адразу прыйдзе. Любіць, калі госці бываюць.— Ён задумаўся аб нечым, пасля разважліва сказаў: — А што, хіба Хвядос не такі? І Хвядос не адстаў. А стагі дык і папраўдзе не далёка ад дарогі. Вунь, бачыш, на сухіх грудах, пад самы лес?

Стагоў было некалькі. На іх сядзелі снежныя шапкі. Асабліва кідаліся яны ў вочы здалёк,— далей трохі была цёмна-сіняя сцяна рослага лесу. Стагі стаялі па той бок старога рэчышча, і трапіць да іх, пакуль не падмерзла, можна было толькі па кругавой дарозе, якая вяла ад парома спачатку на Топкую Гару, пасля паварочвала ўправа і, агінаючы вялікую затоку — дзербеш, міма пенькамочча падыходзіла к лесу, на сухія груды.

Мы пераправіліся цераз раку хутка. Прывязалі паром і пусцілі каня на кругавую дарогу.

Калі плылі на пароме, было яшчэ відна, а як пад'язджалі да стагоў, то на лузе ўжо ляжаў паўзмрок. Снег пацямнеў, нібы хто разліў па ім крушынавае чарніла. Над вёскаю, што засталася па другі бок ракі, мусіць, чуючы блізкую ноч, насіліся жывою хмараю вароны.

Вецер дзьмуў едкі, вадзяністы.

На грудах, збоч дарогі, пракінуліся лапікі чорнай зямлі. Спачатку іх было мала —усяго некалькі няроўных разорын, але чым далей мы ехалі па грудах, тым усё часцей яны трапляліся і нарэшце пайшлі скрозь.

— Гэта ж дзікія свінні парылі! — толькі цяпер здагадаўся я.

— А ўжо ж...

— Ды многа іх тут!

— Хапае. Анагдысь казалі, што Адам Мамонаўскі вепрука паганяў. Але ў кубел не паклаў. Не пацэліў. Раззлаваў толькі. О, яны часам тут штучкі выкідваюць!.. Аднаго разу вяпрук дык нават у вёску не пабаяўся забрысці. Палез праз агароджу на ферму і павёў за сабою свіны статак. Два дні шукалі па лесе. Добра, што ваўкі яшчэ не напалі, а то б наеліся сала.

Дзядзька гаварыў гэта і ўсё не адводзіў вачэй ад разорын; і яму было цікава, як парылі, нібы ўзаралі, сваімі лычамі дзікія свінні сухія груды. Пад снегам зямля была сырая.

— Ім цяпер, гэтым дзікам, яшчэ раскашуха... Снег невялікі.— Дзядзька павярнуў галаву — у яго бледны твар, жывыя вочы, вакол іх сабраны хітрыя зморшчыны, на качыным носе таксама шмат зморшчын, а доўгая рыжая барада закрывае грудзі, вецер прыцiскае яе да паношанага шыняля.— Я вось падумаў... Ці выжыў бы чалавек, каб яго пусціць на такі самапас?

— Неяк жа ён жыў...

— Калі?

— Ну тады, даўно...

— Ага, жыў...— з неахвотаю згадзіўся дзядзька.

Конь часта фыркаў, касіўся на бакі, але бег прытка. Голы асінавы лес тым часам то адступаў ад сухіх грудоў, то падступаў зноў, і тады відаць былі ў нізінах, на краі маленькіх балоцвін, вываратні: мусіць, тут у сваю волю пахадзіла бура.

Дзядзька Хвядос прыязджаў па мяне на Астраўскую Развілку, дзе спыняецца хоцімскі аўтобус, і мы за дарогу паспелі нагаварыцца — я ведаў ужо ўсе вясковыя навіны. І таму быў вельмі здзіўлены, калі неспадзявана ўбачыў на дарозе Ягора Случанку.

— Здароў, Харытонавіч! — крыкнуў дзядзька, стрымліваючы каня.— Ты б саступіў з дарогі, а? Даў бы нам праехаць. А там і сам нябось стаміўся нагамі снег мясіць. На сані сядзеш. У нас якраз да цябе дзела ёсць.

Случанка крыва ўсміхнуўся і зрабіў некалькі крокаў у снег ад дарогі. Стаў там, павярнуўшыся тварам да нашых саней, і глядзеў, як мы праязджалі міма. Быў ён апрануты ў кажух, пашыты з авечых шкур. Шапка-вушанка была вялікая, сівая: ці то казліная, ці то барсуковая. Яна глыбока налазіла на лоб. У Ягора з сабою было ружжо, і ён трымаў яго пад пахай, палажыўшы ствол на правую руку.

Спачатку я глядзеў на Случанку збоку, але хутка сані параўняліся з ім, і тады я ўбачыў ягоны твар. Некалі гэты чалавек быў таўстаморды, з бычынай шыяй: выглядаў асілкам сярод нашых мужыкоў і, як помню я, усё жартаваў, стоячы за прылаўкам: «Пі вінцо — будуць чырвоныя шыя і ліцо». Цяпер у Ягора твар змардаваны, худы, парослы белым шчаціннем. Скура сабралася з усяго твару пад бараду і павісла там. На нас ён глядзеў неяк спадылба, і вялікія вочы яго слязіліся, можа, нават ад ветру.

Дзядзька запыніў каня і сказаў:

— Ну, Харытонавіч, садзіся.

Той выйшаў на дарогу, патупаў на месцы, аббіваючы снег з валёнак, палажыў не спяшаючыся ружжо на сані — ствалом на розвальню, і толькі пасля гэтага ўскарабкаўся сам.

— Нат-ка, тут вось у мяне паперка табе,— дзядзька выняў з кішэні накладную і стаў падаваць Случанку.

— Навошта яна мне? Зважыць усё роўна няма як.

— А ты паедзеш з намі і на вока прыкінеш, колькі на гэтыя сто кілаграмаў сена трэба. Раз пастаўлен на дзела, значыць, павінен адказваць. У нас табе не шарашкіна кантора.

— А я што? — Случанка нібы зазлаваў, раптам выхапіў з дзядзькавых рук накладную, разгарнуў, па-

глядзеў на яе і сказаў: — Сам пісаў, пазнаю руку яго.— І ў голасе яго пачулася скрытая непрыязнасць.— Дужа многа ён бажаволіць...

— Не ён, а каровы,— не стрымаўся дзядзька.— Сена ж гэтае для іх і накошана.

— Ты лепш глядзі ўжо за дарогай... Паварочвай! Бачыш вунь след? Ну, то якраз к пачатаму стогу.

Накладную Случанка ўсё яшчэ не хаваў — трымаў у руцэ. Вецер вырываў паперку, але яна была зацінута паміж пальцаў. Ягорава рука дрыжала. Яна была якаясьці васковая і ўся ў рудым рабацінні.

«Залатая рука»,— успомніў я.

...У вёсцы іх было трое братоў — глухі каваль Ляксей, першы свой старшыня сельсавета Іван і гэты, малодшы, Ягор. Бацькі іхняга — Харытоні Случанкі маладыя не помнілі ўжо. Расказвалі старыя, што Харытоня ласы быў на гарэлку, але зямлі ў самога было ўсяго дзве ці тры дзесяціны, і на ёй не надта разгавееш. Ратавала адно — чалавек. Харытоня быў тарав족ты, і калі сам чаго не меў, то зычыў па горла дабра суседзям.

І не здаралася ніводнага вяселля без Харытоні. Умеў ён вялікім пальцам такое выбіваць на бубне, што заслухаешся. Падыдзе да стала, вып'е запар колькі чарак і сядзе на ўслоне — гарманіст недзе ходзіць, а навошта каму гарманіст той: Харытоня ўсё можа... ён табе і «страданне», ён табе і «дасаду» на сабачай скуры выб'е.

І вось аднойчы ў вёску заявіўся з Вусаўкі Шпур. Яго тут добра ведалі, бо на памол да яго вазілі збожжа. Шпур меў свой млын — праўда, не на аднаго. Але браты нечага не падзялілі, і малодшы Шпур падаўся цераз раку. Цяпер ён шукаў хаты. І Харытоня пусціў яго ў сваю. Так яны і пачалі жыць — у першай палавіне Шпурава карчма (так празвалі ў вёсцы гэтае яго саматужнае пітное завядзенне), у другой — Случанкава сям'я, а ход на вуліцу — адзін. І мужыкі, як прыходзілі ў карчму, не дужа задумваліся, дзе сесці, абы стол вольны быў: ці на Шпуравай палавіне, ці на Случанкавай. Хлопцы Случанкавы тым часам заўсёды блыталіся пад нагамі. У доўгія зімовыя вечары, калі не паспявалі зачыняцца дзверы ў карчме, яны залазілі на печ, лізалі халву, якую падаваў ім туды сам Шпур, і пазіралі сваімі вачанятамі ўніз: за доўгім

сталом, які даставаў ад парога да сярэдняй сцяны, сядзелі захмялелыя дзядзькі і гаманілі; Шпур меў сваё месца за перагародкай паміж печчу і сцяной, ён стаяў там, адганяючы ад сябе дым брудным ручніком, і ўсё казаў:

— Што ж гэта вы і за мае грошы не п'яце?

— За твае вып'еш! — Мужыкі круцілі галовамі.— Мы гэтае «ў доўг» ужо ведаем. Увосень і з такоў забярэш усё, дзецям нічога не астанецца.

— А вы спачатку выпілі б, а гаварыць будзеце потым. Можа, я яшчэ і не спаганю, дарую каму.

— Хітры ты, Шпур,— уздыхалі мужыкі.— І як ты на нашу галаву зваліўся? Сядзеў бы ў сваёй Вусаўцы ды малоў...

Часам Шпур выходзіў з-за перагародкі, падсаджваўся да мужыкоў.

— А вы б, людзі добрыя, скарбы пашукалі,— пачынаў ён.— Во, за Белай Дубровай якія курганы, за Калодлівам... Там, можа, цэлыя скрыні гэтага золата.— Ён даставаў з-пад фартуха залатую пяцёрку, прабаваў яе на зуб, пасля хаваў зноў у патайную кішэню.— Вы толькі паслухайце...— І Шпур расказваў якую-небудзь гісторыю, дзе заўсёды яго знаёмы знаходзіў пад яблыняй гаршчок з золатам.

Мужыкі слухалі і цокалі языкамі.

— Цяпер зіма, снег ляжыць, дзе тое золата знойдзеш,— разводзілі яны рукамі.

— А навошта цяпер шукаць? — шчыра здзіўляўся Шпур.— Снег сплыве, тады і шукайце сабе,— гаварыў ён.

— Як снег сойдзе, то нам у полі араць трэба, няма дурных байды біць па тваіх курганах ды скарбы шукаць.

— Ну, як хочаце,— згаджаўся карчмар.— Калі ў вас ёсць грошы, і мне весялей.— Ён усміхаўся і ківаў галавой.— Але што з вамі паробіш? Бярыце тады ў доўг. Неяк аддадзіце, бо нікуды не падзенецеся.

І мужыкі бралі гарэлку «ў доўг», пілі, п'янелі, скардзіліся і расказвалі адзін аднаму пра свае крыўды.

Але аднойчы Харытоня са Шпурам пасварыліся. Звычайна Шпур пасылаў Харытоню з вялікай, гарцаў на пятнаццаць, біклагай у мястэчка па гарэлку. Харытоня напаўняў біклагу, чапляў яе на вяроўку і нёс. За гэта Шпур даваў ажно дзве грыўні да той платы, якая

выходзіла за арэнду хаты, і аддаваў іх Случанкавай жонцы: так было дамоўлена ў іх; затое кожны раз, як вяртаўся Харытоня з мястэчка, Шпур наліваў свайму «экспедытару» шклянку акавітнай. І вось аднаго разу Харытоня прыйшоў дамоў без біклагі. Ён быў п'яны, толькі трымаўся на нагах. Шпур спачатку разгубіўся, пасля падскочыў да Случанкі, узяў за манішку.

— Дзе мая гарэлка?

— Во... бачыш...— І Харытоня падняў угору абедзве рукі, паказаў далоні.

— Выпіў, блазнюк?

— Ці ж пятнаццаць гарцаў у мой бяскішкі жывот улезуць,— заплятаўся Харытонеў язык.

— Злодзей, аддай біклагу!

— Можа, і прынясу калі... пустую...— Харытоню хацелася, каб карчмар хутчэй адчапіўся ад яго, але той не адступаўся.

— Вярні біклагу! — крычаў Шпур.

— Прынясу... калі толькі ён аддасць...

— Хто гэта ён?

— Хто? Хто? Чукіла, во хто!

Харытоня знаў, што гаварыць — хадзілі чуткі, што па гэты бок паявіўся разбойнік Чукіла, які ўцёк з катаргі. Пачуўшы пра Чукілу, Шпур прыціх на момант, але хутка ўспомніў пра гарэлку і зноў пачаў крычаць:

— Злодзей ты і твой Чукіла! Плаці за гарэлку, а то стражніку заяўлю! Ён табе прапіша, як з разбойнікамі знацца!

Харытоня залыпаў вачамі — ён раптам раззлаваўся.

— Ну вось што! — Харытоня ажно працверазіўся.— Падружылі мы з табой і до! Хопіць! Бяры свае манаткі і вон!

У той жа дзень Шпур наняў падводу і паехаў у Вусаўку мірыцца з братам. А яшчэ праз колькі дзён непадалёку ад Халахонава хацішча пастухі знайшлі нежывога Харытоню. Побач стаяла Шпурава біклага з гарэлкай, але без заткала. Харытоня выпіў лішняга і сканаў ад нутранога агню. Выходзіла, што Харытоня прыхаваў біклагу ў лесе, каб карыстацца гарэлкай самому.

Здарылася гэта недзе гадоў за пяць да германскай вайны. Затым была тая вайна. Пасля яшчэ шмат чаго.

І з цягам часу ў вёсцы забылі і пра Шпура, і пра яго карчму.

І як ні дзіўна, але першы раз пра карчмара Шпура я пачуў ад Ягора Случанкі. Тады яму было ўжо гадоў сорак пяць якіх. Якраз скончылася Айчынная вайна. У вёску адзін за адным — хто ўцалеў — вярталіся мужыкі нашы. Вярнуўся і Ягор — таксама, як суседзі, з медалямі. Але размоў у той дзень, калі ён вярнуўся, было больш як звычайна: Ягор не быў у вёсцы ад самае калектывізацыі. Спачатку ён падаўся ў Данбас, на шахты, пакінуўшы тут жонку з малым хлопцам,— былі нават такія чуткі, што ён завёў на шахтах новую сям'ю. Але гадоў праз колькі малодшага сына Харытоні Случанкі пабачылі ў Клімавічах — ён раптам апынуўся там і рабіў ужо ў мясной лаўцы.

І вось адразу пасля вайны гэты бадзяга нечакана паявіўся ў вёсцы. Усе рашылі — значыць, і Ягору Случанку вайна далася ў знакі, бо нездарма ж ён успомніў нарэшце пра сям'ю, вярнуўся дамоў. Далі яму магазін і сказалі:

— Ведаеш гэтую справу, то і стой за прылаўкам, гандлюй.

У тое лета часта яшчэ ў наваколлі чуліся выбухі — вайна скончылася, а смерць хавалася ў зямлі: ступіць чалавек дзе, і раптам міна ўзрываецца. Асабліва траплялі ў бяду хлапчукі. І наш настаўнік, аднавокі выкладчык гісторыі Клюковіч, задумаў на ўсе канікулы задаць нам работы — пачаў вадзіць на раскопкі кургана, што з незапомных часоў узвышаўся за вёскай, на скрыжаванні дарог. І вось аднаго разу на курган узышоў Ягор Случанка. Мы падумалі, што ён прыйшоў па свайго Іллюка, але магазіншчык закурыў і пачаў гаворку з Клюковічам:

— А ты нядрэнна прыдумаў,— пахваліў ён.

— Трэба і пра гэта дбаць,— усміхнуўся настаўнік.

— Яно вядома. Толькі чаму ты збіраеш гэтыя чарапкі? Золата будзе ў цэлым гаршку. Як убачыш, так і цягні... Ды глядзі, каб падшывальцы твае не падпільнавалі. Нясі адразу да мяне, а я ўжо ход яму дам.

— А-а-а... вы вось пра што!..— нарэшце здагадаўся Клюковіч.

— А ты не прыкідвайся. Я ж не абы-хто. Не пакрыўджу, толькі прынось. А калі не верыш, то паслухай. Я табе раскажу...— Магазіншчык сплюнуў на

жвір, пачухаў свае потныя валасатыя грудзі.— У нас быў тут некалі Шпур-карчмар, ці шынкар, як яго там, не ведаю. У бацькі майго арандаваў хату. Дык вось якраз тады я і наслухаўся. Ты ж вучоны, ведаеш... усе курганы гэтыя, што па наваколлю, засталіся ад шведаў ды французаў...

— Можа, і ад іх...

— Ды не «можа», а сапраўды ад таго часу. І гэты, і той, што за Белай Дубровай, таксама і Калодліўскі...

— Не ведаю, як тыя, а ў гэтым мы яшчэ нічога не ўбачылі ні шведскага, ні французскага.

— Ты павер, мне Шпур гаварыў, а ён у гэтым толк знаў. Я помню пра ўсё. Ты ў нас чалавек новы і шмат чаго не ведаеш. Я ж быў падаўся некалі ў шахцёры. Толькі бачу — грошы харошыя, але кожную хвіліну чакай, што па галаве каменем стукне, прыцісне. Не, думаю, шахцёрскі хлеб не для маіх зубоў. Трэба ўцякаць. Сабраў свой мяшок ды ходу. У вагоне ўжо чую... хтосьці расказвае: «...Дык той інжынер-француз шукаў-шукаў золата, але не! Не паказаў яму пастух. Так і паехаў француз у свой Парыж з нічым...» Ну, я, вядома, бліжэй пасоўваюся, пытаюся: «Дзе гэта было?» — «Ды ў нас, за Клімавічамі».— «А ну-ка раскажы яшчэ». Ну, ён і давай. «Прыязджае,— кажа,— аднойчы ў Клімавічы чалавек, апрануты добра, не па-нашанскаму, з кіем бліскучым і ў брылі. Ажно гэта француз з Парыжа. Пахадзіў трохі па горадзе і пачаў распытваць: «Ці ведае хто на лузе камень-валун, на якім высечана рука?» Нашы мужыкі паціскаюць плячамі, маўчаць. Тады ён і адкрываецца: «Пад тым каменем напалеонаўская казна ляжыць». І план паказвае, пальцам тыцкае: «Недзе тут». Нарэшце адзін наш пастух з Пуцявішча і ўспомніў: «Бачыў я той валун. А рука на ім дык у акурат такая, чалавечая. Мусіць, зубілам выбіта. Толькі яна ўжо мохам парасла, ледзь відна». Ну, інжынер і ўчапіўся за яго. «Вядзі,— кажа,— паказвай, заплачу добра!» Пастух і павёў. Але як сталі шукаць, то тыдзень хадзілі, другі, а валуна з рукой не знайшлі. Відаць, пастух не захацеў паказаць яго французу. Рашыў пакарыстацца сам. Ды яно і ясна, такое багацце, цэлую казну, з рук выпускаць. Толькі не павязло небараку. Ускорасці пайшоў на германскую і не вярнуўся... І тады я падумаў — едзеш ты, Ягор, не па сваёй ахвоце дамоў, то паварочвай аглоблі, можа, там знойдзеш сваё

шчасце, што табе тая вёска! Падавайся лепш у Пуцявішча, усё роўна ж вёска. А я ведаў — дзела гэта вартае; абымшэлая рука магла зрабіцца залатой. Тым больш што я пра гэтую руку чуў. Шпур расказваў, калі арандаваў хату ў майго бацькі. Так і заехаў я ў Клімавічы. Адно шкадаваў, што пастух той з палону не вярнуўся. Цяжка было шукаць той валун. Ды і вайна гэтая, ужо Айчынная, перашкодзіла. Што ні кажы, а трэба ж было ваяваць!..

Случанка раптам змоўк, падумаў трохі і сказаў вясёлым тонам:

— А ты, таварыш Клюковіч, з чарапком возішся тут!.. У экскурсію пайшоў бы з гэтымі падшывальцамі. Яны распаўзуцца, як мурашкі: знойдуць табе той камень. Падумаеш, а? Раю, руку сваю як след назалоціш.

Пасля Ягор Случанка прыходзіў яшчэ колькі разоў паглядзець на раскопкі кургана. Усё дапытваўся ў Клюковіча, ці знайшлі што. А потым нечакана здаў Хомкінай Лёксе магазін і як у ваду праваліўся. Гаварылі, што ён абабраў старую Праснячыху. Сляпая дачка яе — Варка — неяк купляла камсу ў магазіне і калі разлічвалася, то высыпала з панчохі замест медзякоў залатыя пяцёркі: у вёсцы здагадваліся, што ў Праснячыхі яшчэ ад бацькі, які служыў у пана, засталіся мікалаеўскія грошы. Дык Ягор Случанка і загроб іх сабе. Але як дакажаш?

...Цяпер Случанка стаяў пад стогам, схаваўшыся ад ветру. Мы з дзядзькам скублі сена — яно паспела за лета зляжацца і не паддавалася, не вышмаргнеш, ажно пальцы балелі.

Я паглядзеў на неба. Там ужо гарэлі зоркі. Але іх яшчэ было мала, і яны былі амаль белыя. За ракою, у вёсцы, свяціліся агні ў вокнах.

Дзядзька распасцёр рукі, згроб у ахапку халоднае сена і панёс да саней. Неўзабаве адтуль пачуўся яго глухаваты голас:

— Ты, Харытонавіч, бачыў, як па грудах пахадзілі дзікія свінні?

— Ага...— Случанка адказаў з неахвотай.

— Можа, ты падстрэліў вепручка?

— Я сала ўжо не ем. Мне ён не патрэбны.

Я не дачакаўся канца іхняй гаворкі — пачаў ускладваць на воз сена. Хутка воз быў гатовы. Нарэшце мы выехалі на дарогу, развіталіся з Ягорам Случан-

кам — ён заставаўся ў ноч вартаваць стагі — і пабрылі за возам.

— Ягор вярнуўся даўно? — спытаў я праз нейкі час у дзядзькі.

— Ды ці не ў той самы дзень, як цябе я пазалетась на станцыю адвёз.

— І Матруна яго прыняла?

— А што ёй рабіць! Баба... А бабы — яны, брат, усе жаласлівыя, як адна.

Мы памаўчалі.

— Насаўсім ён ці не? — зноў спытаў я.

— Хто яго ведае. Але я думаю, што насаўсім. Адбегаў жа чалавек сваё. Цяпер вось слабы, стары...

Дзядзька Хвядос загаварыў хутка, усхвалявана.

— І, здаецца, не быў вахляком, а вось правалындаўся. Быццам яго і праўда нячыстая рука вадзіла па зямлі. Браты — такія людзі! І Ляксей, і Іван. А гэты!.. Цяпер наракае і скардзіцца. Пенсіі не дабіўся. А як ты яе, тую пенсію, дасі яму, калі ніхто не ведае, дзе чалавек жыў. Здавалася б, вайна... якое дзела... Дык і вайну ж недзе праседзеў. А другія галовы палажылі... Ягор медалі паказвае. А яму кажуць: «Забітыя ж медалёў не бралі з сабой у магілу. Тут, на зямлі, свае пакінулі».

Мы ўжо ад'ехалі ад лугу. Паабапал дарогі стаяў маўклівы цёмны лес.

У ціхім тумане

Сонца амаль на вачах пабольшала, зрабілася чырвонае. На зямлі, ужо як на дражджах, выраслі цені; на вадзе, на самай сярэдзіне возера, пераліваліся, бліскаючы пазалотаю лускі, быццам жыравалі там касякі маленькіх рыбак.

Над Бароўкай, двароў на сорак вёскай, якая падступалася паўкругам да возера (па адзін бок яго стаялі хаты, а па другі — лес), неўзаметку асядаў вечар.

З бярозавага балота, што пачыналася за ніжнімі бароўскімі гародамі, выпаўз туман, і пацягнула яго, як заўсёды, па тарфяным полі на мост, перакінуты цераз роў, які падзяляў Бароўку на два канцы — канаплёўскі і канчанскі. Але сёння туман быў рэдкі, як дым.

Аднекуль з далёкіх заток раптам прыляцелі дзве

качкі-мацярухі і закружылі ў пары над возерам. Штосьці трывожыла птушак. І яны доўга кружылі так, баючыся апусціцца на ваду.

Была тая зацішная пара перад заходам сонца, калі ў вёску яшчэ не вярнуліся з поля каровы, а людзі, прыйшоўшы з работы (якраз за доўгім логам кідалі ў гэты дзень стагі), паспелі ўгаманіцца.

У гэты час і прыйшла ў Бароўку старая Рэйдзіха.

Яе ўбачыла на гуцянскай дарозе Тараськова Ганна. Яна была за вёскай, у Чыкавых печах, зграбала там пад соснамі сухое шыгалле. Даўно ёй кінулася ў вочы адзінокая жаночая постаць на бязлюднай дарозе, але пазнаць, хто гэта, на ноч гледзячы, ішоў у Бароўку, доўга не ўдавалася. І толькі тады, калі Рэйдзіха павярнула на вузкую, утаптаную чалавечымі нагамі сцежку, каб паўз Чыкавы печы прайсці да выгану, па якім трапіш на бароўскую вуліцу, Ганна схамянулася.

— Божа мой... Гэта ж Рэйдзіха!..— Яна адкінула ўбок граблі і ўтаропіла на яе свае здзіўленыя вочы, як на прывід які.

«І адкуль нясе старую нялёгкая»,— падумала яна яшчэ праз момант і адчула, як у сэрцы шавяльнулася штосьці падобнае на прыкрасць.

Рэйдзіха таксама заўважыла Ганну. Яна спынілася крокаў за дваццаць і пазірала на яе, сляпуючы, з-пад рукі. Потым, ужо, мусіць, пазнаўшы, падышла бліжэй.

— Ганна!..— сказала яна ціха, амаль прашаптала, і раптам заплакала, схапілася за фартух і пачала выціраць слёзы.

Згорбленая, маленькая Рэйдзіха стаяла перад Ганнаю босая — ногі былі парэпаныя, з пакручанымі пальцамі, як у вялікай птушкі, скінутай аднекуль з гнязда: яна цяпер чаплялася сваімі кіпцюрамі, каб перастаць нарэшце падаць, неяк затрымацца хоць тут, на зямлі. Палаплены зялёны андарак ледзь не даставаў ёй да пятак. Не была асабліва новаю і доўгая сацінавая кофта, якую Рэйдзіха насіла навыпуск, так, што з-пад яе толькі звісаў вышываны фартух. Затое на галаву была павязана прыгожая, яшчэ амаль не паношаная гарусоўка — чырвоная, з чорнымі махрамі.

Рэйдзіха ціха ўсхліпвала, а Ганна стаяла, бы скамянелая, і не ведала, што рабіць. Надта ўжо нечакана выйшла гэта сустрэча ў Чыкавых пячах. І трэба ж было здарыцца якраз, што не каму-небудзь — ці мала ў

Бароўцы людзей,— а ёй, Тараськовай Ганне, давялося спаткаць Рэйдзіху. Але першыя словы Ганна вымавіла, на здзіўленне самой сабе, спакойна, без прытворства, нават трохі з радасцю:

— А я гляджу, хто гэта ідзе? Гляджу — і вачам не даю веры... Ажно гэта вы, цётка Матруна!

— Ды гэта я, Ганначка, я!..— Рэйдзіха паспрабавала ўсміхнуцца, але ўсмешка ў яе атрымалася палахлівая і вымушаная.— Вось, прывалакла свае косці,— дадала яна і тут жа нібы спахапілася, папраўляючы сябе.— У Забор'е іду. Памаліцца трэба, свечку паставіць...

— Дык сёння ж, відаць, вы не паспееце туды.

— Не паспею,— згадзілася Рэйдзіха і ўзняла на Ганну свае заплаканыя вочы.— Скажы-тка мне, а гэта, ці жывая, ці не, што каля Сёмкі Парашчынага хата стаяла? Ну, як яе? Дай бог памяць... Аўдотка Мялехава!

— Не.

— І даўно?

— Пасля вайны адразу. Здаецца, на Пятра.

— Скажы-тка, а чаму б гэта яна? Не вельмі каб і старая была...

— Ды каб усё добра, то магла б яшчэ за комінам гадкоў пяць пасядзець. Але вайна, што зробіш...

— А я спадзявалася... значую ў яе.

— Ат, каб жа было толькі тае бяды, што начаваць дзе... У Бароўцы хат многа. Во колькі, глядзіце! — Ганна паказала рукой на вёску.— Ды хоць бы і да мяне зойдзеце. Хата вялікая і новая. На адну. Балазе, адбудаваліся нанова ўсе.

Пачуўшы гэтыя словы, Рэйдзіха апусціла галаву. Старая ніяк не чакала, што Ганна раптам пакліча яе да сябе. І яна прыціхла, быццам задумалася, як ёй паставіцца да неспадзяванага запрашэння. Нарэшце сказала:

— Хай табе шчасця дае бог... А што ж Іван твой?

— Не вярнуўся Іван. Адна пяклуюся.

Рэйдзіха ўздыхнула. Ганна памарудзіла трохі, потым спытала:

— Ну, а як вы, цётка Матруна?

— Дзякаваць богу, сыта, адзета. Не я пазычаюся ў людзей, а болей суседзі з добрым і благім да мяне.— Рэйдзіха гаварыла гэта і, здавалася, зусім не клапаці-

лася, паверыць ёй Ганна на слова ці не; яна прайшлася хуценька да памшэлага пня, які вытыркаўся з-пад кучы шыгалля, і села там.— Дзіцёнка перабаблю, кашу на ксцінах паб'ю, на хаўтурках павыю — павыюць і па мне добрыя людзі,— старая зноў схапілася за свой фартух, але на гэты раз яна не заплакала.— Ну, дзякуй богу, што ты развязала маё сэрца... з начлегам. От, ужо ніколі не думала, што давядзецца напрасіцца да цябе. А гэта ты навошта? — яна капнула нагой шыгалле.

— Трэба Ласюце пад бок паслаць, пакуль дажджоў няма.

— У цябе яна даўнавата?

— Не, пярвусцінка.

— Малако ж хоць дае?

— Трохі дае.

— То і добра.

Жанчыны разгаварыліся. Рэйдзіха нейк адразу паспакайнела. Вярнуўся неспадзявана ўнутраны спакой і да Ганны. У душы ў яе ўжо чамусьці не было таго ранейшага пачуцця да Рэйдзіхі, якое яна адчула, калі ўбачыла яе на гуцянскай дарозе,— яго быццам рукой хто адвёў.

У Чыкавых печах тым часам пашарэла. За Бароўкаю зайшло сонца. І тут, паміж рэдкіх дрэў, пачаў распаўзацца сіні вячэрні змрок. На захадзе, там, дзе зусім нядаўна было відно сонца, ускочыла маленькае воблачка. Яно было падобнае нечым на белую авечку, якая адбілася ад чарады. Знізу на яго яшчэ кідала сваю чырвань нябачнае ўжо сонца, і таму здавалася, што яно крывавіць.

* * *

Тое, што Рэйдзіха нечакана заявілася ў Бароўцы, дзе яе ніхто ўжо не бачыў, можа, цэлых трыццаць гадоў, больш таго, дзе яе ніхто не спадзяваўся нават бачыць — пра яе даўно не ўспаміналі ў вёсцы, бо к слову неяк не прыходзілася,— дзівіла не толькі Тараськову Ганну: навіна за якую паўгадзіну абляцела ўжо сорак бароўскіх двароў, і ў кожнай хаце толькі і гаварылі пра гэта.

Начавала Рэйдзіха ў Ганны. Пасля вячэры на скорую руку — хлеб з малаком — яна яшчэ пасядзела

трохі на лаўцы пад вокнамі: людзям лішні раз паказалася на вочы, потым папрасілася на спачын. Ганна палажыла яе за грубкай, на свежым, толькі што напханым сенніку. І Рэйдзіха варочалася на ім з боку на бок, шаптала замест малітвы ў падушку:

— Прытаміліся мае ножачкі, апускаюцца мае ручачкі, баліць маё ўсё цела... Пара спакой даць старым касцям...

Сёння ўвесь час — і тады, калі падышла ў Чыкавых печах да Ганны, і пасля, ужо ў вёсцы, калі сустракалася са сваімі былымі суседзямі,— яна чакала, што вось-вось людзі пачнуць гаварыць пра яе сына. Гэтага старая баялася больш за ўсё на свеце. Але бог літасцівы быў, і ніводзін чалавек не напомніў пра яго. І цяпер яна, лежачы ў пасцелі, употай радавалася і, можа, першы раз за ўсё доўгае жыццё, як ведала бароўцаў, у душы ўдзячна была ім за іх кароткую памяць.

Але ці такая ўжо кароткая памяць у гэтых людзей?

...У Рэйдзіхі калісь быў муж — Лазар Рэйда, чалавек чорны і хмуры, як асенняе неба; быў таксама ў яе і сын—Яшка, такі ж чорны і хмуры, але ростам трохі ніжэйшы, ды і сілы ў ім было меней, чым у бацькі. Людзі казалі, што чарната ім перадалася ад дзеда, які быў смалакурам, а хмурасць... тут ужо можна было рабіць любыя здагадкі. І ўсё ж, відаць, самае першае, на што кожны ківаў, дык гэта тое, што Лазар Рэйда амаль усё сваё жыццё правёў у лесе. У пана ён служыў леснікам, пры савецкай уладзе таксама быў на той жа пасадзе. І праз усё сваё леснікоўства ён аставаўся жыць з сям'ёй на адным месцы — пад Круглым, там, дзе пасярод сасновага бору стаяла леснікова хата, якую збудаваў для сваёй службы яшчэ пан Сарока, здаецца, ажно ці не прадзед апошняга бароўскага пана. Гэта — кіламетры за тры ад Бароўкі, і, можа, столькі было ад Круглага да іншых вёсак. Абход быў якраз самы большы з усіх. За дзень Рэйда толькі і паспяваў прайсці яго ўздоўжкі, так што ў чалавека, нават калі б ён захацеў, усё роўна не хапіла б часу, каб пабываць у знаёмых на вёсцы. Ды і сама служба вымагала якраз таго, каб ляснік паменш вадзіўся з мужыкамі, бо гэта ж менавіта ад іх паны і трымалі яго ў лесе. А Рэйда службу знаў. І нёс спраўна. За гэта пан яму нядрэнна плаціў, а мужыкі — клялі і не адзін раз спрабавалі пацэліць з ружжа ў яго шырокую спіну.

Тым часам вакол лесніковай хаты, на лугах, на якіх стаяла некранутая трава, ад рання да позняга вечара бадзялася плойма кароў. Гэта была ўжо Рэйдзішына гаспадарка. Каровы пасвіліся амаль па ўсім Круглым адны, а ўвечары, як толькі ў лесе рабілася цёмна, яны вярталіся дамоў, ледзь не валакучы па зямлі вымі, прапахлыя малаком. І не знаходзілася на іх ні напасці якой, ні тых жа ваўкоў, што нападалі на худобу вяскоўцаў і быццам не мелі таго ж самага нюху на лесніковых кароў. Пану таксама не рупіла палічыць, колькі ў яго лесніка было кароў, ды і коней, якіх той кожнае лета прадаваў цыганам. Пана цікавілі адны свежыя пні ў лесе. А іх, свежых пнёў, дык якраз і мала бачыла яго вока ў Рэйдавым абходзе, бо той трымаў мужыкоў у чорным целе — не даваў ім з панскага лесу ні сена, ні палена.

І праўда ці не, а паміж людзей ужо хадзіла чутка, што Рэйда неяк вёў гаворку са сваім панам, каб купіць у яго маёнтак. Так гаварылі ў Бароўцы. Але нічога з гэтага торгу ў іх не выйшла. Тым больш што неўзабаве пачалася адна рэвалюцыя, потым другая, і пасля гэтай апошняй рэвалюцыі ніхто ўжо не збіраўся ні купляць, ні прадаваць зямлі. Пан раптам некуды падаўся ў губеранскі горад, а зямлю яго ў хуткім часе падзялілі мужыкі. Панскі лес адышоў дзяржаве. А лесніком у ім астаўся Рэйда. Яго не зачапілі, і ён нёс сваю службу, як і раней.

Змены ў лесніковым жыцці адбыліся гадоў праз дзесяць. Раптам у лясніцтве нехта дакапаўся, што Рэйда прадаваў дзяржаўны лес, і яго прагналі з Круглага. Тады ён прыйшоў у Бароўку і стаў шныраць па ўсёй вёсцы, выглядаючы месца, дзе лепш пабудавацца. Але месца яму не знайшлося — проста ніхто не захацеў дзеля такога выпадку пацясніцца, бо кожны меў на яго зуб за леснікоўства. І Рэйду нічога не аставалася, як паставіць сабе хату адразу за коўратамі, у канаплёўскім канцы, там, дзе да самых верхніх бароўскіх гародаў падыходзіць бальшак. Тут ён і дацягнуў да калгасаў. І калі сяляне пачалі ладзіць гаспадарку разам, ён пасміхаўся ўжо з іх, стоячы пасярод свайго двара, можа, самага ўпарадкаванага на ўсю Бароўку — кругом новай, на дзесяць акон, хаты была зроблена дашчаная агарожа, праз якую чужое вока не магло нават глянуць. У калгас Рэйда не хацеў ісці.

— Баронь божа,— аднекваўся ён,— чужое піць і ад чужога карысць мець.

Ды, урэшце, Рэйду не вельмі і клікалі да сябе аднавяскоўцы, акрамя, вядома, начальства, якому патрэбны быў у калектывізацыі поўны працэнт. І вось гэты працэнт — ім цяпер стаў і Рэйдаў двор — не даваў выканаць план. Хто ведае, можа, якраз ён потым і вырашыў астатняе.

Аднойчы загарэўся калгасны кароўнік. Гарэў ён усю кароткую летнюю ноч, а раніцою, калі дым ужо рассеяўся, у Бароўцы паявіўся конны міліцыянер. Ён спачатку прагарцаваў па вуліцы на сваім вараным стаенніку, потым павярнуўся за коўраты, да Рэйдавай хаты. Там ён арыштаваў Рэйду і пагнаў яго пад наганам па пыльным бальшаку ў раён.

Роўна праз тыдзень пакідалі Бароўку і Рэйдзіха з сынам. Відаць, яны спалохаліся, што будуць «раскулачваць» іхнюю гаспадарку, і заспяшаліся пагрузіць свае куфры на калёсы.

З таго часу Рэйдзіха ў Бароўцы не паказвалася.

Але ў сорак другім годзе паявіўся ў Бароўцы Якаў Рэйда. Ён наляцеў на вёску разам з карным атрадам, у чужой вайсковай форме з чарапамі на рукаве. Рэйдзішын сын, ціхі і непрыкметны чалавек, якога ніколі не было відаць з-за бацькавай спіны, апынуўся раптам у немцах. Стаяў здраднік поплеч з нямецкім афіцэрам на высокім ганку былога калгаснага праўлення і зларадна пазіраў, як салдаты зганялі на пляц людзей з усяе Бароўкі. На гэтым пясчаным пляцы, дзе да вайны калгаснікі збіраліся пасля ўсходу сонца, каб атрымаць ад брыгадзіра нарад, цяпер была падрыхтавана вісельня. Каго надумалі немцы павесіць на ёй, бароўцы не ведалі аж да таго часу, пакуль не сышоў з ганка Якаў Рэйда. Ён падскочыў да старога Тараська і, штурхаючы аўтаматам у спіну, павёў яго да вісельні.

Тараська немцы павесілі. Але на гэтым яны не спыніліся. У той жа дзень згарэла ўся Бароўка. Рэйдзішын сын першы паднёс палаючы смаляк пад саламяную страху Тараськовай хаты. Потым яшчэ некалькі хат падпалілі нямецкія салдаты, якія хадзілі ўслед за ім. Астатняе дарабіў за іх вецер: якраз стаяў ветраны дзень, і полымя, пералятаючы, як жывое, з аднае страхі на другую, няшчадна зашугала па ўсёй вёсцы.

Пасля пажару Ганна, заходзячыся ў горы, хавала

свайго бацьку. На папялішчы тым часам пагарэльцы праклiналі на чым свет стаіць і немцаў, і здрадніка, і маці, якая нарадзіла яго.

Якава Рэйду партызаны потым злавілі толькі на другое лета, калі быў разбіты пад Панькаўскай Будай карны атрад, у якім ён служыў з самага сорак першага года. Здрадніка прывезлі ў Бароўку і застрэлілі на краі бярозавага балота, там, дзе ледзь не круглы год цвякае пад нагамі іржавая вада.

* * *

Назаўтра, хоць ад стомы за ноч не ўляглася ламота ў касцях, Рэйдзіха ўсхапілася рана. Агледзеўшы з непрывычкі Ганніну хату, старая ўлезла ў свой шырокі андарак, потым асцярожна, каб не разбудзіць гаспадыню, прашмыгнула, як мышка, у сенцы, дзе на лаве стаяла кадка з вадой, апаласнула свой маршчыністы, рубцаваты твар і выйшла на ганак.

Туман яшчэ не паспеў зусім асесці, хоць на вёсцы яго і не было ўжо. Затое над возерам ён плаваў, як абястлушчанае малако: то паднімаўся, паказваючы цёмнае люстра вады, то апускаўся заслонаю, хаваючы ўсё ад вачэй. Лес, што падступаўся да возера з другога боку, здавалася, калыхаўся, стоячы на воблаках.

На ўсходзе па чыстым небе, толькі што адарваўшыся ад зямлі, узбіралася ўгору сонца. Але яно было нейкае цяжкое, бы перагружанае чым, і амаль не праменілася.

Вёска як бы драмала яшчэ. На вуліцы — ні душы. І толькі аднекуль здалёк далятала раз-поразу: лясь-лясь, лясь-лясь...

Хтосьці ладзіў касу.

Услед за Рэйдзіхай, праз колькі хвілін, на ганак выйшла з сенцаў гаспадыня. Ёй таксама не заспалася: як прагнала на ранкі за пастухом карову, дык ужо і не заплюшчыла ад таго часу вачэй.

— Благадаць тута,— пачуўшы крокі, прамовіла Рэйдзіха, і ў голасе яе прагучалі адначасова ўсхваляванасць і зайздрасць.— Чыстая благадаць!

Ганна сцепанулася ад ранішняга халадку і, павярнуўшыся да Рэйдзіхі, можа, ўпершыню за ўвесь час, як давялося ім быць разам, уважліва паглядзела ёй у твар — зусім ужо стары, збляклы, з маленькімі

вачмі, у пустэчы якіх правальваліся ўсе яе патаемныя думкі.

— А ў нас заўсёды так было,— азвалася Ганна і тут жа пашкадавала, бо падумала, што Рэйдзіха яе словы можа ўспрыняць як папрок.

Яна пачала лавіць сябе на той думцы, што ўжо каторую гадзіну, з самага ўчарашняга надвячорка, паводзіць сябе з гэтай жанчынай так, быццам у нечым была вінаватая перад ёй і цяпер аберагае яе ад усяго, што, крый божа, можа прычыніць знячэўку старой непрыемнасць.

Рэйдзіха не стала бавіцца ў Ганнінай хаце — праз які час пачала збірацца ў дарогу. Ганна не адгаворвала. Але перад тым, як пераступіць парог і выйсці на вуліцу, старая раптам затужыла моцна і, уздыхаючы, захадзіла босая па хаце з кутка ў куток, як падстрэленая варона.

Ганна маўчала. Па праўдзе кажучы, у апошні момант ёй чамусьці ўжо нават хацелася, каб Рэйдзіха як хутчэй сышла з яе двара. Ёй здавалася, што, прымаючы Рэйдзіху ў сваёй хаце, яна тым самым рабіла нешта нядобрае ў дачыненні да суседзяў, хоць і ведала — ніхто не будзе дакараць яе, бо кожны на яе месцы зрабіў бы тое самае. Ды ці заўсёды дойдзеш да згоды паміж тым, што адчуваеш у сэрцы і што робіш? Але яна, вядома, таксама не падумала, каб хоць намёкам прыспешыць старую. Яна толькі сказала напаследак, што ў Забор'і, куды тая хацела падацца, царква ўжо даўно закрыта, бо спіўся поп, і туды цяпер ці варта ісці — адно нагам лішняе работы задасі. Рэйдзіха насцярожылася, кінула кароткі збянтэжаны позірк на Ганну і раптам зноў, як і ўчора, без дай прычыны заплакала, пачала камячыць у руках сваю гарусоўку, якую не паспела павязаць на галаву. Плачучы так, яна падышла да Ганны за крок і загаварыла скрозь слёзы. Гаварыла яна доўга, блытана, нават спачатку цяжка было дайсці да сэнсу яе слоў. Але паступова Ганна ўсё ж зразумела, што хвалявала старую: тая на прамілуй бог, гатовая поўзаць ля ног, прасіла паказаць ёй... сынаву магілу.

...Да бярозавага балота Рэйдзіху павёў суседскі хлопчык, дзесяцігадовы Аўласаў Міцька. Яго ледзь угаварыла Ганна схадзіць туды з Рэйдзіхай. Рушылі яны па загароддзю, абыходзячы вёску з другога боку.

Гэту дарогу выбрала сама Рэйдзіха. Ідучы ўслед за Міцькам, вакол якога круціўся вялікі чорны пёс, старая горбілася і спатыкалася, але ўсё прыбаўляла кроку, быццам уцякала куды, чуючы за сваёй спіной буру. Неўзабаве яны падышлі да бярозавага балота. Міцька трохі патупаў каля кустоў, потым спыніўся і з хлапечай абыякавасцю паказаў на дзірван:

— Недзе тут...

Сабака, пачуўшы гэтыя словы, успрыняў іх па-свойму, як каманду шукаць, і скокнуў да таго месца, куды паказаў рукою Міцька. Павіскваючы ад якойсьці незразумелай сабачай радасці, ён зашкроб сваімі вялікімі белымі лапамі па зялёным дзірване, і хутка з-пад яго вострых кіпцюроў пасыпаўся, як руда, балотны пясок. Але Рэйдзіха не дала капаць далей. Яна нечакана падскочыла да сабакі, пхнула са злосцю босай нагой і паваліліся, бы падкошаная, на дзірван, прыпала да яго сваімі высахлымі грудзьмі. Яна не плакала. Затое часта і трывожна цяпер білася ў грудзях, гатовае вылецець адтуль назусім, яе кволае старэчае сэрца. Удары яго, напэўна, чуваць было нават праз тоўсты, паточаны чарвямі дзірван. Рэйдзіха штосьці шаптала, варушачы сухімі вуснамі. Рукі яе, жоўтыя і слабыя, сутаргава і бездапаможна коўзаліся па мокрай, яшчэ не высушанай ад расы траве, быццам намагаліся награбці на гэтым роўным шматгадовым дзірване магільны курганок.

Бульба

Уранні прыйшлі нашы — спачатку па зацішанскім бальшаку прагрукаталі, ляскаючы жалезам, танкі, пасля, можа, праз паўгадзіны, з-за пагорка паказалася пяхота. Калоны пехацінцаў павольна спускаліся ў нізіну, што перад вёскай, і адтуль, расцякаючыся, як ручаіны вясной, па лясных і палявых дарогах накіроўваліся далей, да Беседзі. У вёсцы тым часам дагаралі хаты.

Ля вясковых могілак ужо бегалі артылерысты. Там спынілася гаўбічная батарэя, і артылерыйскія разлікі ўстанаўлівалі гарматы, рылі акопы. За лесам, мусіць, ля самай Беседзі, за якой акапаліся немцы,— там ця-

пер была перадавая,— неўзабаве пачуліся густыя вінтовачныя стрэлы; часам адтуль даносіліся і кулямётныя чэргі.

Гулі маторы. І гэты гул іхні то нарастаў, нібы станавіўся сцяною, то заціхаў.

Па небе плылі нізкія хмары. Але дажджу не было. І ўжо каторы дзень. Відаць, хмары былі бясплодныя.

На папялішчы патрохі сыходзіліся людзі. Ніхто не плакаў.

Не смяяліся і салдаты. Яны ішлі к Беседзі маўклівыя.

У сорак трэцім мы былі яшчэ зусім малыя, але запомнілі гэтых салдат... Мы — гэта Мішка Бычыхін, Санька Брылеў і я. У вёску тады мы першыя прыбеглі з лесу і ўжо цэлага паўдня сядзелі ў сасняку ля школы, запаліўшы вогнішча. Школа ўцалела. Немцы чамусьці яе не зачапілі. Можа, таму, што знаходзілася яна наводшыбе і была пад жалезным дахам. Паўз яе цяпер ішлі ў калонах салдаты. А мы сядзелі каля вогнішча і, як зачараваныя, моўчкі ўглядаліся ў іх загарэлыя, стомленыя твары. Мы былі дзеці, і ў кожнага з нас на вайне быў бацька. Дык і думалася — а можа, якраз тупае бацька вось так у страі, і не пускаюць яго камандзіры дамоў, крый бог, пройдзе міма.

Верасень быў на сконе. Бярозы на бальшаку страсалі сваё апошняе лісце — рана яно пажоўкла. Вецер нягнаў яго па полі, збіраў на ўскрайку лесу. Было няўтульна, нават холадна. На папялішчах, нібы шкілеты, дзе-нідзе стаялі адзінокія печы — тыя, што некалі клаліся без штандараў, адразу на зямлі. Печы былі яшчэ гарачыя.

Вогнішча наша дыміла, сіпелі дровы, часам да вогнішча падбягалі салдаты. Яны прыкурвалі «ад вугалька», гладзілі нас па галовах і, не распытваючы ні аб чым, спяшаліся даганяць сваіх. А гэтых «сваіх» было многа-многа!.. Нават здавалася, што якой-небудзь калоне канца-краю не будзе. Але праходзіў час, дарога раптам пусцела. Ды ненадоўга. Хутка зноў чуўся тупат. І зноў пад вокнамі школы пачынала калыхацца маўклівая шэра-зялёная салдацкая калона. Ляскалі кацялкі. У нашых салдат яны былі вялікія і круглыя, бы каструлі, і, пэўна, заміналі ў паходзе, б'ючы па баку. Здаралася, што салдаты ішлі невялікімі групамі. Але рэдка. Затое гэтыя амаль ніколі не абміналі на-

шага вогнішча. А пад самы вечар, калі пачалі ўжо грамыхаць ля могілак гаўбіцы, у сасняку, дзе гарэла вогнішча, спыніліся артылерысты. Іх было чалавек дваццаць, з адной-адзінай маленькай гарматкай, якую цягнулі коні. Відаць, гэта была якаясьці батарэя,— можа, яна нядаўна выйшла з бою і засталася без гармат. Коней артылерысты не распрагалі: павесілі ім на галовы брызентавыя вёдры, і коні ляніва хрумсталі авёс.

Артылерысты былі вясёлыя людзі — не тое што змардаваныя пехацінцы. Яны тут жа сышліся да нашага вогнішча, пачалі жартаваць, а адзін, чорны, мусіць, армянін — у рысах яго твару была дзіўная мешаніна дабрадушнасці і гарэзлівасці,— нібы прыліп да Санькі Брылева — дапытваўся, чаму ў таго рыжая галава.

— Выгарала,— казаў Санька.

Салдат паціскаў плячамі і хітра ўсміхаўся, пазіраючы на сваіх сяброў.

— На сонцы? — пытаўся ён.

— Ыгы.— Санька быў трохі старэйшы за Мішку і за мяне, але вельмі сарамлівы і нясмелы; салдаты лагодна смяяліся, а ён чырванеў, як дзяўчо. Затое самы наіўны сярод нас быў Мішка.

— У яго шапкі няма,— падказаў ён.

— Шапкі няма? — Чорны артылерыст раптам перастаў смяяцца, задумаўся на момант і неўзабаве зноў пырснуў ад смеху: — Эй, Сідараў,— гукнуў ён,— топай сюды!

Падышоў Сідараў — нізкі, але надта тоўсты салдат, апрануты ў зашмальцаваны бушлат, які ўжо, пэўна, не адзін раз гарэў у яго, бо на правым баку тырчала пабурэлая вата. Сідараў быў салдат у гадах — яго нават можна было палічыць за старога. Відаць, ён не любіў шумных кампаній, бо мы яго каля вогнішча за колькі хвілін бачылі ўпершыню — увесь гэты час чалавек праседзеў недзе пад сасной, схаваўшыся за гарматкай.

— Паслухай, Сідараў,— звярнуўся да яго чорны артылерыст,— вось гэтаму меднаму кацялку, — ён паказаў на Саньку,— патрэбна шапка. Ты разумееш, у яго няма шапкі. А ў цябе, Сідараў, дзве, пілотка і вушанка. Я ўчора бачыў вушанку ў тваім мяшку. Ты вытрас бы з яго, а? Ну, Сідараў, не будзь скарэдай, аддай хлопцу шапку.

Сідараў глянуў соннымі вачмі на Саньку, затым перавёў позірк на чорнага артылерыста.

— Дык я ж гэта для свайго сына,— неяк жаласна сказаў ён.

— Я так і знаў, што ты пашкадуеш. І калі ты толькі станеш чалавекам, Сідараў, а? Ну як ты аддасі сыну гэту шапку? Ты думаеш, што скора трапіш на свой Урал? Нам на той свет, братка, бліжэй, чым туды. Ах, Сідараў, Сідараў...— прытворна ўздыхнуў чорны артылерыст.— Каб я ведаў, што ты будзеш такі скупы, то не цягнуў бы цябе за вушы з таго балота. Помніш?

Сідараў, напэўна, помніў пра тое балота, але цяпер маўчаў, зыркаючы на бялявыя языкі полымя. Не хацелася яму аддаваць сваю вушанку чужому хлапцу. Але ж гэты чорны прыстаў... Смала, а не чалавек... Ды Сідараў, пэўна, не ўмеў і агрызнуцца добра. А тут яшчэ салдаты загулі:

— Аддай, Сідараў...

— Аддай...

— Навошта яна табе?..

— Сыну яшчэ лепшую знойдзеш...

— Пасля бою іх многа валяецца...

І скупы Сідараў не вытрымаў. Ён вярнуўся да воза, што стаяў непадалёку ад дарогі, пакапаўся там, дастаў памятую салдацкую шапку-вушанку і аддаў яе чорнаму артылерысту.

— Насі, Санька,— сказаў той і надзеў хлопцу на галаву шапку — яна была вялікаватая для Санькавай галавы і налазіла на вочы.— Насі, Санька,— паўтарыў ён і прытворна ўздыхнуў.— Насі і ўспамінай мяне. Чуеш? Мяне! Сідарава ўспамінаць няма за што. Гэта ж калі б не я, не было б у цябе гэтай шапкі. Сідараў не даў бы. Гэта ўсё я.

Чорны артылерыст гаварыў сур'ёзна, але ў вачах усё яшчэ скакалі вясёлыя чорцікі.

Тым часам непадалёку загарэлася другое вогнішча — хтосьці запаліў яго там, нанасіўшы непрыкметна дроў. Салдаты адзін за адным пачалі адыходзіць ад нашага вогнішча. Толькі чорны артылерыст заставаўся з намі — здавалася, ён і не збіраўся пакідаць свайго месца. Але ж яго паклікалі.

— Схадзі па лейтэнанта,— сказаў яму салдат у накінутай на плечы ватоўцы.

— Куды гэта?

— Ву-унь.— Салдат у ватоўцы паказаў у той бок, дзе знаходзілася гаўбічная батарэя, якая цяпер чамусьці не страляла.

— Тады айда, хлопцы!

Мы ўскочылі на ногі.

— Не бяры іх.

— Чаму? Там прыстрэлку правялі ўжо.

— Таму і не трэба іх весці туды,— злосна гыркнуў артылерыст у ватоўцы і тут жа палагаднеў, дадаўшы: — Цяпер немец можа батарэю нашчупаць.

Нам вельмі хацелася пайсці, пабыць на батарэі, і мы неўзлюбілі артылерыста ў ватоўцы, які не пускаў нас туды. Чорны артылерыст пайшоў адзін. Неўзабаве ён вярнуўся і прывёў адтуль двух афіцэраў — у аднаго з іх на пагонах было па тры маленькія зорачкі, у другога — па адной. І вось той, што меў на пагонах толькі па адной зорачцы, сказаў свайму спадарожніку:

— Мая гаспадарка.

— І нішто сабе гаспадарка.

— Ну, ну, скажы...— «Гаспадар» нёспадзявана тыцнуў кулаком пад бок свайму спадарожніку, і яны разам гучна засмяяліся.

— Эй, старшына!

Да афіцэраў падскочыў артылерыст у ватоўцы, выцягнуўся перад імі і зухавата казырнуў, паднёсшы руку да пілоткі.

— Друга сустрэў. Старшага лейтэнанта. Вось. Дык, можа б, ты, старшына, даў чаго-небудзь нам... пакуль немец маўчыць. Ці ёсць там яшчэ?

— Знойдзем, таварыш камбат.

Афіцэры накіраваліся да нашага вогнішча. Чорны артылерыст, што паспеў ужо за гэты час прычапіць да Санькавай шапкі зялёную зорачку, якую ён невядома калі выразаў з бляшанкі, пахваліўся:

— Глядзіце, таварыш лейтэнант, як мы тут хлопца прыбралі.— І паказаў на пачырванелага Саньку.

— Хто ж гэта яму ўдружыў такую?

— Сідараў.

— Сідараў? — здзівіўся малодшы лейтэнант.— Глядзі ты! А я і не думаў, што Сідараў на такое здольны. Ажно смешна. Не, мусіць, гэта ты згвалціў яго. Скажы, ты?

— Не, ён сам.— Чорны артылерыст сказаў гэта і апусціў вочы.

— Ну, сам дык і сам,— згадзіўся малодшы лейтэнант і растлумачыў: — Ёсць тут у мяне салдат. Кажуць, вайна людзей перарабіла. А Сідараў і на вайне застаўся скупярдзяем. У яго снегу леташняга не дапросішся.

Старшына прынёс плашч-палатку, разаслаў яе і пачаў «калдаваць» на ёй — спачатку паставіў кацялок, затым нарэзаў хлеб на тонкія лусты, пасля дастаў з кішэняў дзве гранёныя шклянкі і, павярнуўшы дном угору, апусціў іх перад афіцэрамі, сказаўшы чамусьці:

— Вось...

— Ведаеш, Аляксей Фаміч,— загаварыў раптам старшы лейтэнант, які амаль увесь час маўчаў,— усё хацеў я бульбы печанай наесціся. Думаў, прыйдзем на беларускую зямлю, накапаю дзе-небудзь бульбы і напяку на такім вогнішчы. Ажно не. Усё не збяруся. Ужо другі дзень на гэтай зямлі, а бульбы не паспытаў.

— Ну і жаданне ў цябе, скажу... дзіўнае.

— Дзіўнае? Але ж аднойчы як накармілі мяне печанай бульбай, дык і дагэтуль смаку той бульбы не забыў. Недзе пад Гомелем было гэта. У сорак першым. Астаткі нашага палка — усяго некалькі чалавек — выходзілі тады з акружэння. Ішлі мы ўсю дарогу галодныя. У вёсках немцы. Туды нам нельга заходзіць... Схопяць адразу. Так і бадзяліся галодныя, пакуль не натрапілі на хлапчукоў, такіх вось.— Старшы лейтэнант кіўнуў галавой у наш бок.— Пасвілі яны цялят за вёскай і бульбу пяклі. Дык мы і наваліліся на іхнюю бульбу, ажно, небаракі, пячы не паспявалі. І вось з таго часу жыву надзеяй пакаштаваць калі-небудзь яшчэ печанай бульбы. Кажуць, беларуская нейкая асаблівая. Не ведаю, цяжка меркаваць мне, чалавеку, які нарадзіўся і жыў у пшанічным стэпе. Але, можа, і сапраўды смачней за яе нідзе не бывае.

— У цябе гэта псіхалагічны фактар.

— Можа. Але ў такіх, як я, ці мала гэтых псіхалагічных фактараў ад сорак першага засталося. Паверыш ці не, урэшце як хочаш, справа твая, толькі нават раны ад сорак першага ныюць па начах мацней, чым тыя, што пасля былі.

— Ну, але.— Малодшы лейтэнант уздыхнуў, пасядзеў трохі, задумаўшыся, затым зусім вясёлым тонам сказаў: — Дык тады за чым затрымка, дарагі мой таварыш! Папросім, і гэтыя вось хлопцы зараз жа нава-

лакуць сюды бульбы, колькі душа твая жадае. Хочаш, нават салдата магу паслаць. Тут жа зусім недалёка. Амаль побач.

Старшы лейтэнант адказаў не адразу. Ён колькі часу маўчаў яшчэ, нібы сапраўды раздумваў, як лепш зрабіць,— ці сягоння заняцца бульбай, ці адкласці на заўтра.

— Не, сёння позна ўжо. Я заўтра лепш прыйду. Як, хлопцы, будзе бульба?

— Будзе,— адказалі мы ледзь не ў адзін голас.

Старшы лейтэнант здаволена пацёр рукі і неяк радасна, амаль па-дзіцячы заўсміхаўся нам, паказваючы свае белыя зубы. Гадоў яму было, можа, якіх дваццаць пяць. Росту ён сярэдняга, шырокі ў плячах і тонкі ў поясе. Густыя русыя валасы яго святлейшыя нават за твар загарэлы, і гэта адразу кідалася ў вочы, асабліва калі ўлічыць яшчэ, што ў старшага лейтэнанта былі да таго ж цёмныя бровы і чорныя вейкі.

Недзе ў хмарах зайшло сонца, бо на двары неўзаметку пашарэла, і ўжо, пэўна, зусім нямнога заставалася да восеньскіх пацёмак. Перад вечарам нечакана зрабілася ціха кругом — нават перасталі страляць.

— Ну, вось і вайна скончылася,— прыслухаўшыся, сказаў старшына.

— Чаго захацеў! — Малодшы лейтэнант неяк нявесела ўсміхнуўся.— У нас жа з табой ёсць адна саракапятка. Дык ці можа здарыцца так, каб і яна ўцалела? Мы яшчэ заўтра яе дзе-небудзь пакінем, разбітую.

— Нічога, саракапятак зноў дадуць. Чаго-чаго, а гэтага... не пашкадуюць. Ох і бярэ зайздрасць...— Але старшына не дагаварыў, чаму яго бярэ зайздрасць.

— Ладна, старшына,— перапыніў малодшы лейтэнант.— Навошта скардзіцца і зайздросціць чужым. Ідзі, старшына. Далей я ўжо і сам здагадваюся, што да чаго тут.— Ён узяў з рук старшыны фляжку: — У вас там скора каша?

— Зараз будзем пачынаць.

— Не забудзь хлопцаў гэтых накарміць.

...Па зямлі плыў добры вечар, калі нарэшце была з'едзена салдацкая каша — прасяная, на сале. Мінула яшчэ гадзіна — і апусцеў сасняк, што каля школы. Артылерысты пастроіліся на дарозе і рушылі, ціха перагаворваючыся, услед за сваёй адзінай саракапяткай.

Начавалі мы ў школе. Але пакуль бавіліся з салдатамі ля вогнішчаў, з лесу вярнуліся сем'і, і ў школе ўсе класы былі заняты пагарэльцамі. Спаць давялося на падлозе. Парты, якія ўцалелі за два гады акупацыі, яшчэ ўдзень пазносілі ў адзін клас. Ды і засталося іх тут мала. Пры немцах у школе амаль ніякай вучобы не было. У верасні сорак першага стараста хацеў было сабраць дзяцей, ды хутка мусіў адмовіцца ад сваёй задумы, бо не знайшлося настаўнікаў. Праўда, к зіме ў вёску прывалаклася аднекуль Моркаўка-Брыкікі — кульгавая выкладчыца геаграфіі. Яна і да вайны працавала ў нашай школе. Здаецца, тады і далі ёй такую мянушку — «Моркаўка-Брыкікі»; настаўніца не магла выгаварыць слова «буракі», у яе чамусьці атрымлівалася: «брыкікі». І вось гэтая Моркаўка-Брыкікі паявілася ў вёсцы. Але пры новай уладзе ёй удалося правесці ўсяго некалькі ўрокаў: аднаго разу да гаспадыні, у якой яна кватаравала, прыйшлі ўзброеныя людзі ў цывільным, можа, нават і партызаны, хоць іх тады ў нашых краях і не чуваць яшчэ было,— дык яны прыйшлі, паднялі з ложка Моркаўку-Брыкікі і павялі з сабой. З таго часу яе ніколі не бачылі. З таго часу і школа заўсёды пуставала.

Уначы пачаўся на Беседзі бой. Ля могілак грымыхалі, калоцячы зямлю, гарматы. Пад вокнамі школы, не заціхаючы, гулі машыны.

На Беседзі, гэтай невялікай воднай перашкодзе — рацэ, якую гарачым летам і курыца перайсці можа, немцы пратрымаліся ажно тры дні. Нечакана завязаліся ўпартыя баі. Наша пяхота многа разоў паднімалася ў атаку, але варожыя кулямёты, што стаялі на высокім правым беразе ад Малога Хоцімска да Белай Дубровы, кожны раз прымушалі яе адкаціцца назад, засесці ў сваіх акопах на ўскраіне лесу. На цёмна-зялёнай траве шырокага заліўнога лугу, што быў паміж лесам і Беседдзю, з кожнай новай атакай большала трупаў з пасінелымі тварамі. Нарэшце недзе за Белай Дубровай камандаванне, пад прыкрыццём «кацюш», пераправіла цераз Беседзь танкавую брыгаду, і «трыццацьчацвёркі», рухаючыся ўздоўж ракі з усходу на захад, узламалі нямецкую абарону.

Пакуль ішлі баі, мы — Мішка Бычыхін, Санька Брылеў і я — не адыходзілі ад вогнішча, якое ўсё палілі на адным і тым жа месцы. Па-ранейшаму паўз

школу рухаліся к Беседзі войскі. А адтуль, пачынаючы з самае раніцы, везлі на машынах раненых. Вясковыя бабы падыходзілі паглядзець на іх і пасля плакалі, адыходзячы. Мы цярпліва сядзелі каля вогнішча і чакалі старшага лейтэнанта. У нас была напагатове для яго печаная бульба. Але старшы лейтэнант не прыйшоў...

Апавяданне без канца

На золку, калі яшчэ спявалі пеўні, я пакінуў Брады, каб да сонца выйсці праз расцяроб на Пычаў бераг.

Дарога ішла паўз лясное возера. Летам па ёй амаль ніхто не ездзіў, і каляіны пазарасталі высокай травой. Трава даставала да каленяў. Можа, з гадзіну ўжо я з асалодай дыхаў халадком яснага рання.

У густым ельніку, што стаяў паабапал дарогі, спрасонку валтузіліся сытыя дразды. За возерам, у млявай шэрані, чубіліся галубы.

Лес неўзаметку праганяў дрымоту.

Я моўчкі збіваў парусінавымі туфлямі халодную расу і ўсё спяшаўся.

Хутка павінен быў пачацца луг.

Але на Пычаў бераг трапіў не я першы.

Чалавек, які паспеў туды раней, сядзеў каля самай вады, звесіўшы ногі, і зацята глядзеў перад сабою, быццам сіліўся разгледзець нешта на дне ракі. Побач ляжалі рыбацкія прылады — бляшанка з чарвямі і арэшкавае вудзільна. Леседзь хоць і была раскручана, але ён пакуль ні разу не закінуў вуды — бляшанка з чарвямі стаяла зачыненая.

Рака дымілася цёплым туманам.

Учора гэтага чалавека бачыў я ў садзе разам з дырэктарам саўгаса. Шырока стаўляючы ногі, ён пахаджаў паміж дрэў, падпёртых калкамі, каб не ламалася ад яблыкаў сучча, і голасна смяяўся. Ва ўсёй яго постаці адчувалася здароўе і тая абыякавая ўпэўненасць, з якой прывыклі ступаць па зямлі толькі нямногія людзі. Нават дырэктар саўгаса, які гаварыў яму пра нейкія справы, ідучы побач, здавалася, губляўся пад яго насмешлівым, трохі паблажлівым позіркам.

Ён быў высокага росту, з шырокімі, крыху прыўз-

нятымі плячамі, з высокім ілбом і доўгімі, закінутымі назад валасамі, якія ўжо добра пасівелі.

Пад той час я апынуўся каля будкі вартаўніка.

Стары Панаська сказаў:

— Бач, як перад гэтым Чыкілёнкам гнуцца...

Стары дыміў люлькай і соннымі вачамі глядзеў у той бок, дзе за коўратамі сабраўся каля легкавушак натоўп.

— Ну і пралаза гэты Чыкілёнак,— дадаў стары.

Потым спытаў:

— А ты яшчэ не схадзіў да яго на паклон?

І, не чакаючы адказу, пахваліў:

— Ты гэта правільна, хлопец, робіш. Табе няма чаго знацца з ім.

Калі дык ад Панаські можаш не пачуць і аднаго слова за цэлы дзень, а цяпер яго быццам цягнуў хто за язык.

— Бацька яго, Іван Чыкіла, быў чалавек,— гаварыў Панаська.— Ігнаська таму і аддаў за яго сваю Вольгу. Думаў, сын па бацьку пойдзе. Яблыка ж, кажуць, далёка ад яблыні не падае. Але як часта людзі памыляюцца!.. Гэта аж вунь куды заляцела.

Панаська гудзеў сваім глухаватым, але яшчэ моцным голасам:

— І добра, што хоць Вольга не бачыць. Ды ён, мусіць, і не надумаўся б сюды, каб яна жыла. Не, што ні кажы, а Чыкілёнак гэты...

То было ўчора. Сёння Чыкілёнак выглядаў адзінока.

Што прывяло яго на Пычаў бераг? Няўжо сапраўды тыя самыя шчупакі, якія мне каторы дзень не давалі спакою?

Здалёку ён не чуў маіх крокаў. Не паварушыўся і тады, калі я затупаў блізка.

Але я не шукаў з ім сустрэчы.

Зоркі тым часам патухлі на небе. Паказалася сонца. Спачатку яно выплыла адным сваім краем і стала падобнае на чырвоны шар, у які нехта неўзаметку дзьмуў, і таму ён усё большаў, падымаючыся ўгору. Нарэшце гэты распалены шар адарваўся ад зямлі і закалыхаўся над ёю — вялікі, блізкі і разам з тым недасягальны.

Сонца здавалася нейкім няпраўдашным. Быццам яго намаляваў хто чырвонай фарбай ды павесіў там,

дзе яно заўсёды ўсходзіць, каб падманьваць прасцячкоў і даверлівых.

— Гэта ты, Іваноў? — спытаў Чыкілёнак і не павярнуў галавы: напэўна, падумаў, што прыйшоў шафёр.

Я прамаўчаў.

Тады ён раззлаваўся:

— Ты што, не чуеш?

— Гэта не Іваноў,— адказаў я.

Штосьці прыгожае і непрыгожае адначасова было ў твары гэтага чалавека. У шэрых і крыху раскосых вачах Чыкілёнка, асабліва калі ён усміхаўся, загараліся хітраватыя іскрынкі. Але загараліся толькі на адзін кароткі міг.

Дзіўнымі якасцямі быў надзелены Чыкілёнак. Ён яшчэ не разгледзеў мяне як мае быць, толькі паспешліва акінуў позіркам. Ён яшчэ не сказаў нічога такога, каб запомніць. І не зрабіў нічога, адно што ўзяўся за вудзільна. Але на Пычавым беразе захадзіла ўсё хадуном, зрабілася раптам шумна, быццам неспадзявана хто запоўніў, як пляшку, усю пустэчу, якая да гэтага была тут.

— А, рыбак,— гаварыў ён паблажліва мне, і я ўжо бачыў яго такім, якім быў ён учора ў садзе: быццам толькі што не сядзеў на Пычавым беразе адзінокі і заклапочаны чалавек, якога варта было пашкадаваць.

— Ты, мусіць, не адсюль? — пытаў ён і сам адказваў: — Канечне, не адсюль. А то ж я адразу цябе пазнаў бы, хоць ужо дваццаць гадоў не быў тут. Я, брат, на пароду памятлівы. Дык я, малады чалавек, маю сказаць табе, што на гэтым Пычавым беразе...

Гаварыў ён спакойна, важка, самавіта. І ўвесь час стараўся быць дружалюбна-абыякавым.

Гаворкай сваёй нібы закалыхваў.

Ён меў нешта сказаць мне пра Пычаў бераг. Але ж я таксама меў што сказаць яму. Напрыклад, пра тое, як памірала яго жонка.

...Тым летам над тутэйшымі пясчанымі пагоркамі стаяла засуха. Яравыя гарэлі на корані, а жыта, пасмяглае, нізкарослае, было пустое.

Дажджы ішлі стараной.

Але прывіды голаду не палохалі людзей.

— Нябось зямля вялікая, адна цаліна колькі

дасць,— гаварыў хто-небудзь адзін, і ўсёй вёсцы перадаваліся яго спакой і развага.

— Чаго-чаго, а хлеба прывязуць у краму,— згаджаліся суседзі.

Але пасля гарачыні, калі на зямлю прыходзіў вечар, нехта ўсё ж валачыў за вёску плуг, пракладаючы за гумнамі збавіцельную баразну, нехта насіў да возера чужы частакол...

Пясок на дарогах перагараў на мяккі прысак. Басаму па ім нельга было ступіць аднаго кроку — пякло. І калі з вёскі выязджала якая машына ці нават падвода, дык за многа вёрст было відаць кожнаму, бо адразу над усім, што рухалася па дарозе, павісала воблака пылу, якое паступова рабілася падобнае на клубы жоўта-белага дыму, што падымаецца звычайна над стогам прыпаленай саломы. Як у бяздонні, прападаў гук. Крычы ці не крычы, а цябе ўсё роўна ніхто не пачуе здалёку.

У такі вось дзень мне якраз і выпала ісці на Саматэвічы. Я выбраў дарогу самую кароткую. Гэта была палявая дарога: вузкая, ледзь не сцежка.

Ужо відаць было, як узвышаліся пасярод старых ліп купалы саматэвіцкай царквы — самай высокай будыніны ў наваколлі. Ужо не так многа заставалася прайсці. І я траціў, здаецца, апошнія сілы свае, каб па гэткай духаце хутчэй датупаць да мястэчка.

Наперадзе ішла якаясьці жанчына, і мне ўвесь час хацелася дагнаць яе. Можа, гэта была адзіная жывая істота, якую нешта змусіла ў неміласэрную гарачыню выйсці з дому. Але неўзабаве і яна схавалася ў жыце. Мне падумалася, што яна некуды збочыла, бо не ўсе ж людзі ходзяць у адну дарогу. Затое зусім не парадаваўся я, калі заўважыў жанчыну зноў. Яна ляжала на ўзмежку, галавою ў жыта, нібы шукаючы там ратунку ад спёкі. Ляжала на спіне, і рукі яе былі шырока раскінуты. Твар увесь пасінелы — ён ледзь не свіціўся наскрозь,— слаба крывіўся ад болю.

Я кінуўся да жанчыны і асцярожна прыўзняў яе за плечы.

— Дыхаць... дыхаць няма чым,— ледзь чутна шаптала яна. Збялелыя вусны яе дрыжалі.

«Памірае»,— прамільгнула ў маёй галаве, і я разгубіўся. Ад гэтага кроў хлынула раптам у галаву, нешта сціснула скроні. Але я перамог нечаканую сла-

басць, якая, можа, больш ад сённяшняй гарачыні была, чым ад разгубленасці, узяў на рукі хворую і панёс яе па дарозе, туды, дзе віднеліся купалы царквы. Недзе там была ўчастковая бальніца.

Жанчына, здавалася, не дыхала. Твар яе ўкрылі кропелькі поту.

Я ўпарта нёс сваю нялёгкую ношу і з кожным крокам усё больш хваляваўся. Нарэшце мне пачало здавацца, што я не паспею дайсці да пасёлка — жанчына памрэ на маіх руках. Тады я палажыў яе ў жыта і пабег шукаць падмогі, бо сам нічога не мог зрабіць: жанчына, наколькі я разумеў гэта, хварэла на сэрца і яе, небараку, у дарозе хапіў прыступ.

Я бег, і пот заліваў мне вочы. У роце прагоркла.

«Каб не памерла, каб не памерла»,— нібы падлічваў я крокі, і гэта мяне падганяла...

Праз два дні я прыйшоў у бальніцу адведаць яе.

Сястра, якая ездзіла тады з доктарам на машыне «хуткай дапамогі» па хворую, замест адказу паказала мне ў канец калідора: там, насупраць акна, нехта стаяў у белым халаце.

Бальнічны калідор быў доўгі, адразу цяжка было разгледзець чалавека. Але праз колькі крокаў я ўжо ведаў, што там стаяла жанчына. Толькі не тая, якую давялося ратаваць.

— Мама памерла,— яна ступіла насустрач і заплакала.

Ад яе слоў раптам заныла ўсярэдзіне. Заныла, засадніла. Але я ўсё ж пайшоў за дзяўчынай па калідоры, каб даслухаць, як яна гаварыла скрозь слёзы:

— Перад смерцю мама хацела бачыць вас. Гэта ж вы падабралі яе на дарозе ў той дзень. А вы ўсё не ішлі... І яна не дачакалася. Памерла. Дык я потым падумала, што вы яшчэ прыйдзеце. Мне сказаў доктар...

Я мог бы расказаць Чыкілёнку не толькі пра гэта. Але ён астатняе ведаў.

...У сорак першым Чыкілёнак падаўся на ўсход, калі апошнія нашы часці перайшлі на рацэ мост.

Дома асталася адна жонка.

Гэта было ўлетку, а ўвосень жонка мелася радзіць. І ён не павёз яе ў бежанцы — не раілі людзі. Але як толькі прыйшлі немцы, тыя ж самыя людзі разнеслі чутку:

— Бачылі Чыкілёнка ў Шурышчы!.

Суседзі пасля гэтага пачалі заходзіць у хату, робячы выгляд, што дарэмна Вольга тоіцца ад іх.

— Ты, дзеўка, пабойся бога, не будзь такой скрытнай,— гаварыла кожную раніцу якая-небудзь Хвядосіха, калі Вольга ішла з вёдрамі да студні.— Ад людзей жа не век хавацца. Бачылі твайго ўчора!..

Вольга доўга не верыла. Але з цягам часу і яна перастала спаць начамі.

Чакала, што муж, калі ён сапраўды дзе паблізу, пастукае калі-небудзь у шыбіну.

Нарэшце яе паклікалі ў камендатуру.

— Мы ведаем, што ваш муж хаваецца ў лесе,— ветліва ўсміхаючыся, заявіў камендант.— Таму мы і паклікалі вас. Вы чакаеце дзіцяці. Дык перадайце свайму мужу, каб ён праз чатыры дні з'явіўся да нас. Вы павінны ўлічваць абставіны. Пераканайце яго.

Камендант пазваніў некуды і вылез з-за стала. Ён быў ветлівы да канца:

— Назад вас павязуць на маёй машыне. Мы, немцы, любім гасціннасць. Але ведайце, праз чатыры дні я сам прыеду да вас. Канечне, таксама ў госці, бо я спадзяюся, што ніякіх непаразуменняў паміж намі не будзе.

Камендант стрымаў слова.

— Вы нас падвялі, шаноўная,— гукнуў ён яшчэ ад парога, і ў голасе яго не было ранейшай ветлівасці.— Дзе ваш муж? — ужо наступаў ён.

— Я не бачыла яго. Ён ні разу не прыходзіў дамоў.

Вольгу павялі к возеру і паставілі там, крокаў за дзесяць ад берага, у халодную ваду,— як сказаў камендант, прымаць ванны...

На дварэ тады стаяла восень.

Пасля па Вольгу яшчэ прыходзілі з камендатуры. Але ў яе нарадзілася дачка раней часу.

Потым пацягнуліся доўгія месяцы хваробы. Камендантавы ванны так не мінуліся. Вольга застудзіла ногі, і ёй давялося вучыцца хадзіць нанава. Цяпер ужо разам з дачкой.

Тым часам вайна заціхала. Як і ўсе людзі, Вольга чакала свайго гаспадара, бо ўжо каторы год атрымлівала ад яго пісьмы.

Муж пісаў, між іншым, што ніколі за вайну яму

не выпадала хадзіць паблізу Брадоў, і таму яго ніхто не мог бачыць у Шурышчы.

Але навошта было варушыць старое? Добра, што ўсё абышлося.

Так думала Вольга.

І вось аднойчы, здаецца, праз тры месяцы пасля вайны, калі жывыя вярталіся пад свае стрэхі, Вольга атрымала пісьмо. Яно было падпісана чужой рукой.

Значыць, не ўсё яшчэ абышлося!..

Вольга чытала пісьмо і не давала сабе веры. Літары, выведзеныя жаночай рукой, скакалі перад вачмі, расплываліся.

Пісьмо было кароткае. «Я не збіралася пісаць,— чытала Вольга.— Спадзявалася, што ён сам напіша. Ды ён усё адмаўляецца. Але ўжо не час маўчаць. У мяне ад яго будзе дзіця. Маё дзіця таксама мае права на бацьку. Таму я не пушчу яго ў Брады...»

Дачытаць да канца не ставала сіл.

На другі дзень Вольга спехам сабралася ў дарогу...

Дом, у якім цяпер жыў яе муж, паказалі людзі. Але ў кватэры нікога не было.

Вольга хацела дачакацца свайго мужа. Яна павінна была расказаць яму, што перажыла праз яго за вайну... І таму асталася чакаць ля пад'езда.

Убачылі яе пад самы вечар.

— А я і не падумала, што ў вас хопіць смеласці так хутка прыехаць,— падышла да яе спакойная, яшчэ зусім маладая жанчына. Яна была вельмі прыгожая, гэта жанчына. Можа, таму яна так спакойна трымалася перад Вольгай. І хто ведае, можа, яна адчула гэту сваю перавагу яшчэ задоўга да таго, як сустрэла Вольгу.

— Толькі я не ведаю,— пачала даводзіць яна,— чаго вы дамагаецеся? Ён не хоча з вамі жыць. Ды што вам трэба? Вы нарэшце павінны зразумець, што ўжо не пара яму. У яго цяперашнім становішчы такая жонка будзе адно замінаць...

О, гэтая жанчына была занадта шчырая ў сваіх довадах. Яна нават не заўважала, як балюча дацінала гэтым сваю маўклівую ахвяру.

— Я размаўляю з вамі як жанчына з жанчынай,— гаварыла далей яна.— Вы не крыўдуйце. Мужа няма

дома. І наогул яго доўга яшчэ не будзе, дык я павінна паклапаціцца сама. І потым ён сказаў... Але ж лепш хадзем, я павяду вас да аднаго чалавека.

Вольга адчувала сябе дрэнна яшчэ з раніцы, калі прыехала на вакзал. Потым доўга стаяла ля пад'езда. А цяпер гэта жанчына сваёй шчырасцю адбірала ў яе апошнюю надзею. Не ставала волі на супраціўленне. І яна пайшла следам, спярша па вуліцы, гарачай і дымнай, потым па нейкіх бясконцых калідорах, засланых прыгожымі дыванамі.

Цяпер Вольгу непакоіла ўжо іншае — каб не трапіць неспадзявана на вочы свайму мужу, бо не хацелася, каб ён пабачыў яе поплеч з гэтай модна апранутай, выпешчанай жанчынай. У душы яна ўжо была рада, што яго няма дома.

У кабінеце, куды яе прапусцілі адразу — тут не абышлося без намаганняў спадарожніцы,— сядзеў чалавек, да якога яны ішлі.

— Чым я магу быць карысным вам? — пасадзіўшы Вольгу ў крэсла насупраць сябе, спытаў ён вялым голасам.

— Я прыехала да мужа.— І Вольга назвала прозвішча.

— Ну і што?

Чалавек, відаць, не зусім разумеў, чаго патрабавала ад яго гэта вясковая жанчына.

Тады Вольга падала яму пісьмо, якое, уласна, і змусіла яе сабрацца ў дарогу. Ён чытаў тое пісьмо, а Вольга ўпотай выцірала слёзы.

— Так,— прамовіў нарэшце чалавек і зацікаўлена агледзеў Вольгу.— Штосьці я прыпамінаю. Але пачакайце.— Ён націснуў кнопку, якая была прымацавана да ножкі стала, і загадаў сакратару: — Прынясіце асабовую справу...

Той аднекуль прынёс сінюю папку і, паклаўшы яе на стол, знік.

Чалавек гартаў старонкі, падоўгу чытаў паперкі, якія былі ўшыты ў папку, потым усклікнуў:

— Ага, вось яно!..

Ад гэтага воклічу Вользе зрабілася млосна. Сэрцам пачула штосьці нядобрае.

— Тут ёсць выпіска з метрыкі... Марына нарадзілася дваццаць шостага жніўня тысяча дзевяцьсот сорак другога года. Так?

— Так,— адказала Вольга, не разумеючы, куды ён хіліць гаворку.

— Тады чытаем другі дакумент. Вось што піша ваш муж: «Мая жонка нарадзіла дзіця ад немца. Бо я пакінуў Брады ў ліпені сорак першага года, а Марына, гэта значыць мая так званая дачка, нарадзілася... што і пацвярджае метрыка... Таму я і не магу жыць разам».

У Вольгі пахаладзела на сэрцы.

— Гэта няпраўда,— захвалявалася яна.— Тут звычайная памылка. Людзі могуць сказаць. Дачка нарадзілася якраз у сорак першым. І не ад якога немца. Гэта яго дзіця. Уся вёска ведае...

— Дапусцім, што вам можна паверыць,— спыніў яе той жа вялы голас.— Але ж і мужу вашаму я мушу паверыць. Тым больш што дакументы пацверджваюць. Вы толькі правільна зразумейце мяне. У вайну магло здарыцца яшчэ і не такое. Сёй-той спадзяваўся, што вайна спіша любыя грашкі...

Ён гаварыў так далей, але Вольга больш не слухала. Бо сёння чамусьці ўвесь час угаворвалі Вольгу, каб яна нешта зразумела, і ніхто не разумеў яе.

* * *

...Ужо каторы год Марына высаджвала на матчынай магіле барвіны.

Гэтая магіла і мяне парадніла з Брадамі. Я наязджаў сюды кожнае лета, бо неяк палюбіў і ціхую раку, і лазнякі над ёю, і пясчаныя пагоркі, на якіх аж да самай восені хвалюецца пад ветрам жыта.

Мне палюбілася скупая прырода таго ўсходняга кутка Беларусі, дзе прамінула дзяцінства чалавека, які мне на ўсё жыццё стаў дарагі.

І я ніколі не спадзяваўся сустрэць тут Марынінага бацьку. Цяпер ён меў нешта сказаць мне пра Пычаў бераг. Але я пабрыў далей.

Над ракою па-ранейшаму дыміўся цёплы туман.

Па дарозе дамоў

На гэтай станцыі пасажырскі поезд Ленінград — Марыупаль спыняўся двойчы: з Ленінграда ўранні, заўсёды да ўсходу сонца, з Марыупаля ўвечары — калі зімой, то ўжо ў цемры, якую нават тры ліхтары, што віселі на пасінелых ад дажджу слупах над перонам, не маглі рассеяць, а ўлетку — то якраз на змярканні. Станцыя была невялікая — дарожная служба ды яшчэ дашчаная будка, дзе стаялі прасмоленая пузатая бочка ад піва, у якой па некалькі дзён не мянялі ваду, і клейманая лаўка. Зімой у гэтай будцы-вакзале стаяла халадэча — адно сабак ганяй, і калі хто выбіраўся ў дарогу, то не ішоў адразу на станцыю, а чакаў поезда ў Бялынкавічах, за кіламетр ад станцыі, папрасіўшыся да каго-небудзь у хату, і потым ужо меў клопат, каб паспець туды акурат у час. Поезд затрымліваўся на станцыі, можа, усяго на адну хвіліну, не больш. Толькі выцягне паравоз з-за семафора свае адзінаццаць вагонаў, адсапецца трохі, зноў трэба кранацца, набіраць разгон.

Гэты раз поезд спазніўся: па дарозе недзе, здаецца, на 105-м раз'ездзе, ён прастаяў колькі часу, чакаючы сустрэчны таварняк, які выбіўся з графіка. Паравозная брыгада спяшалася, і Сяргею Навашчокаву давялося саскокваць ужо на хаду: ён не паспеў загадзя дастаць з верхняй паліцы свой чамадан, завалены чужымі мяшкамі, а потым ішоў да выхада праз увесь вагон.

Да вайны ў Бялынкавічах быў раённы цэнтр, і тады на станцыі можна было часта сустрэць чалавека нават з самай далёкай вёскі. У кожнага за цэлы год знаходзілася якая-небудзь справа ў раёне. І раз чалавек ужо заявіўся з вёскі ў горад, хоць гэтым «горадам» і было звычайнае мястэчка, то абавязкова ці як гаспадар, якому нешта прыспічыла, ці проста так, дзеля адной цікавасці — паглядзець, чым людзі перабіваюцца на белым свеце,— абыдзе сталоўкі, магазіны, а потым, пад канец дня, яшчэ і на станцыю адлучыцца, асабліва калі на падводзе: можна па дарозе за якога паўрубля падвезці каго. Але задоўга перад вайной раён скасавалі, і мястэчка паступова апусцела. Цяпер і пасажыры на станцыі сыходзілі рэдка.

Сёння сышоў адзін. І гэты пасажыр быў дэмабілізаваны Сяргей Навашчокаў — малады, рослы чалавек.

Адразу кідаліся ў вочы яго шырокі лоб, даўгія прамыя бровы.

Сяргей паставіў чамадан на траву, паклаў на яго пацёрты шынель і выпрастаўся, аглядаючы станцыю. На пероне нікога не было. Адна чмарая курыца дзяўбла штосьці на чорнай шпале — мусіць, яна кожны раз, як адыходзіў поезд, выбягала аднекуль сюды, каб чым пажывіцца.

Вечарэла. Недзе за лесам, куды наважылася схавацца сонца, знаходзілася родная Гутка, глухая, непрыкметная вёска, у якой да вайны было каля паўсотні двароў, а цяпер, пісала маці, не засталося ад іх і палавіны.

Ехаў Сяргей і амаль ні пра што не думаў па дарозе, не ўспамінаў—было ўвесь час неяк лёгка на душы, нават не хацелася слухаць, як людзі ў вагоне гаманілі: чамусьці ён быў далёка ад іх клопатаў. Прыехаў — і раптам, лічы, у самым канцы дарогі, яму зрабілася і радасна і адначасова тужліва, быццам гэта ён за колькі гадоў першы раз ступіў нагою не на перон чыгуначнай станцыі, адкуль рукою падаць да роднай вёскі, а на папялішча матчынай хаты, хоць у вайну згарэла якраз не яна, яе абмінуў пажар — уцалела.

Сяргей стаяў, маўчаў. Здавалася б, да чалавека нарэшце павінен быў разам з радасцю прыйсці спакой— тое, чаго не ставала ўсе гэтыя гады, чаго прагнула сэрца і ўдзень і ўначы, але спакою якраз і не было, наадварот, дадалося неспакою.

Як дабірацца да вёскі? Сяргей пастаяў яшчэ хвіліну, затым перакінуў на левую руку шынель і, лёгка падхапіўшы чамадан, пайшоў па сцежцы на бялынкавіцкую дарогу. «Урэшце,— падумаў ён,— ці мала ўжо давялося пахадзіць па зямлі, і па сваёй і па чужой, дык не адсохнуць жа ногі, калі апошнія кіламетры таксама пратупаеш — колькі тут тае дарогі...» Але праз момант ён усё ж пачаў лічыць у думках кіламетры: «Да Белага Каменя ад Бялынкавіч — два... Ад Белага Каменя да Калодліва — чатыры... Ад Калодліва да Заціша...» — і набіралася нямала. «Колькі ж будзе сапраўды ад Бялынкавіч да Гуткі?» Яго ўжо займала гэта. Сяргей ціха засмяяўся. Зрабілася неяк дзіўна ад таго, што раптам занепакоіла такая драбяза. За вайну не адзін ён адвык лічыць кіламетры — ішлі сабе

салдаты ад вёскі да вёскі, ад горада да горада і не пыталіся. Праўда, яны ішлі тады ў цэлы белы свет, а глядзелі як у капейку, і ніхто не ведаў, колькі наканавана каму прайсці. А тут... а тут зусім блізка было. І людзі, пэўна, праўду кажуць, што перад домам нават каню не трэба пуга.

* * *

Сяргей падыходзіў ужо да Бялынкавіч, калі пачуў за спіною крокі. Хтосьці даганяў яго. Сяргей павярнуў галаву. Чалавек моцна кульгаў, але спяшаўся. Гэта быў сярэдніх гадоў мужчына, няголены, у вылінялай вайсковай форме, на плячах расшпіленай гімнасцёркі яшчэ цямнелі сляды ад пагонаў. Чалавек нарэшце падбег да Сяргея, выцер рукавом пот з ілба і спытаў, цяжка дыхаючы:

— Табе куды?

— У Гутку.

— Дык ты сам будзеш з Гуткі ці па справе туды?

— З Гуткі.

— А я з Вуглоў. Смалякоў, Ігнат, а бацьку майго Іванам звалі. Значыць, землякі мы. А ты чый будзеш тамацька? — спытаў ён.

Сяргей сказаў.

— Не, не чуў штосьці.— Мужчына паціснуў плячамі, памаўчаў.— А я думаю, дай дганю, можа, знаёмы хто. Дэмабілізаваўся, бачу?

— Дэмабілізаваўся.

— Насаўсім у Гутку?

— Пабачу там.

— А ты жанаты хоць?

— Не.

— Тады вольнаму воля.— Чалавек зрабіў яшчэ крок да Сяргея і, беручы з рук яго чамадан, сказаў: — Я тут на кані. Сена прывозіў здаваць. Хадзем. Да Зацішша даедзеш.

«На лаўца і звер бяжыць»,— падумаў Сяргей.

Пайшлі назад. Смалякоў кульгаў наперадзе — яго правая нага была карацейшая за левую, відаць, гэта на вайне зачапіла яго. Сяргей тупаў услед. Праз момант яны зноў загаварылі:

— З адным чамаданам?

— Ну. А што?

— Ды нічога. Але ж і той не вельмі каб... Нешта лёгкі. Што, нічога не вязеш?

Сяргею чамусьці зрабілася смешна.

— Чаму ж, вязу... Дзесяць падзяк ад Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, медалі. Не, чамадан не зусім пусты.

— Ды яно гэта так-то так,— згадзіўся кульгавы.— Я гэта ўсё таму, што і сам галышом вярнуўся. Ужо два гады мінула, як вярнуўся, а ўсё яшчэ ў зямлянцы жыву. Хату паставіць не магу.— Чалавек закашляўся, памаўчаў.— Як жа ты, на папялішча едзеш?

— Не, наша хата засталася.

— А то ж і ў Гутцы нешта гарэла.

— Наша не згарэла.

Яны ішлі на станцыю, але не па дарозе, а праз сасновы лясок, што рос астраўком — гектараў, можа, сорак якіх — паміж мястэчкам і чыгункай. Скрозь па ім пакапаны былі акопы — вялікія і малыя, новыя і старыя, апошнія, мусіць, засталіся тут ажно з сорак першага. На брустверах, на якія апала ўжо шыгалле, валяліся вінтовачныя гільзы. Дзе-нідзе іх можна было нават зграбаць. Гільзы яшчэ трохі паблісквалі, але бляск гэты быў цьмяны — яны паржавелі. Ствалы дрэў пасечаны былі асколкамі.

— Ад вайны засталіся,— кіўнуў мімаходзь Сяргееў зямляк.— Яна, праклятая. Сляды. На чалавеку — сляды, на сасне — таксама, і на зямлі. Сляды і сляды, дзяры іх маты!.. А ўжо два гады, як скончылася. У нас надоечы трактар на міне падарваўся. Чым не сляды? Што, можа, мудра? Не, не да мудрасці, калі жыццё праз горла табе пойдзе... Быў адзін трактар на ўвесь сельсавет і той падарваўся. Трактарыстаў не знайшлі, і трактар не збярэш. Пакарожыла ўвесь, параскідала. Цяпер зноў калупай зямлю рыдлёўкай, а не хочаш рыдлёўкай,— запрагайся ў плуг. А як жа? Пашам! Бо коні падохлі без корму. А карову не павядзеш па баразне, карова павінна малако даваць, каб самому з голаду не скалець. Сам пабачыш.

Сяргей слухаў, не перапыняў. Але ў словах Смалякова яму ўжо чулася штосьці наўмыснае і таму крыўднае. Чалавек нібы спрабаваў, невядома дзеля чаго, вывернуць Сяргееву душу.

«Дзівак чалавек, навошта ён гаворыць пра ўсё гэ-

та. Навошта палохае?» — не разумеў Сяргей. Нарэшце ён не вытрымаў:

— А-а, не такі чорт страшны...

— Ды яно так-то так,— зноў згадзіўся кульгавы, і Сяргей зразумеў, што яго нічым не возьмеш,— ёсць такая парода людзей: раз пачаў пра адно гаварыць, значыць, да канца давядзе, хоць ты кол у яго на галаве чашы.

Сосны расступіліся. Паказаліся вялізныя стагі сена. Ля дашчанай агароджы, за якой узвышаліся гэтыя стагі, скуб траву стрыножаны гняды конь. Непадалёку стаяў непачаты воз сена.

— Мой. Не хочуць прымаць...— і кульгавы вылаяўся.— Кажуць, мокрае. А калі яго высушыш? Далёка. Прыехаў позна. Ды каб яшчэ сам воз клаў. А то, відаць, саплякоў нейкіх брыгадзір паслаў на луг. Іх і трэба было з возам пасылаць. А ён мне нарад даў. Цяпер сядзі, чакай тае раніцы. Толькі з чым? Хлеба ж ні скарыначкі з сабой. Не, паеду назад. Як самі робяць, так і ад мяне хай палучаюць. Я галадаць не згодны. Павязу брыгадзіру на двор.— Ён схадзіў да гнядога, растрыножыў яго і, прыцягнуўшы за аброць да воза, паставіў у аглоблі.— А то скінем па дарозе сена бабе якой, га? — І хітра паглядзеў на Сяргея.— Можа, на паўлітроўку і дасць? У цябе ж, пэўна, няма?

Сяргей падумаў:

«Цікава, які гэты чалавек быў у акопах?» У яго была яшчэ свая, франтавая мерка да ўсяго.

Кульгавы тым часам падняў церассядзёлак, пакратаў дугу і, абышоўшы кругом воза, падняў з зямлі Сяргееў чамадан, збіраючыся кінуць яго на сена. Але тут жа перадумаў, моцна патрос чамадан, узяўшы яго ў дзве рукі, паслухаў:

— Гы, шабуршыць нешта!

* * *

Сяргей ехаў на возе. Ляжаў на спіне і ўвесь час адчуваў, як муляла жэрдка. Напэўна, яна слаба была ўціснута вяроўкай і таму вытыркалася, замінала ляжаць. Адразу ж за Бялынкавічамі дарога пайшла праз лес, і па карэнні ехаць было дрогка. Воз часта тузала, і на паваротах здавалася, што гэта паварочваецца сама зямля. За якую паўгадзіну ўгары высыпалі зоркі, і

Сяргею з воза было відаць, як перамяшчаліся яны па небе.

Сяргей быў трошкі п'яны. Кружылася галава.

Спачатку Сяргей не хацеў даставаць з чамадана спірт, які вёз з невялікага нямецкага гарадка, дзе ён праслужыў гэтыя мірныя два гады, але Смалякоў дамогся свайго, «раскалоў» яго. Спірт быў нямецкі, разведзены. Яны пілі проста з флягі — не знайшлося шклянкі.

— У немцаў яго хапала,— выхваляўся між тым кульгавы, заядаючы спірт тушонкай.— Аднойчы мне пашанцавала. Хочаш — раскажу. Ну, вобчым, слухай. Мы стаялі тады ў невялікім гарадку. Дык от, аднаго разу паклікалі нас, чалавек шышнаццаць з роты, і — у горад, у камендатуру. Ну, думаю, прапалі. Паставяць куды, будзеш як той пень тырчэць дзень і ноч, сцерагчы якія-небудзь дошкі. Але, дзякуй богу, абышлося. Паслалі ў вёску. Там спіртзавод быў. Мяне на гэты завод і прызначылі. Старшым. А як жа! Хадзіў, брат, і ў чынах. Праўда, завод не працаваў. Але спірту там было! Неяк уцалеў. І салдаты нашы, да чаго ўжо хлопцы дошлыя, а пранюхаць не пранюхалі, што ён там. Ну, мяне і паслалі. Сказалі нікому не даваць спірту. Во, брат, пажыў я там.— Ён паказаў вялікі палец.— Доўга ўспамінаць буду. Еў, піў, колькі хацеў, і... А-а-а, раз пайшла такая п'янка, так і быць, раскажу. Хочаш?

Сяргею не тое каб падабалася балбатня п'янага чалавека — хоць той і да гэтага па слова не лез у кішэню,— але ён не запярэчыў. Смалякоў тым часам схапіўся за флягу, паднёс яе да губ, дрыжачых, пасінелых, зрабіў некалькі прагавітых глыткоў, крактануў і зноў пачаў калупаць трэскай у кансервавай бляшанцы.

— Хлеба няма больш,— пашкадаваў ён.— Без хлеба, мусіць, не адолею тушонку тваю.— Кульгавы нечага падміргнуў Сяргею, паважыў на руцэ бляшанку,— маўляў, тут яшчэ ёсць чым паласавацца, але ты, брат, не спадзявайся, я не такі дурны, каб адмовіцца ды пакінуць хоць трошкі на дне.

«Дзіўны ты нейкі чалавек»,— хацеў сказаць Смалякову Сяргей, але прамаўчаў.

Смалякоў тупаў недзе за возам. Гняды часта фыркаў, але цягнуў добра, без натугі.

Пад'язджалі да Калодліва. Гарэлі ў вокнах агні. Сяргей падумаў было саскочыць на зямлю, каб раз-

мяць ногі, ды паленаваўся. Па роўнай дарозе ехаць было ўжо не дрогка: воз нібы плыў. І жэрдка амаль не замінала. Сяргей сцішыўся і не заўважыў, як заснуў.

Даўно ён нічога не бачыў у сне. Адвык за вайну. А тут прыснілася... Нібыта ён пераскочыў цераз нізкі пералаз і па выгане выйшаў на незнаёмую вясковую вуліцу. Была позняя раніца. На кучы яловага бярвення, якое нехта акарыў і паклаў на сонцы, каб сохла, гулялі дзеці. А белагаловая дзяўчынка сядзела трохі воддаль і хліпала, выціраючы кулачкамі заплаканыя вочы.

— Збродлівага... нашага Збродлівага злавілі. Хочуць кляшчотку яму.— Яна скардзілася і залівалася горкімі слязьмі.

Дзеці між тым, здавалася, не зважалі на яе слёзы. І раптам яны разбегліся ва ўсе бакі. Пачулася мяўканне. Па бярвенню, валочачы за сабой палена, кідаўся, як укушаны, чорны кот, мусіць, той самы, пра якога гаварыла дзяўчынка. Кляшчотка была зроблена не на яго хвост — падшывальцы перабаршчылі: яны ўзялі цяжкае палена, і кот не мог адбегчыся далёка, адно валачыў гэта палена па бярвенню, спрабуючы вызваліць хвост. Ён люта екатаў і жаласна, ажно хапала за душу, мяўкаў...

* * *

— Зямляк! Ты спіш тамацька?

Сяргей прачнуўся. Кульгаваму, напэўна, сумна стала, і яго пацягнула за язык гаварыць.

Вечар быў па-сапраўднаму летні. Сяргей колькі часу не кратаўся, ляжаў на сене, углядаючыся ў неба, на якім усё яшчэ перамяшчаліся, як заведзеныя, па крузе зоркі.

«І прыснілася ж гэткае! — падумаў ён пра сон.— Адкуль узяўся той кот? І наогул, дзе гэта я быў? Вёска, дзеці...»

— Дык ты спіш ці не?

— Не.

Сяргей сеў і па жэрдцы, абхапіўшы яе рукамі, саскочыў на зямлю.

— А я думаў, ці не згубіліся вы па дарозе,— засмяяўся ён.

Пайшлі побач.

— Мне не страшна. Жонка ёсць, падбярэ.

Сяргей выняў з кішэні блішчасты партсігар, дастаў адтуль папяроску і, не спяшаючыся, закурыў, пстрыкнуўшы запальнічкай. Воз калыхаўся і ціха парыпваў. Глуха, бы ўздыхаючы, брахалі па навакольных вёсках сабакі. Недзе далёка дзявочыя галасы падымалі песню. Чуйна ўслухоўваючыся, Сяргей глыбока зацягваўся дымам. Штосьці мяккае і трохі сумнае паступова закрадвалася ў душу, хвалявала. Здаецца, Сяргей толькі цяпер і пачынаў адчуваць, як доўга яму не ставала вось такога вечара — з зоркамі, з песняй і сабачым брэхам.

— Дык што ты будзеш рабіць у сваёй Гутцы?

Сяргей паціснуў плячамі. Ён неяк не думаў пра гэта. Ён ехаў дамоў з вайны. Так, з вайны. Бо для яго яна і канчалася, можа, толькі цяпер, у гэты вечар, калі засталіся лічаныя крокі да матчынай хаты.

— Нешта ж знойдзецца і для мяне,— адказаў ён.

— Была б шыя, а хамут ужо на лаве даўно ляжыць. Праўда, не кожны спяшаецца патрапіць у яго. Такія, як ты, маладыя хлопцы, нежанатыя, доўга не затрымліваюцца ў вёсках. Не паспее пагоны зняць, а ўжо ў горад лыжы ладзіць. Кажуць, тамацька лягчэй пражыць. Пабяжыш і ты!

— А вам-то што?

— Мне? Не, я гэта так. Проста ўпадабаў цябе.— Кульгавы не спыняў размовы.— От што я табе скажу. Падавайся-ка да мяне ў зяці, га? Дачка ў мяне ёсць. Наста. Харошая дзеўка. Так і быць, аддам яе за цябе. Што, можа, не хочаш? — І, не дачакаўшыся адказу, спытаў: — Дзе тамацька той спірт? Вып'ем яшчэ па кроплі. А пра грошы ты не турбуйся. Я за дарогу не вазьму.

...Ад Зацішша шляхі разыходзіліся — Сяргею трэба было ісці далей па бальшаку, а на Вуглы дарога паварочвала ўлева, адразу за мостам праз Машоўку, дзе некалі стаяў млын. Без млына Машоўка хутка абмялела і пачала пахнуць балотам.

Сяргей на возе намацаў чамадан і шынель.

— Ты не забывай пра наш угавор,— спахапіўся кульгавы.

«Угавору» ніякага не было, але Сяргей сказаў:

— Добра.

— Смалякоў я, Ігнат,— напомніў кульгавы.— Спытай Смаляка, табе кожны пакажа.

— Запомніў,— адышоўшы трохі, крыкнуў Сяргей і тут жа падумаў: «Не, брат, дудкі! Ты мне ўжо і так душу выматаў».

Сяргей сышоў на абочыну — уздоўж бальшакоў заўсёды сцежкі — і, шырока ступаючы, пакрочыў ад бярозы да бярозы. Дыхалася лёгка, на поўныя грудзі. Неўзабаве зрабілася горача, і Сяргей расшпіліў гімнасцёрку.

Месяц хоць і спазніўся, але і сёння ўзышоў. Раптам развіднела.

Сяргей ішоў дамоў.

Дзівак з Ганчарнай вуліцы

У Залужжы мне сказалі: «А Дземідзёнак пайшоў ад нас. Яго ўжо няма ў гарадку».

. . . .

Але ж куды падаўся Дземідзёнак?..

Можа, адзін я добра і ведаў гэтага чалавека.

Ён паявіўся ў нашым гарадку гады праз тры пасля вайны і пасяліўся ў хаце Дакуліхі, адзінокай старой, якая спачатку прыняла яго як кватаранта, каб мець за гэта на старасці якую капейку, бо яму ішла пенсія, але потым адмовілася ад тых грошай.

Я ж сустрэў Дземідзёнка, калі ён лічыўся ўжо на Ганчарнай вуліцы старажылам.

У нядзелю раніцай стаяў я на падворку і слухаў, як гудуць каля дзядзькавых вулляў пчолы.

— Дземідзёнак ідзе,— пачуліся раптам галасы. Я азірнуўся і ўбачыў незнаёмага старога, які шыбаваў з клеткай у руцэ сярэдзінай вуліцы. Ён быў невысокага росту, згорблены, ■ белай бародкай і такімі ж белымі валасамі, што выбіваліся з-пад саламянага брыля. На незнаёмым была вылінялая сацінавая кашуля з манішкай, падпяразаная поясам з кутасамі, а на рубчыкавых штанах віднелася некалькі невялікіх латак. Стары хуценька перабіраў нагамі, быццам вельмі спяшаўся куды. Хадзіў ён на дыбачках, таму ўся яго шчуплая постаць у час хады падавалася наперад.

— Дземідзёнак!.. Дземідзёнак!..— зноў пачуўся крык, і на вуліцу пачалі збягацца дзеці. Але да старо-

га яны не набліжаліся. Трымаліся крыху воддаль або цiснуліся за ім ззаду. А стары ішоў сабе ўздоўж вуліцы і, здавалася, не заўважаў іх. Тады я і прыгадаў, як у свой час таксама басанож бегаў з равеснікамі за дзівакаватым Цімкам. Цімка жыў на самым канцы Калгаснай вуліцы, але мы і туды забіраліся. І цяпер штосьці падобнае адбывалася.

«Неразумнае дзяцінства»,— падумаў я.

А ўвечары, калі маці прыгнала карову з пашы, запытаў:

— Дземідзёнак... Хто гэта?..

— Як хто? Ну, Дземідзёнак і Дземідзёнак. У Дакуліхі жыве.

Было відаць, што яна не вельмі ахвоча да маёй размовы, але маўчаць не стала.

— І дзеці беглі за ім?

Я кіўнуў галавой.

— Паршыўцы! Лазой трэба сеч блазнюкоў! — Яна ўздыхнула і ўзялася пераплятаць свае косы.— Дземідзёнак такі ж, як і ўсе, чалавек. Праўда, можа, ён нейкі ўжо занадта дзівакаваты.

Маці скупілася на словы, і я адчуў, што яна больш клапацілася, каб сын яе не падумаў кепскага пра чалавека.

— Прыйшоў ён сюды аднойчы вясной і стаў жыць у Дакуліхі. А што за чалавек ды адкуль — каму рупіць. Ці мала людзей пасля вайны па наваколлі без прытулку хадзіла. Вайна нямногім так мінулася. І ў кожнага сваё гора. Можа, і яго гняздо параскідала. Ну, і прытупаў чалавек на нашу вуліцу дажываць свой век. Добра, што пенсія ў яго. Здаецца, і Дакуліха тады за гэтым пагналася...

Маці змоўкла. Ёй трэба было штосьці зрабіць у сенцах, і яна выйшла.

— А стары ён аказаўся ўвішны... Гэта я ўсё пра Дземідзёнка,— сказала яна, калі вярнулася.— Дык я кажу: Дакулісе на кватаранта пашэнціла. Бывае, дзянёк бегае вакол хаты, корпаецца то ў гародчыку, то двор падчышчае, ды і на вуліцы насупраць Дакуліхінай хаты не тое што ля іншых,— чыста. Здаралася мне заходзіць да іх. Ветлівы Дземідзёнак гэты. Толькі часцей неразгаворлівы. Панурыцца і маўчыць. Нібы кляймо на ім якое. Усё ж адзін ды адзін дзень пры дні. Але гэта б нішто яшчэ. Маўклівых на свеце таксама

набярэцца і, можа, больш чым гаваркіх. Ды прыспічыла яму па нейкай патрэбе пайсці ў нядзелю на рынак. То ніколі не хадзіў туды, а тут раптам пацягнула. Можа, што хацеў купіць сабе або Дакулісе. І вось якраз з таго часу чалавека быццам падмянілі. А ўсё з-за птушак. І хто іх там надумаў прадаваць,— сама не ведаю, бо ніколі ж раней я не заўважала, каб хто прыносіў птушак на рынак наш. Ну, там малако, яйкі, а то ж птушкі! Гандляваць птушкамі!.. Смяхоцце адно. Але ж ён купіў іх. І потым зачасціў на рынак. Убачыць птушку і купляе. А некаторым нібы аднаго гэтага і не хапала. Пачалі лавіць і прадаваць птушак. Сорам аж. Ну, а ён купляе іх і выпускае недзе. Людзі тым часам языкі чэшуць:

— Дык ён жа перапрадае іх і гэтым самым вунь якую капейку зарабляе.

Ніхто ж не ведае, што небарака на сваю пенсію тых птушак купляе. Часам без куска хлеба бывае. Дакуліха сваім корміць. Нарэшце дайшло да таго, што пачалі прыносіць птушак яму дадому. Тады і не вытрымала Дакуліха. Спачатку сароміла, потым узяла палена ды аднаго прагнала з хаты, другога. Глядзіш, і перасталі хадзіць. Але ж стары не кінуў свой занятак...

З таго вечара я заўсёды выходзіў з хаты, калі чуў, як крычалі на вуліцы:

— Дземідзёнак!..

Дзеці кожны раз беглі за ім на рынак, і пасля я даведаўся, што яны былі таксама галоўнымі пастаўшчыкамі птушак.

Дземідзёнак хадзіў толькі пасярэдзіне вуліцы. Я прыкмеціў, што на ім заўсёды была адна і тая саціная кашуля, і праз некалькі дзён я ўжо мог сказаць, колькі на яго штанах накладзена латак. У нядзелю ён праходзіў паўз нашу хату двойчы — на рынак і адтуль. Пры гэтым ён ніколі не глядзеў па баках. Але аднойчы ён здрадзіў сваёй звычцы, калі гэта толькі было звычкай. Ён раптам паглядзеў на мяне. І, можа, таму, што для яго я на гэтай ціхай вуліцы быў чалавек новы, ён нечакана зняў свой руды брыль і павітаўся. З таго разу ён ужо не праходзіў міма, каб хоць не дакрануцца рукой да свайго брыля. Рабіў ён гэта паспешліва, нібы шкадаваў патраціць на непатрэбную справу лішняга часу.

Паступова я пачаў лавіць сябе на тым, што ўжо не

магу не думаць аб ім. Мяне неяк цалкам захапіў гэты пануры дзівак, і я, напэўна, шмат перажыў бы, калі б аднойчы ён не выйшаў на вуліцу са сваёй клеткай.

Што ж за чалавек ён?

У паводзінах Дземідзёнка мне хацелася бачыць адно звычайнае, няхай нават дзіцячае, захапленне адзінокага старога. Чамусьці не верылася, што ён вось так узяў ды ўзваліў на сябе клопат, які ў астатніх выклікаў спагадлівую ўсмешку. А можа, ён па прастаце сваёй адно палічыў за зло, а другое — за дабро і тады зрабіў свой дзіўны занятак — купляць і выпускаць на волю птушак — мэтай таго жыцця, якое яшчэ заставалася за ім, якое трэба было пражыць?

Мяне цягнула да Дземідзёнка, і я хутка гатовы быў разам з хлапчукамі бегчы за ім на рынак, хоць і лічыў, што яны гэтым крыўдзяць яго.

У далейшым амаль так і атрымалася...

Здарылася, што адзін раз Дземідзёнак не знайшоў на рынку птушак. Стары вяртаўся адтуль узрушаны. Насупраць нашай хаты Дземідзёнак спыніўся. Ён пастаяў крыху непадалёку ад лаўкі, на якой я сядзеў, затым павярнуўся на Калгасную вуліцу. Тады я і рашыўся пайсці следам. Але ўсю дарогу, пакуль плёўся за ім, адчуваў, што раблю нешта не тое, і мне было сорамна.

Дземідзёнак між тым не звяртаў на мяне ніякай увагі. Стары, напэўна, нават не чуў за спіной маіх крокаў.

Тым часам кончыліся цагляныя будынкі, якіх тут панастаўлялі за апошнія гады, і зноў пачаліся драўляныя хаты, як і на Ганчарнай вуліцы. Адно, што на Калгаснай яны былі ўсе новыя, бо ў вайну вуліца цалкам згарэла, і цяпер людзі адбудаваліся.

Неўзабаве Дземідзёнак нырнуў у чыюсьці фортку, і на вуліцы я застаўся адзін.

Час цягнуўся марудна, тым больш што я апынуўся ў такім становішчы, калі не ведаў, як жа паводзіць сябе далей. Самае горшае, чаго я баяўся, гэта — сустрэцца тут з Дземідзёнкам твар у твар, бо дагэтуль, хоць і няёмка мне было, але ж я мог яшчэ думаць, што ён не заўважыў мяне. Некалькі разоў я памыкаўся было збегчы куды-небудзь, каб хоць на вочы яму не трапіць, але тая ж неадольная сіла, што пацягнула мяне сюды, цяпер трымала ля форткі, і я вагаўся ў нерашучасці,

аж пакуль выйшаў Дземідзёнак з хаты. Было позна ўжо што-небудзь рабіць.

Дземідзёнак прайшоў моўчкі. Пакуль ён праходзіў міма, я стаяў, нібы вадой халоднай абліты.

У гэты момант з сенцаў выкацілася жанчына і гукнула праз двор:

— Колькі ён даў табе?

Адказаў ёй танклявы голас з хаты.

— А божухна! Дык ты ж танна аддаў! — заенчыла кабета.

— А што яны варты, вераб'і тыя,— спрабаваў нехта давесці.

— Варты! Варты! Закаркаў... Што табе, чужых грошай шкада? Не будзь дурнем. Хай пускае на вецер, калі ў яго многа іх!

Жанчына сказала гэтак і захіхікала, а мне, здаецца, упершыню зрабілася шкада Дземідзёнка.

Клетку з вераб'ямі — гэта былі сапраўды вераб'і — ён ледзь не прыціскаў да грудзей, быццам чалавек баяўся, што вось-вось падыдзе хто-небудзь і не падумае, адбярэ іх у яго.

Накіроўваўся ён за гарадок.

Выпускаў Дземідзёнак купленых птушак кіламетры за тры, там, дзе пачынаецца Зінкевічаў луг.

Свяціла яркае сонца, булькала ў рэчцы вада. Паветра тут было па-летняму настоена пахам красак, і не кранутая яшчэ трава пагойдвалася пад сухім ветрам, і часам здавалася, што недзе на ўзлеску ледзь чутна калоцяцца блакітныя званочкі.

Я загледзеўся на гэтае ціхае хараство прыроды і не заўважыў, як неспадзявана перамяніўся Дземідзёнак. Стары раптам выпрастаўся, памаладзеў, і ўжо ад таго, ранейшага Дземідзёнка, нічога і не засталося. Ён з нейкім не па гадах дзіцячым захапленнем пазіраў услед сваім птушкам, якія, трапечучы крыламі, пырхалі з клеткі, і твар яго ўвесь свяціўся.

Нарэшце я ўбачыў чалавека, які перажываў вялікую радасць...

Дамоў мы вярталіся, як харошыя знаёмыя, аднак размовы ў нас не выйшла. Затое цяпер ніштo ўжо не перашкаджала мне заходзіць да Дакуліхі.

Там я і даведаўся пра самае галоўнае.

...Да вайны Дземідзёнак жыў пад Вітунём, там, дзе Лясныя Дачы.

Служыў ён леснікам.

Сям'і ў яго не было — дачка, якой споўнілася пад тую пару, можа, трыццаць гадоў, жыла замужам у горадзе, і ў яе гадавалася свая дачка. Да бацькі яе, відаць, нішто не цягнула, і яна ні разу не надумала прыехаць.

Тым часам пачалася вайна. Спачатку нішто не патрывожыла Лясныя Дачы, полымя вайны шугала далёка ад іх. Але праз дні вайна дакацілася і да Вітуня. Уначы было відаць, як палыхалі пажары па той бок Дняпра; грымела і варушылася наваколле.

Праз Лясныя Дачы пацяклі людскія натоўпы.

Людзей збіралася так многа, што часам нават думалася, ці не зрушыла гэта з месца цэлага паўсвету. Людзі ішлі і ехалі ў копаці і пыле — бежанцы, чырвонаармейцы. І на абочынах дарог разам з пабітымі гаршкамі валяліся закарэлыя крывавыя бінты.

Леснікова старожка, у якой жыў Дземідзёнак, у тыя дні была поўна раненых.

Сам Дземідзёнак ад рання да вечара прастойваў ля дарогі і ўсё ўглядаўся ў людскія твары, спадзеючыся сустрэць сваіх.

І яму пашанцавала, ён дачакаўся — прыйшла дачка. Яна прывяла з сабой трохгадовую дзяўчынку, якая да гэтага толькі ад маці чула, што ў яе ёсць дзедка і што ён жыве недзе на беразе ляснога возера. І, хто ведае, можа, яна не раз уяўляла сабе таго дзедку чарадзеем, а на самай справе атрымалася, што гэта — самы звычайны дзед, якіх столькі дзяўчынка сустракала на сваёй вуліцы. Яна доўга з недаверам глядзела на старога, аж пакуль ён не ўзяў унучку на рукі. Дзіця так і заснула ў яго на руках — бруднае, схуднелае і стомленае, бо, відаць, за гэтыя дні нямала пратопала на сваіх ножках. А калі прачнулася, то быў ужо другі дзень і не было побач мамы. Дачка Дземідзёнка пайшла далей, туды, куды ішлі ўсе, а Аленку пакінула з дзедам. Хоць у яго і возера было прыгожае, якое чамусьці называлі Мёртвым, і лес стаяў кругом, Аленка плакала. Тады Дземідзёнак браў яе за ручку і вёў на дарогу, дзе па-ранейшаму ішлі і ехалі гнаныя горам людзі. Там яна суцiхала.

А вайна падступала ўжо да самых Лясных Дач.

Паток бежанцаў патрохі радзеў, потым зусім спыніўся. І ў лесе ўжо сустракаліся пераважна толькі сал-

даты. Пасля і іх не стала, хоць яшчэ доўга чуўся пад Вітунём пошчак кулямётаў. Нарэшце настаў дзень, калі зрабілася ў наваколлі зусім ціха і на ўсе Лясныя Дачы засталіся толькі Дземідзёнак і яго ўнучка.

Рабіць цяпер не было чаго, ды і невядома, дзеля чаго будзеш рабіць, і Дземідзёнак сноўдаўся так па лесе, слухаў, як дзень за днём па-новаму пачыналі шумець хвоі: блізілася восень. Тады і прыйшлі да яго зноў людзі. То былі партызаны. Спачатку яны жылі ў лесніковай старожцы, але з надыходам зімы, калі выпаў снег, перабраліся за Мёртвае возера.

Зіма тая выдалася лютая, снежная. Мароз лез ва ўсе шчыліны, і ў старожцы даводзілася круглыя суткі паліць у печы. Дзед з унучкай з нецярплівасцю чакалі цёплых дзён.

Але аднойчы ў старожку ўварваліся немцы.

— Партызан?

Дземідзёнак паціснуў плячамі.

— Дзе хаваюцца партызаны?

— Не ведаю.

— Тады збірайся.

— А як яна? Адна застанецца? — Дземідзёнак паказаў на Аленку.

— Будзеш разумны, то не застанецца,— адказалі яму.

Старога пасадзілі на сані і павезлі ў Вітунь, а Аленку замкнулі ў старожцы.

Два тыдні яго вадзілі на допыт.

— Дзе партызаны? — пыталі кожны раз.

Дземідзёнак маўчаў. Тады яго кідалі на падлогу і білі. А ўначы, калі выпадала хвіліна заснуць, яму снілася ўнучка і тая прыцярушаная снегам сцежка, якая вяла паўз возера да партызанскіх зямлянак. Ён яшчэ спадзяваўся, што адтуль па гэтай сцежцы прыйдуць па дзяўчынку і з ёй нічога не станецца.

Два тыдні катавалі лесніка. І ўвесь гэты час ён мучыўся ад таго, што пакінуў дзяўчынку адну. Калі ж яго нарэшце выпусцілі на волю, то ён не знайшоў у сваёй халоднай старожцы ўнучкі. На падлозе ляжала адна скалелая сініца... Калі і як яна заляцела сюды,— Дземідзёнак не ведаў.

Да самага канца вайны заходзіўся ў горы стары ляснік. Колькі ні шукаў ён сваю ўнучку — знайсці не мог. Пасля вярнулася дачка. Пачуўшы страшную вест-

ку, яна павалілася на лаўку і праплакала ўсю ноч. А раніцай пайшла.

Не мог, вядома, застацца ў старожцы і Дземідзёнак. Ён пакінуў Лясныя Дачы назаўсёды, каб ніпто больш не нагадвала яму там аб непапраўнай страце.

...Дні праз два я паклікаў да сябе хлапчукоў і расказаў ім усё, што ведаў пра Дземідзёнка. Яны разышліся прыціхлыя, з апушчанымі галовамі. Мне здавалася, што гэтым самым я зрабіў нешта добрае, нават, калі хочаце, абараніў спакутаванага старога ад людской надакучлівасці.

Дзеці сапраўды больш не даймалі яго. Пастурова перавяліся і птушкі на рынку. Неўзабаве іх ужо ніхто не прадаваў у гарадку, хоць Дземідзёнак па-ранейшаму бегаў туды са сваёй клеткай.

Падышоў час мне ад'язджаць, і я зайшоў развітацца з Дземідзёнкам. У сенцах мяне сустрэла Дакуліха.

— Ты можаш не заходзіць,— з дакорам зашаптала яна.— Чалавек вунь перажывае. А ўсё праз цябе. І навошта было гаварыць каму? Ён жа гэтымі птушкамі і жыў адно апошні час.

Дземідзёнак сядзеў насупраць акна. Ён не павярнуў галавы на мае крокі. І за тыя некалькі хвілін, якія прабыў я ў Дакуліхі, стары не прамовіў ніводнага слова.

Пакідаў я Дакуліхіну хату прыніжаны і разгублены.

...Я хацеў памагчы чалавеку загаіць рану. І так няўмела ўзяўся за гэта. Лепш бы не брацца зусім. Бо не кожная рана паддаецца лекам. Асабліва калі на душы...

З таго дня я Дземідзёнка не бачыў.

На пыльнай дарозе

Машына імчыць праз стэп па шырокай, пыльнай дарозе. На заднім сядзенні, адкінуўшыся на спіну, Антон Ягоравіч Шасцярнёў. На пярэднім, поплеч з брытагаловым шафёрам, другі Шасцярнёў — сын Антона Ягоравіча — Васіль. Ён, як і бацька, вышэй сярэдняга росту. На выгляд мае гадоў дваццаць пяць — дваццаць сем. У яго дробныя, вельмі рухомыя рысы твару з высокім, крыху сціснутым на скронях ілбом,

гладкая, амаль жаночая шыя і тонкія белыя рукі з доўгімі пальцамі.

Бацька і сын маўчаць.

Шафёр трымае на чорнай, шышкаватай баранцы руля вялікія спакойныя рукі і не спускае з дарогі лянівых вачэй.

Антон Ягоравіч глядзіць на сына і ўвесь час бачыць адны адтапыраныя вушы з мяккімі, як падушачкі, мочкамі, на якіх, бы на марозе, выступіў белы пух, ды яшчэ патыліцу.

Сына Антон Ягоравіч не чакаў да сябе. І таму разгубіўся, калі той пазваніў учора.

— Гэта Шасцярнёў? — спытаў на другім канцы дроту незнаёмы голас.

— Шасцярнёў.

— Добры дзень, бацька!

Трубка памаўчала трохі, і Антон Ягоравіч зноў пачуў:

— Гэта Васіль... Я праездам у вас. Заўтра буду ў Крапоткіне.

— Тады я вазьму машыну і па цябе прыеду,— сказаў Антон Ягоравіч.

У трубцы ляснула — сынаў голас прапаў недзе, але Антон Ягоравіч не адняў ад вуха трубкі і яшчэ доўга слухаў, як на лініі перагаворваліся тэлефаністкі.

І вось цяпер Антон Ягоравіч едзе ў машыне на мяккім сядзенні і амаль з жахам думае, што гэтак ужо вырас Васіль, хоць ён у яго і трэці,— старэйшыя даўно зажылі сваімі сем'ямі. Мусіць, і гэты таксама.

Так, у Антона Ягоравіча трое дарослых сыноў... Ад першае жонкі. Мікола, Пецька... І гэты. Антон Ягоравіч глядзіць на яго, пакутліва думае і пастугова пачынае разумець, што амаль усё пасляваеннае жыццё баяўся гэтай сустрэчы, хоць і добра ведаў, што некалі яна адбудзецца. Сын абавязкова прыедзе. І не Мікола, і не Пецька. А менавіта малодшы, Васіль.

Машына калываецца па выбоінах. Чуваць, як пад коламі хрустае дарожная галька.

У даўгаватае люстэрка, што над ветравым шклом, відаць шэрыя сынавы вочы, якія то патухаюць пад доўгімі вейкамі, то ўспыхваюць трывожным бляскам.

...Апошні раз Антон Ягоравіч бачыў малодшага сына... Але ж ад апошняга разу Васіль чамусьці добра і

не запомніўся. Затое не забывалася тая цёмная ноч у сярэдзіне лета, калі вярталіся з бежанцаў: непадалёку ад Клінцоў немцы самкнулі клешчы і ў акружэнні, разам з вайсковымі часцямі, апынуліся бежанскія абозы. Давялося павярнуць назад. Наўкол палыхалі пажары, а ў лесе скрозь усю ноч было цёмна, і толькі пад ранне патрохі пазначылася пад нагамі дарога. На вазах была раса. Нямазаныя калёсы гучна рыпелі, і, пэўна, здалёку магло здавацца, што гэта недзе ляцяць над зямлёй жураўлі. Нарэшце вазы цяжка выпаўзлі з лесу, і стомленыя коні спыніліся на скрыжаванні дарог перад вялікай вёскай, якая патанала ледзь не па самыя стрэхі ў густым, нерухомым тумане. Адна дарога вяла на Вішанькі. Антон Ягоравіч узяў за аброць свайго каня і павярнуў на тую дарогу.

Развітаўся ён з сям'ёй, калі ўжо на ўсходзе пачырванела.

Да Вішанек аставалася вярсты дзве.

— Пабудзі хлопцаў,— сказаў Антон Ягоравіч жонцы, якая моўчкі, зажмурыўшыся, тупала за возам: згаварыліся загадзя — у вёску Антон Ягоравіч не будзе заходзіць.

Жонка страпянулася, на момант сцялася і раптам забедавала, заплакала ўголас, закалаціўшыся ўсім целам.

— Сціхні, не трэба так,— папрасіў Антон Ягоравіч.

І яна паслухалася — быццам праглынула свой плач.

Антон Ягоравіч падышоў да воза, дастаў вінтоўку, якою ён абзавёўся па дарозе і якая ляжала пад скарбам, і пачаў сам будзіць сыноў. Большыя два падхапіліся адразу. Бацька нязграбна абняў іх амаль сонных, нахіліўся над меншым. Той ляжаў на возе, загорнуты ў кажух, і, здавалася, не дыхаў.

— Васіль... Васё-ё-ёк,— паклікаў бацька.

Сын не паварушыўся.

Тады Антон Ягоравіч адгарнуў барадою аўчыну і пацалаваў сына ў твар.

— Няхай спіць,— сказаў ён.

Але маці параіла:

— Лепш пабудзі, а то прачнецца — будзе слёз, дый...

Антон Ягоравіч падумаў і зноў ціха гукнуў:

— Вася... Васілё-ё-ёк!

Але сын не прачнуўся.

— Не, няхай спіць.

— Ды ўжо няхай,— уздыхнула маці.

— Дык вы ж тут, хлопцы, памагайце матцы,— сказаў Антон Ягоравіч сынам.— Вас жа вунь колькі, ажно трое! А яна — адна будзе...

Антон Ягоравіч прытуліў жонку:

— Ну, едзьце... А я тут пагляджу...

І доўга яшчэ стаяў на дарозе, чакаў, пакуль схаваецца за паваротам воз. Пасля закінуў на плячо вінтоўку, падвесіў на рэмень падсумак з патронамі, але не паспеў ступіць і дзесяці крокаў, як пачуў за спіною дзіцячы крык:

— Та-а-а-та-а-а!..

Нешта шмякнулася аб зямлю ў прыдарожных кустах, залапатала крыламі разбуджаная птушка.

Антон Ягоравіч азірнуўся — па ранішняй шэрані, спатыкаючыся, бег да яго меншы сын, якога перад гэтым нельга было дабудзіцца. Белагаловы, босы, у расхрыстанай кашульцы, даганяў бацьку. Нарэшце падбег, задыханы, спыніўся і з вачамі, поўнымі слёз, выцягнуў перад сабой сціснуты кулачок.

— Што ты, сынок?

Хлопчык раскамечыў кулачок, і тады на яго вузенькай далоні Антон Ягоравіч заўважыў бліскучы вінтовачны патрон з белай куляй, на самай дзюбачцы якой былі два цёмныя пояскі.

— Вазьмі,— сказаў хлопчык.— Гэта я... утаіў... Дастаў з тваёй кайстры і ўтаіў...

Ён пацёр, як ад камароў, адна аб адну ногі, вінавата апусціў галаву.

— На, вазьмі,— жаласна паўтарыў сын.— Вазьмі свой патрон. Мама кажа, што ты на вайну ідзеш.

Антон Ягоравіч сціснуў малога за худыя плечы, падняў угору і, з заміраннем сэрца, патрымаў колькі часу на руках.

Патрон той пасля ён доўга насіў асобна, у кішэні — усё бярог, адкладваючы на «апошні выпадак». Але «апошняга выпадку» не здарылася.

А ў тое ліпеньскае ранне Антон Ягоравіч пайшоў на ўсход. Лінію фронту яму ўдалося перайсці недзе паміж Рослаўлем і Бранскам. Уласна кажучы, ніякае лініі фронту там яшчэ не было. Проста немцы не паспелі авалодаць трактам, што вёў на Тулу. Уздоўж яго

бранскія і арлоўскія калгаснікі накапалі траншэяў, акопаў, і наша камандаванне сцягвала туды войскі. Але на рубяжы пакуль стаялі асобныя батальёны, якія займалі пазіцыі паблізу вёсак. У размяшчэнне аднаго такога батальёна і выйшаў Антон Ягоравіч. Яго затрымалі артылерысты на беразе рэчкі, здаецца, Угасці. На дошчачцы, што была прыбіта на коўратах, было напісана: «Сбор отступающих групп, одиночных бойцов и командиров в лесу у оборонительного рубежа» — і памкамузвода, украінец, спытаў:

— А вы хто? Баец? Камандзір?

— Дэзерцір,— падказаў няўрымслівы канваір, малады чырвонаармеец, які прывёў Антона Ягоравіча ў вёску.

— На дэзерціра гэты выпадак не падобны,— усумніўся памкамузвода.— Хутчэй ён дыверсант. Але раз так, то вядзі да штаба. Хай начальства разбіраецца.

Стомлены камандзір батальёна трохі паслухаў атрапелага Антона Ягоравіча і, не ўзяўшы нават у рукі ягоных дакументаў, параіў:

— Тут, непадалёку, апалчэнцы полк свой фарміруюць. Вам, мусіць, туды і трэба.

У наступленне немцы перайшлі ў пачатку жніўня. Семнаццаць дзён кідалі яны свае часці ў атакі. Над перадавой амаль круглыя суткі віселі самалёты з жоўтымі крыжамі. Антон Ягоравіч быў у апалчэнні. Здаецца, на пяты дзень цяжка параніла камандзіра роты, і Антона Ягоравіча прызначылі на яго месца.

Зноў у Вішанькі Антон Ягоравіч трапіў у сорак чацвёртым годзе, калі ехаў са шпіталя ў сваю часць. Фронт тады стаяў кіламетраў за сто на захад ад вёскі — на беларускай Проні. Ужо чацвёрты год ішла вайна.

Там, дзе некалі была пяцісценная хата Шасцярнёвых — зрубленая ў лапу, на сямёра акон з двума высокімі ганкамі,— Антон Ягоравіч убачыў папялішча і дзве груды пакрышанай цэглы: ад печы і грубкі-ляжанкі. У зале валяліся зялёныя камякі расплаўленага аконнага шкла. Тырчалі, як дзіды, абвугленыя штандары. Вакол папялішча ўжо буяў палын, з-пад бярвенняў-недагаркаў нясмела падымалася глухая крапіва, нават парос палявы хвошч. На былым падворку ўсё яшчэ ўзвышалася знаёмая лістоўніца, але і яе не абмінуў пажар — ніжняе голле паўсыхала, зялёная пакуль

была адна макаўка, ды і тая пачала ўжо вянуць: мусіць, хапіла сокаў, каб зазелянець апошні раз.

Усе ў вёсцы жылі ў зямлянках. Зямлянкі былі зроблены на скорую руку, і вёска стала падобна на вялікія могілкі.

Антон Ягоравіч пастаяў на сваім хацішчы, агледзеўся.

За гародам, на якім цвіла бульба, дыміла вогнішча, і Антон Ягоравіч рушыў туды. Ля вогнішча быў адзін Васілёк. Бацьку ён пазнаў адразу. Але Антону Ягоравічу чамусьці здалося, што сын быццам бы не надта рады сустрэчы — усмешка, якая паявілася на ягоным замурзаным твары, была кволая, як у хворага. Хлопчык нават не кінуўся бацьку на шыю. Ён толькі падняўся на ногі і, схіліўшы набок галаву, часта-часта заплюскаў павекамі.

— А мамка не ведала, што ты прыедзеш,— нарэшце сказаў ён.

Бацька пагладзіў сына па галаве.

— Дзе ж яна?

— Пайшла,— сын апусціўся на каленкі і пачаў мяшаць трэсачкай у кансервавай бляшанцы.— Пайшла з хлопцамі ў Халявічы. Можа, прынясуць адтуль бульбы. Халявічане не пагарэлі... дык прадаюць. А ўчора мы па твайму атэстату атрымалі за гэты месяц пяцьсот рублёў. Мама казала, што якраз на пуд бульбы хопіць. Цяпер усё дорага.

Гаварыў ён зусім як дарослы, з нейкаю лянівaю разважлівасцю, быццам з неахвотаю, і гэта ўразіла Антона Ягоравіча, нават збянтэжыла.

Хлопчык пераламаў хварасціну, заціснуў у ёй бляшанку і выняў з агню. Вада перастала кіпець, астоелася, і тады на дне бляшанкі Антон Ягоравіч убачыў зусім зялёныя жытнія зярняткі. Яны адно трохі распарыліся: жыта ў полі толькі-толькі пачало налівацца.

— Ого, ды ты, хлопец, не благі кухар!

Але сын, мабыць, не зразумеў бацькавага жарту — паглядзеў сваімі шэрымі запалёнымі вачамі і спытаў з нейкай глыбока схаванай унутранай трывогай, падобнай на шкадаванне:

— І ты хочаш есці?

Бацька на момант сумеўся, сціснуў зубы і адчуў, як пад скурай на шчоках па два бакі захадзілі тугія жаўлакі.

— Кінь ты сваё варыва,— сказаў Антон Ягоравіч сыну.— Хадзем у зямлянку, у мяне тут, у чамадане, ёсць не такая яда!

Сын паверыў — спачатку выліў на зямлю мутную ваду, пасля размахнуўся і кінуў у агонь бляшанку.

— Але ж нашы не скора прыйдуць,— занепакоіўся ён.— Хоць што я кажу, там іх, можа, ужо хто пакарміў. Я таксама хацеў пайсці, але мамка не пусціла, сказала — не дайду.— І раптам спытаў: — А ты што, тата, маёр?

— Ага, маёр.

— Я і генерала бачыў.

Ён строс рукою вуголле, якое напрыліпала да каротkіх штанін, падраных на каленках, і пайшоў да зямлянкі. Ногі ў яго былі распухлыя. Ішоў ён па сцежцы так, быццам было яму мулка, быццам баяўся наступіць на што.

Нарэшце машына праязджае паўз вялікі сад, што расцягнуўся на цэлую вярсту па левы бок дарогі, і міма нейкага збудавання, падобнага на акведук, выносіцца на шырокую плаціну, паднятую над ракой. Васіль паварочвае галаву і доўга глядзіць на правы бераг, парослы чаротам. Антон Ягоравіч таксама нейкі час пазірае на раку, пасля пачынае неспакойна варушыцца і гаварыць:

— На хутары Ілаваеўскім цётка твая жыве... Прося... Пераехала з Вішанек.

— Дзе гэта?

— Не вельмі далёка. Можа, заедзем?

— Не.

Бацька яшчэ хвіліну-другую спадзяецца, што сын передумае, але той ужо глядзіць толькі на спакойную шырокую раку, у якой вада чамусьці здаецца зялёнай. І бацька зноў бачыць у даўгаватым люстэрку, што прымацавана над ветравым шклом, сынаў твар — нахмураны, з чорнымі ссунутымі брывамі, якія ледзь не сыходзяцца на пераноссі.

...Дэмабілізавалі Антона Ягоравіча неспадзявана. Раптам выклікалі ў аблваенкамат — ужо другі год, як

пасля вайны ён быў у раённым ваенкамаце на Каўказе,— і сказалі:

— Нарэшце, таварыш Шасцярнёў, вы паедзеце дамоў. Вас дэмабілізуюць. А то засядзеліся, а сям'я там нябось даўно чакае.

На развітальнай вечарынцы знаёмыя афіцэры пілі спірт і жартавалі, а самому Антону Ягоравічу было сумна. Можа, толькі цяпер ён па-сапраўднаму і адчуў, як нечакана абарвалася яго па-новаму прывычнае жыццё — так, прывычнае, бо за паўтара мірныя гады ён ужо прывык і да сваёй немалой пасады, і да гарадской кватэры. Праз ваенкамат нямала прайшло дэмабілізаваных афіцэраў, і Антон Ягоравіч бачыў, як паразнаму яны ставіліся да перамен — адны з неахвотаю расставаліся з усім вайсковым, і гэтым ён па-свойму спачуваў, другія, наадварот, былі рады, што нарэшце становяцца цывільнымі, але гэтых ён амаль не разумеў. Пра сябе ён чамусьці не думаў. Яму здавалася, што ўсе гэтыя пертурбацыі яго не закрануць. Таму вельмі разгубіўся, калі пачуў пра сваю дэмабілізацыю ў аблваенкамаце. За сталом цяпер сядзеў маўклівы. Яму нават дзіўна было, што ўсё гэтае «насілле» адбываецца пад такі вясёлы шум. Здавалася, што ў гэтым шуме шмат няшчырасці і шмат хто са знаёмых пасміхаецца з яго.

У той вечар Антон Ягоравіч многа піў і многа думаў. І вынікам гэтага было тое, што нарэшце ён пераканаў сябе ў самым істотным для яго — калі б не надумаліся звальняць яго ў запас, то дамоў, у Вішанькі, ехаць яму не абавязкова было б, бо нішто яго не цягнула туды, а сям'ю, на благі канец, можна перавезці заўсёды, хоць вялікай патрэбы і не адчувалася: Антон Ягоравіч гатовы быў лічыць, што для яго настаў час, калі дазволена «пагуляць на волі».

Былыя саслужыўцы адвезлі Антона Ягоравіча на «вілісе» на станцыю, пасадзілі ў вагон. Нехта прыхапіў з сабой бутэльку, і пакуль стаяў поезд, выпілі яшчэ па шклянцы, пасля павыходзілі з вагона і доўга курылі на пероне. Нарэшце поезд ляснуў буферамі, Антон Ягоравіч на хаду ўскочыў на падножку. У купэ было амаль пуста, толькі на адной верхняй паліцы спала жанчына. Антон Ягоравіч паваліўся на ніжнюю полку, стомлена, да хрусту ў касцях, выпрастаўся і заснуў.

Прачнуўся ён ужо недзе паблізу Растова. У купэ сядзела, мусіць, тая самая жанчына, што спала ўначы. Антон Ягоравіч схадзіў памыцца, падсеў да акна. Галава пасля выпіўкі балела, на душы было прыкра. Цяпер, як ніколі, Антон Ягоравіч адчуваў сябе адзінока, зусім не заўважаючы, што сваімі «чорнымі» думкамі сам наганяў гэтую адзіноту.

Жанчына была гадоў на дзесяць маладзейшая за Антона Ягоравіча. Выгляд у яе быў здарожаны, і таму не паддаваўся вызначэнню дакладны ўзрост, хоць і без таго было ясна, што да трыццаці ёй яшчэ трохі не ставала. Неўзабаве яны разгаварыліся і ўжо да Растова ехалі, як добрыя знаёмыя. Антон Ягоравіч раптам на час забыў і пра сваю адзіноту, і пра сваю крыўду. Яму зрабілася нават хораша.

Звалі яго спадарожніцу Валянціна Захараўна, і хутка Антон Ягоравіч ужо клікаў яе проста Валяй. Яна адкрыта глядзела на яго сваімі вялікімі вачамі, смяялася сваім мяккім, аксамітавым смехам і ўсё пагладжвала левай рукой сваё аголенае правае плячо — белае і гладкае.

У Растове Валянціне Захараўне трэба было выходзіць, і Антон Ягоравіч памог сабраць рэчы.

— А што, калі і мне пахадзіць па Растову,— быццам спахапіўшыся ў апошні момант, сказаў Антон Ягоравіч.

Валянціна Захараўна ўскінула на яго свае блакітныя вочы і сказала зусім весела:

— Вы ж, мусіць, самі сабе камандзір!

— Значыць, запрашаеце, Валечка?

— А чаму б і не! — нібы ад здзіўлення, пацíснула яна плячамі.— Пакажу вам Растоў. Дарэчы, у мяне і кватэра свая.

І самае галоўнае — Валянціна Захараўна не распытвала, жанаты ён ці халасты, адкуль і куды едзе, што збіраецца рабіць. Адным словам, Антон Ягоравіч раптам знайшоў сабе ўцеху і затрымаўся ў дарозе ажно на цэлы тыдзень.

У Вішанькі ён прыехаў трохі супакоены. Але спакою хапіла ненадоўга. Пахадзіў колькі дзён «па начальству» і зноў пачаў думаць, што вакол шмат няшчырасці і што кожны гатовы пасмяяцца з яго: як жа, зноў у старшыні сельсавета! Асабліва моцнае стала гэ-

тае недарэчнае адчуванне ў ягонай душы пасля сустрэчы з Чарчуліным, даўнім сваім знаёмым, які да вайны часта бываў у Вішаньках упаўнаважаным па розных кампаніях.

— Ты не надта слухайся іх,— казаў Чарчулін.— Хадзі, спрачайся, дамагайся свайго. Пад ляжачы камень вада не заплыве. Ай-я-яй!—Чарчулін цокаў языком, ледзь не ў роспачы ківаў галавой.— Я табе, дарагі мой Шасцярнёў, выдам адзін сакрэт. Будзем лічыць, што ты тут пакуль чалавек новы. Дармо што тутэйшы. Цяпер у раёне ўсё па-новаму пайшло.— І пачаў наступаць Антону Ягоравічу на мазоль.— Партызаны захапілі ў раёне ўсю ўладу. Пакуль мы на Берлін хадзілі, яны тут паасядалі, і цяпер іх нічым не выкарчуеш. Як прыйшла рэгулярная армія, так і засталіся тут, пахапалі партфелі. Ну, а цяпер старыя кадры вяртаюцца. Дык каму хочацца месца сваё аддаваць? Вось так, дарагі Антон Ягоравіч! Сітуацыя, скажу табе. Схадзіў бы ты яшчэ да першага.

Першы сакратар райкома, аднарукі і, відаць, хворы чалавек, прыняў Антона Ягоравіча ветліва, уважліва паслухаў, сумна ўсміхнуўся.

— Дарма гэта вы, таварыш Шасцярнёў. Нам цяпер патрэбны людзі во як! — Ён пакратаў рукою сваю кадыкаватую шыю.— Але я не разумею, чаму ўсе дэмабілізаваныя афіцэры павінны шукаць сабе месца ў горадзе. Вы ж самі, пэўна, паспелі ўжо ўбачыць, што ўсё яшчэ разбурана — адны папялішчы наўкол. Тут жа франтавая паласа была. Дык трэба ж неяк жыццё пачынаць. Людзей з зямлянак выводзіць, чалавечы здаецца ж, і ваша сям'я яшчэ ў зямлянцы жыве. Ну, а наконт... А наконт большай пасады, то ўрэшце ў нас яны амаль усе выбарныя. Папрацуйце, таварыш Шасцярнёў, у вёсцы, камуністы паглядзяць на вас, можа, выберуць і на маё месца.— Ён зноў усміхнуўся.— А вы кажаце — партызаны, франтавікі. Ды і не адны вы. Але што гэта за размежаванне? Калі хочаце ведаць дакладна, то я і не франтавік, і не партызан. Хаджу без рукі яшчэ з грамадзянскай.

З райкома Антон Ягоравіч выйшаў як бы прысаромлены. Але спаслаўся на тое, што яшчэ не адпачыў. Пасля пачаў знаходзіць іншыя адгаворкі.

Напісаў у Растоў.

Валянціна Захараўна адказала тыдні праз тры. Але

на канверце адрас быў не растоўскі — кароткае пісьмо прыйшло з Краснадарскага краю. «Мне пераслалі Ваша пісьмо знаёмыя,— пісала Валянціна Захараўна.— Па мяне прыязджаў у Растоў мой брат, і я цяпер жыву разам з ім. Дарэчы, я расказала яму пра Вас. Калі Вы ўсё ж не ўладкаваліся там, то прыязджайце да нас. Брат кажа, што работа тут знойдзецца. На першы час ён можа ўзяць памочнікам да сябе. Яго памочнік якраз на павышэнне пайшоў — забралі ў другі раён...»

Пісьмо гэта неспадзявана і вырашыла ўсё. Антон Ягоравіч раптам сабраўся і паехаў. А жонцы і меншаму сыну — самы большы к таму часу ўжо служыў у арміі, а сярэдні, Пецька, вучыўся ў тэхнікуме ў Магілёве — сказаў, што паедзе пашукае добрага месца і, калі яму спадабаецца там, прыедзе забярэ іх...

* * *

І вось цяпер малодшы сын, якога Антон Ягоравіч некалі, шмат гадоў таму ашукаў і, мусіць, дзеля «кар'еры» баязліва пакінуў у нястачы, сядзіць перад ім. Кар'еры Антону Ягоравічу не ўдалося зрабіць: ён «замёрз» на адным месцы. І вось цяпер тут сын... Антон Ягоравіч разумее, што ім як хутчэй трэба пагаварыць — тады, можа, не будзе ўжо гэтай пакутлівай і зацятай маўклівасці, якая прымушае сціскацца сэрца. Але як падступіцца да яго, з чаго пачаць, пра што гаварыць, Антон Ягоравіч не ведае.

А машына тым часам, узнімаючы пыл, няспынна імчыць праз стэп.

Ішоў на вайну чалавек

Ігнат скідаў за дваром апошнюю капу сена і, разгарачаны, увайшоў у сенцы, пастаяў там, пакуль не звыкліся вочы з лёгкім змрокам, і толькі пасля ўжо ўзяўся за конаўку, што вісела на сцяне над лаўкай, на якой стаялі вёдры з вадой. Вада ў адным вядры была халодная — мусіць, нядаўна з крыніцы, і зубы Ігнатавы адразу зайшліся. Ён пачаў піць маленькімі глыткамі. Піў доўга, смакуючы, і ўвесь час адчуваў, як пастулова астывала нутро.

Адчыніліся дзверы, і Ігнат пачуў за спіною жончын голас:

— Гэта ты, Ігнась...

Здавалася, сказана было звычайна, як гаварылася, можа, мільён разоў, але Ігнат раптам адчуў у голасе трывогу. Ён глянуў цераз плячо і ўбачыў заплаканы жончын твар.

— Што з табой?

Тая сцепанулася, датупала, як не свая, да лаўкі, ля якой стаяў Ігнат, усё яшчэ трымаючы конаўку ў руцэ, і спынілася побач, баючыся падняць вочы.

— Што здарылася, Анюта?

— Ды яшчэ нічога.— Яна ўздыхнула.— Ну, што мы тут стаім, хадзем у хату.

Ігнат пацiснуў плячамі і, калі вешаў на цвічок конаўку, не мог суняць дрыготкі ў пальцах.

На стале ў хаце ляжала паперка, напісаная ад рукі. Ігнат заўважыў яе адразу. Падышоў, паглядзеў — павестка.

— Даўно прынеслі?

— А ўжо ў гадзіне,— адказала жонка і заплакала наўзрыд.

Ігнат узяў павестку, пачаў чытаць: «Згодна тэлефанаграме з ваенкамата Вы абавязаны з'явіцца заўтра, г. зн. 16.7, к 11 гадзінам раніцы на прызыўны пункт. З сабой мець лыжку, кружку, харчоў на двое сутак, дзве пары бялізны. Старшыня с/с Апанасенка». Ігнат пакутліва наморшчыў лоб і зноў стаў чытаць спачатку: чамусьці з аднаго разу да яго быццам бы і не дайшоў сэнс — мусіць, перашкаджаў жончын плач. А плакала жонка ўжо, як па нябожчыку. Гэта і бянтэжыла Ігната, і злавала. Нарэшце Ігнат сказаў:

— Што ўжо тут галасіць! І так, дзякаваць богу, ажно вунь колькі пабыў лішняга. Другія і гэтага не мелі.

Ігнат нават усміхнуўся, але і сам адчуў, што ўсмешка ў яго выйшла сумная: што ні кажы, а на вайну ісці — не жыта малаціць. Ігнатавы аднагодкі даўно ўжо ваявалі — пайшлі яшчэ па першай мабілізацыі, і ў вёсцы мала пра каго з іх ведалі: прыходзілі пісьмы ад старэйшага Цішкавага сына, які быў недзе інтэндантам, ды яшчэ ад двух ці трох чалавек, што прызываліся пад самы канец года. Ігната дагэтуль не бралі праз хворую нагу — як прастудзіў яшчэ пазалетась,

цягаючы брэдзень па тонях, то і не праходзіла. Сёлета нага паправілася — дала жонка рады, націраючы бадзягай. Прызнацца, дык Ігнату часам ніякавата было: выходзіла, што збіраўся прасядзець вайну дома. Сёйтой нават коса пачынаў глядзець на яго. Але сам Ігнат увесь час жыў у чаканні — разумеў, што гэтае вайны хопіць на ўсіх. І таму павестка для яго была не такая ўжо нечаканая. Можа б, нават не выклікала і такой душэўнай трывогі, каб не плакала жонка.

Ігнат пастаяў трохі задуманы і сказаў, каб толькі не маўчаць:

— Не плач, Анюта.

— Ты ўжо і паплакаць мне на даеш,— з дакорам сказала яна, але пацішэла, быццам спалохалася чаго.

Тады Ігнат, расчулены, падышоў да яе, узяў за плечы. Яна прытулілася да мужа ўсім целам, схаваўшы заплаканы твар у яго на грудзях.

— Дзе ж гэта нашы дзеці?

— Што дзецям,— уздыхнула Анюта.— Бегаюць недзе.

— Толькі ты не плач ужо.

— А я і не плачу,— сказала і зноў заплакала.

— Ну вось...— Ігнату хацелася хоць нечым суцешыць Анюту, але не хапала слоў; больш таго, ён ужо разумеў, што ніякія словы не памогуць — можа, хіба паспрабаваць заняць яе работай:

— Патрохі ўжо збірала б мяне...

Яна насцярожылася ўся.

Ігнат падаўся да акна, сеў там на табурэтку, што стаяла бліжэй да стала, і раптам пачуў стому ў нагах.

Да вечара было яшчэ далёка, і ён успомніў, што на двары валяюцца граблі; пачаў дні два таму, але тады палічыў, што паспее. Дарабіць бы хоць цяпер. Але праз якую хвіліну падумаў пра сынавы боты, не папраўленыя ад самай вясны. І яшчэ ён падумаў, што не паспеў сёлета падважыць хату, каб замяніць два струхнелыя вянкі. Аказваецца, у яго было столькі работы, да якой не дайшлі рукі, і цяпер гэта пачынала непакоіць, ажно няёмка станавілася перад жонкай — гэта ж ёй давядзецца займацца ўсім. «Нядобра неяк выйшла»,— падумаў ён.

Тым часам з вуліцы прыбеглі дзеці: сямігадовая дачка і сын, загарэлы і ладны ўжо хлопчык. Мусіць,

яны пачулі ад некага, што бацька ідзе на вайну, бо сын падышоў і спытаў:

— Тат, і табе на вайну?

— Ага, сынок, і мне.— Ігнат паставіў паміж сваіх каленяў хлопчыка.

— Вось добра, што і ты ідзеш на вайну! — узрадаваўся сын.

— Значыць, добра? — усміхнуўся Ігнат.

— А што? У Віцькі Панаськавага бацька на вайне, у Мішкі Блінава — на вайне. Адзін ты не на вайне. Яны дражняцца і гуляць да сябе не прымаюць. Цяпер я ім пакажу!

— Ну і дурны ж ты, Пецька,— азвалася раптам дзяўчынка.

— Сама ты дурная!

— Ладна, не сварыцеся,— сказаў бацька.— Ты, Надзька, большая, гэта праўда, але ж Пецька мужчына. Цяпер ён у доме будзе і за сябе і за мяне. Так, Пецька?

— Праўда.

— Шкадаваць будзеш і мамку і Надзьку?

— Буду.

— Тады, брат, лезь пад тапчан, пашукай там свае боты, паглядзім.

Але заняцца ботамі не давялося. Раптам грукнулі ў сенцах дзверы, і ў хату ўвайшоў старшыня калгаса — аднарукі Пахамок.

— Здароў, гаспадыня,— павітаўся ён, пераступаючы парог.

— Здароў, дзядзька,— адказаў замест жонкі Ігнат.

— Чуў я, брат, чуў.— Старшыня падышоў і пацiснуў Ігнату руку, хоць уранні яны і бачыліся.— Гэта я ў сельсавеце быў, там і пачуў.— Пахамок дастаў з кішэні бутэльку, паставіў на стол.— Вось была адна, вып'ем з табой. Каб час, то недзе б самагонкі нагналі. На фронт таксама па-людску трэба выпраўляць...

Ігнат вінавата ўсміхнуўся:

— Каб жа знацці, то і сам бы нешта прыдумаў.

Забегала па хаце гаспадыня — пачала збіраць на стол.

Старшыня доўга маўчаў, нарэшце сказаў:

— Быў і ў мяне адзін сапраўдны мужчына, а цяпер...— і махнуў рукой.— Ты вось што, Ігнат... Але ж дзе там...

Пахамок адкаркаваў зубамі бутэльку.

— Налівай ты,— сказаў ён Ігнату.

Гарэлка была цёплая. Піць яе было нядобра. Але хутка Пахамок захмялеў і звесіў над сталом пацяжэлую галаву.

— Каб гэта на мой розум,— гаварыў ён,— то я ўжо цябе, Ігнат, браць і не стаў бы. Тут, брат, такая справа. Фашыста, канечне, з нашай зямлі трэба гнаць. І гэта павінны рабіць мужчыны. Факт. Але ж і без хлеба ты яго не прагоніш. Салдата перш накарміць трэба, каб ён галодны не быў, а потым ужо і пасылай у бой. А хто той хлеб рабіць будзе? Яго ж і пасеяць трэба, і сабраць. Не, адны бабы фронт як мае быць не накормяць. Таму вось я і кажу: даюць жа бронь на заводах, дык чаму б і ў нас не даваць. Не, гаспадарка без мужчын — што тое вяселле без музыкі. Гэта ж каб хто пахадзіў хоць адзін тыдзень у маёй, старшынёўскай, скуры, то...

Пахамок раптам падняў прыжмураныя вочы на гаспадара, утаропіўся сваім цяжкім позіркам і спытаў:

— Як думаеш, хутка ўжо немца вытураць?

— А вось паеду, пабачу — тады і скажу.

— Жартуеш, Ігнат...

— Хопіць ужо, што жонка плача.

— Жонка няхай плача. Жонкі заўсёды плачуць. Яны нават і тады плачуць, калі на абавязковую выпраўляюць.

Пахамок падняўся, абапіраючыся на руку, пачаў развітвацца.

— Пра астатняе ты не турбуйся. Заўтра каня дам, завязуць цябе да ваенкамата як мае быць.

— А вось каня дык і не трэба. Заўтра ж сена з далёкага лугу вазіць. Лепш пасылай ты ўсе падводы туды. Чаго добрага — яшчэ дажджы пойдуць, паплыве сена.

— А як жа ты?

— Так вось, як стаю.

Старшыня паківаў галавой і, хаваючы вочы, сказаў здаўленым голасам:

— Дзякуй, Ігнат... Здаецца, адзін ты мяне і разумееш...

Да самага вечара ў Ігнатавай хаце не зачыняліся дзверы.

Уначы Ігнат ажно колькі разоў прачынаўся — сон быў трывожны, кашмарны; нарэшце яму і зусім не за-

спалася, і ён доўга ляжаў з расплюшчанымі вачамі, успамінаў.

Чамусьці прыгадаўся адзін выпадак, з якім у Ігнатавым жыцці было звязана не толькі адчуванне прыкрасці. Тады быў галодны год, і па зямлі хадзіла многа жабракоў. Бывалі дні, што стаялі напята дзверы: не паспее адзін выйсці з хаты з міласцінай — парог пераступае другі. Ігнат тады не быў аддзелены, жыў у бацькоў, і вось аднойчы, якраз у абед, калі толькі што паселі ўсёй вялікай сям'ёй за стол, хтосьці пастукаўся ў хату. Маці як стаяла ля печы, так і адчыніла дзверы. Увайшоў пажылы ўжо мужчына, чамусьці ў зімовай шапцы. Ён трохі пастаяў моўчкі ў парозе, пасля сеў, не пытаючыся, на лаўку. Чалавек быў галодны, пра гэта казаў увесь выгляд ягоны, а больш за ўсё — вочы з ліхаманкавым бляскам. Але за стол яго не пасадзілі. Можа, небарака чым не спадабаўся маці, бо ў хаце камандавала яна і да стала магла запрашаць толькі адна. І не запрасіла. Так і праседзеў галодны чалавек на лаўцы, пакуль сям'я абедала. З-за стала вылазілі, бы прысаромленыя, і толькі пасля таго як пайшоў жабрак з хаты, Анюта — тады маладая яшчэ нявестка — сказала з дакорам:

— Чалавека не накармілі...

Ёй ніхто нічога не сказаў, нават свякроў змаўчала на той раз. Але з таго дня нібы хто паганы прабег паміж жанчынамі, і Ігнат мусіў прасіць раздзелу.

Эх, Анюта, Анюта...

Ігнат слухаў, як роўна дыхала яна, прытуліўшыся да бока, думаў і шкадаваў яе: нялёгка аставацца адной, маючы на руках дваіх дзяцей, ды яшчэ з яе характарам — надта далікатным і разам з тым непадатлівым.

Адно суцяшала Ігната: пражылі яны гэтыя дзесяць гадоў па-чалавечы і цяпер не было за што дакараць сябе.

Пра сябе Ігнат чамусьці не думаў, быццам усё гэта не датычылася яго, быццам не яму заўтра наканавана было пакінуць дом. Больш таго, Ігнат паступова пачаў лавіць сябе на тым, што непрыкметна стаў ужо глядзець на самога сябе неяк збоку, як на чужога. І тады ён паціху, каб не разбудзіць жонкі, злез з ложка, адзеўся і выйшаў на ганак.

Над вёскай плыла старожкая ноч. Ветру не было.

Але ноч, здавалася, дыхала. Пахла пахаладзелая ўжо зямля. І ва ўсім наваколлі стаяла такая ціша, што нават чуваць было, як гойсалі за дваром, па аўсе, зайцы, наядаючыся пра запас, на цэлы неспакойны дзень.

Ігнат, як, можа, і ўсе вясковыя людзі, прыроду любіў амаль несвядома і без слоў, і ўсё ж яму раптам падумалася, што заўтра ён ужо не будзе бачыць і чуць такога хараства, і наогул яму прыйшло ў галаву... Але ж якраз пра гэта і не варта было думаць, каб да астатку не развярэдзіць душу.

Тым часам усхапілася жонка, і Ігнат пачуў, як яна выйшла ў сенцы. Ён сам расчыніў перад ёю дзверы і сказаў:

— Паспала б лепей...

— Ды што ты мяне ўсё шкадуеш! — нібы зазлавала яна, потым ступіла яшчэ крок і, застагнаўшы, павісла ў яго на шыі.

Ігнат спачатку доўга цалаваў змакрэлы ад слёз жончын твар, адчуваючы, як налівалася млявай пяшчотаю цела, пасля падхапіў яе на рукі — якая яна ў яго лёгкая! — і, асцярожна ступаючы, панёс па сходках.

На шырокім выгане, што быў паміж полем і гародамі, усімі краскамі лета пахла ў копах лугавое сена.

...Праводзіць Ігната ўранні сышлася ўся вёска. А Ігнат быў спакойны, як зямля пасля дажджу, і нават жартаваў, хоць гэта яму не кожны раз і ўдавалася. Не спяшаючыся, ён абыходзіў па адным сваіх аднавяскоўцаў, трос ім рукі і сарамліва чырванеў: яму было трохі не па сабе ад таго, што праз яго да коўрат сабралася столькі народу. Жонка больш не плакала. І гэта падабалася Ігнату. І толькі пасля таго, як ужо развітаўся з усімі і пайшоў, паскараючы крок, па дарозе, ён пачуў за спіною немы плач. Бабы суцяшалі жонку, паціху перагаворваліся і не праставалі глядзець на дарогу, па якой ішоў на вайну яшчэ адзін чалавек.

Сустрэча на пероне

Праз адчыненую брамку Максім выйшаў на перон. Было каля дзесяці гадзін — з гарадка аўтобус рушыў а палавіне дзесятай і свае тры кіламетры праехаў хутка, балазе, што спыняцца нідзе не давялося: да

самага вакзала на шашы нікога не сустрэлі. Да прыходу цягніка яшчэ заставалася часу, і Максім захацеў абысці маўклівы прывакзальны сквер, абнесены чыгуннай агароджай. Білет на цягнік быў куплены. Максім не першы раз на гэтай станцыі і добра ведаў, што ля білетнай касы тут заўсёды таўкатня. Да адзінага акенца, загароджанага жалезнай рашоткай, сыдуцца ў апошнія хвіліны і тыя, што ад'язджаюць, і тыя, што праважаюць, стоўпяцца невядома чаго, і калі не праціснешся, то ўжо будзеш потым, высунуўшы язык, бегчы, каб на хаду ўскочыць на прыступку вагона. Праўда, на гэты цягнік білетаў у касе звычайна хапае — раён хоць і вялікі, але ад Суража на чыгунцы яшчэ два раз'езды, і тыя, каму бліжэй, падаюцца на Ліпаўку, на Журбін. Зараней браць білет Максіма навучыў сам начальнік станцыі, калі Максім паскардзіўся яму аднаго разу.

— Можна б міліцыянера паставіць,— развёў рукамі начальнік станцыі.— Але што зробіць міліцыянер тут? Вёска, дарагі мой, вёска ніякай чаргі не прызнае.— Ён павёў Максіма праз службовы ход і выбіў сам білет да Магілёва.— А вы... не ведаю вашага прозвішча...

Максім сказаў.

— ...Як будзеце ў нас другі раз, то не стойце там. Ідзіце сюды адразу. А то заказаць можна.

Але Максім пасля ўжо не хадзіў па білет праз службовы ход і тым больш не спрабаваў загаварыць з начальнікам станцыі...

Перад вечарам пабыў спорны дождж, і цяпер пад нагамі адчувалася сырасць. Максім самога дажджу не бачыў. Ён тады якраз сядзеў у кабінеце рэдактара — рыхтавалі вялікі артыкул у абласную газету і амаль ад самае раніцы не выходзілі з рэдакцыі. Хмара на гарадок найшла неспадзявана: свяціла нізкае сонца і раптам у вокнах пацямнела. Запалілі святло. А сонца тым часам зайшло пад хмарай.

Пахла вуголлямі і садам. Але дыхалася лёгка і глыбока. Максім ішоў паўз агароджу спакваля. Плашч свой, які за ўсю паездку так і не давялося накінуць на плечы — кожны дзень над галавой было адно чыстае неба,— ён нёс на руцэ.

У глыбіні сквера хтосьці падладжваўся пад салаўя — свіст быў фальшывы, і адразу было відаць, што рабіў гэта чалавек. Можа, яму сумна стала без салаўя.

Максім любіў прыязджаць у гэты гарадок. Як надаралася ў аддзеле камандзіроўка, то браў яе і ехаў. Адсюль, з гэтых мясцін, была яго маці — мястэчка, у якім яна нарадзілася, знаходзілася кіламетраў за дваццаць. Але туды Максім ні разу не ездзіў. І не таму, што не выпадала як. Была свая прычына. Некалі маці яго выйшла замуж насуперак бацькавай волі, і той абмінаў яе аж усё жыццё — не хацеў бачыць: не адпусціўся стары нават тады, калі ў яе ўжо было чацвёра дзяцей. Жылі, як чужыя. Так і памерлі абое — маці і Максімаў дзед,— не памірыўшыся. У гарадку цяпер жыла матчына сяброўка. Яны разам раслі ў мястэчку. Максім яшчэ з даўнага помніць, як яна прыязджала да іх і заўсёды казала, абы пераступіла парог:

— Твой куркуль усё злуецца. Надоечы я гэта сустрэла яго і кажу, што збіраюся да Аўгінні, дык ажно адвярнуўся. Ну і парода. Усе яны такія, адным помазам мазаныя. Шкада толькі маткі тваёй. Добрая жанчына была. Надта добрая.

Яна чамусьці кожны раз прывозіла з сабой яблыкі — ці гэта здаралася ўлетку, ці зімой. І, мусіць, таму Максім першы пачаў шкадаваць, як яна раптам перастала да іх прыязджаць.

— Гэта ж мяне тады неўзлюбіў твой бацька,— прызналася старая Максіму, калі той ужо праз шмат гадоў сустрэў яе на вуліцы.

Жанчына вельмі радая была, што нарэшце пабачыла сына сваёй таварышкі, завяла Максіма да сябе і пачала частаваць ліпавым мёдам — яна сама была за пчаляра і даглядала тыя чатыры вуллі, што стаялі пад вокнамі хаты, у гародчыку.

— Ты, Максімка, еш, не лянуйся,— казала яна, пасадзіўшы яго за стол.— Дык гаворыш, што вы ўжо ўсе параслі і раз'ехаліся? І Пятрок, і Ларыса? А гэтая ваша малая?

— Алёнка?

— Ну але.

— Ужо замужам.

— Ну во, бачыш!.. Скажы-тка... Дык я і кажу, матка ваша... Во ўжо хто нагараваўся то нагараваўся. Быццам на аднае тое гора і злічана было. Спачатку са сваім бацькам у яе здарылася, а пасля і з тваім... Не, не павязло ёй. Як хочаш, а не такога б ёй мужа...

Ты не крыўдуй на мяне, старую, што гэтак пра бацьку твайго. Але ж мы з тваёй маткай, ведаеш?

Для Максіма раптам нібы адкрыццём стала тое, што недзе ўвесь гэты час жыў чалавек, які шкадаваў яго маці. І нават цяпер у словах жанчыны ён не адчуваў нічога крыўднага для сябе. Наадварот, яму падабалася, як яна гаварыла пра маці — ціха і па-жаночаму ласкава. Максім, здаецца, дзеля аднаго гэтага і прыязджаў сюды так часта.

У скверы, недзе на самай сярэдзіне яго, свяціліся агні ліхтароў. Але тут, ля агароджы, было амаль цёмна. Максім не спяшаўся. Ён ішоў па вузкай асфальтавай дарожцы, і на душы ў яго было прыемна і хораша.

Тым часам на перон ужо сыходзіліся людзі — неслі свае чамаданы, клункі. Максім глянуў на станцыйны гадзіннік — да цягніка заставалася трохі больш за дзесяць хвілін. І раптам ён пачуў, як хтосьці побач гучна сказаў:

— Ну і што? Пачакаем!

Голас быў на дзіва знаёмы.

Максім падняў галаву і не даў сабе веры — наперадзе ішла Галя Яленская. Яна ішла па дарожцы і вяла пад руку высокага мужчыну ў вайсковай форме. Але Максіма яшчэ не пазнала. Ад нечаканасці Максім нават разгубіўся, хацеў збочыць, ды не паспеў.

— Глянь! — усклікнула Галя.— Гэта ж Максім...— Яна ўтаропіла на Максіма вочы і выслабаніла сваю правую руку.— Ну, што ж ты стаіш? — з дакорам у голасе сказала яна і неяк нясмела зрабіла колькі крокаў да Максіма, узяла яго за руку і ледзь не пацягнула да свайго спадарожніка.

«Муж»,— падумаў Максім.

— Лёня, гэта Максім Теравалаў,— сказала Галя і, мусіць, ад хвалявання стала паміж мужчынамі, пазіраючы то на аднаго, то на другога.— Ты ж помніш, я гаварыла. Пазнаёмцеся.

Ужо на пероне Галя спытала:

— Ты як гэта трапіў сюды?

Максім адказаў:

— А я тут часта бываю.

Галя здзівілася:

— Нават часта? — Яна паглядзела на Максіма.— Ах, так, я ўжо і забыла, што ў цябе такая работа!..— І дадала: — А мы прыйшлі бацьку сустракаць.

— Тараса Антонавіча?

— Меўся прыехаць сёння.

— Даўно я не бачыў яго...

— Дык і пабачыш!.. Ты малайчына, што паказаўся на вочы нам.

— Не, зараз будзе мой цягнік.

— Магілёўскі?

— Так.

— А табе абавязкова трэба сёння ехаць?

Максім паціснуў плячамі.

Галін муж, які ўвесь гэты час маўчаў, пазяхнуў і сказаў:

— Ну, вы пагаварыце, а я зараз... Схаджу толькі ў вакзал, можа, куплю газету.

Калі ён адышоўся, Максім спытаў:

— А што? Муж твой і сапраўды вельмі чытае газеты? — І сам здзівіўся, што сказаў гэта ад нейкае яшчэ неўсвядомленае злосці.

— Ды кінь ты! — Галя тупнула нагой.— Лепш скажы, ці хочаш сустрэцца са сваім настаўнікам?

— Але ж мой цягнік...

— Значыць, не хочаш...

— Чаму ты так думаеш? Я вельмі хацеў бы пабачыць яго...

Над станцыйнымі забудовамі, што віднеліся за белымі рэйкамі, узыходзіў месяц — вялікі і круглы. Ён непрыкметна вынырнуў як з-пад зямлі і цяпер, нібы гарбуз увосень, ляжаў на даху. Недзе, яшчэ зусім далёка, крычаў спалоханай начной птушкай паравоз.

Галя стаяла насупраць Максіма і чакала адказу. Сярэдняга росту, стройная і прыгожая, у лёгкім бэзавым світэры, які нібы выточваў яе грудзі, яна не зводзіла з яго сваіх вялікіх чорных вачэй. Твар у яе быў бледны, а паміж брывамі сабраліся пакутлівыя зморшчыны. Максім з любасцю глядзеў на яе і адчуў, як паступова штосьці вельмі сумнае бярэ яго за сэрца.

— Ты па-ранейшаму такая прыгожая,— уздыхнуў ён.

— Я даўно цябе не бачыла,— сказала яна.

У гэты момант захрыпеў на ўвесь перон дынамік, што вісеў непадалёку на драўляным слупе:

— Граждане пассажиры, будьте внимательны и осторожны, на второй путь прибывает поезд номер восемьдесят шестой, следующий по маршруту...

Максім падаў руку:

— Вось... бачыш.— Памаўчаў трохі, стрымліваючы дыханне.— А трэба ж столькі табе сказаць!..

— А я табе ўсё хацела падзякаваць, што навучыў мяне цалавацца,— раптам сказала яна і засмяялася, адкінуўшы галаву назад, але смех яе быў штучны.

Максім таксама засмяяўся — словы яе былі для яго нечаканыя і нават дзіўныя.

— Не такая ўжо складаная навука,— падладжваючыся пад яе штучную весялосць, адказаў ён.— Мог бы навучыць хто-небудзь іншы. Так што дзякаваць і няма за што...

Яна сумелася. Максім гэта адчуў і паправіўся.

— Нас жа заўсёды клікалі жаніхом і нявестай,— дадаў ён.

— А ты яшчэ не забыў?

— Не.

— Праўда?

Рукі Максімавай Галя не выпускала і ўсё трымала ў сваёй — мяккай і цёплай.

— Ты даруй мне, гэта я так, пажартавала.

— І я таксама...

З шумам, цяжка аддыхваючыся, падышоў цягнік. Вагоны адзін за адным паволі праплылі за паравозам і, ляснуўшы буферамі, спыніліся. Максім пашукаў вачамі нумар вагона, які быў насупраць.

— Сёмы,— падказала Галя.

— О, мне трэба ў дзесяты.— Максім азірнуўся і спытаў: — Куды ж гэта падзеўся твой муж?

— Сапраўды, дзе ён? — здзівілася Галя.

— Ну што ж, чакаць не будзем. Рады быў сустрэць цябе. Бывай.

— А можа, не паедзеш, а? — нібы спахапілася Галя і зноў пачала ўпрошваць Максіма: — Тата ж пакрыўдзіцца, калі я скажу, што ты быў і не захацеў сустрэцца. Застанься, Максім!..

І зноў у яе паміж брывамі сабраліся тыя пакутлівыя зморшчыны, а Максімава сэрца, як і некалькі хвілін назад, заныла, засадніла. Хлопцу раптам зрабілася шкада самога сябе. Ён нічога не адказаў ёй, прамаўчаў, але і не рушыў з месца. Усё стаяў і думаў: «Ты, мусіць, і не здагадваешся, як не хочацца мне цяпер ехаць адсюль. Я даўно чакаў гэтай сустрэчы...»

Цягнік тым часам пастаяў на станцыі і ціха кра-

нуўся. Праплыў апошні вагон. Чырвоны агеньчык на ім трывожна міргнуў, пачаў аддаляцца і нарэшце знік за будынкамі.

Максім і Галя маўчалі. Яны раптам адчулі сябе вінаватымі, быццам зрабілі штосьці нядобрае: стаялі, апусціўшы галовы, і баяліся падняць адзін на аднаго вочы.

Вярнуўся Галін муж.

— Вы не паехалі? — здзівіўся ён, і ў голасе яго Максім пачуў нездаволенасць.

— Не! — Максім хацеў яшчэ сказаць, што ён перадумаў, бо хутка будзе Тарас Антонавіч, які столькі гадоў быў яго настаўнікам, але змоўчаў. «Навошта хлусіць,— рашыў ён.— Усё роўна ж не паверыць. Дык навошта гаварыць».

Галін муж адышоўся крокі за тры, стаў збоку, незадаволены, і, мусіць, ад хвалявання пачаў падцягвацца на насках, ляскаючы па асфальце абцасамі.

Колькі хвілін не гаварылі. Маўчалі. І гэтае маўчанне было непрыемнае для ўсіх, абразлівае. Нарэшце Максім спытаў:

— Дзе цяпер Тарас Антонавіч працуе?

Галя схамянулася і, кінуўшы нядоўгі позірк на мужа, адказала:

— А ён на пенсіі.— Яна ўжо, здаецца, была спакойная.

Ды размовы на гэты раз не выйшла. Абодвух збянтэжыла маўклівая постаць Галінага мужа.

А неўзабаве падышоў і той цягнік, на якім меўся прыехаць Тарас Антонавіч. Але дарэмна яны падоўгу ўглядаліся ў людзей, якія выходзілі з вагонаў. Галінага бацькі сярод пасажыраў не было.

Максім адчуў, у якое няёмкае становішча ён трапіў, і, каб суцешыць сябе, сказаў:

— Што ж, не прыехаў сёння — сустрэнеце заўтра.

Загаварыў таксама і Галін муж.

— Вы прабачце нам,— павярнуўся ён да Максіма,— але мы не можам вас запрасіць да сябе. Мне трэба на дзяжурства.

На шырокім татарскім твары яго Максім лёгка прачытаў зларадаснасць.

Галя было запярэчыла:

— Цябе ж капітан Каралёў замяніў. Няхай ён да

канца і дзяжурыць. Навошта перабіваць, мы ж яго прасілі...

— Гэта ўжо мая справа,— груба перапыніў яе муж.

Галя неяк сцялася ўся і балюча закусіла ніжнюю губу,— здавалася, вось-вось з яе вачэй пацякуць слёзы.

Максім памкнуўся да яе, але зрабіў усяго адзін крок — стрымаўся. Галін муж заўважыў гэты яго рух, чамусьці ўсміхнуўся і казырнуў:

— Прашу прабачыць,— ён крута, па-вайсковаму павярнуўся і рушыў да брамкі, кінуўшы на хаду: — Галя, пойдзем дамоў, у нас зусім мала часу.

Галя здрыганулася, спалохана паглядзела на мужаву спіну і правяла левай рукой па сваім твары. Максім ступіў наперад, узяў яе руку ў сваю.

— Табе трэба ісці,— сказаў ён.

Яна з нейкаю крыўднай пагардай глянула на яго, вырвала сваю руку і пабегла да брамкі.

Максім застаўся стаяць на пероне.

«Трэба хутчэй адсюль ехаць,— рашыў ён.— На першым жа таварняку».

Быццам аднекуль здалёк прыляталі і адляталі гукі: абрыўкі слоў, паспешлівыя крокі людзей. Максім стаяў і думаў пра чужое няшчасце, якое так неспадзявана зрабілася сваім, і яшчэ пра тое, што неспакойнай і часам недарэчнай бывае радасць.

Праз гады

Сонца хаваецца за лес чырвонае, як гарачае вугалле.

Мы сядзім з леснікам Даўгалёвым на паваленай сасне: у ёй была бортня і нехта паквапіўся на пчолы.

— От, слухай,— кажа ён і намацвае ў кішэні курыва, потым нейкую хвіліну важдаецца з ім і пасля працягвае: — Мяне звяла аднойчы нялёгкая дарога з чалавекам, перад якім я застаўся вінаваты. Праўда, даўно было...

Даўгалёў амаль усю вайну партызаніў — спачатку ў Мглінскіх лясах, а потым недзе ў Карпатах. Я ведаў гэта, бо часам, калі на яго штосьці находзіла, ён расказваў пра сябе. Але здаралася гэта рэдка.

— Напаткалі мы яго па той бок Беседзі,— гаварыў Даўгалёў.— Там ёсць вёска адна. Цяпер я ўжо не памятаю, як завецца яна. Але каб трапіў у тыя мясціны, дык знайшоў бы яе. Возера там адразу за гародамі. У жыцці так бывае, што і пахадзіў па свеце нямала, і пабачыў яшчэ больш — дзе толькі не павадзіў і з кім толькі не сутыкаў лёс, але адзін раз нешта ўрэжацца такое ў памяць, што потым заўсёды будзе з табой. Гэта, мусіць, залежыць ад таго, калі ды пры якіх абставінах што з табой здарыцца...

Даўгалёў зрабіў зацяжку і, не спяшаючыся выпускаць дым, пачаў аглядаць паляну, на ўскраіне якой мы сядзелі на камлі ссечанага дрэва. Я разумеў, яму патрэбны быў час, каб сабраць думкі ў адно.

— Слухай,— нечакана звярнуўся ён да мяне,— а ты ведаеш, што такое партызан сорак першага года?

Я кіўнуў галавой, але, па шчырасці, не зразумеў яго пытання. Я ніколі над гэтым не задумваўся. І мне зрабілася няёмка, тым больш што мой субяседнік усё не адводзіў ад мяне цікаўных вачэй, у якіх свяцілася прыхаваная радасць.

— Так!.. Так!..— паўтарыў ён і, ужо не зважаючы на мяне, дадаў: — Гэта не тое што партызан сорак трэцяга года. Не, зусім не тое. Але пачакай...

Мы тады спяшаліся падрыхтаваць запасную базу. Туды павінен быў перабазіравацца наш атрад. Але да базы нашай заставалася прайсці па бязлессі амаль паўсотню кіламетраў. А ты ведаеш, што азначала ў тых умовах апынуцца на голым месцы? Хоць не соладка і ў лесе было, але ж лес, брат, ёсць лес. Кожнае дрэва здавалася сцяной, за якой можна ўхавацца. Праўда, не заўсёды яна ратавала нас, аднак, кажуць, салдат і за штык, калі прыпірала, хаваўся... І от гэта бязлессе!..

Даўгалёў ляпнуў сябе па патыліцы і крактануў, нібы сказаў гэтым: «Яно во куды ўссела нам!»

Сонца тым часам закацілася за лес, пакінуўшы за сабою адну мутную чырвань. На паляну асядалі прыцемкі. Недзе на расцяробах распачынаў сваю нудную музыку драч. У сасняку сакаталі сойкі.

— Трэба было перахітрыць немцаў,— працягваў Даўгалёў,— неяк заблытаць сляды ды за ноч адарвацца ад іх на такую адлегласць, каб не паспелі яны дагнаць да самага лесу.

І от выклікае мяне аднойчы Каротчанка. Здаецца, пад раніцу ўжо.

— Будзем адыходзіць,— кажа.— Ты пойдзеш на запасную базу. Чакай нас там дні праз два.

Я распытаў пра дарогу і папрасіў:

— Дайце яшчэ каго!

— Бяры... Цыркіна і Валяўку.— І ўжо калі я, развітаўшыся, пайшоў, ён затрымаў мяне, перадумаў: — Не, будзі лепш Канаплёва і Цыркіна. Камуністы абодва. Толькі ведай, што як бы ад сэрца адбіраю. Нягуста іх у нас. Але мы ўжо тут як-небудзь разам...

Калі ж сцямнела на другую ноч, мы былі ўжо недалёка ад Буды.

У мяне страшэнна ныла параненая рука. А тут яшчэ мы выкупаліся перад гэтым у нейкай захлюпанцы-рачулцы, яна спачатку здалася нам мелкай, але потым давялося плысці да супрацьлеглага берага ў адзенні.

А тым часам пачало падмарожваць. Кастрычнік ужо канчаўся. Стаялі халады. У сырым адзенні нельга было ісці.

— Эх, было не было, зойдзем у вёску,— адважыўся я.

Наколькі мудрае было маё рашэнне, ніхто не ведаў. Маўчаў Цыркін, маўчаў Канаплёў. Маўчалі і, ледзь пасоўваючы ногі, ішлі за мной.

На ўсю тую вёску толькі зрэдку ў каго свяціліся вокны. Ці людзі спаць рана клаліся, ці не ставала газы.

Спыніліся мы каля першай жа хаты. Канаплёў падышоў да цёмнага акна і асцярожна паляпаў па шыбіне. Ніхто не азваўся. Паляпаў другі раз, ужо мацней. Нарэшце ў акне паказаўся твар: чалавек паўглядаўся і адышоў. Мы падаліся да ганка. Але колькі ні чакалі ля дзвярэй, гаспадар не выйшаў. Давялося прамінуць яшчэ некалькі двароў і зноў барабаніць па цёмнай шыбіне.

— Ідзіце далей,— пачулі мы спалоханы жаночы голас.— Па гэты ж бок... праз пяць двароў... новая хата-пяцісценка.

Лубянела наша адзенне, стыла цела. Былі, здаецца, сярод сваіх, а дзверы не адчыняліся. Зрабілася крыўдна. Нібы нас выракліся...

Недзе недалёка пачуўся гук. Ён рос і насцярожваў. Нібы нацягваў хтосьці струну, якая гатова была лоп-

нуць. І цяжка было адрозніць, адкуль гук ішоў: з неба ці з зямлі.

— Самалёты!..— усклікнуў Цыркін, і я пачуў, як задыхаў ён, нібы чалавек скінуў з плеч цяжар.

Праз якую хвіліну і я ўпэўніўся, што набліжаліся самалёты... нямецкія... Яны ішлі на ўсход... А неба, спакойнае і лагоднае, свяцілася бяздумнымі зоркамі. І якой недарэчнасцю здаваліся на ім самалёты, ды яшчэ ў такі час, калі там павінны былі курлыкаць адны журавы.

Самалёты ішлі на вялікай вышыні. Іх было многа. І яны неслі некуды смерць.

А ты ведаеш, як балюча стаяць от так і слухаць, разумеючы, што хутка дзесьці пачнуць сыпацца бомбы і што не адзін чалавек у гэты момант дажывае свае апошнія хвіліны? Балюча, брат, і крыўдна.

Немцы стаялі ўжо недалёка ад Масквы. Мы гэта ведалі. У атрадзе была рацыя, і кожны раз мы слухалі навіны з фронту. Яны суцяшалі мала...

Самалёты пралятаді над вёскай. Цяпер яны гулі, страшна і назойліва.

Трэба было некуды падавацца. Аднак тая новая хата... Праз пяць двароў адсюль?.. Чаму гэта кабета адсылае туды?..

Асцярожна ступаючы па мёрзлай зямлі, мы адшукалі гэту хату. Але заходзіць было неяк боязна. Хто ведаў, што нас чакала там! Мы збочылі. Завярнулі ў завулак і выйшлі на выган. Там віднелася адрына. І мы ўжо рады былі хоць ёй. І што ты думаеш, і сюды нас не ўпусцілі. На гэты раз куры. Самыя звычайныя куры. Раскудахталіся і не ўшчуклі, пакуль мы не выбраліся адтуль. Прыйшлося бегчы ад адрыны, як зладзеям...

Даўгалёў уздыхнуў з палёгкай, задумаўся.

— І ўсё ж мы выращылі зайсці ў тую хату... На сцяне на нейкай падстаўцы дыміў каганец. Зроблены ён быў з бляшанкі з-пад кансерваў. Калі мы пераступілі парог, маленькі агеньчык пачаў хліпаць, збіраючыся патухнуць.

Адчыніла нам невысокая прыгожая жанчына. Яна стаяла на падлозе босая і спакойнымі вачамі пазірала на нас, няпрошаных гасцей.

— От, завіталі,— сказаў я нерашуча і, чамусьці

вінавата ўсміхаючыся, спытаў: — У хаце, апроч вас, ёсць хто?

— Дзеці і... пляменнік.

Я заглянуў за печ і ўбачыў за комінам дзяўчынку і хлопчыкаў. Яны пазіралі на мяне і ціснуліся адно да аднаго. У калысцы ляжала яшчэ і малое. Пляменнік, відаць, быў у другім пакоі.

Я сеў на лаўку ля стала. Насцярожанасць не праходзіла. Цыркін і Канаплёў засталіся стаяць у парозе.

— Немцы ў вёсцы ёсць? — спытаў я гаспадыню.

— Не.

— А паліцаі?

У гэты момант у пярэдні пакой выйшаў малады яшчэ чалавек, гадоў, можа, за дваццаць. Ён быў высокі і хударлявы, крыху ссутулены. Твар яго — бледны, прадаўгаваты і хмуры — спачатку не ўпадабаўся мне. Асабліва вочы — насцярожаныя, праніклівыя.

— Пляменнік,—ціха сказала гаспадыня.

Твар чалавека раптам прасвятлеў, зрабіўся нават прыемны, і я заўважыў, як з нейкай асаблівай удзячнасцю паглядзеў чалавек на жанчыну.

— А вы сядайце,— звярнулася гаспадыня да маіх спадарожнікаў.— У нагах жа праўды няма. Колькі ні стой, а праўды не выстаіш.

Яна, гэтая жанчына, здавалася нейкай занадта мірнай і да ўсяго абыякавай.

Размова не клеілася. У хаце сышліся незнаёмыя. У той трывожны час ці мала чаго можна было чакаць: неўпрыкмет мы прыглядаліся да гаспадыні з пляменнікам.

Гаспадыня, напэўна, здагадалася, што госці яе галодныя, і паклала на стол кавалак сала і хлеб.

— А варанае паелі,— нібы просячы прабачэння, сказала яна.

Я пацікавіўся:

— Чаму гэта нас паслалі да вас?

— Хто ж гэта? — перапытала гаспадыня.

— Ды хоць бы і суседка ваша.

— А-а, Хвядосіха! — жанчына ўсміхнулася кволай усмешкай і дадала:— Напалоханыя людзі. Кожны ж дзень немцы каго-небудзь хапаюць. Асабліва хто прытулак партызанам ці акружэнцам дае. Вось і баяцца.

— А вы?

— А мяне і так, кажуць, расстраляюць. І дзяцей. Мой жа ў сельсавеце да вайны працаваў.

І раптам я збянтэжыўся. Маланкай жахнула думка — перада мною стаяў чалавек, які падрыхтаваўся ўжо да смерці. Здаровы, яшчэ не стары... і дзеці... І суседзі пагадзіліся з гэтым!.. «Мая хата з краю»,— парашыў, відаць, кожны. Нарэшце я зразумеў і яе паводзіны, і яе ўсмешку, якую толькі што бачыў,— на ўсім ляжала адзнака асуджанасці...

— Ды вы не турбуйцеся,— схамянулася яна, нібы адгадаўшы мае думкі.— Не вы ў мяне першыя і, мусіць, не апошнія.

Я ўважліва паглядзеў на яе ўпершыню за ўвесь час. Мяне ўразілі яе вочы, чыстыя і пакорлівыя. Нават балюча зрабілася за іх. Хацелася закрычаць!..

Даўгалёў змоўк, нібы прыслухоўваючыся, як на бліжнім расцяробе запела перапёлка сваё адвечнае «спаць пара». Я сядзеў і баяўся паварушыцца, каб не парушыць цішыні. Мне не было відаць твару лесніка.

— Заснуць у тую ноч я не мог доўга,— загаварыў Даўгалёў.— Сон то ахінаў мяне, і я правальваўся ў небыццё, то зноў адступаў, і тады ў галаве роіліся думкі. Чуваць было, што не спалася і жанчыне. Яна варочалася на тапчане і ўздыхала.

Калі ўсе пазасыналі, я раптам адчуў, што нада мной нехта нахіліўся. Якраз тады, калі і мяне пачаў адольваць сон. Я расплюшчыў вочы і ўбачыў твар гаспадыні...

— Я вам няпраўду сказала,— зашаптала яна.— Я таго чалавека не ведаю. Ён прыйшоў сюды незадоўга да вас. Яго таксама нехта паслаў. Можа, ён і не благі, але гэта не пляменнік мой... Я толькі таму, што няпраўду сказала.

Я ўскочыў на ногі і асцярожна, каб не нарабіць шуму, раскатурхаў Цыркіна; Канаплёў спаў у другім пакоі, з тым, каго нам выдала гаспадыня за пляменніка...

— Я табе, здаецца, ужо гаварыў пра партызан сорак першага і сорак трэцяга года? — звярнуўся зноў да мяне Даўгалёў.— Дык ты не падумай, што гэта так сабе. У сорак трэцім ужо і час і падзеі за нас былі. А ў сорак першым?.. Павылазіла розная свалата ды пачала кусацца. Ад паліцаяў часам ратунку не было. Думаеш, свой жа, савецкі, а ён цябе прадасць і пе-

рапрадасць. Адзін такі прыстаў да нас, прыкінуўся сваім і навёў на засаду. Руку там і прашыла куля. Ледзь уратаваліся. А тут гэты. Разбярыся, што ён за птушка...

— Выйдзем,— шапнуў я Цыркіну.

Выйшлі на ганак.

— А той, аказваецца, не пляменнік ёй!

— А хто ж? — захваляваўся Цыркін.

— Не ведаю. Сказала, што прыйшоў перад намі.

Сталі думаць.

— Трэба хутчэй ісці адсюль,— прапануе Цыркін.

— А калі ён не спіць?

— Тады... тады яго трэба...

— А як невінаваты?

Нарэшце парашылі не спускаць з яго вока. Трэ было дацягнуць да раніцы, а там — бог бацька. Так мы і спалі — спачатку я пільнаваў, потым — Цыркін. Канаплёва не будзілі, каб не выдаць сябе...

Пад раніцу я задрамаў. Разбудзілі мяне прыглушаныя галасы. Дыміў каганец, гаспадыня завіхалася ля печы; а Цыркін і той, незнаёмы, вялі гамонку.

— Тады я і пайшоў да шашы,— гаварыў незнаёмы.— Рух на ёй пачынаўся заўсёды з раніцы. Немцы не любяць ездзіць начамі. Спяць.— Голас яго быў прастуджаны, сіплы.— На гэты раз я выбраў сабе іншае месца, кіламетры за два ад таго. Стаў чакаць. Машыны ішлі адна за адной, а гэта мне не падабалася. Рызыкоўна было кідаць гранату. Наўрад ці ўдалося б выбрацца самому. Але і адкладаць да зручнага выпадку не хацелася. У мяне нібы рукі свярбелі. І вось раптам паток машын спыніўся. Тады праз некалькі хвілін і паказаўся гэты аўтобус...

Мусіць, размова іх пачалася даўно, і я прачнуўся пад канец яе. Аднак мяне яна зацікавіла і на гэтым. Чалавек гаварыў спакойна, без лішніх слоў. Можа, і сапраўды ён зрабіў нешта.

— А што ж сюды прывяло? — запытаў Цыркін.

— Шукаю вось. Можа, каго яшчэ напучу. Аднаму ж цяжка і, калі хочаце, немагчыма...

Час быў збірацца ў дарогу, і я ўстаў. Цыркін выйшаў за мной у сенцы ўзрушаны:

— Ён такога нагаварыў!

— Ды чуў я.

— Ну і што?

— Нічога. Хто ён?

— Настаўнік, кажа.

І ўсё ж не пакідала сумненне. Пэўна, таму, што занадта многа непрыемнасцей выпала на нашу долю за апошні час... І я параіў:

— Трэба сачыць!

Мяне цяпер пачало непакоіць і тое, як нам удасца пазбавіцца ад гэтага чалавека. На базу я не меў ніякага права прыводзіць каго-небудзь, апроч нашых. Праўда, у той момант мне і ў галаву не прыходзіла, што ён мог папрасіцца да нас. Хоць усё і ішло к таму.

Спехам праглынуўшы разварыстую бульбу з агуркамі, якую падала на стол гаспадыня, мы падзякавалі як маглі і пакінулі гасцінную хату. Але з такім адчуваннем, быццам нарабілі ў ёй нейкай шкоды.

Цадзілася ўжо раніца. Рэдкія зоркі застылі на небе. Пахла дымам і яшчэ нечым смачным і знаёмым з дзяцінства: у вёсцы палілі печы.

— Таварышы, вазьміце мяне з сабой,— раптам пачулі мы голас нашага начлежніка. Чалавек, як відаць было, не думаў адступацца — выбег за намі на ганак.

Я раззлаваўся:

— Куды, у паліцыю? — і зрабіў крок да яго.

Ён прыціх ад нечаканасці, і я заўважыў, як задрыжалі яго вузкія, з доўгімі пальцамі рукі — рукі інтэлігента.

— Чаму ў паліцыю? Вы ж не ў паліцыю ідзяце! — пачаў даводзіць ён.— А я адзін...

І тады я згадзіўся ўзяць яго з сабой, хоць і не збіраўся весці на базу. Згадзіўся, бо бачыў чалавека, прыгнечанага горам...

Але праз колькі крокаў я пашкадаваў, што згадзіўся. І не таму, што парушыў загад камандзіра. Не, не падумай. З гэтым можна было, урэшце, уладзіць. І, вядома ж, не таму, што мяне не пакідала сумненне. Здаецца, ранейшае прыкрае пачуццё неяк прайшло ўжо. А калі і не прайшло, дык прытупілася. Затое найшло іншае: як толькі выйшлі за вёску, то адразу ж адчулі, што чалавек, якога мы ўзялі з сабою, замінае нам. Нібы ўзваліў нехта на нашы плечы цяжкую, непатрэбную ў дарозе ношу.

Спадарожнік наш, мусіць, таксама зразумеў, што ён лішні сярод нас. Ён моўчкі тупаў услед і час ад часу чамусьці ўздыхаў. Ці гэта быў даўні смутак, ці яго

сапраўды вельмі непакоіла становішча, у якое ён трапіў.

Тым часам развіднела. Вынырнула з-пад пагоркаў сонца. Мы ішлі міма вёсак. Людзей пакуль не сустракалі. Толькі чуваць было, як часам зарыпяць, абуджаючы ранішнюю цішыню, вароты ды рыкне раз і другі карова. А раз неяк, калі мы праходзілі паўз гарод, увязаўся за намі сабака. Кідаецца і брэша на ўсю ваколіцу, быццам паказвае: «Вось яны, трымайце іх!»

А неўзабаве мы паслалі настаўніка ў вёску. Ён сам папрасіўся, бо некаму ж трэ было ісці разведаць. І пакуль ён хадзіў, перагаварылі між сабой.

— Навошта бралі яго? — учапіўся Канаплёў.

— Маўчы,— сыкнуў на яго Цыркін.

Па ўсім было відаць, што Цыркін апраўдваў мяне. Пэўна, размова з настаўнікам, якую яны вялі пад раніцу, уразіла яго. Таму я сказаў хутчэй дзеля Канаплёва:

— Хай ідзе. На базу, вядома, мы не пацягнем яго. Пачакае дзе паблізу, пакуль прыйдзе атрад, а там вырашым.

— Яшчэ невядома, ці вернецца ён цяпер,— агрызнуўся Канаплёў.

Але настаўнік вярнуўся. А перад вечарам мы былі ўжо непадалёку ад нашага лесу. Усё небяспечнае, здавалася, асталося ззаду. Мы з палёгкай уздыхнулі і зайшлі адпачыць у алешнік, што рос астраўком каля самай дарогі. За паўкіламетра адсюль была вёска. А збоку, крокаў якіх за дзвесце, зноў былі відаць кусты. Яны паўкругам агіналі вёску, не падступаючы надта блізка да яе, і цягнуліся некуды, аж пакуль ставала вока. Мы ляжалі на траве, якую абышла каса, і цешыліся думкай, што хутка ўжо скончацца дарожныя пакуты. І раптам пачулі галасы!.. З вёскі ішлі немцы. Іх было каля двух дзесяткаў.

Сядзець у алешніку не мела сэнсу. Ён быў вельмі рэдкі і да таго ж без лісця — восень стрэсла ўсё на зямлю. З дарогі нас мог заўважыць кожны, нават калі і не прыглядаўся б надта. Трэ было неяк дабегчы да кустоў. Але як ты памкнешся куды, калі наперадзе роўнае поле і бегчы давядзецца ўвесь час на вачах у ворага.

Мы нібы прыраслі да зямлі, разгубіліся.

І раптам здарылася нечаканае: настаўнік амаль

сілком выхапіў у мяне аўтамат, які я трымаў хворай рукой.

— Я застануся тут,— усхвалявана зашаптаў ён, і ў голасе яго пачулася рашучасць.— Я буду страляць, а вы — бяжыце.

Ён неяк вінавата ўсміхнуўся і адвёў свае сумныя, у акулярах вочы. Было відаць, як перасмыкнуўся і пабялеў яго твар.

«Навошта табе гэта?» — са злосцю падумаў я, але прамаўчаў, бо ў той момант сам не здольны быў прыняць якое-небудзь рашэнне: нібы адабрала розум.

Немцы між тым падыходзілі ўсё бліжэй. Яны гучна размаўлялі, відаць, не спадзяваліся напаткаць у прыдарожным алешніку ўзброеных людзей. Мы ляжалі і насцярожана чакалі, і от яны ўжо зусім блізка. І ўсё бліжэй, бліжэй...

Тады і грымнулі нашы стрэлы. Першы ўдарыў з майго аўтамата настаўнік, а за ім і мы: я з нагана, а Канаплёў і Цыркін з вінтовак. Немцы разбегліся і заляглі. Цяпер ніхто з нас, здавалася, і не думаў пакідаць алешнік. Але зноў пачуўся голас настаўніка. На гэты раз ён ледзь не крычаў:

— Што вы марудзіце!

— Не гарачыся! Будзем адыходзіць разам! — сказаў я, хоць ужо і не верыў, што гэта выратуе нас.

І мы ўсё адступалі і адступалі на край алешніку, не перастаючы страляць. І разам з намі быў настаўнік. І тады, у тую страшную і цяжкую для нас хвіліну, на мяне нечакана нахлынула цёплае, да болю шчырае пачуццё да гэтага чалавека, які па дарозе сюды, магчыма, насустрач смерці, моўчкі цярпеў і наш недавер да сябе, і абразлівую велікадушнасць.

Мне тады захацелася абняць настаўніка, папрасіць у яго прабачэння і... ці мала яшчэ чаго хацелася мне. Ды толькі не час быў.

То прыгінаючыся да зямлі, то раз-пораз падаючы, беглі мы да лесу, туды, дзе быў наш паратунак. Я дрэнна бачыў тое, што рабілася наўкол. А калі ўпаў і агледзеўся, паўзлі за мною толькі Цыркін і Канаплёў. Настаўнік застаўся ў алешніку. Ён па-ранейшаму біў кароткімі чэргамі з аўтамата.

І мы чакалі яго, аж пакуль не ўбачылі, што па алешніку ходзяць немцы...

Вацура даўно збіраўся ў гэты лясны кут. Бадай, з таго самага часу, калі вярнуўся з вайны — на першым жа годзе як пачало шчымець сэрца, дык ужо мала і адпускала: нават у сне бачыліся тыя расцяробы і печышчы, дзе правёў не адну, а цэлых дзве доўгія зімы (цёплае лета ў разлік у партызанах не бралася — звычайная вайна) то ў зямлянках, сырых і душных, то ў буданах, дымных і халодных. Чалавека цягнула сюды памяць сэрца. Тут загінула яго жонка — чарнавокая смуглая Наста.

Пахавалі Насту на левым беразе Палужа, пад дубамі, куды ніколі — казалі людзі — не заплывае вада, нават вясной.

І вось Вацура ідзе адтуль. Магілы Насцінай пад старымі дубамі ён не знайшоў. На тым месцы, дзе была яна, ён убачыў адну разварушаную зямлю — хтосьці зноў засыпаў яму, але сыры пясок асеў, паправальваўся.

Дзяўчынка, якой ці было і дзесяць гадоў,— на ўзлеску яна шчыпала ў вялікую, пашытую з палатна, кайстру шчаўе,— сказала Вацуру:

— Не, дзядзечка, парцізанку перавязлі адсюль. Пазалетася іх усіх звазілі да Малых Выселак, што ля Гарэлага балота. Кажуць, брацкая магіла там. Дык і нашых выкапалі, павязлі, і салдат, якія пабіты, і парцізан.

— А ты ж адкуль?

— Вэ-э-эн,— дзяўчынка паказала рукой за раку, на саламяныя стрэхі,— там была вёска.

«Вусаўка»,— успомніў Вацура. Ён паўглядаўся трохі, хацеў нават успомніць, каго ведаў у гэтай вёсцы, але дарма: памяць нібы з густога туману выхоплівала адны твары — ледзь улоўныя, як сцёртыя медзякі, і не прыгадвалася ніводнага прозвішча.

— Дык ты, значыць, з Вусаўкі?

— Угу.

— І бацька ў цябе ёсць?

— А як жа без таткі! — здзівілася дзяўчынка і засмяялася, паказаўшы зялёныя зубы.

— Чаму ж так далёка заходзіш? Няўжо не баішся адна?

Дзяўчынка хмыкнула, пацiснула плечкамі:

— Тут жа шчавель глядзіце які! — Яна выняла з кайстры жменьку зялёнай травы і паказала Вацуру.— Во, бачыце, бытта конскі. Я ўжо даўно хаджу сюды. I летася, і пазалетася... тады, як парцізанка ляжала тут... не баялася. Чаго мне баяцца? Ета толькі Пецька Аўгінкін пужае мяне. Кажа, парцізанкіна душа засталася тут і кругом лятае. Хітры Пецька, думае, так і збаюся.— Дзяўчынка памаўчала, затым неяк вінавата ўсміхнулася: — Яму што!.. У яго баба ёсць. Яна ў шчавель ходзіць. А ў нас няма каму. Танька яшчэ маленькая. Адна я большая. Дык і гусей пасу, і ў шчавель хаджу. А сянні яшчэ і ў школу нада. Буракі палоць пойдзем у калгас. Дык я наскубу тут етага шчавеля і пайду. Зараз во і пайду.

Дзяўчынка і сапраўды хутка пайшла. I калі адыходзіла, то нават не азірнулася на Вацуру, быццам спалоханая...

Ад Палужа да Малых Выселак — кіламетраў дзесяць. Цэлая дарога.

Галава ў Вацуры поўная думак — як у дарозе. Але яны нейкія неакрэсленыя. Можа, таму, што неспакойныя — то мільгацяць хутка-хутка, то паволі выплываюць аднекуль адна за адной і, не затрымаўшыся, сунуцца далей, як пёрыстыя аблочкі, што часам бачыш на небе.

...Калі Клятнянская брыгада вырывалася з блакады, яны — Вацура і Наста — ужо былі разам. Разведчык Сцяпан Вацура прывёў Насту ў штаб брыгады перад самай блакадай, якраз у той час, калі немцы займалі навакольныя вёскі. У брыгадзе яшчэ ніхто не ведаў пра блакаду. Не вельмі далёка, за якія сто кіламетраў, стаяў фронт. Таму ў штабе спачатку палічылі, што гэта адтуль на час зацішку, які настаў пасля цяжкіх баёў, немцы адводзілі свае патрэпаныя палявыя часці. Але, здаецца, на трэці дзень паявіўся батальён эсэсаўцаў з сабакамі-аўчаркамі, і партызанская разведка данесла, што на чыгуначнай станцыі немцы пачалі згружаць з платформаў танкі. Партызаны насцярожыліся.

Вацуру паклікаў да сябе камісар брыгады. З камісарам у класе — тады штаб памяшчаўся ў Будзянскай школе,— абапёршыся локцем на край стала, сядзеў пануры начальнік разведкі Навікоўскі. Ён і пачаў гаворку.

— Трэба ў горад ісці,— сказаў Навікоўскі, не паднімаючы на Вацуру вачэй.

— Ну...

— А ты, Вацура, не нукай! — раптам раззлаваўся начальнік разведкі.— Ты спярша ўнікні, а пасля можаш нукаць!

— Ты сам, Мітрафанавіч, супакойся,— заступіўся за Вацуру камісар; ён прайшоўся ад стала да сцяны, пастаяў там, углядаючыся ў акно, і затым ужо звярнуўся да Вацуры: — У горад сапраўды трэба ісці. У нас там увесь гэты час быў чалавек. Цяпер яму пагражае небяспека. Учора мы туды паслалі Ягужынскага. І Ягужынскі папаўся. Ён ведаў канспіратыўны адрас. Абставіны складваюцца так, што мы вас павінны...

— А Стасю не давяраеце? Тады...

Камісар паморшчыўся і глянуў на начальніка разведкі.

— Ты ў мяне, Вацура, сягоння дагаворышся! — зноў ускіпеў Навікоўскі.

Вацура выпнуў грудзі, падабраўся. Ён разумеў Навікоўскага,— начальнік разведкі перажывае за Ягужынскага, шкадуе Стасіка, якога прывёў сюды ў сорак першым з-пад Гродна.

«Нябось па мне ён гараваць не стане»,— нібы пазайздросціў Вацура.

Камісар адказаў на нечаканае Вацурава запытанне спакойна, але з дакорам у голасе:

— Мы нават і не задумваліся над тым, давяраць Ягужынскаму ці не. Я ж вам кажу — абставіны складваюцца. Важна тое, што мы давяралі Ягужынскаму. А цяпер ён у гестапа. Вы разумееце, што гэта значыць?

Вацура па-блазенску паціснуў плячамі: яму чамусьці не падабаліся сёння ні начальнік разведкі — пануры, натапыраны (Вацура бачыў такім Навікоўскага першы раз), ні камісар — занадта разважлівы.

— Ягужынскі ведае канспіратыўны адрас,— працягваў камісар.— Гэта дастаткова, каб нам з Мітрафанавічам не спаць. Ягужынскі ў гестапа. Таму вам трэба як хутчэй трапіць у горад. Трэба вывесці нашага чалавека адтуль. Пакуль Ягужынскі будзе ў гестапа, яму пагражае арышт. Так, толькі так мы павінны думаць, седзячы тут, Вацура! Разумееце?

Начальнік разведкі пакутліва пацёр рукою пераносіцу і стомлена закрыў далоняю вочы.

— Я цябе папрашу, не, я табе загадваю, Вацура, не лезь там, куды не трэба,— сказаў ён, але ўжо зусім ціха.— У цябе сваё заданне. Выконвай яго. Стасіку ты не паможаш...

У горадзе Вацура адшукаў патрэбную кватэру, пастукаў у дзверы — спачатку тры разы, затым яшчэ і яшчэ, ажно чатыры разы запар паўтараў стук. Адчыніла яму дзяўчына — невысокая, надзетая па-хатняму, нават босая. Яна асцярожна, быццам баючыся, узяла з яго рук ключ.

— Чаму гэты? — здзівілася яна.

Вацура развёў рукамі.

Тады дзяўчына зноў спытала:

— Дзе Ягужынскі? Я ўчора яго чакала.

Вацура апусціў галаву і сказаў:

— Стах у гестапа. Я прыйшоў па вас. Хадземце адсюль. Гэта загад камісара.

Дзяўчына разгубілася:

— Але ж камісар яшчэ не ведае, што заўтра немцы будуць наступаць!

— Ведае! — супакоіў Вацура, хоць і не быў упэўнены, што ў штабе брыгады сапраўды вядома пра гэта.

У той жа дзень яны прыйшлі ў лес. Штаб перабраўся з Будзянскай школы за Гарэлае балота. Туды і прывёў Вацура сваю спадарожніцу. Пачыналася блакада. Здаецца, на чацвёрты дзень у партызан засталіся толькі дзве саракапяцiміліметровыя гарматы, якія стаялі на галоўных дарогах, пры ўездзе ў лес. А яшчэ праз дзень не стала і іх. І тады прарваліся танкі. Камандаванне брыгады адвяло свае атрады за Гарэлае балота. Для немцаў яно яшчэ было недаступнае. Яны не паспявалі ўсю адлегласць прайсці з баямі за дзень, і на ноч даводзілася адыходзіць назад, каб не застацца ў лесе. Але паступова варожыя снарады пачалі рвацца і за Гарэлым балотам, у апошнім лагеры.

Вацура быў ва ўзводзе разведкі, і яму часта здаралася бываць каля штаба, але спадарожніцы сваёй ён там ніколі не бачыў. Хлопец ужо нават забыўся пра яе, як раптам яго паклікалі да камісара. У камісаравай зямлянцы была і яна.

— Вы адзіны яе ведаеце тут,— сказаў камісар.— А нам якраз і трэба, каб у яе было як менш знаёмых. Сёння ўначы мы паспрабуем прарвацца па балоце. Нам

памогуць. Дык глядзіце, каб яна не трапіла да немцаў. Сваім таксама не вельмі паказвайце.

Брыгада вырвалася з блакады ў тую ж ноч. Перад тым партызаны спалілі ў гумне эсэсаўскіх аўчарак. І гэта шмат каго выратавала ад смерці, асабліва раненых. З Гарэлага балота, пасля таго як пачаўся бой, партызаны выходзілі групамі, каму з кім патрапіла: брыгада была рассеяна, і ніхто не ведаў, дзе знаходзіўся штаб яе. Вацура таксама адстаў — ноч цёмная і сумятлівая, людзі адно страляюць, крычаць ды бегаюць. І, як на тое, асколкам снарада параніла дзяўчыне нагу. На купіне перавязалі рану, і Вацура панёс сваю падапечную на руках — пад нагамі хліпала ржавая балотная вада. Тым часам партызаны прасоўваліся наперад. Вацура не паспяваў за імі. Адставаў усё больш і больш. З балота давялося выходзіць адным. Колькі дзён яны шукалі брыгаду, але дарэмна: партызаны падаліся ў Мглінскія лясы. А немцы стаялі вакол балота, лавілі тых, хто адстаў, дабівалі параненых. Вацура больш за ўсё непакоіўся за Насту — нарэшце яна назвала сябе: далей таіцца не мела сэнсу. І тых пятнаццаць дзён, якія яны правялі разам, можа, самых цяжкіх і шчаслівых у іх жыцці, якраз хапіла, каб потым, калі іх адшукалі партызаны ў вёсцы і прывялі ў штаб, Наста сказала:

— Я застануся тут, і нікуды не трэба больш пасылаць мяне!

Вацура нават цяпер, праз колькі гадоў, добра помніць, як абразліва лаяў яго, заганяючы ў чырвань, Навікоўскі, пачуўшы пра Насціну выхадку.

— Што, іншай бабы сабе не знайшоў? — камандзір разведкі ад злосці ажно не знаходзіў сабе месца — хапаўся за кабуру, тупаў нагамі.— Ты толькі ўнікні сваёй галавой! Ты нам сапсаваў усё! Усё! Ёй не ў лагеры месца! Яна разведчыца, асаблівая разведчыца, падпольшчыца, а ты... ты не разведчык, ты проста!..

Але Навікоўскі вельмі хутка забыў пра гэта і перастаў дакараць — Наста падружылася са Сцяпанавымі хлопцамі і стала лепшай разведчыцай у брыгадзе.

У тое ж лета Наста загінула: падарвалася на міне.

...Недзе ў гушчары сасновага лесу цюкаў па кары чырвоны дзяцел. Пахла нагрэтай смалой і багуном з дурнап'янам.

Да Малых Выселак можна было ісці і па Гарэлым

балоце. Вацура адшукаў бы на гэтай вялікай імшарыне ўсе сцежкі — запомніў яшчэ з партызанкі. Але па балоце ён не пайшоў — падаўся па наезджанай дарозе, што вяла міма маўклівага шведскага кургана, на якім вялі ад спёкі дзікія ружы. Дарога ўвесь час то аддалялася ад імшарыны, губляючыся паміж дрэў, то падыходзіла зноў, і тады адчувалася ў настоеным паветры сырасць. Вацура чуў у вайну, што засталася гэтая імшарына ад возера. Возера пастулова зарасло, зрабілася маленькім, і там, дзе некалі плёскаліся хвалі, стала багна, якая пакрылася мохам. Пасля на ёй павырасталі чэзлыя сосны. Паявіліся сухія груды. На іх і трымаліся партызаны ў блакаду.

Ля Малых Выселак тады палягло шмат народу. Там і пахавалі першых партызан. Пасля, калі брыгада вярнулася з Мглінскіх лясоў і яшчэ амаль год стаяла за Палужам, ля Малых Выселак непрыкметна выраслі партызанскія могілкі.

Вацура падыходзіў да Малых Выселак, калі сонца павярнула на захад. Стрымліваючы хваляванне, набліжаўся ён да знаёмай паляны. Брацкую магілу ён убачыў яшчэ здалёк. Яна была абнесена чыгуннай агароджай. За агароджаю — чырвоныя кветкі, здаецца, мак.

Вацура абышоў агароджу, дакрануўся рукой да яе. Сонца напаліла чыгун, і далонь апякло як агнём.

Стаяла глухая цішыня, якая бывае, можа, толькі на дне магілы.

Непадалёку ўзвышалася вялікая скрыня, збітая з нячэсаных дошак. З аднаго боку яе — знізу і зверху — дошкі былі паадрываны, відаць, ужо не адзін чалавек заглядваў туды. Праз шырокую шчыліну знізу Вацура спачатку ўгледзеў мармуровы вянок, затым босыя ногі; зверху віднелася апушчаная галава мармуровай жанчыны. Яе прывезлі на паляну, каб паставіць на брацкай магіле.

На паляне Вацура прабыў нядоўга. Яго чамусьці пачала бянтэжыць панурая маўклівасць блізкага балота і тая неадольная цішыня, якая панавала тут; яна прыгнятала нават, і ён хутка адчуў сябе адзінока. Але і за тыя лічаныя хвіліны, пакуль ён стаяў на паляне, Вацура зразумеў раптам, што для яго Насціна магіла застанецца назаўсёды пад дубамі і што разварушаная

зямля на ёй цяпер будзе на ўсё жыццё, як старая, нявылечаная рана...

Вацура прайшоў, задуманы, праз усю паляну і там, на ўскраіне балота, нечакана ўбачыў жанчыну, якая вынесла ў рэзгінах ношку сырой травы і пачала растрэсваць яе ў хмызняку на прагаліне, што была знарок працярэблена,— па баках ляжалі ссечаныя зялёныя елачкі, малады асіннік і яшчэ нейкія дрэўцы, белыя дубцы якіх вытыркаліся з-пад бярозавых венікаў. Жанчына пачула Вацуравы крокі, азірнулася. Але не выпрасталася. Нагнуўшыся, не пераставала растрэсваць рукамі трубчасты хвошч з пажоўклай асакой. Толькі рухі сталі запаволеныя, быццам яна сумелася. У вялікіх вачах яе, якіх яна не зводзіла з незнаёмага чалавека, стаяла насцярожанасць.

— Ці ж яно высахне тут? — здзівіўся Вацура.

Жанчына маўчала.

— Згніе, кажу!

— Затое цалей будзе,— жанчына разагнула спіну, узялася за рэзгіны.

— А то памагу вынесці на сухое,— сказаў Вацура.

— Не варта.

— Чаму?

— Ды так.— Жанчына глядзела на Вацуру з недаверам, але неўзабаве нібы пасмялела, раптам сказала: — Тады ўжо з балота памог бы вынесці,— і ціха засмяялася.

— Што ж, можна і з балота.— Вацура падышоў бліжэй і стаў побач: жанчына была яму трохі вышэй пляча; яна ўзняла на яго неспакойныя, нібы зацэненыя вочы — нарэшце ён разгледзеў іх — і неяк спалохана загаварыла:

— Што вы? Я пажартавала. Я сама. Ды і няма ўжо травы. Тут уся. Я за раз прынесла ўсю.— Яна трохі пастаяла, нібы раздумвала — ісці ці яшчэ пачакаць, затым, здзіўленая нечым, паціснула плячмі: — Ну, я пайду.— І пайшла.

А Вацура стаяў і слухаў, як на імшарыне заціхалі яе крокі. Вяртацца назад, у горад, было позна: ужо мала заставалася да вечара. Але і ў вёску ісці адразу, прасіцца на ноч, не хацелася. «Паспею»,— махнуў рукою Вацура і, агледзеўшыся, сеў на веніку.

У кішэні ў яго была газета, якую ён купіў яшчэ ўранні, у гарадскім кіёску. Вацура выняў яе, але па-

спеў прабегчы вачамі толькі па загалоўках — неспадзявана вярнулася жанчына.

— Ай, дык вы яшчэ тут! — усклікнула яна.

Вацура падняўся.

— Вы не рады?

— Не,— прызналася жанчына.— Вы што, упаўнаважаны, ці як?

— Я сам па сабе.

— А я падумала...

Голас у жанчыны быў мяккі, прыемны; сама яна была ў тым узросце, калі пра чалавека кажуць — яшчэ не стары. Гаварыць з ёй было лёгка.

— Я некалі партызаніў тут,— прызнаўся Вацура.— Дык прыехаў вось, паглядзець захацеў, па слядах сваіх пахадзіць.

— А-а-а,— неяк расчаравана сказала жанчына.— Мой таксама тут у партызанах быў.

— Хто?

— Прахвір. Можа, чулі?

Вацура наморшчыў лоб.

— Не, штосьці не помню,— сказаў ён.— Але ж гэта добра, што і ён тут партызаніў. Мне б да яго, пагаварыць...

Жанчына ўздыхнула:

— З ім ужо не пагаворыш. Яшчэ тады, з лесу, прыйшоў хворы...

Колькі часу яны стаялі на прагаліне і маўчалі. Нарэшце жанчына спахапілася:

— Трэба ісці... Ужо вечар.— Яна ні аб чым не спытала, а проста сказала: — Пойдзем.

Ішлі міма брацкай магілы — іншай дарогі тут у Малыя Выселкі не было.

— Мой заўсёды бегаў сюды,— сказала раптам жанчына і паказала рукой на чыгунную агароджу.— У яго таварышы тут пахаваны... былі. Дык ён магілы даглядаў. Кожную вясну штосьці рабіў. А пазалетася выкапалі іх. Ды яшчэ і з іншых месц панапрывезлі.

— Чаму ж не паставілі помнік? — спытаў Вацура.— У крыні стаіць?..

— Ды ўжо каторы год. На магілу ніяк не занясуць. Кажуць, немца прывезлі. Выкапалі недзе, памыліліся і вырылі. Разам са сваімі паклалі ў магілу. А ці праўда — хто ведае... Ета ж каб рабіць адразу, як вайна

скончылася, а цяпер... Проста, можа, не дарабілі чаго, вось і марудзяць.

Жанчына гаварыла пра гэта спакойна і, падалося Вацуру, нават абыякава. Яго ажно перасмыкнула. Раптам зрабілася крыўдна. Але Вацура прамаўчаў. Ён зноў пачаў думаць пра Насту, успомніў пра вусаўскую дзяўчынку, што гаварыла яму сёння ўранні пра «пардзізанкіну душу», якая лётае пад дубамі на беразе Пацізанкіну душу», якая лётае пад дубамі на беразе Палужа. Але словы жанчыны, якія ён толькі што пачуў, надалі яго думкам і другі кірунак — неспадзявана ён адчуў сябе вінаватым перад Настай: надта доўга ён збіраўся на яе магілу...

Яны падыходзілі да альховых кустоў, якія пачыналіся за канавай, што была перад вёскай, і Вацура азірнуўся, апошні раз глянуў на паляну. Чырвонае сонца нібы засела на вершалінах далёкіх соснаў і кідала на паляну цені. На нейкі момант Вацуру нават здалося, што ён бачыць, як растуць яны. За чорнай чыгуннай агароджай, ад якой таксама лёг на траву рашотчаты цень, чырванелі маўклівыя кветкі,— пэўна, мак.

У горад

Яна не думала ехаць у горад. Яна ні разу не пабыла ў горадзе, нават калі жыў там сын. Цяпер сын быў у арміі, служыў на крайняй поўначы, а ў горадзе жыла нявестка. Але пазаўчора сын прыслаў пісьмо, і яна раптам нібы спахапілася, што не ведае нічога пра сваіх, гарадскіх, можа, маладзіца там адна не спраўляецца з дзіцём і гаспадаркай — некалі ж і сама была маладая...

Якраз стаяла восень. А яна паспела ўжо выкапаць на сядзібе бульбу — управілася. Праўда, на гародзе заставалася ў зямлі трохі буракоў, можа, кош ці два, але надвор'е пакуль стаяла яснае і нават бярозы на бальшаку былі зялёныя. Зімы — ані блізка. Дык чаго чакаць? Пакуль той снег, то яшчэ не адзін раз можна абярнуцца ў горад і назад. А карову яна прыпаручыць каму. Чалавек яшчэ дзякуй скажа, бо малако пакуль у каровы ёсць, будзе даіць. Адзін толькі клопат, што папасвіць. За дваром таксама хто-небудзь паглядзіць.

Яна схадзіла на гарод, пазбірала ў адну кучу аль-

ховыя тычкі, якімі падпірала ўлетку фасолю, паправіла сваю расадніцу — чамусьці дошка адна завалілася — і, супакоеная, колькі часу пастаяла на апусцелых градах, сашчапіўшы рукі, глядзела перад сабой невідушчым зрокам, быццам спрабавала ўбачыць нешта за той мяжой, куды ўжо не сягае вока. Пасля пайшла ў краму па гасцінцы малой унучцы. Крама была ажно на другім канцы вёскі, і яна доўга ішла па няроўнай вуліцы і сустракала на ёй знаёмых людзей. Казала ўсім: вось збіраюся ў горад, а людзі ў адказ усміхаліся ёй: адны хвалілі яе, другія зайздросцілі ёй. І ў краме яна таксама расказала, што заўтра паедзе ў горад праведаць нявестку, бо сыну яшчэ трэба служыць. Крамнік доўга выбіраў гасцінцы, але, акрамя цукерак у бліскучым мяшочку — ён сказаў, што гэта венгерскія,— нічога не выбраў: у горадзе ёсць усё — і халва, і селядцы, і кансервы з фасолі, нават сметанковае пячэнне, а вось цукерак венгерскіх можа і не быць там. Яна ўзяла ажно два мяшочкі цукерак, загарнула іх у паперу — крамнік не пашкадаваў сягоння і кавалак паперы,— пачала развітвацца: спярша падала руку падабрэламу крамніку, пасля калгаснаму конюху Васюціну, які прывозіў у краму хлеб з пякарні, што была за сем вёрст, тады ручкалася амаль без разбору — хто падаваў руку ёй, таму падавала і яна. А як выходзіла з крамы, конюх Васюцін сказаў:

— Ты б адшкадавала рубель ды ўгасціла, то, можа, падвёз бы заўтра. Мне ж сем вёрст кругу — не дарога.

— Э-э-э, каб толькі гэтай бяды. Я і сама яшчэ дайду да тае станцыі,— адказала яна.— Ты не глядзі, што я старая, я яшчэ маладым тваім, калі захачу...

Людзі, што былі ў краме, засмяяліся, і ёй самой стала весела. Але конюх Васюцін усё яшчэ не адводзіў ад яе сваіх вачэй, і яна сказала, каб не пакідаць у таго ніякай надзеі:

— А я, можа, яшчэ пайду на Бакуны, да гравійкі. Кажуць, там цяпер грузавое таксі ходзіць.

Назад яна ішла гародамі.

Да цёмнага яшчэ ставала часу, і ёй захацелася паглядзець на сваю пяньку, што мокла ўжо ці не тыдзень у Тараськавай сажалцы.

Корч, які ляжаў на снапах, быў трохі ссунуты, але пянька была на месцы — снапы праглядвалі скрозь ваду. Тады яна ўзяла палена, што валялася недалёка

ад сцежкі, і пасунула корч па жэрдках на ранейшае месца. Сёлета раптам на сотках урадзілі каноплі. То ўжо гадоў, можа, дзесяць не сеяла іх — навошта займаць зямлю, якой і так небагата,— а гэту вясну нечага надумалася, разжылася насеннем і пасеяла на той паласе, што ў наддатках. Цяпер вось пянька мокне ў сажалцы, а каноплі яна патрохі таўчэ і ўранні снедае, мачаючы бульбу. Пяньку яна хацела здаць нарыхтоўшчыкам, але перадумала — у сваёй гаспадарцы таксама аборкі патрэбны. А то ж дзе гэта відана, каб не было на чым нават курыцы задавіцца, ды і рэзгіны ўжо даўно пара пераплесці, можа, нават новыя зрабіць.

Хата яе стаяла на глухой вуліцы, якая выходзіла сваімі апошнімі дварамі на пустку, дзе раней быў брыгадны двор. Гэта была адзіная вуліца ў вёсцы, дзе замест вербаў і таполяў людзі саджалі пад вокнамі хат рабіны. Як нехта першы пасадзіў даўным-даўно, стаўляючы сваю хату, так ужо ніхто і не перайначваў — садзіць проці свайго двара маладыя рабіны стала завядзёнкай. Цяпер рабіны павырасталі, і ўся вуліца ад іх была чырвоная.

Ад сажалкі ісці было нядоўга, можа, хвілін дзесяць, і дарога заняла небагата часу, але вечар наставаў хутка, і калі яна апынулася ля сваёй хаты, сонца ўжо недзе зайшло пад хмарамі за лес. На вуліцы ўвачавідкі пашарэла, а рабіны сталі чырвона-чорныя, як перапелыя. На суседнім двары нехта кышкаў ці то на птушак, якія ўсё яшчэ лапаталі крыллем на дрэвах, ці можа, на курэй, што пазніліся і не хацелі садзіцца на куросадню. Яна занесла ў хату цукеркі, палажыла іх у хатыль, дзе ўжо былі загорнуты два кавалкі сала, якія збіралася завезці нявестцы, паважыла на руцэ хатыль — ці цяжка будзе ў дарозе — і села на ўслоне, павярнуўшыся да акна: з поля яшчэ не прыгналі каровы, трэба было дачакацца.

Яна ні аб чым не думала, проста сядзела, стомленая ад збораў, доўгай хады, і глядзела — зноў невідушчым зрокам — праз пасінелае ад вечаровай шэрані шкло на знаёмую вуліцу.

Прыйшла на двор карова, і яна дастала з кутка, што ў парозе, сваю патанчэлую за шмат гадоў даёнку, выйшла на ганак. Карова тыцнулася пысаю ў даёнку, але адвярнулася, закінула рогі на спіну і ціха, як паскардзілася, рыкнула гаспадыні ў вочы. А тая павесі-

ла даёнку на цвік, што тырчаў у лутцы, і вынесла з сянец кош з дробнай бульбай. Яна перадумала даіць карову — тая прыйшла з поля амаль галодная; трэба было падкарміць хоць трошачкі, а тады ўжо брацца за вымя.

«Хто ж гэта сёння пасвіў? — падумала яна з дакорам і тут жа пачала апраўдваць: — Якая цяпер трава! — Але і зазлавала: — А-а-а! Каб гэта на добрага гаспадара, той бы знайшоў, дзе накарміць жывёлу, яшчэ колькі тае травы...»

* * *

Аставалася зрабіць сёння яшчэ адно — схадзіць згаварыцца на гэтыя дні, пакуль будзе ў ад'ездзе, з суседзямі. Яна ўжо ведала, да каго трэба пайсці. Да Сіманёнкавых. Бо ў іх цяпер усе дома, нават меншая дачка вярнулася. Ды яна ж і не так сабе да іх звяртаецца — няхай гэтыя дні забіраюць яе малако.

У Сіманёнкавых вячэралі. Вялікая сям'я іхняя сядзела за сталом, і сама Сіманёнчыха сказала:

— Садзіся-тка і ты, Аўгінка.

— Не, я не з-за гэтага зайшла. Дзякаваць богу, не галодная. Другое ў мяне. А там яшчэ і карова не доена.

— Нешта яны сёння без малака вярнуліся,— сказала малодшая Сіманёнкава дачка.

— Дык я ж таму і паставіла сваёй бульбы кош.

— А мы сваёй бульбы не даём,— уздыхнула Сіманёнчыха.— У нас і без яе ёсць каму бульбу есці.

— Але ж.

— Тады ты хоць прысядзь дзе,— сказала гаспадыня.

— Ды няма калі. Я ж кажу, карова там, на двары, недзе даядае ўжо кош.

Кузьма Сіманёнак, які ўвесь гэты час еў і маўчаў, нарэшце выцер аб далоню сваю лыжку, палажыў на край стала і ўсміхнуўся:

— Пагуляй, цётка. Карове таксама патрэбен час, каб перавесці тваю бульбу на малако.

— На ўсё патрэбен час.

Сіманёнак спытаў:

— Кажуць, едзеш да сына?

— Не, да нявесткі. Сын жа служыць яшчэ.

— Ну, гэта ўсё адно — ці нявестка, ці сын. Адным жа домам жывуць. Кажуць, муж і жана — адна сатана.

— Ды адна. Паеду вось заўтра. Хацела з'ездзіць трохі пазней туды, як ужо ўчыстую ўправімся, але надоечы сын пісьмо прыслаў. За сям'ю перажывае. Дык паеду, праведаю. Хто ж іх там пашкадуе, як не свой.

— Ты гэта ні разу і не была там? — спытала гаспадыня.

— Не.

— Чаму ж гэта? Хіба не звалі?

— Неяк не сабралася.

— А яны, цяперашнія, не надта і хочуць, каб мы да іх ехалі,— сказаў Сіманёнак.— Вунь наш. Колькі я намякаў яму, але толькі летась прыслаў, што прыязджай.

— Абы ім там добра жылося, а мы ўжо як-небудзь і самі...

— Твая праўда, суседка,— згадзілася гаспадыня.— Дык што ты да нас?

— А хачу, каб за маім дваром хоць прыглядзелі. Там не трэба нічога рабіць. Усё пароблена. А за каровай трохі давядзецца пахадзіць. Вы ўжо і малако сабе тады бярыце.

— А што, нам малако цяпер і тваё не лішняе будзе,— нібы павесялеў гаспадар.— У нас і за тваёй каровай пахадзіць каму ёсць. Можаш ехаць.

— А я ўжо неяк вам аддзячу. Можа, прывязу што.

Сіманёнак засмяяўся і сказаў жартам:

— Ты сама хоць прыязджай. А то ўпадабаеш там гарадское жыццё, вяртацца не захочаш. Ці была ж ты калі ў вялікім горадзе? Не? Дык глядзі, не насмяшы там. А то, казалі, адна такая прыехала, а там трэба па дыванах... Ледзь паспелі нейкія чуні даць.

— Дываны — гэта, мусіць, у багатых, а мае — рабочыя, і ён і яна. Дзе там дываны!

— Там, у горадзе, і рабочыя з цілявізарамі жывуць.

— Няхай дае бог. Але я загаварылася з вамі. Трэба ісці. Там жа яшчэ карова. Дык вы не адкажыце, паглядзіце ўжо...

Калі яна вярнулася дамоў, карова стаяла пасярод двара і жавала жвачку; бульба была паедзена, і ля плота валяўся пусты кош.

* * *

Прахапілася яна адразу, як задымілі на вёсцы першыя хаты. Яна не стала ўпраўляцца — пакідала ўсё, як ёсць, на Сіманёнкавых. Пачала збірацца ў дарогу. Умылася, адзелася спакваля і стала снедаць, запіваючы хлеб халодным малаком. Але елася без смаку. Пачало рупіць, што дарма ўчора не схадзіла да старшыні,— можа, той будзе пасылаць на станцыю машыну. На машыне, вядома, хутчэй. Нарэшце яна пастаяла ля стала, быццам у нерашучасці, потым пачала хуценька загортваць усё, што было недаедзена.

Плюшаўка яе вісела пад марляю на сцяне, над самым ложкам. Яна падышла, адкінула марлю і, перш чым апранацца, правяла рукой па слізкай, як нешта жывое, пале. Купляную апратку гэтую яна надзявала звычайна на святы. Але ж у горад ездзяць таксама не часта.

Вуліца была ў парадзелых поцемках. За ноч пахададала, і зямля пад нагамі стала цвярдзейшая, як падмарозіла.

Яна запынілася на момант ля сваіх весніц: якой дарогай ісці — ці адразу на станцыю цераз паплавы і далей, на Гайкоўшчыну, ці на Баханы, хоць гэта дарога і даўжэйшая.

«Не, лепей пайду я да гравійкі,— нарэшце развамыла яна.— А то каб не сталася, як з той варонаю, што напрасткі заўсёды лятала, а дома ніколі не бывала».

Ужо на выхадзе з вёскі, якраз на тым месцы, дзе раней стаяў замшэлы крыж, яе раптам аклікнулі:

— Каму й та не спіцца?

Чалавек ступіў на дарогу, і тады яна пазнала старога Хомку, палявога вартаўніка.

— Гэта ты, дзядзька? — нібы ўзрадавалася яна.

— А ты што — у злодзеі, ці як?

— Да сына трэба. Паеду вось.

— Што, захварэў?

— Ён жа ў мяне служыць яшчэ.

— Дык ты ў часць?

— Гэта ж недзе на самай поўначы. Туды, мусіць, цягнік не ходзіць.

Хомка спытаў:

— Дык ты цяпер на Баханы?

— Ага.

— А чаму ж не паплавамі? Сюдою ж бліжэй.

— Там, кажуць, грузавое таксі яшчэ ходзіць.

— Гэта як калі. Нашы вярнуліся ўчора з раёна, то ехалі на абы-якой. Таксі, кажуць, паламалася.

— Але там гравійка. Можа, якая падбярэ. Усё-такі па гравійцы болей ездзяць.

— Яно яшчэ і тут можа паехаць машына. Здаецца, ці не павязуць сёння здаваць валоў. Учора выбракоўвалі. Ды і мне ажно да самай Гайкоўшчыны. Там яшчэ нашы стагі. Дык, можа, пойдзем? Удваіх вesялей.

— Ды радасці вялікай няма адной у поцемках.

Яны павярнулі на дарогу, што вяла на Гайкоўшчыну, пайшлі ўздоўж па сцежцы, што была вытаптана на абочыне. Ішлі і пацііху гаманілі, здаволеныя сваёй неспадзяванай кампаніяй.

Па два бакі ад іх ляжала поле.

За другім паваротам пачаўся сасоннік, і пабялелая на полі дарога зноў стала губляцца.

На паплавах, можа, за вярсту ад стагоў, яна нібы спахапілася:

— А што, дзядзька, ты хутка вернешся?

— Хто яго ведае. Мне на далёкі луг таксама трэба.

— А мне хоць ты вяртайся зараз. На гародзе ў мяне асталося трохі буракоў, а я, пустэча такая, здаецца, забыла пасунуць жардзіну на пералазе. Крый бог, залезуць свінні, наробяць бяды. Дык, можа б, ты паглядзеў там майго пералазу?

— Перакажу каму з суседзяў. А можа, і сваёй бабе скажу.

— Дык ты ўжо хоць не забудзь, скажы, неяк аддзячу пасля. Ай-яй-яй, як гэта я апраставалосілася!

— Добра. Пагляджу на твой пералаз. Але ты мне таксама там, у горадзе, зрабі што. Хачу ўсё ліхтарык сабе электрычны, каб раз — і гатова, а то як гэта хадзіць па цемнаце. Вось каб узяла і прывезла мне ліхтарык. Там, мусіць, не тое што ў нашых магазінах, там павінна хапіць усякіх. Дык не палянуйся, купі. Бачыла, які ў Сіманёнкавага хлапца?

— Ці ж я прыглядалася? Свеціць у вочы нечым, ну і свеціць.

— Жучок! — сказаў Хомка.— Яму не трэба ні ба-

тарэйкі, ні... Адно ціскай: жужжыць ды свеціць сабе сам.

— Тады куплю жучка. Так і спытаць?

— Халера яго ведае, як там пытаць, але ж язык і да Кіева давядзе. Ты толькі не бойся, я ж не за так цябе прашу. Грошы аддаць пасля магу.

— Што мне твае грошы, ты мне паправіш вароты ў хляве. Нешта шула павярнулася, дык вароты цяпер і не прычыняюцца як след.

Больш яны не рахаваліся.

Тым часам развіднела.

Хомка сказаў праўду, што збіраліся везці на станцыю выбракаваных калгасных валоў: машына дагнала яе за Гайкоўшчынай.

У кабіне побач з шафёрам сядзеў заатэхнік, чалавек новы ў калгасе і малады, таму старой жанчыне прыйшлося залезці ў кузаў і праехаць большую палавіну дарогі з валамі, трымаючыся рукамі за борт.

Праз паўгадзіны машына пад'язджала ўжо да райцэнтра. З-за Чортавай гары спачатку вынырнула тонкая, як запалка, труба льнозавода, пасля паказаліся дахі дамоў. Нават дзіва было: не думалася, што так хутка дабярэцца да станцыі. Цяпер да цягніка аставалася яшчэ многа часу, і яна стала прыкідваць у галаве, чым займецца ў горадзе. Трохі раней у яе была патрэба ў райвыканкоме — тады бабы даходзілі лесу, дык і яна хацела перасыпаць свае сенцы. Але ўсё лета сёлетняе патраціла то на сена, якога не хапала, то хадзіла ў калгас, бо маладыя не паспявалі, адным словам, знайшлося клопату.

Машына спынілася ля пякарні, амаль у самым цэнтры гарадка, дзе жылі заатэхнікавы сваякі, і заатэхнік першы вылез з кабіны, глянуў у кузаў на валоў і, нібы нечакана ўбачыўшы там старую жанчыну, зарагатаў. Тады і яна нібы ачомалася, заварушылася між валоў і пачала прабірацца да задняга борта.

І шафёр вылез з кабіны. Гэта быў таксама не свой, а прышлы, і яна яго не ведала, хоць некалькі разоў бачыла ў вёсцы, калі той праязджаў па вуліцы на машыне. Шафёр абышоў машыну, пастукаў ботам па коле.

— Не змерзла, цётка? — спытаў ён.

— Дзякуй табе, дзетка. Падабраў, даў бог, даехала.

Яна хацела даць грошы, але шафёр пачырванеў

і адмовіўся. Тады яна паправіла свой хатыль на спіне і, узрадаваная, пайшла да сквера, за якім былі магазіны. На станцыю яна цяпер ужо не спяшалася і паехала туды аўтобусам толькі пасля абеду, калі асталося гадзіны дзве да прыходу цягніка з Варажбы. Дзіва, але сёння яна чамусьці не адчувала ў сабе ніякай стомы — столькі пахадзіла, столькі пацёрлася, а трымалася, як маладая.

На станцыі народу было небагата, і яна хутка пазнала там сваю знаёмую — Куліну Карзянкову з БахаПоў. Быў час, калі яны разам жылі і разам гулялі на вечарынках. Куліна пазнала яе таксама і кінулася да яе, пасля пацягнула на пустую лаўку, далей ад акенца білетнай касы.

— Якая неспадзеўка, якая неспадзеўка! — пляскала рукамі Куліна.— Ты таксама на таксі прыйшла садзіцца? — Яна і праўда была вельмі рада.— Сёння дажджу няма, таксі павінна пайсці. Гэта ўчора нешта ў ім паламалася. Але ж, пэўна, паспелі паправіць. Цягнік гэты вось як прыйдзе, тады і таксі паедзе. Нас тут небагата. Забярэ ўсіх.

— А я не дамоў.

— Што ж гэта?

— Сын жа ў мяне ў горадзе. Да нявесткі з'ездзіць надумалася.

— Значыць, к сыну едзеш...— Куліна сказала гэта нібы з неахвотай і раптам пацішэла, як збянтэжаная.— А мае развяліся,— сказала яна праз момант і паківала галавою.— Не ўжыліся. Але я дык свайго не віню. Гэта, мусіць, тая...— Счакала трохі і зноў пачала: — Казала ж дурню, бяры якую-небудзь ад нас, цішэй будзе. Дык не, пагнаўся за гарадской. А што яны там, гарадскія, могуць? Ні цягавітасці, ні руплівасці. А твой што, таксама на гарадской жанаты?

— Ага, у горадзе жыла.

— А як жа яны, дружныя?

— А хто іх там ведае? Гэта ж каб з імі жыў, то знаў бы. А так — не жаляцца, ну і слава богу.

— Але ж яны там, у горадзе, адразу як лейчына пападае пад хвост, то і бягуць разводзіцца. Бывала ж, самі таксама жылі, і пасварышся, не без таго, нават з сінякамі паходзіш, і ты яму, і ён табе, але ж маўчыш, бо жыць трэба. А гэтыя адразу бягуць па судах. Сходы нейкія прафсаюзныя выдумалі, суды, сядзяць там і су-

дзяць адзін аднаго. А які суд можа быць між сваімі. Паліваюць там адзін аднаго гразёю. Вядома, калі людзі пасудзяць языкамі, то жыць не захочаш, ну, то і... разводзяцца. Гэта ж добра, што бог пакуль засцярог ад гэтага вёску.

* * *

У горад яна прыехала на другі дзень к вечару. Ішоў дождж, і ёй доўга не ўдавалася сесці на аўтобус. Яна ўжо ведала, на які ёй трэба садзіцца, каб трапіць у новы мікрараён; нават падказалі людзі, дзе бульвар Каліноўскага; але кожны раз, як яна спрабавала зайсці ў аўтобус, яе адпіхвалі ўбок — людзей на прыпынку было многа, таму, можа, што ішоў дождж, і ўсім чамусьці трэба было на адзін аўтобус. Спярша яна была разгубілася і пакрыўдзілася на людзей, але неўзабаве нехта падказаў ёй, каб заходзіла ў аўтобус праз пярэднія дзверы. Яна так і зрабіла. У аўтобусе нейкая добрая душа ўступіла ёй сваё месца, і яна села ля акна, паклаўшы хатыль на калені. Плюшаўка яе размякла на дажджы, і да яе цяпер брыдка было дакрануцца. Народу ў аўтобусе было паўнютка, людзі шумелі, чамусьці лаяліся з праваднiцай, а тая таксама не давала спуску і ўсё казала, каб яны гаварылі пра гэта не ёй, а старшыні гарсавета. Седзячы ехаць было ўтульна, хоць і цеснавата. Побач сядзеў нейкі гарадскі дзядзька. Ён цяжка, са свістам у грудзях, дыхаў, але яна не вельмі слухала і ўсё глядзела праз акно на гарадскія вуліцы, якія ўжо свяціліся, як размаляваныя. Яна бачыла людзей, якія, нягледзячы на макрэчу, хадзілі па вуліцы і, здаецца, нават не спяшаліся.

Аўтобус доўга кружыў па горадзе, быццам на адным месцы, і ёй здавалася, што ён будзе ехаць цэлую ноч.

За спіною ў яе нехта пачаў наракаць:

— Цяпер не дачакаешся сухога. Будзе да самага снегу ліць без перашчуку.

Але другі чалавек супакоіў:

— Не, гэта ненадоўга. Перадавалі сёння, што маразы пачнуцца.

— Лепш ужо маразы, чым гэтак.

Нарэшце праваднiца крыкнула:

— Наступная — бульвар Каліноўскага.

Яна была ўсхапілася са свайго цёплага месца. Але дзядзька, які ўсю дарогу праехаў з ёй, павярнуўся да яе і сказаў:

— Мне таксама цяпер сходзіць.

Тады яна села зноў, але ўся насцярожылася, быццам не паверыла чалавеку. Нарэшце дзядзька таксама заварушыўся, падняўся. Аўтобус спыніўся, і людзі, прыціхшы пад канец, зноў зашумелі, пачалі пасоўвацца да дзвярэй.

Яна выходзіла з аўтобуса апошняя.

Дождж, мусіць, не збіраўся перашчукаць.

Вуліца тут ужо не так свяцілася, як у цэнтры горада. Хоць і гарэлі ўсюды ліхтары, але было цёмна навокал.

Яна адышлася трохі далей ад аўтобуса, пачала азірацца. Трэба было шукаць той дом, дзе жыла нявестка. Тым часам людзі, з якімі яна ехала, хутка разыходзіліся, хаваючыся за дамамі. Яна пастаяла яшчэ ля аўтобуса, нібы баялася адысціся ад яго, каб не згубіцца, пасля перайшла вуліцу і падалася за людзьмі.

— Дзе тут сто пятая кватэра? — спытала яна ў чалавека, які ўжо адчыняў дзверы ў пад'езд.

Чалавек спыніўся, падумаў і спытаў:

— А па якой вуліцы?

— Па гэтай, па Каліноўскай.

— А дом які? Які нумар дома?

— Дваццаць сёмы.

— Тады гэта праз дом. Вось ідзіце туды.

Яна прамінула адзін дом, падышла да другога. Людзей не відаць было. Нават спытаць няма ў каго. Тады яна зайшла ў пад'езд ад дажджу, спадзеючыся таксама, што хто-небудзь выйдзе.

Хвілін праз дзесяць яна ўсё ж адважылася і пастукала некаму ў дзверы.

— Хто там? — пачулася з кватэры.

Яна разгубілася і сказала:

— Гэта *я*.

Але дзверы не адчыніліся.

— Хто ты? — дапытваўся мужчынскі голас з-за дзвярэй.

Нарэшце яна сабралася і сказала:

— Мне сто пятую кватэру.

— Так бы і гаварыла,— з палёгкай уздыхнуў нехта за дзвярмі.— Гэта ў чацвёртым пад'ездзе.

Сто пятую кватэру яна знайшла на пятым паверсе.

Адчыніла ёй нявестка. Спачатку нявестка быццам і не пазнала свякрухі, але, пазнаўшы, здаецца, не абрадавалася.

— Што гэта вы так раптам? — пацiснула плячамi нявестка.

— Надумалася вось і прыехала,— сказала свякруха.

Нявестка прапусціла яе ў калідорчык.

— Распранайцеся тут.— І зноў сказала, як незадаволеная: — Такая мокрая ўся.

Свякруха сцягнула з сябе сваю плюшаўку і, як прысаромленая, здранцвела ў калідорчыку. Тады нявестка ўзяла з яе рук мокрую апратку і занесла на кухню.

— А на ногі надзеньце Андрэевы тапкі,— сказала нявестка.

Свякруха патрохі пераадзелася, зайшла ў пакой. Яна і да гэтага ведала, што ў сына кватэра на адзін пакой. Казаў, што на два пакоі не дайшла чарга. У кватэры было чыста і цёпла. Пасярэдзіне стаяў круглы стол, засланы абрусам. Ля сцяны, бліжэй да акна, былі выстаўлены крэслы. На невысокім століку амаль на куце стаяў прыёмнік. Акно было занавешана — ад столі да падлогі — клятчастай занавескай.

— А дзе ж мая Ніначка?

— Ды вось, на канапе,— паказала нявестка.

Сапраўды, на канапе, якая была ля сцяны, што насупраць акна, сядзела з кніжкаю ў руках маленькая дзяўчынка і насцярожана глядзела на госцю сваімі бліскучымі вачанятамі.

— А мая ж ты ўнучачка! Дык ты ўжо і чытаеш?

— Малюнкі гляджу,— сказала дзяўчынка.

— А бабку сваю пазнала?

— Бабка паехала ў Маскву, да Генкі.

— Што ты там гаворыш? — паправіла Ніну незадаволеная маці.— Гэта таксама твая бабка.

— Мая? — здзівілася дзяўчынка.

— Пастой-тка, вось я дам зараз табе цукерак, тады ты па-другому загаворыш...

Але цукеркі дзяўчынка не стала есці, паклала побач з сабой і зноў пачала гартаць кніжку. Пасля сказала:

— А мне баба Каця прыносіла, як ехала да Генкі, вафлі і дзве шакаладкі.

— І я табе заўтра куплю шакаладку. Ну, хадзі да мяне.

Дзяўчынка не паварушылася. Тады бабка сама пакнулася ўзяць яе на рукі. Але ўнучка раптам заплакала. З кухні на плач яе выскачыла маці, падхапіла дачку на рукі і пачала суцяшаць яе:

— Ну, што ты, маленькая мая, гэта ж праўда твая бабка, не палохайся.

Дзяўчынка супакоілася, і маці яе сказала:

— Будзем піць чай, а то наша бабка з дарогі, холадна ёй.

— Я ўжо нагрэлася,— сказала свякруха.

— А што гэта вы такім надвор'ем надумаліся ехаць? — спытала нявестка.

— Каб жа знаццё, што яно такое будзе, то ўжо і не паехала б. Але ж Андрэй прыслаў пісьмо...

— Што ён там такое напісаў?

— Нічога, але я падумала, што чалавек трывожыцца за сям'ю. Дык вось і прыехала.

— А што сям'я? Я цэлы дзень на рабоце, а Нінка ў садзіку.

— Гэта добра, але ж яму, пэўна, рупіць там...

Ужо за сталом дзяўчынка спытала:

— А ты, мама, тэлевізар пойдзеш сёння глядзець?

— Што ты гаворыш? — як ад прыкрасці, паморшчылася яе маці.— Маме тваёй няма калі дыхнуць. Вось і бабка твая прыехала.

— А я паглядзела, як вы тут жывяце, магу заўтра і назад збірацца,— пакрыўдзілася раптам свякруха.

— Што вы, што вы! Я не падганяю вас,— нібы спахапілася нявестка.— Жывіце ў нас.— І закрычала на дачку: — Я вось зараз пастаўлю цябе ў кут. Ты ў мяне пагаворыш!

Дзяўчынка прыціхла, нагнулася над сваім кубкам. А маці яе стала апраўдвацца.

— Дзеці растуць хутка,— сказала свякруха.

Дзяўчынка пасядзела трохі насупленая, потым падняла вочы на бабку і спытала:

— А вы праўда мая бабка?

— Ці ж ты мяне не помніш?

— Не.

— А як прыязджала да мяне і з таткам і з мамкай?

Дзяўчынка перавяла позірк на сваю маму:

— Праўда, мама?

— Праўда.

— Але ж ты ніколі не гаварыла, што ў мяне ёсць другая бабка.

* * *

Уначы яна прачнулася на кухні ад таго, што раптам на ўсю кватэру рыпнула пад ёю раскладушка, на якой паклала яе спаць нявестка. Хацела павярнуцца на другі бок, але раскладушка пачала рыпець зноў, і яна спалохалася, каб, крый бог, не разбудзіць нявестку і ўнучку.

Ляжала, не варушылася і думала, як хутка, можа, нават заўтра, паедзе на станцыю па білет: у аўтобусе ўчора гаварылі пра маразы, якія, нарэшце, пачнуцца, дык трэба спяшацца дамоў — у яе на гародзе яшчэ сядзелі ў зямлі буракі. Але пра гэта думалася без сялянскай нецярплівасці, быццам цяпер яна засынала ў сваёй вясковай хаце, на печы, а не на раскладушцы ў кухні ў сынавай гарадской кватэры.

Птушыныя сны

Сярод ночы Андрэй прачнуўся, сеў на пасцелі і зноў адчуў у грудзях боль.

Андрэй добра ведаў гэты боль. Цяпер ён даймаў яго часта. І тым не менш Андрэй яшчэ ні разу не схадзіў да доктара: баяўся пачуць страшную праўду.

Хвароба і змусіла яго прыехаць у Бары.

Яна пачалася неяк пасля аднаго сну. Так, спачатку быў той сон.

...Далёка-далёка распасцерлася попельна-зялёная зямля. Над зямлёю, на фоне чорнага неба, лунаў Андрэй, заграбаючы рукамі густое паветра. Яму хацелася ўзляцець да самага сонца, туды, дзе трохі воддаль быў відзён шчарбаты месяц, а побач — плюскалі, як заплаканыя, зоркі. Але нейкая сіла навальвалася на яго зверху і не давала ўзняцца вышэй...

Цяпер Андрэй сядзеў на ложку, прыхінуўшыся спіною да голай бярвенчатай сцяны, ад якой пахла сасновай смалой. Ён быў амаль спакойны. Але яму ўсё ця-

жэй было не паддавацца непрыемнаму пачуццю. Нейкае цьмянае ўсведамленне пакінутасці авалодвала ім.

У сваёй нечаканай хваробе, у гэтых прыступах болю, якія паўтараліся і выклікалі трывогу, Андрэй бачыў прыкмету нечага нядобрага. Але ж яму падумалася, што ў маці, дома, як толькі ён апынецца там, усё абыдзецца. І вось ён учора прыехаў.

Маці спала ў пярэдняй хаце, і Андрэй не хваляваўся, што неспадзявана разбудзіць старую. Ён злез з ложка, прайшоў босы да акна і сеў там на ўслоне, паложыўшы рукі на падаконнік. З вечара была прыадчынена фортка, але Андрэю чамусьці здалося, што ў хаце не хапае свежага паветра, і ён расчыніў акно напята. З палісадніка, дзе раслі вішні, адразу дыхнула халадком летняе ночы; ад кіслага паху зямлі закружылася галава; за гародамі, на старой грэблі, гучна заквакалі жабы, нібы чакалі, пакуль Андрэй падыдзе да акна, паслухае.

Салавей, пэўна, даўно падавіўся асцюком, бо ўжо настаў час — за гумнамі, дзе паабапал дарогі распусцілі жоўтыя кудлы бярозы, высыпаў ячмень; толькі на гэтых жаб пакуль яшчэ не знаходзілася ўправы: восень была далёка.

Болю ў грудзях Андрэй цяпер не адчуваў. Затое млела, калацілася сэрца.

Было чутна, як недзе пад ложкам шашаль тачыў бервяно.

«Рана ж ён завёўся,— падумаў Андрэй, шкадуючы новую хату, на якую маці нарэшце-такі ўзбілася пасля двух пажараў.— Цікава, чаго гэтаму чарвяку не хапае, што ён такі нястомны? Грызе і грызе, пераціраючы на парашок сухое дрэва. Канечне, і ў яго нешта там сваё. Але ж вось з-за гэтага «свайго» ён сапсуе матчыну хату... І праз колькі год пасыплецца на рассохлыя плінтусы, пад якімі заціснуты канцы пакарабачаных масніц, жоўтая чарвяточына».

Андрэй стомлена паклаў галаву на халодныя рукі. У яго раптам з'явілася такое адчуванне, быццам яму ўжо нельга засынаць сёння, бо можна не дачакацца раніцы. І ён пачаў баяцца пасцелі. Хутка ў яго ўжо наават сілы не было ступіць і кроку ў той бок, дзе бялелі памятыя падушкі. А шашаль па-ранейшаму сумна тачыў бервяно. Ён толькі, здавалася, заціхаў на момант, нібы задумваўся, ці падавацца далей, потым зноў па-

чынаў варушыцца — і дрэва, сухое, як косць, хрустала і хрустала. На покуце, каля самых абразоў, спакойна адлічваў секунды гадзіннік. За акном, там, дзе на гародах, можа, да самага неба лета прапахла зямлёю, кропам і гурковым цветам, ляжала ноч.

«Трэба хоць тут схадзіць у бальніцу,— падумаў Андрэй.— Мусіць, там пабачу і Ларысу».

Ларыса... Яна ўжо каля года працавала ў бальніцы, калі Андрэй пазнаёміўся з ёю на школьным вечары. Але на другое лета Ларыса неяк раптам выйшла замуж і нават не напісала яму.

Пасля, гады праз два, ажаніўся і Андрэй. Але няўдала.

Было ў іх з жонкай і дзіця, маленькая белагаловая дзяўчынка. Але жонка ўсё дакарала, што дзяўчынка ўдалася ў бацьку і таму непрыгожая. А сама бадзялася недзе і прыходзіла дамоў п'яная. Нарэшце аднаго разу сказала:

— Я магла б выйсці замуж. І тады б не вісела на тваёй шыі. Але ён не хоча жаніцца. Няма дзе жыць. Вось каб кватэра...

Андрэй трохі — усяго адну ноч — падумаў, потым моўчкі сабраў свой чамадан і аддаў ключ.

...Неяк у маленстве Андрэя джыгнула пчала. Маці прывяла яго тады на гарод выбіраць гуркі. Андрэй стаяў на мяжы і доўга з дзіцячай цікаўнасцю сачыў за той пчалой. Яна брала мёд, пералятаючы з адной кветкі на другую. А яму чамусьці здавалася, што пчала садзіцца не на тыя кветкі, на якія трэба. «Чаму гэта яна такая падкая на гурковы цвет, калі побач гарбузовы? З выгляду ён таксама жоўты званочак, але ж які вялікі! У ім адным столькі таго нектару, колькі на ўсёй гурковай касе». І Андрэй раптам перакульнуўся жывоцікам цераз граду, падкраўся да пчалы і асцярожна, каб не задушыць, сціснуў яе ў пальчыках. Ён хацеў перанесці яе на гарбузовую кветку, каб яна там, на дне гэтага вялікага жоўтага званочка, набрала сабе спажывы. Ён хацеў дапамагчы ёй. А яна джыгнула яго...

Ведама, дурная!

Андрэй успомніў цяпер пра гэты выпадак і бездапаможна ўсміхнуўся.

Ноч між тым збывалася: быццам яе перасыпаў хто, як пясок, з аднае пасудзіны ў другую — і ў апошняй усё прыбаўлялася.

Шашаль тачыў бервяно... Тахтыкалі на покуце старыя ходзікі... Квакалі несупынна на грэблі жабы...

Наваліўшыся грудзьмі на падаконнік, Андрэй маўчаў.

Ён нібы ўслухоўваўся ў самога сябе: па-ранейшаму баяўся лажыцца на сваю пасцель.

...У гэту ноч Андрэй зноў лётаў над цёмнай зямлёю. Ён нібы падзяліўся надвое — адзін лунаў у паветры, а другі, з падкурчанымі нагамі, ляжаў і дзівіўся: як гэта чалавек трымаецца ўгары на адных руках.

Нават у сне ў Андрэя не адрасталі крылы.

* * *

Уранні прыйшоў доктар.

Прыйшоў Казадой — галоўны ўрач участковай бальніцы.

«Гэта маці сама яго паклікала»,— жахнуўся Андрэй.

Спачатку нейкі час было чуваць, як тупаў Казадой у пярэдняй хаце: Андрэева маці нешта гаварыла яму. Голас яе быў прыглушаны і трохі ліслівы.

Андрэю даўно не ляжалася на пасцелі, і ён наважыўся ўставаць, але прыход Казадоя затрымаў яго — раз паявіўся доктар, то трэба ляжаць, хоць бы дзеля таго, каб рабіць выгляд, што ты сапраўды ледзь перажыў гэту ноч, бо недарма ж маці турбавалася: гэта ж пакуль старая дабралася да таго пасёлка!..

У хаце пахла гарэлай бульбай: тапілася печ і недзе на загнетку сыходзіла гарачай парай адваранка.

Нарэшце Казадой пераступіў парог. Быў ён шыракаплечы і рослы. Але яму было ўжо далёка за пяцьдзесят, і таму ён прыкметна сутуліўся. Гэту перамену Андрэй заўважыў адразу. І яшчэ Андрэй не мог не адзначыць — бровы Казадоя, некалі густыя і чорныя, цяпер сталі амаль белыя.

Маці ціха ўвайшла ўслед за Казадоем і стала насупраць акна, схаваўшы пад фартухом свае парэпаныя, прапахлыя зямлёю і дымам рукі. Твар у яе быў чамусьці разгублены, і ўсім выглядам сваім — прыгнечаным і насцярожаным — яна нібы падкрэслівала, што доктар у хаце нездарма.

Казадой тым часам не паспяшаўся, як звычайна робяць дактары, падсесці да хворага. Ён і тут, на гэтай

палавіне хаты, пачаў пахаджваць з аднаго кутка ў другі. Ад яго цяжкай хады запішчалі масніцы.

— А я збіраўся ўжо сам да вас.— Андрэй сказаў гэта такім тонам, быццам хацеў загладзіць перад Казадоем нейкую віну.

— Ужо столькі разоў мог прыйсці і не прыйшоў,— Казадой засмяяўся.— Відаць, ты, хлопец, сапраўды захварэў, бо нездарма ж цябе пацягнула ў пасёлак.— Вочы яго раптам хітравата загарэліся.— Дык кажаш, прыехаў да нас лячыцца? З горада? Падалей ад прафесараў, ад клінікі? Але ж часта здараецца — чалавек здаровы, а ў галаву раптам забярэ што і тады ходзіць, палохае другіх.

Казадой пакорпаўся нечага ў сваім пацёртым доктарскім саквояжыку, які ён кінуў на ўслоне, затым падсунуў нагой табурэт бліжэй да ложка, сеў.

— Ну,— мякка сказаў ён, паставіўшы Андрэю на голыя грудзі халаднаваты стэтаскоп.

Андрэй выпрастаўся. І раптам адчуў, як цяжка яму стала дыхаць. Нешта сціснула грудную клетку. Зноў, як і ўчора, калі ён прачнуўся сярод ночы, у галаву палезлі розныя думкі, і ўсю яго істоту ўжо адольвала тое непрыемнае, нават жудаснае пачуццё, якое ведаў ён з самага пачатку хваробы. Ён ляжаў, заміраючы ад хвалявання халоднага страху, і насцярожана чакаў.

Нарэшце Казадой выціснуў з сябе першае слова:

— Так!..— І прыняў стэтаскоп.

Але сказаўшы гэтае кароткае слова, ён змоўк, нібы задумаўся над тым, як і што яму гаварыць далей, каб не памыліцца. І Андрэю, які ўсё яшчэ не мог саўладаць з сабою, здалося, што Казадой не адважваецца сказаць у вочы праўду.

— Лёгкія твае здаровыя,— счакаўшы трохі, пачаў Казадой.— Але мускулатура такая вялая. Паглядзі.— Ён узяўся за кісць Андрэевай правай рукі.— Ты, брат, даўно ўжо не браўся ні за сякеру, ні за лапату. Можа, нават малатка не бачыў гадоў пяць. А пра сэрца... Сэрца тваё таксама магло быць больш весялейшае. Павялічана яно, здаецца. Але гэта нічога. Пройдзе.— Казадой усміхнуўся.

Перад тым як пайсці, Казадой, нібы між іншым, прапанаваў Андрэю:

— А можа, пойдзеш са мной у Зацішша? — І, не чакаючы адказу, растлумачыў: — Там хлопчык Пала-

гі Максімкавай нагу прабіў на ражне. Учора. Дык і сёння перавязаць трэба. А нас цяпер у бальніцы мала. Сёй-той адпачывае. Лета. Я думаю, ты не адмовішся. Табе гэта карысна. Дык згода? Тады снедай, а я пакуль загляну ў школу — дзельца маленькае ёсць.

— Дык, можа, і вы разам з Андрэем з'ясцё? — спахапілася маці.

Але Казадой стрымана адмахнуўся:

— Што ты, Аксюта! Пабойся бога, я ўжо! Ляжаць няма калі, дык і ем рана.

Ён зачыніў свой саквояжык і выйшаў, ляснуўшы клямкай.

Праз колькі часу і Андрэй выйшаў на вуліцу.

За гародамі дзіцячы голас спяваў вясельную песню. Хтосьці не ведаў слоў і таму бясконца паўтараў:

Мамачка мая, я ўжо не твая...

Над зямлёю дробна праменілася сонца. Лес, што падступаўся па левы бок да самых Бароў, здавалася, блішчаў, і гэты яго бляск быў чамусьці ненатуральны, не лясны,— там, паміж соснаў і елак, раслі асіны, і, відаць, гэта яны, мокрыя ад расы, серабрыліся на сонцы. Лес маўчаў. Затое над пасінелым ад цвету бульбяным полем, угары, нават вышэй за сонца, не даваў сцішыцца раніцы жаўранак. Сонца, вялікае, бясконца і роўна ліло на зямлю чыстае святло, нібы спрабуючы затапіць яе ім; жаўранак, маленькі, шэры камячок, які недзе згубіўся ў гэтым акіяне святла, пасылаў на зямлю сваю дрыготкую, але прыгожую песню. І было штосьці агульнае і ў гэтай адзінокай жаўранкавай песні і ў акіяне сонечнага святла. Нечым адным — прамяністым і звонкім — поўнілі яны сёння вясковую раніцу.

У Андрэя зноў, як і ўначы, калі ён расчыніў акно ў палісаднік, закружылася галава. Аднак адчуванне цяпер было іншае — раптам нібы рукою некуды адвяло ад яго ранейшую трывожную хваравітасць.

Ранейшыя страхі, якія ўначы прымушалі халадзець яго, цяпер здаваліся нявартымі ўвагі.

Андрэй дакрочыў так да школы і сеў там на лаўцы, каб пачакаць, пакуль выйдзе Казадой. Ён адхінуўся назад, на пакатую спінку зялёнай лаўкі, і пачаў глыбока дыхаць, быццам хацеў уцягнуць у сябе ўсё, што маглі прыняць душа і цела.

«Я мог бы зараз праглынуць усё, каб толькі наталіць сваю прагу»,— падумаў Андрэй.

Па сцежцы, якая паўз школу вяла да возера, ішлі касцы. Іх вёў за сабой Кузьма Новік, барадаты чалавек, які ўжо за сваё жыццё прайшоў па лугах такі пракос, якога хапіла б, можа, да самай Масквы.

Касцы трымалі на плячах косы.

На косах было сонца...

І Андрэю раптам захацелася самому пабегчы ўслед за касцамі.

* * *

«Трэба спытаць у маці, ці ёсць у яе каса,— падумаў ён.— Трэба спытаць яшчэ сёння, каб яшчэ паспець да вечара і накляпаць».

Высокі і сутулы, Казадой лёгка ішоў па дарозе.

Андрэй ледзь паспяваў за ім.

Калі за паваротам вынырнулі першыя зацішанскія двары, Казадой збочыў на сцежку і па загараддзі прывёў Андрэя да нізкага перелаза. Палагіна хата стаяла трохі далей, наводшыбе, пасярод куцобістых вербаў. На гародчыку, што пачынаўся адразу за пуняй, корпалася сама Палага: падаткнуўшы падол палінялага плацця, жанчына падбівала матыкай бульбу. Яна не заўважала мужчын, ажно пакуль яны не апынуліся на вузкай, закіданай лебядою і свірэпкай мяжы. Убачыўшы, нарэшце выпрасталася. Але не апусціла падол, стаяла так, чакаючы, пакуль падыдуць бліжэй,— з заголенымі трохі вышэй каленак нагамі.

— А я ўжо думала, вы сянні не прыйдзеце,— прапела яна грудным голасам, звяртаючыся да Казадоя, і раптам заспяшалася да хаты.— У мяне там зараз такое, што і ўявіць цяжка,— загаварыла яна.— Гэта ж як наскочыў мой на ражон, дык і не хаджу на калгасную работу, села, бы на тое гняздо. І куды мальца з пакалечанаю нагой дзенеш? Адно ў хаце. Як перавязалі ўчора нагу, дык ляжыць, бедны, на ложку. Блага, што сумаваць не даюць. З усяе вёскі дзяцей панапрыводзілі. Поўная хата. Маткам жа няма калі сядзець, бо ў полі работа чакае. Якраз цвіце ўсё. Трэба палоць.

Зараз пабачыце, што ў гэтай хаце робіцца. Чысты дзіцячы сад.

Палага паставіла да сцяны матыку і, адчыніўшы варотцы, збітыя з дарніц, прапусціла мужчын на свой двор.

Андрэй яшчэ не забыў, як пасля вайны Палага пела на ўсе Бары:

Цераз поле яравое
Я, няшчасная, прайдусь,
Цераз Гітлера сляпога
Векавухай застаюсь...

— Паеду адсюль,— казала яна дзяўчатам, калі тыя збіраліся ўвечары пад чые-небудзь вокны, каб неяк зглуміць час да поўначы.— Паеду, і ўсё. Чаго больш чакаць? Не сядзець жа ўсё жыццё ў дзеўках. Замуж трэба выходзіць. А тут за каго выйдзеш? За гэтых саплякоў? — Гэта яна мела на ўвазе такіх падлеткаў, як Андрэй.— Не, за гэтых саплякоў нам не выйсці. Для іх свае нявесты падрастаюць. А нашы жаніхі — там! — Яна махала рукой у які-небудзь бок, і пры гэтым трэба было разумець, што іхнія жаніхі засталіся дзе толькі змаглі — адны на Зяелаўскіх гарбах, другія на Венгерскай раўніне, а трэція... Трэція хоць і вярнуліся з вайны, але ў Бары не прыехалі...

Але Палага адно пераехала з Бароў у Зацішша. Там пуставала Лукашова хата — вайна параскідала яго сям'ю па свеце, і ніхто пасля не вярнуўся пад саламяную страху,— дык Палага і перабралася са сваімі дзецьмі ў Зацішша. Яна нарадзіла дваіх яшчэ ў Барах, а трэцяга, якраз таго, што цяпер ляжаў пакалечаны,— ужо тут, у Зацішшы, і ніхто не ведаў, ад каго былі ў яе дзеці. Затое ўсе ведалі маці гэтых дзяцей...

У хаце сапраўды было шмат дзяцей. Дзеці, відаць, добра ведалі Казадоя, бо адна дзяўчынка раптам захліпала і, учапіўшыся за Палагіну руку, пачала цягнуць цераз парог:

— Цёць, я баюся. Доктар будзе ручку калоць.

Большых дзяцей гэта рассмяшыла. Казадой тым часам ужо нешта рабіў, схіліўшыся над ложкам, на якім ляжаў Палагін хлопчык. Сама Палага выйшла ў сенцы. Дзеці ўтаропіліся на Андрэя — ён быў ім незнаёмы — і, падышоўшы бліжэй, абступілі яго з усіх бакоў.

У хаце было многа сонца: адразу кідаліся ў вочы голыя сцены — пачарнелыя, заседжаныя мухамі,— падзёўбаная падлога. І не было ў гэтай хаце нават добрага стала — у куце стаяла толькі штосьці падобнае на стол: на нячэсаныя круглыя козлы, пэўна, жаночай рукой, былі пакладзены колатыя плашкі.

Усё ў гэтай хаце выглядала так, быццам чалавек, які ўсяліўся ў яе, яшчэ не паспеў абжыцца.

— Ну вось, цяпер твая нага зажыве,— нарэшце падаў свой голас Казадой.— Хочаш, каб яна хутчэй зажыла?

— Ыгы,— згадзіўся хлопчык, пазіраючы на забінтаваную ступню.

Увайшла Палага. Яна прынесла з сенцаў гарлач з малаком і наліла ў зялёную кружку. Казадой, не чакаючы запрашэння, выпіў. Потым наліў сам, але больш не стаў піць, падсунуў кружку Андрэю:

— Пі, Андрэй! Малако халоднае. Добра... Чаму нам з табой не выпіць малака ў Палагі, а? Ну, ну, пі!

* * *

Было далёка за поўдзень, калі Андрэй выйшаў па выгане да калгаснай стайні і паўз яе пашыбаваў да возера.

Ён ішоў на пасеку, невялікі расцяробчык, які быў непадалёку ад лугу. На гэтым расцяробку даўно ўжо не было вулляў, але з таго самага дня, як яго раскарчавалі пад нечую пасеку, ён так і не зарастаў больш.

Уранні Андрэй яшчэ не ведаў, ці пойдзе ён на пасеку нават у бліжэйшы час.

Вінаваты ва ўсім быў доктар Казадой. Той раптам, нібы між іншым, але з пэўным настроем у голасе, сказаў:

— А як перапалашылася Ларыса Аркадзьеўна, калі прыйшла да нас твая маці! Ты б, Андрэй, толькі ведаў. Гэта ж яна мяне і выправадзіла ў такую рань лячыць цябе. Што робіць твая хвароба з людзьмі!..

І вось цяпер Андрэй спяшаўся на той самы расцяробчык, які яны з Ларысай некалі лічылі сваім. Растаючыся, яны ніколі не дамаўляліся прыходзіць туды назаўтра, але ж адно лета заўсёды, калі спадала к вечару спёка, Андрэй ішоў за тры кіламетры і чакаў

там, ля ракі, пакуль па абрывістым беразе збягала да яго Ларыса ў сваім лёгкім плацці. Тады ён браў яе за гарачую руку і вёў праз увесь луг на ўзлесак.

Цяпер Андрэй, вядома, не спадзяваўся сустрэць там Ларысу. Ён нават не быў гатовы да такой сустрэчы, хоць у душы і тлела глыбока захаваная надзея.

А Ларыса прыйшла.

Яна ўжо стаяла на краю пасекі і глядзела яму насустрач. У правай руцэ яе была знаёмая з чорным касынка.

— Гэта ты? — сказала яна слабым голасам, як толькі Андрэй апынуўся побач, і затым быццам спалохана прашаптала: — Андрэй!..

Андрэй глядзеў на ўсхваляваную Ларысу і думаў пра тое, што ніколі не бачыў жанчыны прыгажэй за яе. Як зачараваны глядзеў ён на яе твар — трохі завостраны, увесь у карычневым загары. У вачах яе, глыбокіх і сініх, ужо, напэўна, назаўсёды асеў ледзь прыкметны, але непазбежны смутак.

Нешта падобнае адначасова і на любоў і на боль неспадзявана заліло Андрэева сэрца. Ён зрабіў яшчэ адзін, толькі адзін, але апошні крок і, не адказваючы на яе словы, абняў яе. Яны засталіся стаяць нерухома, і кожны раз, калі Андрэй датыкаўся сваёй шчакой да яе шчакі, то адчуваў, як загаралася яна.

— Я дрыжу ўся,— сказала Ларыса.— Пойдзем, Андрэй... Пойдзем туды...— І яна паказала рукой на высокія елкі, якія падпіралі на краі пасекі неба.

Ларыса гарнулася да Андрэя і, заглядваючы яму ў вочы, цалавала твар. Здавалася, яна не ведала ні ўнутранага непакою, ні раскаяння.

— Бачыш, я прыйшла сама,— гаварыла Ларыса такім тонам, быццам Андрэй ёй не верыў і яна цяпер спрабавала пераканаць яго.— Я ўчора пачула, што ты прыехаў. Але ўчора я не пайшла, бо ведала, што цябе таксама не будзе.

У Бары Андрэй вяртаўся на сконе дня. Ён падыходзіў да возера, калі раптам адчуў пах дыму. Спачатку Андрэй падумаў, што паблізу хтосьці расклаў вогнішча. Але прайшоў час, і дым пачаў пранікаць на дарогу скрозь ельнік. Над возерам, калі яно нарэшце паказалася паміж дрэў, яго ўжо назбіралася многа, і ён плаваў над ім, як густы туман. Недзе займаўся пажар.

Стаялі спякотныя дні. І таму не дзіўна было пры

такой гарачыні, якая высушыла на цэлы палец зямлю, успыхнуць якому-небудзь шыгаллю ці саломе.

Па вузкай прасецы, што вяла ад возера на сасновы майдан, Андрэй выскачыў на печышча — высокі курган, на якім некалі гналі з бяросты смалу,— і спыніўся, пераводзячы дыханне, каб агледзецца. Гарэла кіламетра за якія паўтара. Агонь ужо абняў увесь малады лес. Полымя шугала высока ўгору, і адтуль даносіліся крыкі.

Андрэй рынуўся наперад, быццам яго падштурхнуў хто, і пабег насустрач пажару. Дым лез у рот, сляпіў вочы. Малады асіннік балюча хвастаў па твары.

Андрэй яшчэ не прабег і палавіны адлегласці, як пачаў задыхацца.

«Спыніся... Спыніся... Спыніся...» — нібы папярэджваў хтосьці. Але мозг Андрэеў быў разгарачаны. Ногі зусім не слухаліся. І ўвесь Андрэй быў як заведзены. Ён ужо калі б і захацеў, дык, пэўна, не мог бы спыніцца. Нарэшце зямля пахіснулася пад яго нагамі, закружылася і затым неяк лёгка, нібы заслонка, перакулілася дагары. Андрэй паваліўся, уткнуўшыся тварам у цёплы мох.

Яму мроілася, што ён усё ж пайшоў тады, уранні, за касцамі... Кузьма Новік цяпер хітра пазіраў на яго сваімі чорнымі цыганскімі вачамі і чамусьці гагатаў, выскаляючы жоўтыя, але здаровыя, цесныя, як у каня, зубы. Яму раптам захацелася падурэць, і ён выдумаў абрад пасвяшчэння ў касцы. Кузьма сілаю соваў у рукі Андрэю дзесяціметровае кассё, якім можна было прапароць нават неба, і ўсё не адступаўся ад Андрэя:

— Што ты паказваеш нам свой пашпарт.— Андрэй чамусьці і сапраўды трымаў у руцэ свой пашпарт.— Хочаш адбыцца пашпартам? Не. Пашпарт твой нам не патрэбны. Мы не прывыклыя да яго. Самі не маем, дык і не гонімся за чужымі. Не, Андрэй, пашпарт нам хоць і не паказвай. Калі хочаш стаць у рад з намі, дык дахтавай з кішэні чырвонец ды кастыляй у краму. Як, хлопцы, хопіць нам тры паўлітэркі ці не?

Хлопцы тым часам прысядалі ад смеху і таксама штосьці гаварылі Андрэю наперабой.

Пасля зрабілася цёмна і ціха. Некуды зніклі касцы, і Андрэй застаўся на лузе адзін. Ён пастаяў трохі, здзіўлены. Але яму стала сумна, і ён, узмахнуўшы рукамі, як крыламі, здавалася, паляцеў, заграбаючы пад

сябе густое паветра, спачатку над лугам, потым над лесам і, нарэшце, убачыў з вышыні сваю вёску.

Да яе падыходзілі касцы...

Яны неслі з лугу на косах сонца...

...Гэта быў апошні Андрэеў палёт над зямлёй.

Трэція пеўні

Дэмабілізаваны салдат — рослы дваццацігадовы хлопец Андрэй Сячнёў дабіраўся ў Старую Рудню. Там жыла Андрэева знаёмая. Дзяўчыну звалі Зосяй, і была яна, кажуць, адзіная дачка ў бацькі і маткі. Андрэй ні разу не бачыў Зосі, ведаў толькі па фотакартцы — пазнаёміў іх стрыечны Зосін брат, з якім Андрэй служыў у арміі. Іван неяк пахваліўся, што ёсць у яго сястра — адно заглядзенне. І Андрэй напісаў пісьмо, пасалдацку, маўляў, жадаю завочна пазнаёміцца і «жду атвета, як салавей лета». Зося адказала хутка і недзе к Кастрычніцкаму святу прыслала фотакартку. Дзівіліся на яе ўсім узводам. Нават лейтэнанту паказвалі. Сапраўды, дзяўчына на фотакартцы выйшла прыгожая: тугая каса перакінута цераз правае плячо і ляжыць жгутом на высокіх грудзях; галава павернута трохі набок, і ў цёмных вачах стаілася ўсмешка, якая непрыкметна перадалася ўсяму твару і зрабіла яго яшчэ больш прывабным. Думка ўсяго трэцяга ўзвода была адна — і не модная, а прыгожая, самы раз: адбыць спярша армію, пасля пасватацца. Але даслужваць да канца і не прыйшлося. Неспадзявана захварэла Андрэева маці, якая адна жыла ў вёсцы, і райваенкамат пачаў хадайнічаць, каб радавога Сячнёва дэмабілізавалі раней часу. Андрэя дэмабілізавалі. Прыехаў ён дамоў, у Валаськоўню, у канцы чэрвеня, а цяпер стаялі першыя дні ліпеня. Якраз адцвіталі жоўтым цветам ліпы ў прысадах, і ў калгасе ўпраўляліся з лугам. Паўсюды пахла прывялым сенам і маладым кропам. Вясковыя бабы ўжо спрабавалі мацаць на гародах скараспелую бульбу. Андрэева маці пачакала колькі дзён, пакуль сын зноў прывыкаў да вольнага жыцця ў вёсцы, пасля пачала прыспешваць з жаніцьбай.

— Давай, сын, вядзі маладую гаспадыню ў хату.

А то не маю сіл во, і адзін бог ведае, колькі пралежу пластом етак.

Маці ўжо і нявестку мела на воку. Круглікаву Таццяну, з якой Андрэй перад самай арміяй некалькі разоў прыстояў пад вязам, што рос на вясковай вуліцы. А ў вёсцы ўжо так — раз стаялі, значыць, заўлёткі. У маці, вядома, былі свае разлікі. Дзяўчына скончыла васьмігодку і каторы сезон рабіла на калгаснай ферме, мела там за работу добрыя грошы — цяпер жывёлаводам у калгасах няблага плацяць,— і хворая жанчына падумала, што на адны нявестчыны заробкі можна будзе за год які памяняць падгнілае ніжняе бярвенне ў хаце, перабраць дор на страсе і купіць маладзейшую карову, бо гэта нечага заялавіла. Ды і сын таксама ж будзе недзе рабіць, грошы прыносіць. Вядома, каб Андрэй уладкаваўся ў лясніцтве, была б нават лафа, тады б не трэба хапаць з-пад ног самога чорта сена тое — у лесе яго касі не перакосіш, заробак у лясніцтве таксама пэўны, гэта не ў калгасе, калі год на год не прыходзіцца і адзін час надта густа, а другі амаль пуста.

Андрэй слухаў матчыны развагі, а сам усё думаў пра Зосю. Яму ж вельмі не хацелася засылаць сватоў да Круглікавых. Усё хваліў Зосю, гаварыў маці, што гатовы паехаць хоць сягоння ў Старую Рудню, каб прывезці ў Валаськоўню. Але тая стаяла на адным: ёй патрэбна была нявестка свая, са свае вёскі, ды пакладзістая, каб можна было жыць з ёй, бо невядома яшчэ, як чужая паглядзіць на хворую свякруху. Нарэшце маці зразумела, што сына не ўгаворыш, і здалася.

Але як Андрэй праходзіў паўз возера, што было за вёскай, то ўсё ж убачыў Таццяну: тая мыла на кладках бялізну. Андрэй яшчэ здалёку пачуў, як нехта лупіў пранікам пад гарою — на кладках валаськоўцы здаўна пралі бялізну,— але не думаў, што гэта будзе Таццяна. І калі пазнаў яе, то неяк быццам утарапеў. У вёсцы яны бачыліся ўсяго адзін раз, ды і то здалёку, тады, як дэмабілізаваны салдат, яшчэ ў пагонах, праходзіў паўз іхні двор у сельсавет станавіцца на воінскі ўлік.

Цяпер яны стаялі адно насупраць аднаго, як спаложаныя. Асабліва была ўзрушана Таццяна. Пачырванелая, яна сціскала ў левай руцэ жмут пакручанай бялізны, а правую, з мокрым патанчэлым пранікам, тры-

мала за спіной. Падол чорнай Таццянінай спадніцы быў падаткнуты, і загарэлыя, як налітыя, дзявочыя ногі былі аголены вышэй каленак. Ад нечаканай сустрэчы дзяўчына, відаць, забылася апусціць падол, і калі нарэшце зразумела гэта — хутчэй за ўсё па Андрэевых вачах,— то яшчэ больш сумелася і хуценька адвярнулася, нібыта дзеля таго, каб пакласці на дошку бялізну. Андрэй таксама адступіўся на крок, лёгка, нібы красуючыся, пераскочыў цераз невялікую, але гразкую купіну і, абгінаючы ракітавы куст, што рос ледзь не з самай вады, узышоў на кладкі з другога канца.

— Здароў,— зухавата павітаўся Андрэй.

— Добры дзень,— ціха прагаварыла Таццяна.

— Колькі тут камаро-о-оў,— адразу ж за гэтым сказаў Андрэй.— І як ты яшчэ трываеш іх?

— Ці ж гэта многа? Вось каб ты пад самы вечар пастаяў!

— Трэба, каб хто-небудзь адганяў,— пажартаваў Андрэй.— Што ж гэта ты? Ці няма каму?

— Ды вось...— Таццяна нагнула галаву да левага пляча і ўздыхнула раптам з палёгкай, быццам ёй толькі што было даравана штосьці.

Тады Андрэй спытаў, але так, нібы між іншым:

— Што ж ты на танцы не ходзіш у клуб?

— А калі мне хадзіць,— як зазлавала дзяўчына.— На ферме занята ажно да цёмнага, пасля дома трэба памагаць. Добра, што яшчэ і так...— яна запнулася,— паспяваеш выспацца.

— Хто ж гэта спіць цяпер? Так і праспаць можна ўсё. У дзеўках астацца.

— Нічога, возьме хто-небудзь,— з неахвотаю, як пра нешта абрыдлае, сказала Таццяна.

Пастаялі, памаўчалі. І Андрэй зноў спытаў:

— А што ж не пісала?

— Не пісала, і ўсё! Ты адно прыслаў, і я адно напісала.

— Няўжо толькі адно прыслаў? — прытворна здзівіўся Андрэй.

Таццяна адмахнулася ад камара, што цаляў на шчаку, нагнулася і ўзяла ў рукі той самы жмут бялізны, які трымала перад гэтым, пачала раскручваць яго.

— Ну, хопіць,— сказала яна Андрэю,— пагаварылі і дос! А то не паспею памыць. Хутка вечарэць пачне. А там каровы прыйдуць.

Дзяўчына, мусіць, саромелася варушыць бялізну пры Андрэю, таму зноў выпрасталася, але ўжо нават не паглядзела на яго — позірк яе карых, трохі прыплюснутых, як у татаркі, вачэй сігануў ажно пад той бераг возера, дзе серабрылася маленькімі лускамі палоска ціхай вады: здавалася, што вада падсвечваецца з дна. Палоска была нешырокая, затое ляжала вялізнай падковай паўз самы бераг, агінаючы ледзь не паўвозера. Балотны сасновы лес, што падступаўся да берага, адбіваўся ў вадзе, перавернуты дагары, і над зубчатым карункам макавак стаяла тая ж нерухомая аблачынка, што і на небе, але ў вадзе яна была ажно жоўтая па краях, быццам толькі што пачала, як салома, дыміцца. Возера было спакойнае, не толькі без хваляў, але таксама без рабаціння, як і павінна быць у нявестраны дзень, і над ім, шмат у якіх месцах, таўклі мак камары, утвараючы жывыя слупы, што губляліся высока ўгары. Недзе з левага боку, непадалёку ад лазовых кустоў, паміж якімі бялелі шапкі вадзянога кропу, што густа парос на купіне, жыравала рыба-драбяза — адтуль даляталі ледзь чутныя ўсплёскі.

Таццяна стаяла на кладцы, унутрана ўся насцярожаная, але з выгляду нібыта абыякавая. І гэтая абыякавасць раптам не спадабалася Андрэю — ён падумаў, што Таццяна паводзіць сябе так наўмысна, каб абразіць яго. Андрэй таксама хацеў паказаць сябе — маўляў, і мы не лыкам шытыя, але не знайшоў слоў і тым жа шляхам, як узыходзіў на кладку, пачаў абыходзіць ракітавы куст, каб выбрацца на сухое. Калі ж хлопец неўзабаве апынуўся на сцежцы, якая вяла ад возера на дарогу, Таццяна неспадзявана гукнула:

— Куды гэта ты навастрыўся так?

Яна глядзела на Андрэя насмешлівымі вачамі.

— Таварыша трэба праведаць,— схлусіў Андрэй.— Разам служылі.— І, чамусьці ўзрадаваны сваім выдуманым адказам, прыспешыў крок.

Ужо на дарозе, пазарастанай травой — цяпер мала хто ездзіў па ёй,— Андрэй пачуў, як глуха, быццам з надрывам, ляснуў па дошцы пранік адзін раз, другі, трэці...

Да ракі, на якой была прыстань, Андрэй ішоў да самага вечара. Параход на прыстань прыплываў раніцай, амаль на світанні, і хлопцу не было чаго спяшацца. Праз усю дарогу настрой у яго быў добры. Асаблі-

ва здаволены Андрэй застаўся сваёй сустрэчай з Таццянай. Да гэтага Андрэю па прастаце хлапечай здавалася, што ў вёсцы, як ён прыедзе з арміі, дзяўчына будзе прыставаць да яго. Але абышлося нават без дакораў. Больш таго, Таццяна зрабіла выгляд, што паміж імі наогул нічога не было. І таму Андрэй, нібыта насуперак, спрабаваў уявіць сабе, як сустрэне яго Зося, як ён будзе хадзіць з ёй па Старой Рудні, а пасля абодва паедуць да ягонай маці, і ў вёсцы тады скажуць — Андрэй прывёз аднекуль пісаную прыгажуню.

* * *

На прыстані людзей было мала. Калі прыйшоў туды Андрэй, на беразе ракі, што плыла пад жалезабетонны мост, над якім узвышаліся нядаўна пафарбаваныя рашотчатыя фермы, сядзелі на дзвюх лаўках адны бабы, мусіць, з далёкіх вёсак. Вясковыя заўсёды заяўляюцца сюды яшчэ завідна, каб у цемнаце не збіваць ног: машыны к вечару перастаюць хадзіць па дарогах — не пад'едзеш.

Бабы адпачывалі на лаўках, занятыя гамонкай, і нават не паглядзелі, як падсеў да іх дэмабілізаваны салдат.

Андрэй хаця і не спяшаўся ў дарозе, але непрыкметна нават для самога сябе стаміўся і адчуў гэта толькі цяпер, як апынуўся на прыстані. Аказваецца, пятнаццаць кіламетраў — таксама дарога. Тым больш што сёння не трапілася спадарожная машына. Таму ён не стаў расхаджваць па прыстані, адразу ўгледзеў месца на лаўцы і сеў, выпрастаўшы ногі ў запыленых ботах, і расшпіліў гаплікі на каўняры салдацкага мундзіра.

А сонца ўжо садзілася. За ракою быў відзён сасновы лес, і яно спакваля апускалася на яго, займаючы агністым марывам і неба вакол сябе, і шапкі дрэў. Сонца выглядала цяжкім, быццам перагружаным.

Побач з прыстанню, можа, за паўсотню крокаў ад яе, быў стары парк, у якім апрача паўсыхалых яблыняў у алеях раслі ліпы і вязы. Адна алея, шырокая, з уходжанай дарожкай, цягнулася ўздоўж высокага берага ракі да самага моста, што злучаў у адно шашу і абедзве часткі райцэнтра.

Паступова Андрэева галава вызвалялася ад гара-

чай цяжкасці, якою напоўнілася ў дарозе, і ён неяк неўпрыкмет пачаў прыслухоўвацца, пра што гаварылася на лаўках. Проста словы самі западалі ў вушы.

На гэтай лаўцы, дзе сядзеў Андрэй, босая і яшчэ маладая жанчына, падобная на цыганку — твар драбнаваты і смуглы, вочы з бліскучай вільготнай чарнатой,— пыталася ў хмурай, трохі лупатай цёткі, якая чамусьці не паказвала свае рукі з-пад фартуха, павязанага на зялёным жакеце:

— А еты ваш... кажысь, Храмцоў? Ды ты яго, пэўня, ведаеш, адразу за школай жыве. Яшчэ і хата ў яго пяцісценка, помню. Мы ж раней да вас па соль хадзілі, калі магазіна свайго не было. Дык еты, кажуць, таксама вярнуўся пасля ізвяшчэння. Ці не ад самае фінскае нічога не падаваў аб сабе. Я неяк убачыла яго маладзіцу з малым да пытаюся ў людзей, чаму ета ў яе, можа, унук? Не, кажуць, свой. Тады і гавораць, муж абясціўся, прыйшоў. Во, бачыш.

— Ды ўжо ж,—ківала галавой суседка.— Храмцоў і праўды знайшоўся. Але дайжа не гаворыць, дзе быў. Усё глядзіць сабе пад ногі і не гаворыць. А людзі кажуць, што на валавяных рудніках за нейкую правіннасць. А Хванасчын, тэй дык недзе і прапаў. Цяпер й сын яе, у гадах хлопец быў, як паехаў тады на цаліну, дак таксама нячутна. Спярша Хванаска хадзіла ўсё, плакала, а я дак думаю — калі б што якое з ім выйшла там, дык ужо б даўно паведамілі. Сама міліцыя прыслала б.

— І я кажу. Не іголка. Але глядзі-тка, якая хаманея.

— А што ж Хванаска розыск не пасылае?

— А як ты яго пашлеш. Можа, хлопец дзе натварыў чаго, хаваецца, дак сама паможаш яшчэ. Тады не рада будзеш.

— Яно-то так...

Андрэю нецікава было слухаць, як жанчыны расказвалі адна адной пра вясковыя жахі, і ён праз нейкі час падняўся з лаўкі. Падышоў да ракі. Паўз ваду, можа, яшчэ ў самы дзень, прайшліся гусі, і на мокрым пяску засталіся лапчатыя сляды. На сцежцы, што спускалася з абрывістага берага насупраць парку, валялася пер'е.

Андрэй убачыў сцежку, узышоў па ёй на абрыў і глянуў наўкруг. Драўляны райцэнтр патанаў у зялё-

ным сутонні. Толькі па той бок ракі, дзе знаходзіліся раённыя ўстановы, узвышалася некалькі мураваных будынкаў, якія панавалі над усім, ды яшчэ царква, што стаяла, здаецца, пасярод зарослых могілак, кідалася ў вочы сваімі купаламі.

Можа, нават таму, што навокал было многа прастору, хлопцу раптам стала няўтульна, быццам чаго не хапала, і ён пачаў думаць аб тым, што аставацца на прыстані на ноч, магчыма, і не варта і ці не пашанцуе яшчэ сёння сесці на якую-небудзь баржу, што паплыве міма.

Сячнёў збег з крутагору, каб папытацца на прыстані ў дзяжурнага.

— Можа, што якое,— паморшчыўся ў адказ дзяжурны.

І Андрэю нічога больш не аставалася, як падацца зноў да лавак. За гэты час людзей там паболела — на траве-мураве стаялі чамаданы, хатылі, кошыкі. У адным кошыку сядзелі куры. Каля ног нейкага дзядзькі — круглатварага, з вялікім носам — ляжаў з высунутым языком жоўты сабака.

Андрэй падышоў блізка і пачуў, як чарнявая, падобная на цыганку жанчына сказала некаму:

— Ну чаго ты, дзеўка, будзеш тут нашы плёткі слухаць? Схадзіла б у кіно, ці што. Во ноч ета ўся наперадзе. А во і кавалер табе.— Яна павярнулася да Андрэя.— Яму таксама, бачу, няма куды падзець сябе. Дак, можа, яшчэ і жаніхом будзе.

На самым канцы лаўкі, мусіць, поплеч з гаспадаром сабакі, сядзела дзяўчына. Яна ўгледзела Андрэя і апусціла вочы. А чарнявая жанчына ўсё глядзела на малайцаватага дэмабілізаванага салдата, гарэзліва ўсміхалася, быццам паддавала яму рашучасці.

— А што, можа, і сапраўды пойдзем? — нарэшце не ўтрымаўся ад спакусы Андрэй.— Калі ў кіно не трапім, то на танцы пэўна ўжо.

Тады дзяўчына ажно сумелася. Але на дзіва згадзілася.

Кіно пускалі ў РДК. А дарогі туды было якраз столькі, каб не паспець разгаварыцца. Затое яны паспелі на апошні сеанс. Паказвалі «Несмяротны гарнізон». Андрэй гэты фільм бачыў адзін раз яшчэ да арміі, пасля глядзеў разы са два ў арміі.

Недзе на сярэдзіне сеанса ў зале раптам людзі за-

варушыліся, і тады Андрэй пачуў, як па даху зашумеў дождж (і адкуль яго так хутка нагнала!),— было такое ўражанне, быццам там, наверсе, нехта здзіраў бляху, якой быў пакрыты Дом культуры. А яшчэ хвілін праз колькі проста над дахам загрымеў гром і на галовы гледачоў пацурчала дажджавая вада. Дах працякаў толькі ў адным месцы — пасярэдзіне залы, таму людзі падняліся з тых месцаў і пасталі ля сцяны на праходзе.

Сеанс скончыўся, калі дождж перашчук. Ды ненадоўга. Не паспелі сысці з ганка апошнія гледачы, як з цёмнага неба зноў лінула. І ўсе пачалі разбягацца, хавацца — хто пад стрэхі, хто на ганкі дамоў. Андрэй са сваёй напарніцай таксама пабеглі ўздоўж вуліцы. Ім адразу пашанцавала. На ганку аднаго дома гарэў ліхтар, і яны кінуліся туды. Гэта была пошта — яны прачыталі гэта на шыльдзе, прыбітай над ганкам. Цяпер над імі ўжо нават не капала, але маланкі так няшчадна паласавалі ноч, разрываючы на шматкі цемнату, а ўдары грому так скаланалі зямлю, што ажно жахліва было стаяць на адкрытым месцы. Таму Андрэй намацаў клямку, і дзверы ад штуршка расчыніліся ледзь не напята. У калідорчыку стаяла ўздоўж сцяны лаўка, і Андрэй з дзяўчынай, узрадаваныя, селі.

— Ну вось, цяпер адсюль і да раніцы не выберашся,— сказаў Андрэй, выціраючы хустачкай твар.

Дзяўчына выціскала рукамі падол сваёй сукенкі — было чутна, як цурком лілася на падлогу выціснутая дажджавая вада. Андрэевы словы асталіся без адказу — нібыта дзяўчына прапусціла іх міма вушэй. Тады Андрэй спытаў:

— Вам не холадна?

— Не.

Але Андрэю здавалася, што дзяўчына дрыжыць уся. Ён памаўчаў і зноў спытаў далікатна:

— Вы няпраўду кажаце? Вам жа холадна!

— Трошкі,— нарэшце прызналася яна, але нібыта спалохалася нечага.— Не... Гэта таму, што адразу з душнага клуба. Зараз сагрэюся.

— Хочаце, я аддам вам свой мундзір? — сказаў Андрэй.

— Не, не трэба.

Андрэй не паслухаўся і, перш чым распрануць мундзір, пасунуўся бліжэй да дзяўчыны. Неўзабаве Анд-

рэева рука дакранулася да мокрай сукенкі, пад якой адчула гарачае цела. І адразу рука быццам прыкіпела, хлопец не адняў яе. К галаве раптам прыліла кроў, і Андрэй, здаецца сам таго не жадаючы, пачаў абдымаць дзяўчыну, адшукваючы яе твар. Але дзяўчына сабралася ўся ў адно і, пасля кароткага замяшання, адпіхнула са злосцю Андрэя, упёршыся рукамі ў яго грудзі. Андрэй адразу ачомаўся. Хацеў нешта сказаць, але дзяўчына адбеглася да дзвярэй і, адчыніўшы іх, скочыла ў навальнічную цемнату.

* * *

Параход, звычайны кацер-трамвайчык, адплываў ад прыстані ў тумане. Пасля нечаканай начной навальніцы з праліўным дажджом раптам аднекуль узяўся над ракой гэты туман — у ліпені такое здараецца рэдка, але сёння белае воблака вісела над вадой у рост чалавека. Рачны трамвайчык выступаў з яго толькі верхняй часткай, і пасажыры, якім не хапіла месца на лаўках, што стаялі на палубе, сабраліся ля парэнчаў і з дзіцячай цікаўнасцю глядзелі ўніз. Андрэй таксама стаяў ля борта.

Дзень займаўся сонечны — ужо на ўсходзе чыстае неба то патухала раптам, то загаралася зноў, быццам яго спяшаўся хто падпаліць там і не мог адразу.

Тое, што здарылася там, у калідорчыку на пошце, Андрэй помніў усё, а растлумачыць нават сабе свае паводзіны няздольны быў. Але ж Андрэй акрамя гэтага адчуваў яшчэ і віну, якая цяпер бянтэжыла яго: ён так і не пабег учора за дзяўчынай. Адно выйшаў на ганак. І на прыстань прыйшоў, калі навальніца аціхла і дождж перастаў. Праўда, ён усё ж пашукаў вачамі яе на прыстані, у маленькай і душнай чакальні, сярод спаўшых вясковых баб, якія палеглі хто дзе — адны проста на падлозе, на сваіх хатулях, другія на лаўках. Але дарэмна. Дзяўчыны, здаецца, не было ў чакальні. І ад гэтага па Андрэевай спіне прабег ажно халадок. Спакой да хлопца прыйшоў толькі незадоўга да першага гудка на рацэ. Па прыстані тады ўжо хадзілі людзі, і на мокрых лаўках, што на беразе ракі, сядзелі тыя ж самыя жанчыны і той жа вясковы дзядзька з сабакам. Была з імі і яна.

На параход грузіліся гамузам, быццам людзі бая-

ліся, што той не забярэ ўсіх. Андрэй нават не паспеў прыкмеціць, дзе размясціліся яго знаёмыя.

Чым далей параход адплываў ад райцэнтра, тым радзейшы станавіўся туман. І неўзабаве, як толькі асталіся ззаду паплавы, а раку сціснулі паміж сабой падмытыя абрывістыя берагі, туману зусім не стала. Пасля навальніцы вада была ажно мутная. На хвалях, што разыходзіліся ад бартоў, гойдалася пасушаная трава — мусіць, недзе ўначы пазносіла вадой копы.

Нарэшце Андрэй адступіўся ад парэнчаў, пачаў патрохі аглядацца. Дзядзьку з сабакам ён пазнаў адразу. Пасля заўважыў і тую цыганаватую жанчыну, якая ўчора падбіла Андрэя пайсці ў кіно. Жанчына сядзела на нейкай скрыні, падобнай на куфар, грэлася на сонцы.

— А-а, зяцёк! — заварушылася яна, як падышоў Андрэй.— Што ж ета ты не ўтрымаў нявесту? А я падумала — сваццёй буду.

Жанчына пасунулася на скрыні, паказала рукой на пустое месца:

— Садзіся, зяцёк.

Андрэй сеў.

— Але ж нявеста чамусьці ўчора адна прыбегла.— Жанчына глядзела на Андрэя і смяялася яму ў вочы.— Да ў самы дождж. Да адна. Няўжо так скора да етага дайшло там?

Тады Андрэй спытаў, чырванеючы:

— Дзе гэта яна?

— Во, і етага не знаеш! Куды ж ты глядзеў? А мы яе прапілі. Адразу ўранні. Пасватаўся другі, ну, і прапілі.

Андрэй бачыў, што жанчына жартуе.

— Але ж дзіўна вы яе прапілі. Нават угледзець ніхто не паспеў.

— Каму цікава было, той паспеў.

— Павязло, значыць, дзеўцы,— сказаў Андрэй і прытворна ўздыхнуў.

— Уздыхай не ўздыхай, а песня спета. Было не зявацъ.

— Значыць, не мой лёс.

— Значыць, не твой.

Жанчына засмяялася і пачала супакойваць Андрэя:

— Да ты не вешай галавы, салдат! Яшчэ ўсё мож-

на паправіць. Яснае дзела, калі ты сам захочаш етага і наша дзеўка табе люба-дорага. Дак я парадую ўжо цябе. Не прапівалі мы яе. Не прапівалі. Падумалі, што ёй лепей падыходзіш ты. А той... Той і пачакаць можа.— Яна хітра паглядзела на хлопца, пакруціла галавой.— А сам нябось адрас у кішэні маеш?

— Чый? — не зразумеў Андрэй.

— Яснае дзела, Люсін.

Тады Андрэй сказаў, што яны не паспелі пазнаёміцца і ён ажно да гэтай хвіліны не ведаў яе імя.

— Што ж,— пацiснула плячамі жанчына і зрабіла посны твар.— Значыць, і папраўдзе твае дзялы дрэнь. Але як будзеш паважаць мяне за сваццю, дык ужо скажу, выдам сакрэт. Завуць яе Люся, а прозвішча Губская. Робіць на швейнай фабрыцы. У горадзе. Гэта блізка. Таму яна часта і прыязджае да бацькоў. А сёння паехала ў горад. Заступаць у змену. Пабыла з намі на прыстані ноч і пайшла на аўтобус. Яшчэ да парахода етага. А ты і не заўважыў. Э-э-эх, а яшчэ кавалер. Ну, дык як яно? Праўда, што Люся не дала адраса?

— Як на духу праўда.

— Дык, можа, даць?

— Не.

— Чаму ета?

— Ды так вось...— Андрэй развёў рукамі.— Свая ёсць... нявеста. Еду вось.

Жанчына недаверліва скасіла на Андрэя вочы.

— Ага,— пачала яна, нібыта пагражаючы,— дак ты ета марочыў галаву і Люсі і мне? А я-то думала, словы дарэмна траціла, угаварвала. Думала, на вяселлі чарку вып'ю.

— Нічога, на Люсіным вяселлі вы яшчэ вып'еце,— супакоіў Андрэй жанчыну, стрымліваючы сябе, каб не засмяяцца.— Калі, вядома, будзеце гэтаксама старацца, як і цяпер. Дзяўчына яна прыгожая, хлопцы знойдуцца.

— А ты адмаўляешся?

— І рад бы ў рай, ды грахі не пускаюць.

— Паспеў ужо награшыць?

Нарэшце абодвум — і Андрэю і жанчыне — надакучыла блазнаваць, і тая сказала ўжо зусім сур'ёзна, патушыўшы гарэзлівыя агеньчыкі ў вачах:

— Ну, а куды, салдат, едзеш, калі не сакрэт? Мы, бабы, любапытныя. Нас ета хлебам не кармі, а дай...

Адным словам, пажывеш з бабай, будзеш сам ведаць. Далёка едзеш?

— У Старую Рудню. Гэта за...

— Знаю. Нам жа па дарозе.— Яна зноў стала жвавай, і зноў у вачах яе заскакалі чорцікі: далібог, яе бабка, мусіць, усё ж была цыганкай! — Не, цяпер ад мяне ты нікуды не дзенешся. Чарку абавязкова паднясеш на вяселлі. Значыць, у Старую Рудню. А да каго ж тама?

Андрэй сказаў.

— Гэта да якіх Захарошавых? — не зразумела жанчына.

— Ну, што дачка ў іх Зося,— пачырванеў Андрэй.

— А-а-а,— у голасе жанчыны пачулася расчараванне,— дык і ты туды? Тожа мне галава! Знайшоў сякеру пад лаўкай. І доўга ты шукаў?

— Ды так... доўга.

— І дарэмна! — Жанчына даверліва паклала руку на Андрэева калена.— Ты ета паслухай, салдат. Там ужо колькі перабыло тых жаніхоў! Люся Губская ўсё ж лепей за Зосю. Ета табе кожны ў Рудні скажа. Пакуль не позна — павяртай аглоблі на другі двор. Дак яшчэ і сваццёй буду. І не адной сваццёй, а і раднёй. Ета ж мая пляменніца, Люся.

На Андрэевым твары з'явілася кплівая ўсмешка.

— А я гляджу, чаму вы расхвальваеце яе!

— Бо хвалю свой тавар. І не які-небудзь, а як мае быць, з кораня. А ты пра Зосю. Да яна не паспявае нават аблізвацца, як тая...

Андрэй ажно сцепануўся і не знайшоўся, што адказаць.

«Чаму яна такая?» — падумаў Андрэй пра жанчыну. Ён ужо хацеў падняцца ды адысці, каб не пачуць што-небудзь яшчэ больш брыдкае, але нечакана да іх падышоў дзядзька з сабакам. Сабака высунуўся наперад і ўтаропіў чырвоныя вочы ў чалавека ў салдацкай форме. На палубе ўжо было горача — сонца паднялося, і сабака ўвесь хадзіў ходырам, хаўкаючы абвіслай зяпай, з якой вытыркаўся мокры, быццам крывавы язык.

— Ну, дзеўка,— сказаў дзядзька, звяртаючыся да жанчыны,— хутка і наша прыстань. Нават сабака чуе, што блізка дом, не хоча ляжаць.

— А я тута сватаю салдата,— сказала жанчына.

Дзядзька з усмешкай спытаў:

— Да каго ж, да сябе?

— Дзе там ужо! — Жанчына махнула рукой і, як ад нечага непрыемнага, паморшчыла твар.— Да Люсі нашай.

— Ну, а жаніх, што жаніх?

— А ён да Зосі Захарошавай едзе.

— Што ж, Кузьма Захарошаў добры гаспадар,— паважна сказаў дзядзька, мусіць, адабраючы Андрэеў намер.— Не благі будзе цесць. Да і нявеста дзеўка, здаецца, нічога. Прыглянецца хоць каму.

— Дак і я яму пра ета! — усклікнула жанчына.

* * *

У Старую Рудню Андрэя прывёў Рыгор Заляпей — так звалі дзядзьку з сабакам. Жанчына з цыганскім тварам жыла ў пасёлку, што знаходзіўся за паўкіламетра ад вёскі, і ім было не па дарозе ад самай ракі, дзе стаяў дэбаркадэр. Андрэя нават узрадавала гэта — ужо не трэба будзе стрымліваць сябе, бо пасля таго як жанчына нядобра загаварыла пра Зосю, у хлапцовай душы з'явілася непрыязнае адчуванне, якое паступова перайшло ледзь не ў зацятую злосць.

Вёска Старая Рудня была вялікая, здаецца, двароў на чатырыста без малага, і ўся яна ляжала на трох узгорках, аперазаных павысыханымі рэчышчамі. Тольні па адным яшчэ цёк ручай, зарослы дзе сітняком, дзе аерам, а дзе проста асакой. Цераз гэтае рэчышча быў перакінуты драўляны мост, і пад ім стаяла вялікая лужына, па якой плавала качынае і курынае пер'е.

Хаты ў вёсцы былі неаднолькавыя — адны яшчэ новыя, часам нават пад чарапіцай, як на поўдні, а то больш пад шыферам, з ліштвой на аканіцах, з варотамі ў двор, другія, наадварот, зусім несамавітыя — і гэтых болей — пад саламянымі стрэхамі, якія параслі мохам і дзе-нідзе паправальваліся ўжо, з адкрытымі для ўсіх вятроў падворкамі.

— Дак яно ж як бывае,— сказаў на гэта Рыгор,— калі ў дома гаспадар не гультай, то й хата будзе і прыбудовы. А калі адна баба... Які тады з бабы спрос? І на гаспадарку не ўзаб'ецца, і ў жыцці не папнецца.

Над хатаю Кузьмы Захарошава ўзвышаўся грэбень тэлевізійнай антэны.

— А ета Кузьмова...— паказаў, як на сваю, Рыгор.— І цілівізір у яго.— Ён яшчэ колькі крокаў прайшоў з Андрэем.— Ну, а цяпер ідзі,— нарэшце сказаў, быццам пасылаючы на подзвіг.

Хата Захарошавых, пяцісценная, стаяла як наводшыбе, вокнамі глядзела на калгасны сад, што пачынаўся за вясковымі праслами, а тынам, які абкружаў увесь шырокі двор разам з пуняй і свірнам, была адгароджана ад таго самага рэчышча, на дне якога ў зараснíках хаваўся ручай.

Праз фортку Андрэй узышоў на двор і, ледзь не задыхаючыся ад хвалявання, якое апанавала яго, ступіў на высокі, пакусаны свіннямі ганак. Ён ужо ўзяўся быў за клямку дзвярэй, каб трапіць у сенцы і там пастукацца ў хату, але нехта паклікаў:

— Гэй, салдат!

Андрэй крута, па вайсковай звычцы, павярнуў галаву. З-пад павеці, пад якой стаялі калёсы з паднятай на дузе аглобляй, выходзіў Зосін бацька — хударлявы, у мокрай ад поту сацінавай кашулі, якая была расхрыстана на грудзях і звісала паверх падсуканых штаноў. Андрэй паспеў разгледзець і твар, і густыя, яшчэ чорныя бровы над дапытлівымі, ажно ўедлівымі вачамі, гарбаты нос, шчокі трохі ўпалыя, але са здаровай загарэлай скурай.

— У хаце нікога няма,— сказаў нарэшце Зосін бацька і наблізіўся да ганка, на якім усё яшчэ стаяў у нерашучасці дэмабілізаваны салдат.— Вам каго? — спытаў гаспадар досыць ветліва, нават трохі лісліва — прынамсі, так здалося Сячнёву.

— Я... разумееце... Я...— пачаў нясмела Андрэй.— Я Андрэй Сячнёў.

— Ы-гы,— чамусьці ў нос, глуха і быццам нездаволена сказаў Захарошаў і кіўнуў галавой; пастаяў, як у нерашучасці, пацёр далонню левую шчаку, выскаляючы да самых кутнікаў зубы.

— Але,— дадумаў нешта да канца Зосін бацька,— а Зосі якраз няма дома. Паехала ў раён. Трэба нейкія кніжкі палучыць там. Яна цяпер заадно і ў бібліятэцы і ў хаце-чытальні. Ну, раз ужо так выйшла, то зразумела... Зося недзе хутка вернецца.

— Нічога, я пачакаю,— ступіў Андрэй з ганка.

— Але ж мне самому на стайню трэба,— сказаў Захарошаў,— падушку памяняць на калёсах. Тая з'ез-

дзілася, воз куляецца, а цяпер якраз сена возяць. Дак брыгадзір нарад даў. Нават з брыгады зняў. Мы цяпер кароўнік будуем у Альхоўні.— І, нібы перапрашаючы, дадаў: — Урэшце, я таксама не забаўлюся. Толькі і дзела таго, што паставіць замест старой падушкі новую. А там і гаспадыня мая недзе з гародаў прыйдзе. Так што, глядзіце самі.

— Мне таксама трэба да знаёмых схадзіць.

Стрыечны Зосін брат, з якім Андрэй служыў у арміі і які, уласна, больш за ўсіх вінаваты быў у тым, што Андрэй апынуўся ў гэтай вёсцы, прасіў наведаць заадно і ягоную цётку. Цётка жыла адна, была ўжо, як кажуць, у глыбокай старасці, і Іван, які жыў да арміі з бацькамі ў райцэнтры, часта прыязджаў да яе ў Старую Рудню, заўсёды прападаў па цэламу лету ў вёсцы. Андрэй, вядома, не мог адмовіць сябру яшчэ тады, а цяпер, калі ўсё роўна трэба было чакаць, пакуль вернецца з райцэнтра Зося, гэта раптам ратавала нейкім чынам.

Старая жанчына, падслепаватая і згорбленая, была вельмі рада саслужыўцу свайго пляменніка.

— Ну як жа ён там? — спытала яна перш за ўсё.

— Служыць,— адказаў Андрэй.

— Не хварэе?

— Не.

Старая пажавала губамі.

— А ці добра вас там кормяць?

— Хапае,— адказаў Андрэй.— Цяпер нават кампот і масла даюць.

— Ну, кампот дак ета не наяда. Я во, бывае, цэлую каструлю накіпячу яго, балазе, што яблыкі свае, а масла... Ну, масла есць можна, каб яго толькі паболей давалі.

Старая паўглядалася ў Андрэя і нечакана сказала:

— А нешта ж ты ўсё роўна худы, хлопец.

Андрэй расплыўся ў спагадлівай усмешцы:

— Да арміі быў худзейшы. Там яшчэ адкармілі.

— Не, хлопец,— не паверыла старая.— Худы ты. Можа, і Іван такі? — занепакоілася яна.

Андрэй паціснуў плячамі.

— Ладна,— сказала старая,— што ўжо гаварыць! Во зараз пойдзем у хату. Ужо бацьві-і-іння, пэўня, уварылася. Будзем есці. Там і раска-а-жаш. Я та-

бе і гарэлкі наллю. А ты мне за ета пісьмо напішаш. Івану трэба паслаць.

— Але я хацеў бы перш вады, каб памыцца.

— Тады бяры вядро. Вунь, на жлукце стаіць, ля сцяны. А калодзісь вэ-э-энь, адразу за гародам. Толькі глядзі ўжо, не ўпусці там вядра.

Андрэй схадзіў да калодзежа-жураўля, разагнаў там нечых качак, што паласкалі свае шырокія дзюбы ў вадзе, якая сцякала крокі за тры ў ямку, прынёс на выцягнутай руцэ вядро, поўнае вады, раздзеўся да пояса і пачаў умывацца. Вада была халодная, але маладое цела прымала яе без дрыжыкаў, толькі спярша, калі Андрэй лінуў на спіну з кружкі, захаланула было ў грудзях і падвяло пусты жывот. Мыўся Андрэй доўга, зацята, адчуваючы ў гэтым вялікае задавальненне. Вада пырскала ва ўсе бакі, трапляла на запыленыя боты, на галіфэ — сонца ўсё высушыць! Нарэшце Андрэй павесіў на калок кружку і яшчэ да таго, як пачаць выцірацца рушнікам, які вынесла з хаты старая, ціха засмяяўся, як шчаслівы.

Над падворкам вісела цёмна-блакітнае неба, а на гародзе, што быў за хатай, цвіў жоўта-белым цветам прывялы бульбоўнік. Пад праслам, у дзядах, капашыліся ў пяску куры. Над галавой гулі пчолы — у іх была тут дарога, па якой яны лятаді з вулляў на грэцкае поле.

Андрэй нацешыўся харaствам летняга дня, аднёс і паставіў на ранейшае месца вядро — вады ў ім было яшчэ больш, чым напалавіну, пасля пачаў нацягваць на сябе майку, на якую таксама пырскала вада.

Ад гарэлкі Андрэй у хаце адмовіўся. Старой гэта спадабалася — цалей будзе. Яна заткнула пакуллем бутэльку і паставіла яе ў кут пад бажніцай.

Бацвінне яны елі разам — з адной глінянай міскі самаробнымі драўлянымі лыжкамі; сцішаная, старая сядзела па той бок стала, што быў ад сцяны, сёрбала быццам з неахвотаю, як за кампанію, цёплае і не надта смачнае варыва. Але пад канец спытала:

— Ты ета сам не п'еш ці, можа, па хваробе якой?

Андрэй паклаў на пашкрэбаны стол лыжку, усміхнуўся:

— Проста мне яшчэ патрэбна зайсці тут...

— Да каго ж?

— Ды так... да адных тут...— Андрэй раптам заса-

ромеўся і не сказаў старой праўды, адчуваючы ў душы таксама нейкую боязь, можа, нават таму, што сёння ён ужо быў пахваліўся гэтак і, аказалася, на сваю галаву.

* * *

Па Андрэя да Іванавай цёткі прыйшла сама Зося — калі расказаў бацька, дзяўчына здагадалася, куды той пайшоў. Тым часам ужо было далёка за поўдзень. Сонца нахілілася, і на зямлі пачалі даўжэць цені.

Яны як бы нясмела падалі адзін аднаму рукі.

— Прыехаў,— сказала Зося.

— А ты не чакала?

Дзяўчына пацiснула адным плечыкам, зрабіўшы недаўменны выраз на твары. Тады Андрэй сказаў, супакойваючы яе:

— Я ж пісаў табе... і ў апошнім пісьме таксама.

— Ці мала каму хто і пра што піша,— раптам сказала Зося.— Абяцанкі-цацанкі, а...— але яна не сказала «дурню», падабрала замест гэтага слова іншае, як ёй здавалася, бяскрыўднае,— а некаму радасць!

Але Андрэй усё ж адчуў крыўднае для сябе ў Зосіным адказе — была ў ім нейкая, можа, нават знарочыстая абыякавасць, быццам і сапраўды нічога не значыў ягоны прыезд. Хлопец яшчэ глядзеў на Зосю як у захапленні, а галаву ўжо засціў патрохі гарачы туман, які бывае звычайна ад разгубленасці. Зося стаяла зусім блізка, можа, крокі за два, і выгляд у яе быў чамусьці як насцярожаны. Была яна, на здзіўленне, не падобная на тую Зосю, да якой прывык хлопец на фотакартцы. Тая была з мілай усмешкай, што выпраменьвалася з вачэй і вабіла сваёй мяккасцю, у тае была таксама прыгожая каса, якая ляжала на высокіх грудзях. А гэта стаяла перад ім без касы — была пастрыжана пад хлопца, як гэта робяць цяпер гарадскія дзяўчаты, а ў вачах замест ранейшай усмешкі застыў нібыта недавер.

— Дзе ж твая каса? — спытаў, перасільваючы сябе, Андрэй.

— А хто цяпер косы носіць? — Зося ўскінула галаву, быццам збіралася бараніцца.

— З касою было прыгожа,— сказаў Андрэй.

— Ну, гэта як каму,— спакойна, невыразным гола-

сам адказала Зося і сашчапіла перад сабой рукі, хруснуўшы пальцамі.— Але ж хадзем да нас. Бацька казаў, каб я прывяла цябе.— І гэта яна гаварыла такім тонам, быццам сапраўды выконвала бацькава даручэнне.

Па дарозе яны адчувалі няпэўнасць паміж сабой і гаварылі больш пра Зосінага стрыечнага брата, Івана. Здавалася, Зосю больш нішто не цікавіла. І Андрэй з ахвотаю расказваў пра свайго сябра, пра хлопцаў, з якімі служыў, адчуваючы заспакоенасць і задаволенасць у тым, што нібыта перажываў усё нанава.

Зосін бацька сустрэў Андрэя ў новай кашулі, зашпіленай на ўсе гузікі, і ў хромавых ботах ■ аддудуранымі халявамі — мусіць, ён толькі што вярнуўся з крамы, бо на стале ў пярэднім пакоі стаяла бутэлька маскоўскай гарэлкі з зялёнай, пэўна мясцовага спіртзавода, наклейкай і дзве бляшанкі рыбных кансерваў. У хаце знаходзілася і Зосіна маці, ужо састарэлая жанчына, якая адразу падхапілася з крэсла, што стаяла каля сярэдняй сцяны, і першая прывіталася.

— Добры дзень,— сказала яна мяккім голасам, а сама акінула вачамі госця, спыніўшыся даўжэй за ўсё на твары, і, здаволеная, раптам сумелася, быццам толькі цяпер адчула, што рабіла гэта надта адкрыта; жанчына пабыла яшчэ трохі ў хаце, затым выйшла з заклапочаным тварам у сенцы.

— Ну, давайце знаёміцца,— падаў руку і Зосін бацька.— Дазвольце даведацца, як мне зваць-велічаць вас?

— Андрэем,— пачырванеў Андрэй.

— Ну, а мяне тады Кузьмом,— і не ўтрымаўся, дадаў: — Прахвіравічам. — Усміхнуўся. — Бацьку етак звалі. Мы, брат, старамодныя, не тое што...— Але не сказаў, што меў на ўвазе.— Але ж хадземце ў тую хату. Тут і без нас ужо ведаюць, што рабіць.— Ён далікатна падштурхнуў госця да дзвярэй-філёнак і прапусціў у другі пакой — вялікі, поўны святла і з густам прыбраны.— Во-о-ось, пасядзім тут, пакуль што да чаго, пагаворым.

Кузьма памацаў рукой на шафе, дастаў шкляную попельніцу, падобную на рыбіну, і паставіў на стол перад Андрэем:

— Можаце курыць.

Але Андрэю курыць не хацелася.

— Дзе вы служылі? — пацікавіўся Зосін бацька.

— У Малдавіі,— адказаў Андрэй.

— Цёплая краіна,— сказаў на гэта Зосін бацька.

— Але, горача там,— згадзіўся Андрэй.

— А ў якім родзе войск, калі не сакрэт? — не пераставаў дапытвацца Зосін бацька.

— У артылерыі,— адказаў Андрэй.

Гаспадар пакруціў галавой, паморшчыўся.

— А ета ў нас, у калгасе, не лічыцца нават за прафесію. Вось каб хаця танкіст, то адразу можна на трактар. А артылерыст...

— Дык я, уласна, не самы артылерыст. Я толькі служыў у артылерыі, а быў там вадзіцелем артылерыйскага цягача.

— Ну, ета ўжо, бадай, тое, што трэба. І пасведчанне ёсць?

— Маю.

— Значыць, цябе ўсюды з рукамі адарвуць.

У пярэднім пакоі жанчыны — маці з Зосяй — ляскалі посудам. Зося нават колькі разоў заходзіла і ў гэты пакой, дзе размаўлялі мужчыны, брала за шырмай то рушнік, то абрус. І кожны раз, як яна праходзіла ад парога да шырмы і назад, Андрэй паспяваў непрыкметна кінуць свой зацікаўлены позірк, у якім староннияму чалавеку можна было заўважыць штосьці падобнае на пажадлівасць. Зося цяпер ужо была як перайначаная, мела вясёлы выгляд, здаецца, ажно свяцілася, быццам ёй расказвала маці на той палавіне штосьці надзвычай прыемнае. Паступова Андрэй пачаў лавіць сябе на тым, што ўвесь час неадольна думае пра адну Зосю і што яна сапраўды вельмі прыгожая, нават гэтая яе хлапцоўская прычоска падабалася больш, чым тая каса, яна рабіла дзяўчыну падобнай на студэнтку, якая прыехала да бацькоў на канікулы.

Нарэшце Зосін бацька запрасіў госця зноў у пярэдні пакой, да стала. Там ужо ўсё гатова было — і выпіўка і закуска. За стол усе садзіліся чынна, як стараверы, ажно Зося, якая адчула гэта, ледзь не пырснула ад смеху, але бацька перахапіў яе ўсмешлівы позірк, нахмурыў лоб.

Жанчыны амаль не пілі — адно прыгубілі чырвонага віна з маленькіх шкляных чарак. Ім чамусьці не сядзелася за сталом. Спярша выйшла гаспадыня, за ёй

Зося. Затое гаспадар з Андрэем выпівалі спаважна і, як кажуць, грунтоўна: спачатку па адной — за знаёмства, затым па другой — ужо дзеля бяседы, каб ішлацякла, пасля па трэцяй — за Андрэеву маці, няхай дае ёй гасподзь здароўя... Нарэшце гаспадар, які, здаецца, ніколечкі не п'янеў, адсунуў сваю шклянку — маўляў, пагрaшылі трохі, цяпер за справу.

— Ну, а к нам чаго... прыехаў? — спытаўся ён без хітрыкаў.

Андрэй таксама ўжо быў у такім стане, калі прытварацца не было чаго. Сказаў:

— Хачу пасватацца да Зосі.

— Ета дзела пахвальнае,— заківаў галавой гаспадар.— Толькі чаму адзін прыехаў? Раз ужо рашыў пасватацца, дак сватоў трэба засылаць адразу. Як у людзей.

— Трэба ж было перш з Зосяй... я так думаў.

— Значыць, праведаць прыехаў? Ну што ж, ета таксама дзела пахвальнае. Паглядзі, пагавары, а я са свайго боку таксама скажу. Ты мне падабаешся. Я ета табе адразу гавару. Чаго нам таіцца? І сабой ты нічога, хоць яно і не мне з табой мілавацца, а тое, што ўмееш баранку круціць, таксама добра. Адным словам, нам ты падыходзіш. Але павінен табе сказаць адразу — калі што, дак жыць будзеш тут, у Рудні, вось у етай хаце.

— Але ж у мяне там, у Валаськоўні, хворая маці!..

— А ў нас тут дачка. Разумееш, адзіная! І мы са старой не збіраемся адсылаць яе ад сябе. Няхай будзе яе шчасце на нашых вачах. У нас у хаце ўсяго хапае. І калгас добры, і вёска неблагая. Я табе магу пасаг паказаць хоць зараз. Так што рашай.

— Але як Зося? Сама? — падняў галаву Андрэй.

— А Зося і сабе і нам не вораг. Яна таксама ведае, дзе яе шчасце.

— Але ж я з ёй пагавару,— упарта сказаў Андрэй.

— Можаш гаварыць, але не спадзявайся. Ета я табе точна кажу. Ну што ў вас там, у Валаськоўні, гаспадарка, ці што?

— Тады, можа, матку перавезці сюды і наогул пераехаць?

— І етага не раю рабіць.

«Чаму гэта ён так?» — сцяўшы зубы, падумаў Андрэй; хмель, што закружыў яшчэ пасля другой шклян-

кі галаву і зрабіў цяжкім цела, стаў раптам хутка вытыхацца, а Андрэй нечакана стаў цверазець; гаспадар нібы адчуў гэта і ўзяўся за бутэльку.

— А-а-а, што тут доўга гаварыць,— сказаў ледзь не плаксівым голасам Зосін бацька.— Мы, старыя, ужо трохі пажылі,— пры гэтым ён меў на ўвазе, вядома, не сябе, а толькі адну Андрэеву маці.— Цяпер вам трэба жыць. А мы ўжо будзем глядзець, каб не перашкаджаць вам. Жывіце сабе ды радуйцеся.

Андрэй са злосцю і тугой глянуў на Кузьму Захарошава і апусціў галаву.

* * *

Уночы Андрэя разбудзілі пеўні. Ён павярнуўся на бок і паглядзеў на свой ручны гадзіннік з фасфарычнымі стрэлкамі — было недзе каля трэцяй гадзіны. «Мусіць, гэта ўжо трэція»,— падумаў Андрэй пра пеўняў.

Вокны ў пакоі, дзе гаспадары палажылі спаць Андрэя, былі расчынены, і галасы пеўняў далятаді ледзь не з усяе вёскі. Пачынаў, здаецца, Захарошавых певень. Крычаў «ку-ка-рэку» і хлопаў крыламі — «хлоп-хлоп-хлоп». А тады ўжо, быццам спахапіўшыся, крычалі пеўні на астатніх дварах.

Некалі Андрэй сам мог паддурваць валаськоўскіх пеўняў — акурат падладжваўся пад іхняе ку-ка-рэку і ляпаў сябе далонямі, як крыламі, па грудзях. Але ішлі на яго падман звычайна тыя пеўні, што былі на канцавых дварах: спрасонку ім цяжка было на вялікай адлегласці здагадацца, што гэта недзе жартуе чалавек.

Цяпер Андрэй слухаў пеўняў у Старой Рудні і амаль з жахам думаў пра сябе, пра Зосю, пра яе бацькоў.

З самім гаспадаром ён, здаецца, усё ж пасварыўся за сталом.

Пагаварыў ён учора і з Зосяй. Яна паслала яму на ложку і трохі затрымалася ў гэтым пакоі. Тады Андрэй і загаварыў з ёй.

— Праўду ён табе казаў,— заступілася Зося за бацьку.— Можа, ты думаеш, што я не выйшла б да

гэтага замуж? — нібы з дакорам спытала яна і засмялася пустым смехам.

Андрэй паклікаў яе, узяў за руку. Зося паддалася спярша, пасля спахапілася, вырвала сваю руку.

— Вось распішамся, тады і будзем хадзіць,— сказала Зося.

«Мусіць, праўду гаварыла пра яе тая жанчына на параходзе»,— нядобра падумаў Андрэй і, стыдаючыся сваёй думкі, стаў увесь гарачы.

. . . .

А ў начной цемнаце, якая пачынала радчэць — патрохі бралася на ранне, голасна спявалі пеўні. Ужо трэція.

Цар і мой прашчур

У Горках, невялікім драўляным мястэчку, што тулілася паміж лясоў на берагах Капылкі, Проні і Парасіцы, гулі царкоўныя званы. Людскі натоўп, як кажуць, валам валіў па самай шырокай вуліцы на ўскраіну мястэчка, дзе ўзвышаліся блакітныя купалы святога Георгія. Сёння на малебне меўся прысутнічаць рускі цар Пётр. Учора ён прыехаў у мястэчка і адразу ж пажадаў бачыць айца Васілія.

— Вось што, голубе,— сказаў цар,— мы тут нядаўна разгавеліся былі, дык час ужо і грахі замаліць. Заўтра адпачнеш ад службы. Сам буду чытаць «Апостала».

Айцец Васілій, які першы раз на сваім жыцці бачыў жывога цара наогул і не ведаў аб набожнасці гэтага, быў збянтэжаны. Вядома, ён адразу расказаў аб сваёй размове з царом матухне Парасцы. Тая пляснула рукамі, завохкала і пабегла да суседкі, жонкі прыстава.

К раніцы вестка абляцела ўсё мястэчка.

— Кажуць, у яго чатыры нагі і чатыры рукі,— палохаў местачкоўцаў на царкоўным цвінтары вядомы ўсім Горкам гарбаты жабрак Ладымер.

Абапіраючыся на кій, ён не зводзіў вачэй з вуліцы, адкуль вось-вось павінен быў паявіцца цар.

«Не можа ж такі багаты чалавек прайсці міма, каб не кінуць у руку яфімку»,— думаў сабе жабрак.

Тым часам у натоўпе ля царквы гаварылі пра вайну, што пачалася з каралём Карлам, і пра тое, што ў рускім табары ўжо выстрайваліся пешыя і конныя царовы палкі.

Але дарэмна жабрак спадзяваўся. Цар пад'ехаў да царквы з другога боку, зусім не па той вуліцы, і непрыкметна прайшоў за алтар. Жабрак здагадаўся пра гэта толькі тады, як людзі сталі заходзіць у сярэдзіну царквы.

З адчыненых дзвярэй пачуўся голас цара. Гэта Пётр выйшаў на клірас і пачаў чытаць тэксты з «Апостала». Браць удзел у малебнах было яго звычкай. У Троіцкую царкву, што непадалёку ад Сената, ён, напрыклад, прыязджае звычайна са сваімі прыдворнымі пеўчымі і становіцца з імі на правым клірасе.

Але Горкі не царская сталіца на Няве. Тут усё было па-іншаму. Нават у вачах людзей заўважалася не столькі ціхая пакорлівасць, якая павінна выклікацца знаходжаннем у святым месцы, колькі простая зацікаўленасць асобай цара. Не тоячыся, прысутныя пазіралі яму проста ў рот, і толькі самыя набожныя асянялі сябе «крестным знамением».

Малебен ішоў у гонар рускай зброі. Хоць сёлета яшчэ і не было дасягнута колькі-небудзь прыкметнай перамогі над шведамі, наадварот, пад Галоўчынам, што паміж Магілёвам і мястэчкам Бялынічы, царовы палкі пацярпелі паражэнне, але сіплаваты голас гасудара ўсяе Русі не скупіўся рассыпаць пахвалу свайму воінству.

Перад тым як пайсці ў царкву на малебен, Пётр Аляксеевіч пазнаёміўся з рашэннем ваеннага савета: «Паколькі непрыяцель маршыруе к Магілёву, а гэтае месца падрыхтаваць да асады цяжка, то прыгаворана: перабрацца на другі бок Дняпра, стаць усёй кавалерыі і коннай пяхоце ад Шклова да Магілёва, сачыць за варожымі абаротамі і куды паверне — к Смаленску ці на Украіну — старацца папярэдзіць».

Савет адбыўся ў Шклове і ці не ўпершыню за колькі год прайшоў без удзелу цара: Пётр у той час святкаваў у Пскове свой дзень нараджэння.

Сёння Пётр Аляксеевіч збіраўся пакінуць Горкі, на якія ён не паспеў як след паглядзець, каб наведаць

стаяўшы пад Дрыбінам Праабражэнскі полк. А перад тым было запланавана аб'ехаць таксама войскі, што размешчаны ў ваколіцах Горак. Ноччу сюды падышла дывізія генерал-паручніка Аларта. З пісем Шарамецева і Меншыкава Пётр ужо ведаў, што палкі Аларта ўдзельнічалі ў галоўчынскім баі. А бой гэты не выходзіў з галавы цара. У данясеннях военачальнікаў нічога адметнага не гаварылася аб ім, таму аб прычынах няўдачы цяжка было меркаваць пакуль. У тым жа, што пад Галоўчынам не ўсё адбывалася так, як пісалі яму генералы, Пётр не сумняваўся. Ён хоць і расхваліў князю-кесару і Далгарукаму сваіх падначаленых, аднак сам, у душы, насіў іншае.

У цара быў круты, неспакойны, але настойлівы характар. Калі ён ужо браўся за што, дык даводзіў да канца, не шкадуючы ні людзей, ні сродкаў. Магчыма, таму і не заўсёды яму даносілі паднаготную той ці іншай справы. Ні Шарамецеву, ні Меншыкаву, ні таму ж князю-кесару Рамаданаўскаму часам не хацелася, каб ляцелі з плеч галовы сяброў-таварышаў, тым больш што штрафы, якія накладваліся царом на вінаватых, закраналі і іх саміх. Цар, бясспрэчна, здагадваўся пра гэта, таму расследаванне па кожнай справе назначаў сам. Галоўчынскія падзеі ён таксама збіраўся расследаваць. Гэта цяпер і займала, бадай, найбольш яго думкі.

Калі б не было такога клопату, Пётр Аляксеевіч з задавальненнем, да самазабыцця служыў бы малебен. Але падзеі апошніх дзён моцна непакоілі яго, і неўзабаве яму ўжо рупіла як найхутчэй закончыць папоўскі занятак. І калі б у царкве цяпер прысутнічаў хто з яго блізкіх ці нават тых, каму дагэтуль даводзілася хоць раз бачыць цара на кліpасе, то абавязкова чалавек заўважыў бы, як цярплівасць і ціхманая пакорлівасць паступова змяняліся на яго смуглым твары нервовасцю і нецярплівасцю. Але побач нікога не было. Нават Аляксей Кікін, царскі дзяншчык, і той заняты быў конямі за царкоўнай агароджай.

Апошні радок з «Апостала» быў прачытан Пятром Аляксеевічам ужо зусім без захаплення.

Айцу Васілію, які здзіраў з яго шырокай, сутулай спіны рызу, цар сказаў:

— А на алтар мне табе класці няма чаго. Сам бедны, хоць і цар, бо вайна. Гарматы патрэбны.

Пры гэтым ён так агледзеў вачамі царкоўнае начынне, што айцец Васілій падумаў: «Знікаў бы ты хутчэй адсюль». Яшчэ стаяла ў памяці тое, як у час азоўскага паходу з многіх цэркваў былі паздыманы званы, з якіх нарабілі потым гармат. «Цьфу, цьфу, згінь!»

Цар аддаў айцу Васілію «Псалтыр». Але раптам перадумаў, забраў назад кніжку, напісаў на тытульным лісце: «Чытаў у Горках ліпеня 10 дня Пётр».

* * *

Вайсковы лагер размешчаны быў вярсты за дзве ад Горак, на голай і адкрытай з усіх бакоў мясцовасці, і Пётр Аляксеевіч яшчэ здалёку прыкмеціў белыя панчохі і трохвугольныя капелюшы салдат. Палкі стаялі на стойцы «пад ружжо». Ад сонечных праменняў паблісквалі, кідаючы па салдацкіх тварах люстраныя зайчыкі, багінеты. На левы фланг была звезена артылерыя. Каля адной з гарматаў дыміўся фітыль.

У лагеры ўжо ўсё падрыхтавана было да сустрэчы. І як толькі Пётр пад'ехаў да левага фланга, генерал-паручнік Аларт даў знак рукой. Познюю раніцу скалануў гарматны стрэл. Аларт павярнуў каня і памчаў насустрач цару. Даклад быў кароткі — Аларт, як кажуць, ужо скарачаўся на хаду, бо насуплены цароў выгляд не толькі стрымліваў яго, але і палохаў. «Ну, вось, падсунулі мне паны генералы адказваць за пабітых салдатаў перад царом,— падумаў Аларт.— Няхай бы сам Рэпнін ехаў сюды ды дакладваў». Пётр Аляксеевіч тым часам тарганул за повад свайго каня, і той стаў бокам да генерала. Барабаны адразу ж забілі «паход», і салдацкія шэрагі, узяўшы на «каравул», рушылі па пляцы. Цар, зрэдку ўзнімаючы руку, прымаў парад. Амаль упоравень з ім выехаў наперад Аларт. Два генералы і некалькі палкоўнікаў, таксама конныя, спыніліся ззаду. Неўзабаве да іх далучыўся і царскі сакратар Макараў. Шарамецьеў, якога выклікаў цар для высвятлення «быўшага трэцяга ліпеня дзела», яшчэ не прыехаў: яго чакалі ў другой палавіне дня.

Рота за ротай маршыравалі перад царом па пляцы, станавіліся на свае ранейшыя месцы. Нарэшце Пётр Аляксеевіч пачаў агляд. Першымі, каго выбраў ён, былі, вядома, артылерысты.

Два дні таму назад з Сямёнаўскага двара і было прывезена сюды дваццаць батарэй і дзесяць марцір. Капітан Генрых Бормат, які суправаджаў артылерыю ў Горкі, аддаў цару рапарт.

Цар уважліва аглядаў кожную гармату, а было іх тут каля паўтысячы: толькі порах і ядры ледзь памяшчаліся на трыццаці вазах. Такога папаўнення даўно ўжо не паступала ў армію.

Пётр Аляксеевіч меў слабасць да артылерыі. Ён сам насіў чын бамбардзіра і вельмі ганарыўся ім, не раз падкрэсліваючы гэта перад сваімі фельдмаршаламі. Меў ён звычку пагутарыць і з самімі артылерыстамі. Не абышлося без размовы і гэты раз.

— Што гэта ў цябе? — спытаў ён раптам рэдказубага гарматчыка, які трымаў у руках баннік.

Артылерыст не чакаў, што да яго звернецца цар, і разгубіўся. Вушы і твар яго заліла чырвань. Некалькі разоў ён спрабаваў вымавіць «баннік», але слова гэта засела недзе ў горле і ніяк не хацела вылятаць адтуль.

— Ба-а-ба...— дарэмна намагаўся вымавіць небарака. Ажно цару ад гэтага зрабілася няёмка.

— Прысылаюць мне нейкіх заік! — раззлаваўся ён і паглядзеў на капітана Бормата.

Той стаяў непадалёку і еў вачамі артылерыста. На цара ён баяўся глянуць.

— Бабнік,— падказаў раптам нехта ззаду.

Генерал Аларт і сакратар Макараў здзіўлена пераглянуліся. На твары Бормата тым часам з'явілася гідлівасць. Цар павярнуў галаву і адразу ж убачыў чалавека, які адважыўся кінуць непрыстойны жарт. Той быў рослы, шыракаплечы артылерыст. Ён нават і рот яшчэ не паспеў закрыць.

— Што ты сказаў?

Позіркі цара і артылерыста сустрэліся. У вачах аднаго з іх стаяў гнеў, у вачах другога — смех.

— Баннік! — ледзь не крыкнуў артылерыст і, смеючыся, па-ранейшаму аднымі вачамі, працягваў глядзець на цара.

— Так,— кіўнуў Пётр і падышоў да артылерыста.— А што перад гэтым казаў?

Артылерыст маўчаў. Той-сёй з салдат заўсміхаўся.

— Хто такі?

— Наводчык Андрэй Кажаноў, твая царская вялікасць!

— Дурань, не твая царская вялікасць, а пан бамбардзір!

— Так точна, пан бамбардзір!

Цяпер ужо ніхто не смяяўся. Усе чакалі, што будзе далей. Нейкі момант Пётр Аляксеевіч раздумваў, потым насмешліва сказаў:

— Пабачым зараз, які ты наводчык. Хадзем.

Пераступіўшы горку ядраў, ён падышоў да гарматы і, паказваючы ў бок лесу, што віднеўся за якога паўкіламетра адсюль, дадаў:

— Бачыш вунь тое дрэва?

— Бачу.

— Пацэліш?

Адступаць не было куды, і артылерыст, скінуўшы з сябе кароткі кафтан і закасаўшы рукавы ніжняй кашулі, зрабіў крок да марціры. Нейкі час ён прымерваўся, пасля адсыпаў і дасыпаў порах, выбіраў ядро. Затым папрасіў фітыль. Заставалася толькі падпаліць затраўку. Тыя, хто стаяў каля гарматы, бачылі, што артылерыст рабіў сваю справу вельмі ўпэўнена. Зразумеў гэта і Пётр Аляксеевіч.

— Раскажы лепш, як будзеш страляць,— прапанаваў ён артылерысту.

Акінуўшы вачыма прысутных і ўбачыўшы на тварах маўклівую спагаду, артылерыст паглядзеў у той бок, куды была наведзена гармата і дзе стаяла дрэва, у якое трэба было пацэліць.

— Каб стрэліць, спярша трэба ведаць,— выцер ён з ілба пот,— колькі пакласці пораху, затым на колькі градусаў марціру паставіць і пасля стрэльнуць. А калі на прызначанае месца страляць, тады, узяўшы дыстанцыю, шукаць па табліцы градусы, якія ўжо былі перад гэтым, і той жа мерай шукаць, як далёка першая бомба лягла...

Пётр Аляксеевіч ужо чакаў усяго, толькі не гэтага. Дакладнасць у тэорыі стральбы можна было пачуць з вуснаў капітана Бормата, спецыяліста па артылерыі, выпісанага з Прусіі, але не ад мужыка. Вядома, умельства яго можна было аднесці за кошт салдацкай спраўнасці і стараннасці, але Пётр убачыў у гэтым нешта большае. Тут ужо быў відавочны вынік таго вялікага

засеву, які столькі гадоў рабіў цар, каб вырасціць сваіх Алартаў і Борматаў.

«А чаму ён дагэтуль без чына?» — раптам прыйшла цару думка, і ён упершыню заўважыў, што на артылерысту брудная ад поту кашуля, а на нагах ледзь трымаюцца стаптаныя башмакі. Дарагі чырвоны плашч Аларта, на адны толькі абшлагі якога пайшло не менш дзесяці аршынаў англійскага сукна, купленага недзе ў Суражскім радзе, здаўся цару знявагай, ажно закарцела збіць з напышлівай генералавай галавы капялюш з высокім пяром і пахадзіць па ім нагамі.

Слухаючы, як Кажанаў дакладваў правілы далейшай прыстрэлкі, Пётр ужо думаў над тым, якім бы чынам пахваліць салдата, каб даць зразумець, што ён даруе яго непрыстойнасць. Як толькі Кажанаў змоўк, Пётр па-хлапечы молада, гучна крыкнуў:

— Ура-а-а! — і кінуўся да артылерыста, каб прытуліць у абдымках, але дужыя рукі батарэйцаў нечакана падхапілі цара і пачалі гушкаць.

— Дзе ты навучыўся ўсяму гэтаму? — спытаў Пётр Аляксеевіч у артылерыста, калі батарэйцы асцярожна паставілі яго на зямлю.

— Пад Нарвай.

— Ад каго?

— Ад цябе.

— Пачакай, пачакай! А чаму я цябе не помню?

— Не ведаю. Але ты яшчэ паеў тады мае сухары і паабяцаў тытуню прыслаць.

— І не прыслаў?

— Не.

— Глядзі ты! Значыць, падманіў? Макараў, а ты не помніш пра гэта? — спытаў цар свайго сакратара і, не чакаючы адказу, сказаў артылерысту: — Давай хоць зараз закурым.

Але колькі ні лазіў ён па кішэнях, кісета з тытунём не знаходзіў. Не было паблізу і Аляксея Кікіна, які змог бы выручыць яго. Той-сёй з артылерыстаў пырскаў ужо ад смеху. Нарэшце пад жарты батарэйцаў прызнаўся:

— Згубіў кісет недзе. Пакаштуем зноў твайго.

Артылерыст дастаў свой кісет. Падаў цару. Той набіў тытунём піпку. Прыкурыў.

— А сам адкуль будзеш? — спытаў цар артылерыста.

— Я, пан бамбардзір, беглы.
— Што значыць беглы?
— Ну, беглы...
— Ад каго збег? Чый?
— Ад Радзівіла.
— Значыць, не з майго царства?
— Не.
— А даўно ў маім войску?
— Гадоў дзесяць ужо.
— І як жа ты ўцёк ад свайго князя?
— А нам блізка там. Мы на самой мяжы з вамі. Гэта недалёка ад Крычава. Таму і ўцякаем у тваё царства, калі туга даводзіцца.
— Люты князь?
— Не ведаю. Але арандатары ў нас. Гэтыя лютыя. Абдзіраюць як ліпку.
— Ты вось што, Макараў,— павярнуўся цар да свайго сакратара.— Прывядзеш яго заўтра да мяне. З'езджу вось у Дрыбін, тады і паклічаш. Нам пагаварыць з ім трэба. Ды прыадзень як след. А то ажно сарамна.— І зноў загаварыў да артылерыста: — Толькі ты больш нікому не прызнавайся, што беглы. А то мне давядзецца спрачацца з-за цябе з саюзнікамі. Кароль польскі цяпер саюзнік наш. Так што... Як прозвішча?
— У князя зваўся Кажан. А ў тваім войску завуся Кажанавым.
Пасля дзёрзкіх, вясёлых і шумных артылерыстаў пяхота здалася зусім не цікавай, і Пётр Аляксеевіч пастараўся хутчэй закончыць агляд.

Тайна адной экспедыцыі

I

Сведкам эпохі штучных спадарожнікаў Зямлі больш, чым каму, трэба ўспамінаць пра герояў і мучанікаў навукі, справа рук якіх рэалізуецца зараз. Нараджаючыся, новы свет быў заліты крывёю не толькі тых, хто паміраў у барацьбе супраць тыранаў, але і тых, хто заваёўваў прыроду, хто набліжаў нас да перамогі над ёй. Карыстаючыся прадметамі прывычнай

тэхнікі — самалётамі, электрычнымі і атамнымі рухавікамі — хто падлічыў, на касцях і крыві колькіх сотань герояў замешана жалеза і алюміній гэтых машын? Некалі французскі астраном, даследчык Марса і Месяца, Каміль Фламарыён падвёў вынік ахвярам і выявіў: з часу братоў Мангальф'е, зрабіўшых першы ў свеце аэрастат — папяровы шар, напоўнены дымам,— і бяспрыкладна смелай спробы разанца Кракутнага і да стварэння першых апаратаў пасажырскай авіяцыі, за дзвесце год, у Еўропе разбілася 650 лятальных апаратаў і ў два разы больш людзей аддало жыццё за тое, каб мы маглі камфартабельна несціся на беласнежных крылах «ТУ-114».

Але ці памятаем мы іх?

Стары свет, забраўшы ў піянераў вялікіх адкрыццяў усё «адчувальнае», што толькі маглі яны даць, і ўзнагародзіўшы падчас нават зорамі «пур лемерыт» і віцмундзірамі тайных саветнікаў, выкідваў іх, часцей за ўсё, на сметнік гісторыі, у пятыт энцыклапедычных пaслоўнікаў, у пыльныя груды архіваў — могільнік пацукоў.

Мала хто памятае зараз імя Андрэ, мала хто памятае чалавека, што праклаў дарогу Амундсену,— хоць некалі імя гэта і было на вуснах кожнага. Яно грымела на плошчах і вуліцах, у залах тэатраў. Тое, што ён задумаў, магло б быць параўнана сапраўды з незвычайнасцю, нават нейкаю ўтрапёнасцю, калі б Андрэ не быў чалавекам, розум якога не меў сабе роўнага ў гісторыі геаграфічных адкрыццяў.

На шары, які можа ў любы момант стаць цацкай вятроў,— на паветраным шары ляцець на полюс. Пралёт над тысячамі кіламетраў лёду... несціся ад краю да краю праз тысячы кіламетраў лёдавай пустыні, перамагчы або загінуць, а магчыма, і тое і другое.

II

У зале Стакгольмскага універсітэта сустракалі Нордэншэльда. Ззянне люстраў і барабанны гром аркестра надавалі сустрэчы тую асаблівую ўрачыстасць, ад якой несла нечым нязведаным і недасягальным.

Нордэншэльд ужо стары. Але голас яго па-ранейшаму свежы і звонкі. Многа дарог прайшоў гэты чала-

век. Твар яго стаў бронзавым ад шматлікіх вятроў, але вочы, з якіх усё яшчэ пырскаюць іскаркі неўтаймаванай маладосці, не змагла крануць нават Арктыка.

— У два тыдні пройдзена семдзесят кіламетраў. Яшчэ праз тры — сто... Горы Паўночна-Заходняй Грэнландыі перагарадзілі дарогу. Двое людзей і дзесяць сабак загінулі,— расказвае Нордэншэльд пра сваю нядаўнюю паездку.

Медны голас лунае з аднаго канца залы ў другі, вяртаецца зноў да трыбуны, бударажыць, хвалюе.

А ў гэты час, абрываючы лісткі запісной кніжкі, нікому невядомы шведскі інжынер робіць падлікі. Ён прыйшоў сюды, у гэтую залу, паслухаць свайго славутага суайчынніка і адначасова атрымаць нейкі штуршок, узважыць жыццё гэтага чалавека, каб глыбей зазірнуць у сваю даўнюю мару, якую да пары да часу ён трымае ў тайне.

— За цэлую гадзіну не прайсці і паўкіламетра... Не, гэтак нікуды не варта!

На высокім ілбе інжынера то паяўляюцца, то знікаюць густыя маршчыны, рука нервова водзіць бліскучы аловак, з-пад якога на паперу кладуцца слупкі лічбаў і мноства незразумелых ліній.

«Чалавек асуджаны на гібельныя і бясплённыя мукі да таго часу, пакуль будзе імкнуцца к полюсу, вязнучы па калена ў снезе і замярзаючы на ільдзінах, пакуль не ўзнімецца вышэй іх, пакуль не праплыве над імі, як птушка, па паветры»,— думае Аўгуст, і ў галаве яго ўсё больш выразна і акрэслена вызначаюцца дэталі будучага апарата. Ён ужо даўно не чуе гукаў аркестра і слоў Нордэншэльда. Позірк яго вачэй накіраваны на невялічкі лісток паперы, дзе намалявана штосьці накшталт шара.

План амаль гатовы і ясны ў агульных рысах. Але аб ім трэба маўчаць. Шырокія і расплыўчатыя здагадкі, пустая фантазія і паспешлівы энтузіязм — добрыя спадарожнікі для пражэкцёраў і майстроў «перпетуум мобіле», але не вартыя для людзей навукі.

У апошні раз пад белакаменнай столлю залы гучыць барабанны гром аркестра. Лікуючы натоўп бурна і весела выносіць на руках Нордэншэльда і... выцясняе на вуліцу інжынера механікі і матэматыкі Аўгуста-Саламона Андрэ.

З гэтага часу рукі і мозг яго не ведаюць спакою. Доўгія вечары, якія раней Аўгуст праводзіў з сябрамі на Эстпландзе, вядомай сваімі першакласнымі кафэ, цяпер паглынала работа. Чарцяжы, формулы. Яны, нібы здані, тоўпяцца перад вачыма не толькі днём, але і па начах, у сне. Невялікі рабочы стол завалены мадэлямі, якія амаль кожны дзень мяняюцца. Дапытлівы розум вынаходцы крэсліць іх і выкідвае. А знаёмыя пры сустрэчы смяюцца:

— Пан Андрэ стаў дзіваком.

Смяецца таксама і чыгунны пачвара Густаў Ваза; да яго калі-нікалі прыходзіць інжынер, каб падзівіцца з металічных карпарантаў, што пацешна б'юцца на бутэльках і рапірах. Тут, ля маўзалея, дзе некалі Свантэ Арэніус — фізік і астраном — разважаў аб велічы Сусвету, цяпер закаханыя шукаюць для сябе ўтульныя мясціны.

Жыццё мяняецца. Мяняецца хутка і неспадзявана, асабліва для Аўгуста Андрэ.

Адзіны сын упсальскага правінцыяльнага чыноўніка хацеў вучыцца. Але бацька быў няўмольны.

— Хопіць глупства. Ідзі на службу ў магістрат.— У адплату за выслугу бацькі тут гатовы былі ашчасліваць і сына. Пры гэтым зусім нямногае і патрабавалася — дастаткова было мець прыгожы почырк і ўслужлівы характар.

І вось у адзін з дажджлівых восеньскіх вечароў Аўгуст пакідае бацькаў дом, каб парадніцца з нястачай і адчаем. У слясарнай майстэрні, куды ён паступіў практыкантам, плацілі мала, нягледзячы нават на тое, што малады чалавек, які скончыў толькі лэнную школу, здзіўляў усіх незвычайнай вынаходлівасцю і тэхнічнай кемлівасцю. Знаёмыя і сябры раставалі, нібы дым,— ніхто не хацеў важдацца з блудным сынам. Пры сустрэчы, гледзячы на чорныя, запэцканыя дзёгцем пальцы, яны ківалі галовамі:

— Пайшоў малады Андрэ ад бацькі, такога шаноўнага і паважанага ўсімі чалавека... і што з ім сталася!..

Жыццё цікавала за ім, спрабавала вылучыць зручную гадзіну, каб сціснуць блуднага сына жалезнымі абручамі, закілзаць цуглямі нястачы і кінуць на сваю шэрую плынь.

Толькі дарэмна. Калі няма хлеба — ёсць летуценні. А ў душы маладога Андрэ іх столькі, што хопіць, каб адрывацца часам ад прывычных упсальскіх вуліц, дзе на кожным рагу за ім сочыць мяшчанскае вока і сыта ўсміхаюцца сваімі мутнымі вокнамі дамы.

Цяпер да яго часта ў думках прыходзіць дзяцінства з яго чароўнымі, дзіўнымі казкамі. Багатая фантазія Андрэ здольна на ўсё. Вырвацца б з ціскоў, у якія хоча заціснуць яго жыццё, вырвацца і ўзняцца вышэй гэтых вуліц, ляцець і ляцець.

Гэтая думка не пакідае яго і тады, калі ён становіцца доктарам механікі і матэматыкі, калі ўжо ведае, што шмат загінула «з'ехаўшых з глузду» смельчакоў, спрабаваўшых адарвацца ад зямлі.

Ды не трагічны канец усіх смелых стрымлівае Аўгуста Андрэ. Па-ранейшаму яго душыць нястача і не дае яна яго фантазіі стаць сапраўднасцю.

Але смелых заўсёды сцеражэ нечаканасць.

Нечаканым і дзіўным было таксама і шчасце Аўгуста. Пасля смерці бацькі ў банку засталіся грошы, накопленыя ім у тайне і... невядома на якія патрэбы.

А ў хуткім часе чыноўнікі Стакгольмскага дзяржаўнага бюро патэнтаў, якім штодзённа даводзілася акуратна падшываць «да справы» дзесяткі ўсялякіх праектаў, зарэгістравалі яшчэ адзін.

— Доктар Андрэ надумаў займацца паветраплаваннем,— перашэптваліся цяпер знаёмыя.

Аднак план усё яшчэ не быў раскрыт. Андрэ здагадваўся, што з яго кпяць і, разам з тым, не ўяўляюць, што азначае гэтае паветраплаванне. Пад насмешлівымі позіркамі знаёмых Аўгуст рабіўся яшчэ больш замкнёным і адзінокім. Ды і што скажаш людзям? Ім трэба паказаць! Толькі тады прымусіш паверыць іх у тую справу, якою жывеш сам. А паколькі зрабіць гэта не так проста, дык самае лепшае — маўчаць і не зважаць ні на кпіны, ні на насмешкі, ні на спачуванні.

1885 год Андрэ праводзіць у Парыжы. Кожны дзень узнімаецца ў паветра, спрабуе разгадаць тайну кіравання шарамі. У вядомай майстэрні Рэнера і Крэбса ўсё да яго паслуг. Тут многа праслаўленых аэранаўтаў. Яны адчуваюць душу Андрэ і гатовы дапамагчы пачынаючаму калегу ўсім.

А ў тыя дні, калі Андрэ застаецца адзін, ён вельмі шкадуе, што на яго радзіме няма вось такіх людзей і

што дагэтуль не наладжана там аэрасправа, на якую шведы ўсё яшчэ глядзяць, як на пустую забаву. Перапіска з французскімі вынаходцамі дырыжабля Буласенам і Ленэ ўносіць у праект Андрэ новыя штрыхі і раскрывае перад ім новыя гарызонты.

Надыходзіць пара заняцца і вывучэннем палярнага басейна. І Андрэ едзе ў Трамсё. Там метэаралагічная абсерваторыя. Карты і вынік назіранняў, зробленыя ў ёй, дапамагаюць удакладніць кірункі вятроў, бліжэй пазнаёміцца з кліматам. На гэта ідзе цэлых два гады. Тут жа, у Трамсё, у глухіх і мёрзлых краях, Андрэ сустракаецца з Нільсам Стрындбергам.

Калі Андрэ заканчваў універсітэт, Нільс яшчэ толькі пачынаў вучыцца. Палітыка іх раздзяляла. Стрындберг, нарвежац па крыві, песціў мару аб незалежнасці радзімы, гарланіў: «Гэй, Нарвегія», біўся ў цесных піўнушках-скляпках, размахваючы бутэлькамі і сцяжкамі студэнцкіх карпарацый. Андрэ, наадварот, быў строгі і маўклівы. Ён хмурнеў, слухаючы выкрыкі шавіністаў. Тое, што ён не спачуваў Стрындбергу, было ясна. Але навука, адпачынак у гарах і гукі ражкоў у Грэнвентальскай даліне збліжалі іх. Праўда, Андрэ даўно ўжо шчыра не размаўляў з Нільсам, але сяброўскае пачуццё, якое нарадзілася яшчэ на вуліцах Упсала, не праходзіла.

Рады быў Андрэ, сустрэўшы Нільса ў гэтых глухіх паўночных мясцінах.

— Чуў я, што ты калісьці збіраўся лятаць,— нібы між іншым пацікавіўся Стрындберг.

— Так, збіраўся і збіраюся,— спакойна адказаў Аўгуст. А ў позірку, якім праца́ў яго Андрэ, Стрындберг прачытаў:

— Ну і што?

Тут жа, у Трамсё, Аўгуст даверыў сваю тайну Нільсу Стрындбергу. Гэта быў першы чалавек, які даведаўся пра самы просты і, разам з тым, самы смелы, нават да вар'яцтва смелы, план.

Гледзячы на вугалі, тлеўшыя ў каміне, Андрэ расказваў:

— Ляцець трэба па прамой: Шпіцберген — Полюс — Берынгаў праліў. Узняцца лепш за ўсё, бадай, на Шпіцбергене, але пачакаць вятроў. Затым, калі яны летам падзьмуць на поўнач, наладзіць шар і на вышы-

ні прыкладна дзвесце метраў ляцець з хуткасцю трыццаць — трыццаць пяць кіламетраў у гадзіну...

Ідэя, распрацаваная ў самых дробязных тэхнічных дэталях, выглядала так. Вялізны шар у 4800 кубічных метраў з папярочнікам у 26 метраў размяшчаўся ў абалонцы з трохслойнай шаўковай тканіны. Парус і гайдроп, які павінен цягнуцца па зямлі, забяспечаць магчымасць хоць да некаторай ступені кіраваць палётам: камбінацыя гэтых двух прыстасаванняў, апрабаваных Аўгустам у 1895 годзе, дазваляе ўхіляцца ад кірунку ветру на 27—28 градусаў.

Няшчасны выпадак — зачэпка ці завязка гайдропа ў ільдзінах, таксама прадугледжаны: канат робіцца ўнізе больш тонкі. Дзе тонка, там і рвецца. Якар, які выпадкова зачэпіцца, тут жа адарвецца ад карзіны.

Карзіна, абсталяваная, як крытая каюта, падымае трайны прыпас гайдропаў, санкі, складную лодку, правізію на чатыры месяцы для трох чалавек, трыццаць паштовых галубоў і столькі ж прыбораў «бутэлькавай пошты». У мора скідваюцца і плаваюць буйкамі бляшанкі з пісьмамі. А каб яны не былі раздаўлены льдамі, напаўняюцца сціснутым паветрам да дваццаці атмасфер. Акрамя таго, побач з чатырма тысячамі кубаў гаручага газу тут будзе палаць, рыхтуючы аэранаўтам абед, спіртавая кухня. Перад прыгатаваннем ежы яе мяркуецца апускаць на канаце ўніз — на дзесяць метраў ніжэй карзіны і на пятнаццаць метраў ніжэй абалонкі шара. Ад «кухні» да карзіны працягнецца эластычная трубка. Унутры яе — шнурок. Пацягнеш за яго — і пры дапамозе спецыяльнай спружыны запалка сама чыркае аб карабок і падпальвае спірт. Падзьмеш у трубку — і ён гасне.

Гэтая віртуозная прадуманасць кожнай дэталі, гэтая бездань дасціпнасці і выдумкі, у дадатак да заведама наіўнага — з нашага цяперашняга пункту погляду,— тэхнічнага матэрыялу і прымушае пакланяцца забытаму генію інжынера Андрэ. Можна здзекавацца зараз з яго «кухні» і «аўтамата-запалкі», але нельга забываць, што задачу палёту на полюс Андрэ вырашыў практычна, у адпаведнасці з тэхнічным стылем сваёй эпохі, вырашыў, давёўшы яе да мяжы магчымасці. Так і аднесліся да праекта гэтага чалавека яго сучаснікі. Ніхто з кампетэнтных у гэтым не палічыў ідэю Андрэ

бязглуздасцю, ніхто не пасмяяўся з яе. Наадварот, усе прызналі сур'ёзнасць і рэдкую дакладнасць плана. Нордэншэльд блаславіў маладога калегу і, натхнёны, прапанаваў сябе ў спадарожнікі. Сваякі і знаёмыя ледзь адгаварылі старога. Нават кароль шведскі, улюбёны ў свой запаведнік догаў, і той пакінуў на нейкі час сваіх сабак і паабяцаў «суайчынніку ўсялякае садзеянне». Маладыя людзі ўсяго свету, аматары прыгод, навязваліся Андрэ ў спадарожнікі аж да таго часу, пакуль ён не паведаміў праз газету, што бярэ з сабою сваіх сяброў: Экхольма і Стрындберга.

III

У пачатку чэрвеня 1896 года шхуна «Вірго», зафрахтаваная для экспедыцыі Андрэ, разводзіла пары на набярэжнай Трамсё. Кран, беражліва і павольна, пераносіў на борт шхуны мяккую, схаваную ў тканіну, аграмадзіну — абалонку шара. Андрэ хваляваўся. Капітан шхуны не хацеў адплываць у зюйдвеставы вецер. Для Аўгуста ж гэты вецер быў ратункам — аддаўшыся ва ўладу яго, толькі і ляцець да сваёй мэты, далёкай і заманлівай.

Стакгольмскія карэспандэнты мерзлі тут жа, праклінаючы і праводзіны, і шар з яго пілотам, і полюс з яго страшэнным холадам.

А пад вечар, калі апошнія балоны з газам былі дастаўлены на шхуну, капітан урачыста і важка сказаў:

— Вецер сціх, мы спрачаліся дарэмна!

Андрэ пацісnуў яму руку і спакойна загадаў:

— На борт!

Але сталася так, што акалічнасці не дазволілі ў гэты раз адправіцца туды, куды так імкнуўся гэты нястрымны чалавек. Як толькі была зроблена спроба ўзняцца ў паветра, высветлілася: фірма, на якой рабіўся аэрастат, унесла самавольныя папраўкі ў чарцяжы, і шаўковыя сценкі атрымаліся занадта тоўстымі. Цягавая сіла аказалася недастатковай. Неабходна было павялічыць яе.

Цэлы дзень Андрэ ледзь не бегаў па беразе, лаяўся, не звяртаючы ўвагі на суцяшэнні сяброў. Але што зробіш? Прыніжаны і раззлаваны няўдачай, на змярканні ён распарадзіўся адплываць у Трамсё.

Увесь час, пакуль шхуна плыла да берагоў кантынента, інжынер прасядзеў у адведзенай яму каюце, адзін са сваімі думкамі. І толькі калі на гарызонце паказаліся агні Трамсё, ён выйшаў на палубу.

Сустрэўшаму яго капітану порта, жартуючы, сказаў:

— Я недастаткова яшчэ вывучыў мову тунгусаў.

Палёт быў адкладзены на год.

А якім ён здаўся Андрэ доўгім і нудным! Зноў раз'езды, цяганіна і надакучлівыя размовы, падчас з людзьмі, якія не мелі нават малейшага ўяўлення аб задуманай ім вялікай справе і якіх займаў ва ўсім гэтым толькі адзін бок — крыклівая атмасфера, створаная вакол палёту «на верную пагібель». А тут, як назло, яшчэ захварэў прафесар Экхольм, верны яго памочнік. Хвароба прымусіла Экхольма адмовіцца ад удзелу ў экспедыцыі.

У завірусе і дзікай скачцы запоўненых турботамі дзён прайшла восень, затым зіма. Надышла і мінула вясна. Настаў час збірацца. І зноў вакол палёту — сенсацыя. Хвалюецца не толькі Швецыя — хвалюецца ўся Еўропа.

Андрэ быў рады. Рады былі і гаспадары гётэборгскіх гасцініц, перапоўненых шматлікімі прадстаўнікамі «сталічнага свету». Прыехаў на праводзіны і Нордэншэльд. Расчуліўся стары і доўга плакаў.

Пакуль на кананерку «Свенсксунд» пагружалі экспедыцыйную маёмасць, Андрэ блукаў між прычальных слупоў, удыхаючы смалу і соль; усе тут праводзілі яго ў дарогу і ніхто... Ён быў адзінокім, адзінокім усё жыццё; пражытыя гады мінулі, нібы ў тумане. Але ён не думаў пра гэта. Ён хваляваўся за сваіх спадарожнікаў, за тых, хто быў гатовы падзяліць з ім невядомае. Экхольм так і застаўся хворым. Новы спадарожнік, інжынер Ялмар Фрэнкель, малады і зусім незнаёмы, парэкамендаваны яму Нордэншэльдам.

Нельга было таксама адмовіць, як нельга было і рассмяяцца ў твар зяцю Нордэншэльда, капітану Сведэнборгу, што напрасіўся суправаджаць экспедыцыю аж да самых астравоў. Сведэнборг песціў мару таксама ляцець на полюс — хвароба Экхольма падала яму надзею: а ці не мог захварэць у апошні момант яшчэ хтонебудзь? Капітан накручваў вусы — ён плыў «кандыдатам» і шчыра жадаў, каб яго шчаслівыя канку-

рэнты яшчэ тут, на набярэжнай, скруцілі сабе галовы.

Праводзіны і ўрачыстасць некалькі злавалі Андрэ. Ён ніколі не згадзіўся б адпраўляцца адсюль. Ён хацеў бы сесці на «Свенскзунд» у ціхім Трамсё і шкадаваў, што гэта ад яго не залежыць.

Чыясьці рука мякка дакранулася да спіны інжынера. Перад ім стаяла дзяўчына.

— Беражыце яго, Аўгуст, дарагі,— шаптала яна.— Толькі верачы ў вас, я адпускаю майго хлопчыка...

Андрэ спачатку не разумеў, чаго хоча ад яго гэтая фрэкен. Але па тым, як яна глядзела на Стрындберга, здагадаўся — гэта Нільсава нявеста. Той часта расказваў аб ёй, але так і не пазнаёміў.

Стрымліваючы здрадніцкае перасмыкванне шчок, Андрэ адвярнуўся і пакрочыў да кананеркі. Крапасныя гарматы аддалі салют, і на «Свенскзундзе» ўзвіўся гюйс і вымпел.

Да астравоў плылі не вельмі доўга.

Але вецер... Ён дзьмуў з паўночнага захаду. Наўкола гулялі раз'юшаныя хвалі, і толькі метэаралагічныя назіранні суцяшалі: усхваляваны цыклонам, акіян павінен хутка супакоіцца. Вецер зменіць кірунак. А пакуль — Стрындберг чакае ад сваёй нявесты пісьмаў, Фрэнкель і Сведэнборг рэжуцца ў карты, і ўсе нібы забылі, чаму плылі сюды, з якою мэтай спяшаліся ў Акіян смерці...

Дні ішлі, лета праходзіла. Андрэ бачыў, якімі вачыма глядзелі на яго адарваныя ім ад усяго жывога, паверыўшыя ў яго справу людзі. Ён заўважыў таксама, як ледзь-ледзь прыкрытай ухмылкай змяіліся вусны і здзекваліся схаваныя пад дзяснамі жоўтыя клыкі рэзідэнта, што час ад часу наведваў Дацкі востраў.

— Эол і Барэй у змове супраць вас: не хочуць пускаць у сваё буйнае царства,— ад яго жартаў несла пахам семінарскай латыні, а ўваччу струменілася:

«Дурань, ты змог сваімі штучкамі перавярнуць цэлую дзяржаву, ты парушыў спакой усяго свету. Пачакай жа, хутка раскрыецца ўся твая бязглуздзіца і цябе з тваімі спадарожнікамі засадзяць, як пудзіл гарохавых, у жалезны дом...»

Сутаргава, да болю ў зрэнках, Андрэ ўглядаўся з

дня ў дзень у чашкі анемометраў і хваляваўся. Нарэшце ў паветры адчулася штосьці няўлоўнае, новае. І раптам чашкі на мачце закружыліся ў адваротны бок. Нібы электрычная іскра прабегла па маленькаму драўлянаму доміку, і Фрэнкель рэзка адсунуў убок карты, а на твары яго выступіла бледнасць, якую бяссільны быў сцерці нават бляск толькі што выйграных у Сведэнборга крон і ёрэ.

Тры дні і тры ночы набухаў вадародам шар. Пругкі і бліскучы, як лысая галава волата, нібы загнаны ў клетку раз'юшаны звер, ён ірваўся праз драўляныя скляпенні.

А ў нядзелю рэзкі свісток парахода адарваў позірк людзей, занятых падрыхтоўкай да палёту, у бок мора. Паштовы пакетбот уваходзіў у гавань. Быў поўдзень. Вецер ачысціў неба ад хмар, пад сонечнымі праменнямі ззялі ледзяныя шапкі гор.

Апошняя пошта, апошняе «бывай» з Еўропы. Андрэ ўскрываў пісьмы хутка, чытаў няўважліва. Вось пісьмо ад Нордэншэльда. «Мара гэта нязбыўная,— пісаў жаласлівы стары.— Трымайце курс на мыс Бароу ў Аляссцы, там вы знойдзеце цёплае жыллё і людзей». Далей ішлі тэлеграмы, пісьмы, газеты, зноў тэлеграмы. І адна — «катэгарычна раю даведацца, ці ёсць на полюсе цвёрды кантынент, а калі ёсць, то абавязкова вазьміце ўзоры горных парод і карысных выкапняў».

Узвод марской пяхоты, які толькі што высадзіўся на бераг, паходным маршам падыходзіў да ангара. Медныя трубы аркестра раздзіралі на кавалачкі цішыню.

«Згодна з рашэннем, у нядзелю, 11 ліпеня 1897 г., у 10.35 раніцы,— пісаў Андрэ,— мы заняліся падрыхтоўкай да палёту, і ў гэтую мінуту, у 2½ гадзіны апоўдні, гатовы ляцець».

Аддаючы напісанае капітану, Андрэ абняў бывалага марака і рашучым крокам узышоў па лесвіцы, каб заняць у кашы сваё месца.

Пятнаццаць чалавек асцярожна адвязалі канат. Шар ірвануўся ўверх і павіс на апошніх вяроўках, метраў у пяці над зямлёй.

— Інжынер, мы павінны назваць ваш аэрастат «Арлом»,— крыкнуў капітан і пачуў адказ:

— Хай будзе так...

Аркестр зайграў гімн. А калі прагны вецер падхапіў і панёс шар прама на поўнач, абрываючы апошнюю сувязь з зямлёй, Нільс Стрындберг сунуў у рукі Андрэ пісьмо, атрыманае перад гэтым ад сваёй нявесты.

«Дарагі Нільс,— пісала яна.— Усё скончана, і вы ўжо ляціце на полюс, мой маленькі герой. Швецыя будзе помніць імёны Андрэ, Фрэнкеля, Стрындберга, будзе ганарыцца імі не менш, чым імем Густава Вазы. Мой Нільс, перад вашымі справамі і славай дробязнымі і бескарыснымі пакажуцца справы ўсіх Карлаў і Напалеонаў. Яны пралівалі кроў. Вы ж адкрыеце нам невядомы свет. Вы — герой, і я не ведаю, ці дастойна быць вашай жонкай. Нільс, хлопчык, калі ж мы ўбачымся? Я доўга трымалася і вось адчуваю — больш не ў сілах. Нільс, хлопчык, вяртайся да мяне хутчэй...»

Паклаўшы галаву на калені Андрэ, Нільс плакаў.

А ў гэты час зачараваныя і скамянелыя людзі на Дацкім востраве глядзелі на знікаўшую за гарызонт чорную кропку. І калі яна схавалася, усе адчулі нясцерпны боль у зацёкшых шыях.

* * *

Ішоў час. Прыціхлы свет, выправадзіўшы Андрэ і яго спадарожнікаў, чакаў вестак. Але іх не было. На ўсім узбярэжжы акіяна вяліся назіранні. Аб'ява Рускага геаграфічнага таварыства, прызначаная для расклейкі ў мясцовасцях Паўночнай і Усходняй Сібіры, апавяшчала ў тыя дні:

«Вятры могуць занесці шар гэты ў Расію ці Сібір, дзе ў такім выпадку людзі, якія знаходзяцца ў кашы шара, дадуць магчымасць яму спусціцца на зямлю, як гэта паказана на малюнку, уяўляючым спуск паветранага шара ў аколіцах Пецярбурга.

...Паветраны шар не можа прычыніць шкоды нават дзецям. Таму не толькі не трэба асцерагацца шара,— а тым больш людзей, якія знаходзяцца ў кашы,— але неабходна дапамагчы ім ласкавым і добрым прыёмам, як дарагім гасцям».

Хваляванне, звязанае з палётам «Арла», не пакідала людзей увесь 1897 год. Але дарэмна шукалі яны на старонках газет вестак аб Андрэ і яго верных спадарожніках...

IV

Прайшло шмат год.

За гэты час паспеў загінуць піянер авіяцыі Ота Ліліенталь, які начапіў на сябе фігурныя крылы і скочыў з Ман-Менільскай гары, пакінуўшы нашчадкам, як навуку, дыяграму сувязі паміж лабавым супраціўленнем і пад'ёмнай сілай крыла, сваю паляру, вымучаную і аплачаную жыццём. Авіяцыя імкнулася наперад па касцях Андрэадзе, Мацыевіча, Несцерава.

У марознай імгле Ледавітага акіяна і ў такім жа густым і раз'юшаным віры новых дзён зніклі, згінулі назаўсёды Андрэ і яго спадарожнікі.

А людзі, нарэшце, адкрылі полюс.

Але хто?

Па заліву Эванса, дзе сутыкаюцца землі Бафінава, Саутгетманава і Лабрадор, між таросамі шыбавалі нарты. Сабакі, запрэжаныя ў іх, беглі прама на захад, туды, дзе пачынаецца Гудзонаў заліў. Апоўдні чалавек, што сядзеў на нартах і якога ў Даніі называлі Кнудам Рамусенам, паглядзеў на секстант і ўбачыў — той паказваў каля двухсот кіламетраў пройдзенага за ноч шляху. Яшчэ дзве гадзіны хуткай язды, і перад вачыма вырасла факторыя, за якой віднеўся паштовы пост.

Гэта быў мыс Рэзалюйшын, што азначае «Рашэнне» — рашэнне ісці далей па прываблівa гібламу шляху.

Вялікі Гудзон рассцілаўся ва ўсе канцы.

Рамусен доўга стаяў, любуючыся краявідам. Затым накіраваўся ў будынак. Адчыніў дзверы і ледзь не збіў з ног дзікаватага чалавека, захутанага ў скуры. З-пад іх выглядвалі толькі вочы, мутныя, з крывавымі жылкамі, ды кавалачак шчакі, жоўтай і зморшчанай. Не слухаючы слоў прабачэння, чалавек закрычаў штосьці і збег уніз.

— Хто гэта? — спытаў Рамусен у каменданта факторыі.

— Невядома хто. Называе сябе пастарам. Гаворыць, трыццаць год не бачыў еўрапейцаў.

Камендант на момант задумаўся, нібы ўспамінаючы штосьці, затым зусім ціха дадаў:

— Вяртаецца паміраць на радзіму...

Увечары, калі Рамусен сядзеў каля распісанага ча-

роўнай папараццю акна і слухаў радыё, увайшоў клерк:

— Пастар памірае. Просіць зайсці на два словы.

Рамусен кіўнуў у знак згоды і пачаў апранацца.

У лячэбніцы, уткнуўшыся жоўтым тварам у падушку, ляжаў чалавек, да якога ўшчыльную падкралася смерць. Каля яго стаяў доктар, адзіны на ўсе гэтыя сто тысяч квадратных кіламетраў. Тут жа знаходзіўся і клерк. Чалавек паміраў.

У паўзабыцці ён намагаўся штосьці сказаць, але голас яго зрываўся. Доктар уліў у яго васковую руку, пакрытую сінімі жыламі, камфару і паднёс шклянку з грогам.

Пастар на момант ажыў. Зноў загаварыў, але цяпер ужо гучней.

— Раскажыце ў Еўропе... У 1900 годзе накіраваны сюды місіянерскай службай Таранта, я паехаў далёка за Гудзон, к праліву Ланкастэра, дзе, як мне казалі, жывуць плямёны эскімосаў, што ні разу не сустракалі белых. Гэта аказалася няпраўдай: яны бачылі белых, яны нават стралялі ў іх з лукаў. Але мяне пашкадавалі. Дапамагло заступніцтва майго спадарожніка, іх родзіча, трапіўшага некалі ў Канаду і вывучаўшага англійскую мову. Мяне пашкадавалі, але ўзялі ў палон і павялі з сабой яшчэ далей, туды, дзе зараз размешчана факторыя Манмаранскі-Лэк. Там былі толькі лёд ды пустыня...

Пасля тыднёвага прабывання ў дружалюбным палоне мой спадарожнік-эскімос, які неадлучна знаходзіўся пры мне, сказаў, што са мной будуць размаўляць правадыры клана. Я пайшоў. Старыя і хітраватыя фізіяноміі эскімосаў не зычылі нічога суцяшальнага.

«Ці праўда, скажы нам,— пачаў адзін з іх, відаць, важак,— што ў далёкай краіне, дзе жывуць вашы белыя людзі, бываюць вялікія шатры, якія лятаюць па паветры, нібы птушкі?»

Я адказаў, але нават і не падумаў, чаму задалі мне такое пытанне дзікуны. Назіраючы за тым, як слухалі яны перакладчыка, я заўважыў, што эскімосы насцярожыліся і з нейкай трывогай пераглянуліся.

«А ці праўда,— змяніўшымся голасам зноў спытаў важак,— што шатры гэтыя зроблены з тонкай

скуры, якая з выгляду зусім не падобна на скуру звяроў?»

І на гэтае пытанне я адказаў... І тады, спяшаючыся і перабіваючы адзін другога, насядаючы на майго эскімоса, яны расказалі жахлівую гісторыю, з якой я зразумеў толькі, што... за некалькі гадоў да маёй размовы на тэрыторыі іх клана, прыблізна на 65 ° паўночнай шырыні і 90° заходняй даўжыні, спусціўся з неба паветраны шар. З яго выйшлі белыя людзі. Іх было трое. Гэтыя здані, як называлі іх эскімосы, хацелі спытаць штосьці, але іх ніхто не разумеў...

Пастар больш не мог гаварыць. На яго зноў найшло забыццё.

І доктар і клерк, палічыўшы, што яны ўсё ўжо зрабілі для паміраючага, выйшлі. Каля пасцелі застаўся адзін Рамусен.

Пасля поўначы пастар закончыў расказ эскімосаў.

«Белыя прыкладвалі да пляча нейкія бліпічастыя трубкі і выкідвалі з іх агонь, забіваючы птушак. Злыя духі запаланілі гэтых людзей, і мы вызвалілі іх ад насланння...»

— Што ж вы зрабілі з імі? — спытаў я.

«Мы іх забілі»...

Гэты дзень

Гэты дзень бывае кожны год. Часцей ён настае асмужаным, з даляглядам, ахутаным блакітным марывам. Але заўсёды — і тут нічога не зробіш, каб і хацеў,— з адзнакай восеньскага ўвядання ў прыродзе, калі ўжо за ваколіцай на траве калышацца змакрэлае павуцінне, а на дарогу падае з дрэў, што растуць у садах і прысадах, закружанае лісце. Здаецца, вось-вось недзе над галавой у цябе закурлыкае жураўліны клін, уносячы кудысьці на крылах з нашых шырот гарачае і духмянае лета. І кожны нібыта міжволі прыцішыць хаду, закіне галаву, каб паглядзець угору, чуйна прыслухацца — аказваецца, сапраўды ёсць унутраная патрэба ўлавіць у небе трывожны крык выраёвае птушкі, аказваецца, за лета ўжо вырас неўпрыкмет у душы сум па ім.

Зразумела, што ў вёсцы свае прыкметы гэтага дня, у горадзе — свае. Але паўсюль адзін і той жа вонкавы малюнак — раптам па нялюдных яшчэ з ранку брукаваных вуліцах, па пясчаных дарогах і тупкіх сцежках, як у тую вясну раўчукі, што ўтварыліся з бруістай расталай вады, паімкнуць у гаваркім імпэце да школ з чырвонымі і белымі кветкамі ў руках трапяткія, радасныя хлапчукі і дзяўчынкі. Гэтая ўзбуджанасць іхняя, гэтая радасць неўзабаве перададуцца дарослым, няважна, ёсць у каго дома школьнікі ці не, і тады ўжо зусім не міжволі кожны пачынае ўспамінаць свае першыя верасні, сваіх настаўнікаў.

Я таксама згадваю... Але першую настаўніцу не ўспомню ў твар, нават імя не назаву. I не дзіва!.. Па той ранняй памяці маёй прагрукатала вялікая вайна, выціснула амаль усё даваеннае (а яго ў маім жыцці было ўсяго сем няпоўных гадоў) і засталася адна сама, з грукатам і горкім дымам, з зарывам пажараў, з жахамі і доўгім чаканнем вызвалення...

Затое трохі пазнейшае ў памяці трымаецца моцна.

У сорак трэцім фронт цераз нашу мясцовасць пракаціўся назад у глыбокую восень і ўжо цэлы месяц недзе грукаў на рацэ Проня, калі ў вёску, затуленую з усіх бакоў лясамі, дарэчы, яна так і завецца — Вялікі Бор, па першым снезе прыйшла ў сялянскім кажушку маладая прыгожая жанчына. Гэта была Вольга Пятроўна Азарава, якую ў Касцюковічах, дзе працавалі ўноў створаныя адміністрацыйныя ўстановы, прызначылі к нам дырэктарам школы-сямігодкі. (Перад гэтым Вольга Пятроўна пахавала ў Машавом свайго памёршага маленькага сына і страціла на вайне мужа.) А школа наша, якая адна не згарэла на ўсю вёску, можа, таму, што будавалася некалі наводшыбе, у сасонніку, тым часам стаяла быццам наросхрыст — без дзвярэй і шыбін у вокнах. На падлозе ў класах бялеў шорсткі снег, з канца ў канец цёмнага калідора гуляў едкі вецер. Не засталося за час акупацыі ні абсталявання, ні прыбораў. Здавалася, да вясны нават заходзіць туды не кожны адважыцца, не тое што захоча вучыцца. Аднак Вользе Пятроўне, нягледзячы на асабістае гора, энергіі было не займаць, і неўзабаве, лічы, праз некалькі тыдняў, як яна прыйшла ў вёску, мясцовыя цесляры, якія па старасці ці проста па нямогласці заставаліся дома, навесілі ў лутκі новыя дзверы, пазабівалі дошкамі пус-

тыя вокны. Хапіла работы і нам, дзецям. Помню, да самай вясны даводзілася затыкаць у класах, чым трапіць, шчыліны, устаўляць у рамкі па кавалачках бітае шкло, нарыхтоўваць дровы...

Вольга Пятроўна працуе ў нашым Вялікім Бары дырэктарам школы вось ужо блізка трыццаць два гады. Засталася тут, здаецца, на ўсё жыццё і сяброўка яе Ганна Аляксееўна Глуздакова, якой у 1966 годзе прысвоена званне заслужанай настаўніцы рэспублікі. Лёс іхні — і Вольгі Пятроўны, і Ганны Аляксееўны — мне заўсёды ў нейкай ступені нагадвае лёс настаўніцы з апавядання выдатнага рускага празаіка Андрэя Платонава «Пясчаная настаўніца», такой жа самаахвярнай, вернай свайму грамадзянскаму абавязку. «Паслухайце, Марыя Нічыпараўна,— сказаў загадчык акрана і ўстаў перад ёй.— Калі б вы, Марыя Нічыпараўна, зноў паехалі ў Стафуту... Як вы на гэта глядзіце, Марыя Нічыпараўна?..

Марыя Нічыпараўна задумалася:

— Няўжо маладосць давядзецца пахаваць у пясчанай пустыні?..

Потым сказала:

— Добра. Я згодна... Пастараюся прыехаць да вас сюды праз пяцьдзесят гадоў старэнькай...

Загадчык акрана ў здзіўленні падышоў да яе.

— Вы, Марыя Нічыпараўна, маглі б загадваць цэлым народам, а не школай. Я вельмі рады, што вы далі сваю згоду, мне шкада неяк вас і чамусьці сорамна... Але пустыня — будучы свет...»

У сямігодцы мяне вучылі Т. Я. Куксёнак, М. І. Калінкін, А. Ц. Аўхачова, Н. В. Камкова, А. Т. Буракіна...

Была ў мяне і другая школа, у мястэчку Саматэвічы, дзе нарадзіўся Аркадзь Куляшоў. Туды хадзіў кожнага дня за сем кіламетраў, пакуль не скончыў восьмы, дзевяты і дзесяты класы.

У Саматэвічах вучылі мяне другія настаўнікі, якіх я паважаў, зразумела, і слухаўся не менш. Гэта і заслужаны настаўнік рэспублікі С. А. Брыльянтаў, і В. С. Гобарава, і Р. М. Антоненка, і заслужаная настаўніца рэспублікі В. Д. Рываненка, і Ул. М. Шаўцоў, і, цяпер ужо нябожчыкі,— заслужаны настаўнік рэспублікі Уладзімір Васільевіч Фурсаў, Настасся Гаўрылаўна Пыталёва...

Для дарослых, якія даўно скончылі школу, усё, што звязана з гадамі вучобы, ужо зрабілася сталым успамінам, урэшце, калі хочаце, своеасаблівай далёкай і блізкай казкай. Праўда, мала хто можа пахваліцца, што часта наведвае тую сваю школу, сустракае школьных настаўнікаў. Каб апраўдацца, мы звычайна спасылаемся ў такіх выпадках на занятасць важнымі справамі, на нейкі вялікі клопат і нават проста на вялізную адлегласць, якую трэба пераадолець, каб зноў апынуцца ў родных мясцінах. Але, можа, якраз ці таму, дакладней, можа, якраз і таму ў нас такая глыбокая, хоць часцей за ўсё і маўклівая павага не толькі да адных «сваіх», а наогул да ўсіх настаўнікаў.

КАМЕНТАРЫІ

Ці бываюць у выраі ластаўкі? (с. 25)

Упершыню надрукавана пад назвай «Ці адлятаюць у вырай ластаўкі?»: Літ. і мастацтва, 1964, 27 лістап.

Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965. Друкавалася тут пад назвай «Ці бываюць у выраі ластаўкі?».

Выпадак у вёсцы Капранаўка (с. 34)

Упершыню —: Полымя, 1969, № 9.

Першае выданне — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973.

За сто кіламетраў на абед (с. 45)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1966, 29 ліп.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Шчаслівае месца (с. 56)

Упершыню —: Маладосць, 1965, № 6.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

У баку ад дарогі... (с. 64)

Упершыню —: Беларусь, 1964, № 6.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Вадалазы Сухавы, Віцька Картыжоў і нафтаправод (с. 76)

Упершыню —: Маладосць, 1964, № 12.
Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Народны камісар (с. 90)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1965, 5 сак.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Самы шчаслівы чалавек (с. 98)

Упершыню — пад назвай «Першы бой»: Маладосць, 1965, № 6.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967. Дало назву зборніку.

Адна ноч (с. 105)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1962, 10 крас.
Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Варажба (с. 113)

Упершыню — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973.

Жыве ў крайняй хаце ўдава... (с. 128)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1964, 20 кастр.
Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Дзічка (с. 138)

Упершыню —: Беларусь, 1966, № 2.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Плывун (с. 148)

Упершыню —: Беларусь, 1966, № 9.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Адна (с. 163)

Упершыню — пад назвай «Усціння»: Полымя, 1965, № 6.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967. Пад назвай «Адна» першы раз — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973.

Шушанік (с. 170)

Упершыню — пад назвай «Шукаючы скарбы»: Беларусь, 1963, № 4.
Першае выданне — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973. Тут яно займела сваю ранейшую назву «Шушанік».

Чайкі на хвалях (с. 183)

Упершыню —: Полымя, 1965, № 11.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Залатая рука (с. 198)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1964, 3 крас.
Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

У ціхім тумане (с. 208)

Упершыню — пад назвай «Маці»: Полымя, 1963, № 1.
Першае выданне — У кн.: За сто километров на обед.— Мн.: Маст. літ., 1979. Пад назвай «У ціхім тумане» ўпершыню —: Дружба народов, 1970, № 5.

Бульба (с. 217)

Упершыню — пад назвай «Ля вогнішча»: Маладосць, 1963, № 12.
Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965. Тут яно атрымала назву «Бульба».

Апавяданне без канца (с. 225)

Упершыню —: Полымя, 1962, № 4.
Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Па дарозе дамоў (с. 234)

Упершыню — : Літ. і мастацтва, 1963, 8 лют. Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Дзівак з Ганчарнай вуліцы (с. 242).

Упершыню — пад назвай «Птушкі ляцяць на волю»: Літ. і мастацтва, 1961, 28 ліп.

Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Пад назвай «Дзівак з Ганчарнай вуліцы» — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973.

На пыльнай дарозе (с. 249)

Упершыню —: Маладосць, 1965, № 6.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Ішоў на вайну чалавек (с. 259)

Упершыню —: Полымя, 1965, № 6.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Сустрэча на пероне (с. 265)

Упершыню —: Маладосць, 1964, № 5.

Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Праз гады (с. 272)

Упершыню —: Літ. і мастацтва, 1961, 6 чэрв.

Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

Па сваіх слядах (с. 282)

Упершыню —: Беларусь, 1965, № 1.

Першае выданне — У кн.: Птушкі ляцяць на волю.— Мн.: Беларусь, 1965.

У горад (с. 290)

Упершыню —: Полымя, 1966, № 2.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Птушыныя сны (с. 303)

Упершыню — пад назвай «Сонца ў косах»: Маладосць, 1964, № 5.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967. Пад назвай «Птушыныя сны» ўпершыню — У кн.: Ішоў на вайну чалавек.— Мн.: Маст. літ., 1973.

Трэція пеўні (с. 314)

Упершыню —: Беларусь, 1967, № 4.

Першае выданне — У кн.: Самы шчаслівы чалавек.— Мн.: Беларусь, 1967.

Цар і мой прашчур (с. 335)

Упершыню — У кн.: Ці бываюць у выраі ластаўкі? — Мн.: Юнацтва, 1983.

Тайна адной экспедыцыі (с. 342)

Упершыню —: Чырвоная змена, 1957, за 24—26 снеж.

Першае выданне — У кн.: Ці бываюць у выраі ластаўкі? — Мн.: Юнацтва, 1983.

Гэты дзень (с. 356)

Упершыню —: Настаўніцкая газета, 1975, 30 жн.

Першае выданне — У кн.: Новае ў жыцці, новае ў літаратуры.— Мн.: Маст. літ., 1983.

ЗМЕСТ

Чыгрынаў I.

Ч-97 Выбраныя творы. У 3-х т. Т 1. Апавяданні/Аўт. прадм. В. Каваленка.— Мн.: Маст. літ., 1984.— 366 с., 1 л. партр.

У пер.: 1 р. 70 к.

Першы том выбраных твораў вядомага беларускага пісьменніка Івана Чыгрынава склалі апавяданні, напісаныя аўтарам у розныя гады. У іх пісьменнік паўстае перад чытачом як пясняр роднай прыроды, як аўтар, якога хвалююць праблемы шчасця, сэнсу людскога жыцця. Багата апавяданняў прысвечана тэме Айчыннай вайны.

ББК 84 Бел 7
Бел 2

Ч $\frac{4702120200-137}{М 302(05)-84}$ 120—84

ИВАН ГАВРИЛОВИЧ ЧИГРИНОВ

Избранные произведения в трех томах

ТОМ 1

Рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар А. Дз. Куліш. Мастак Н. У. Сустава. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар А. Б. Барадзіна. Карэктар К. А. Капцэвіч.

ІБ № 1913

Здадзена ў набор 06.01.84. Падп. да друку 16.08.84. АТ 01220. Фармат 84×108[1]/32. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 19,32+0,11 вкл. Ум. фарб.-адб. 19,43. Ул.-выд. арк. 20,35. Тыраж 12 000 экз. Зак. 51. Цана 1 р. 70 к.
Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.